

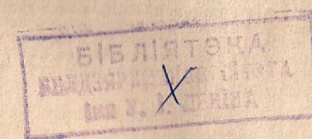
Ф. ЯНКОЎСКИ

ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ВЫДАННЕ ДРУГОЕ,
ВЫПРАЎЛЕНАЕ
І ДАПОЎНЕНАЕ

*Данушана Міністэрствам асветы БССР як вучэбны
дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў
педагагічных інстытутаў*

МІНСК
«ВЫШЭЙШАЯ ШКОЛА»
1983

Рэцэнзенты:

кафедра беларускай мовы Брэсцкага педагагічнага інстытута, У. В. Анічэнка — доктар філалагічных навук, прафесар

Янкоўскі Ф. М.

Я 62 Гістарычная граматыка беларускай мовы: [Вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. ін-таў]. — 2-е выд., выпр. і дап. — Мн.: Выш. школа, 1983. — 271 с.
У пер.: 95 к.

Разглядаюцца гістарычныя ўмовы ўзнікнення і развіцця беларускай мовы, характарызуюцца помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці, аналізуюцца асноўныя фанетычныя змены, якія адбыліся ў розныя перыяды развіцця мовы, асвятляецца гісторыя імён і дзейсловаў. У дадатках прыводзяцца прыкладны аналіз старажытнага тэксту, каментары да пэўных слоў, форм, словазлучэнняў, пытанні і заданні, што дапамагаюць студэнтам уразумець значэнне і марфалагічную будову слоў са старажытных пісьмовых помнікаў.

Прызначаецца студэнтам філалагічных факультэтаў педінстытутаў.

4602010000—084 140—82
Я М304(05)—83

ББК 81.2Бел-9

© Выдавецтва «Вышэйшая школа», 1974 (ч. 1), 1977 (ч. 2).

© Выдавецтва «Вышэйшая школа», 1983, са зменамі.

АД АЎТАРА

Дапаможнік для студэнтаў-філолагаў «Гістарычная граматыка беларускай мовы» (1 частка. Уводзіны. Фанетыка — 1974, 2 частка. Марфалогія — 1977) абмяркоўваўся на рэспубліканскім семінары беларусаведаў у красавіку 1979 г. у Брэсце. Кафедры беларускай мовы педагагічных ВНУ БССР выказалі пажаданне перавыдаць «Гістарычную граматыку беларускай мовы», аб'яднаць дзве часткі ў адной кнізе, прапанаваць і свае пісьмовыя заключэнні-рэцэнзіі на дапаможнік. Аўтар выказвае вялікую падзяку ўсім удзельнікам семінара, кафедрам беларускай мовы (беларускага мовазнаўства) усіх педагагічных інстытутаў БССР за ацэнку аўтаравай працы, за прапанову перавыдаць дапаможнік.

Пераважную большасць параграфав другога выдання дапаможніка аўтар у той ці іншай меры дапрацаваў, зрабіў пэўныя папраўкі, удакладненні, але сістэмы выкладу і самой асновы зместу дапаможніка, улічваючы ацэнку, выказаную педагогамі-лінгвістамі, не змяніў.

Гэта, другое выданне дапоўнілася дадаткамі. Іх — пяць. Пасля аналізу (зразумела, не дэталёвага і не ўзорнага; ён спіс-лы і прыкладны, падаецца не для выкладчыка, а для навучэнца) крыху скарачанага помніка нашай гісторыі і мовы «Надпісу на крыжы Ефрасінні (Афрасінні) Полацкай» аналізуюцца (таксама спісла) кароткія ўрыўкі з розных старажытных беларускіх тэкстаў; фармулююцца каментары да пэўнага слова ці яго формы, да словазлучэння, прыведзеных у кантэксце; студэнту прапануюцца прыкладныя пытанні для ўразумення слова, яго значэння, марфалагічнай будовы, формы.

Рэальна спадзеючыся на пэўныя карэктывы ў навучальным плане падрыхтоўкі выкладчыка-беларусаведа, на павелічэнне ў будучыні колькасці гадзін на вывучэнне гістарычнай граматыкі беларускай мовы, аўтар плануе неўзабаве падрыхтаваць да друку яшчэ два раздзелы дапаможніка, істотна пашырыць і разнастайць зробленую тут спробу — дадаткі; яны павінны ахапіць усе ці амаль усе пытанні складанага для засваення практычна неабходнага будучаму настаўніку-філолагу курса.

Другое выданне дапаможніка прызначаецца студэнтам філалагічных факультэтаў толькі педагагічных інстытутаў БССР: улічана, што аб'ём курса і адпаведна яго задачы на філалагічных факультэтах універсітэтаў большыя, шырэйшыя.

Аўтар будзе ўдзячны, калі выкладчыкі гістарычнай граматыкі беларускай мовы, іншых курсаў беларусазнаўства дашлюць, як і на першае выданне, заўвагі, пажаданні, парады на палепшанне чарговага выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы» (адрас: 220004, Мінск, праспект Машэрава, д. 5, кв. 6).

АД АЎТАРА

(прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 1. Уводзіны. Фанетыка»)

Асновай гэтага дапаможніка з'яўляецца курс лекцый, створаны аўтарам у 1951—1956 гг. Курс дапрацоўваўся, чытаўся і ў наступныя гады на стацыянарным і завочным аддзяленнях Мінскага ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага.

Рыхтуючы дапаможнік да выдання, аўтар замяніў значную частку прыкладаў (слоў, словазлучэнняў, сказаў, кароткіх урыўкаў з тэкстаў) новымі, узятымі з «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (ч. I. Мінск, 1961), кваліфікавана складзенага супрацоўнікамі АН БССР дапаможніка; прыкметна скараціў частку параграфав, асобныя пашырыў. Скарачэнне часткі параграфав і замена прыкладаў новымі не выпадковыя: на курс гістарычнай граматыкі беларускай мовы навучальным планам адводзілася ў папярэднія гады 136 гадзін, у апошнія — 86 гадзін, а на філфаку шырокага профілю (пасля пяцігадовага навучання выпускніку прысвойвалася кваліфікацыя выкладчыка беларускай мовы і літаратуры і рускай мовы і літаратуры) — 50 гадзін (30 лекцыйных і 20 практычных). Скарачэнне колькасці гадзін на заняткі па гістарычнай граматыцы беларускай мовы выклікала неабходнасць і скарачэння колькасці крыніц, на якія ў курсе робяцца спасылкі; аўтар, дарэчы, лічыць мэтазгодным спасылацца не на як мага большую, а на адносна абмежаваную колькасць тэкстаў; у такім выпадку ствараецца магчымасць забяспечыць азнаямленне студэнтаў хоць з пэўнымі старажытнымі тэкстамі.

Аўтар выказвае сваю шчырую падзяку кафедры беларускай мовы Брэсцкага педагагічнага інстытута, членам кафедры беларускай мовы Мінскага педагагічнага інстытута В. Бекішу, Э. Блінавай, Н. Гаўрош, М. Гуліцкаму, М. Кавалёвай, Д. Музычэнцы, К. Панюціч, Я. Трушкевіч, А. Юрэвіч за ўдзел у абмеркаванні рукапісу і падрыхтоўцы да выдання. Шчыра дзякуе дактарам філалагічных навук прафесарам У. Анічэнку, А. Жураўскаму, Л. Шакуну за тое, што яны знайшлі час прачытаць рукапіс і выказалі свае пажаданні, каб палепшыць тэкст дапаможніка.

АД АЎТАРА

(прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 2. Марфалогія»)

У 1974 годзе выйшла з друку першая частка дапаможніка для студэнтаў-філолагаў па гістарычнай граматыцы беларускай мовы — «Гістарычная граматыка беларускай мовы. I ч. Уводзіны. Фанетыка». За час пасля выдання на дапаможнік былі надрукаваны ў «Полымі», «Народнай асвеце», «Беларусі» і ў «Настаўніцкай газеце» рэцэнзій. Аўтар дзякуе рэцэнзентам В. Бекішу, Э. Блінавай, Л. Падгайскаму, С. Прачу, М. Васілеўскаму за ўвагу да гэтай публікацыі, за іх падтрымку працы аўтара; дзякуе таксама дацэнтам Т. Сцяшковіч і А. Юрэвічу за дасланую пісьмовую ацэнку надрукаванага дапаможніка.

У другой частцы дапаможніка разглядаецца марфалогія. Як і пры вывучэнні фанетыкі, зыходнай бярэцца агульнаўсходнеславянская (старажытнаруская) мова — тая аснова, на якой развіліся беларуская, руская і ўкраінская мовы.

Галоўнае месца ў гістарычнай граматыцы належыць гісторыі імён і дзеясловаў — гісторыі скланення і спражэння, якія разглядаюцца ў дапаможніку. Зразумела, пры напісанні і гэтай, другой часткі гістарычнай граматыкі беларускай мовы аўтар улічваў рэальныя магчымасці выкладання гістарычнай граматыкі — колькасць гадзін, якія адводзяцца вучэбным планам педінстытутаў на вывучэнне ўсяго курса, клапаціўся, каб выклад матэрыялу быў лаканічны і даступны для студэнтаў. Аўтар улічваў вопыт стварэння дапаможнікаў па гістарычнай марфалогіі славянскіх моў, у тым ліку працы такіх спрактыкаваных педагогаў, як праф. М. Сакалова («Очерки по исторической грамматике русского языка». М., 1972, с. 84—235), праф. В. Сабіннікава («Лекции по исторической грамматике русского языка». Воронеж, 1967, с. 83—168), праф. В. Іваноў («Историческая грамматика русского языка». М., 1964, с. 263—411) і іншых.

У гэтай частцы дапаможніка аўтар пайшоў на спрашчэнне абазначэнняў у ілюстрацыйных цытатах і прыкладах. Так, лігатура Ѣ абазначаецца адпаведна *o(t)*; на месцы **Ѧ**, **ѧ**, **Ѩ** пішацца *я*, на месцы **Ѣ**, **ѣ** — *у*, **Ѥ** — *е*, **Ѧ** — *о*, **ѧ** — *у*, **Ѩ** — *ю*; напісанні тыпу *снѣ*, *тыѣ*, *дубчыкоѣ*, *чиниѣ* абазначаны адпаведна *с(ы)нѣ*, *ты(х)*, *дубчыко(е)*, *чини(ть)*.

Значная частка ілюстрацыйных прыкладаў (словазлучэнняў, сказаў), скарыстаных у дапаможніку, прыводзіцца па «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы. Ч. 1» (Мінск, 1961).

Аўтар выказвае падзяку калектывам кафедраў беларускай мовы Брэсцкага і Гродзенскага педінстытутаў, Гомельскага ўніверсітэта за абмеркаванне рукапісу, калектыву кафедры беларускай мовы Мінскага ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга дзяржаўнага педагогічнага інстытута імя А. М. Горкага, дзе ствараўся і абмяркоўваўся рукапіс; аўтар дзякуе прафесару Л. Шакуну, кандыдату філалагічных навук В. Шуру за ўвагу да рукапісу.

УВОДЗІНЫ

ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 1. Пра змены ў мове

Мова — грамадская з’ява. Мова знаходзіцца ў няспынным развіцці, перажывала і перажывае змяненні. Адны змяненні, напрыклад пераход асобных слоў у пасіўны запас лексікі, адбываюцца за кароткі час. Гадоў трыццаць назад слова *кок-сагіз* у беларускай мове было жывое і часта ўжывалася, яго ведалі ўсюды: у калгасах, дзе вырошчвалі гэтую расліну, у рэдакцыях перыядычных выданняў і радыёперадач, у кіраўнічых савецкіх і партыйных органах, на прыёмных пунктах, на заводах апрацоўкі гэтай дарагой тады культуры. Потым знайшлі лягчэйшы і зручнейшы спосаб здабывання, выпрацоўкі каўчуку, спынілася вырошчванне гэтай расліны, і слова *кок-сагіз* сёння не пачуеш, хіба толькі дзе-небудзь у вузкім коле спецыялістаў. Перайшлі ў пасіўны запас за гады Савецкай улады словы *жорны* (ручны млынок) і *млён* (ручка, пры дапамозе якой прыводзілі ў рух жорны). У мове няспынна ўзнікаюць новыя словы; так, зусім нядаўна, на нашых вачах, увайшло ў актыўны зварот слова *сянаж*.

Другія змяненні ў мове адбываюцца вельмі павольна, працягам доўгага часу. Так, напрыклад, пераход *ѣ* у *э(е)* адлюстроўваюць смаленскія і полацкія помнікі XIII ст. У гаворках жа Слуцкага, Слонімскага, Глускага і іншых раёнаў на месцы былога *ѣ(ѣсѣ)* вымаўляецца «закрыты» галосны *э*, набліжаны да *і*, г. зн. у частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак працэс змянення *ѣ* → *э(е)* яшчэ і сёння не закончыўся.

§ 2. Прадмет і задачы курса гістарычнай граматыкі

Гістарычная граматыка беларускай мовы — адна з дзвюх частак гісторыі беларускай мовы; другая частка — гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Кожная з гэтых частак — асобная навуковая дысцыпліна; абедзве яны вывучаюцца на філалагічных факультэтах педагагічных інстытутаў і універсітэтаў, маюць свае мэты і задачы.

Мэта і задачы курса гістарычнай граматыкі беларускай мовы — паказаць, як ішло развіццё беларускай мовы, як складалася яе фанетычная сістэма, яе граматычны лад — марфала-

гія, сінтаксіс¹. Мэта і задачы курса гісторыі беларускай літаратурнай мовы — паказаць, раскрыць, як складалася, выяўляючыся ў розных жанрах, беларуская (галоўным чынам пісьмовая) літаратурная мова, як развіваліся яе стылёвыя разнавіднасці і выяўленчыя сродкі, як яна паступова ўдасканальвалася і ўзбагачалася.

Толькі на гістарычнай аснове, праз вывучэнне гістарычнай фанетыкі, гістарычнага словаўтварэння, гістарычнай граматыкі (марфалогіі, сінтаксісу), можна глыбока ўразумець і навукова засвоіць сучасную беларускую мову, яе фанетычную сістэму, яе граматычны лад. У. І. Ленін вучыць: тую ці іншую грамадскую з’яву трэба вывучаць з пункту гледжання таго, «як пэўная з’ява ў гісторыі ўзнікла, якія галоўныя этапы ў сваім развіцці гэтая з’ява праходзіла, і з пункту гледжання гэтага яе развіцця глядзець, чым гэтая рэч стала цяпер». Любая сучасная мова — катэгорыя гістарычная; сучасныя беларуская, руская, чэшская, фінская ці іншыя мовы не спрадвечныя, кожная з іх развівалася і складалася ў пэўных гістарычных умовах, у пэўную гістарычную эпоху. Родную мову (яе «матэрыю і форму») можна ўразумець толькі тады, гаворыць Ф. Энгельс, калі прасочваецца яе ўзнікненне і паступовае развіццё, а гэта немажліва, калі пакідаць без увагі амярцвелыя формы роднай мовы і роднасныя жывыя і мёртвыя мовы.

Курс гістарычнай граматыкі беларускай мовы не толькі раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы, але і тлумачыць шматлікія асаблівасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы і сучасных народных гаворак. Для будучых настаўнікаў гэты курс мае і адукацыйна-тэарэтычнае, і практычнае значэнне. Пры разглядзе той ці іншай заканамернасці ў гэтым курсе робіцца аналіз шматлікіх канкрэтных фактаў мовы, асобных слоў.

Без гісторыі мовы не зразумееш марфалагічнай структуры вялікай колькасці слоў сучаснай мовы. І шматлікія асобныя словы, і цэлыя серыі слоў непазнавальна змяніліся: змянілася іх гучанне, марфалагічная структура, нярэдка словы «адарваліся» ад сваіх каранёў і сёння нічым іх не нагадваюць; незразумелыя сёння шмат якія граматычныя катэгорыі, іх выражэнне. Істотна змяніўся націск, яго характар. З улікам усяго гэтага ў курсе гістарычнай фанетыкі і граматыкі асвятляюцца змены ў мове на фактах, моўных з’явах, узаемнай іх сувязі.

Некалькі прыкладаў. Назоўнік *тхор* для недасведчанага ў гісторыі мовы чалавека — непазнавальнае на марфемы слова,

¹ Сама назва курса (навуковай дысцыпліны) «Гістарычная граматыка беларускай мовы» недакладная, бо ў курсе вывучаецца не толькі гістарычная граматыка, а і гістарычная фанетыка, якая не з’яўляецца часткай граматыкі. Фактычна гэта курс гістарычнай фанетыкі і гістарычнай граматыкі беларускай мовы.

з незразумелым коранем. А між тым гэта слова суфіксальнага ўтварэння, яно мае агульны корань з цэлым ланцужком сучасных слоў: *дыхаць, дыханне, дыхавіца, удыхаць,дохнуць,дохлы, дух* і інш. Сучаснае *тхор* з былога *дэхорь* — слова падзельнаю асноваю (корань *дэх-*, суфікс *-ор-*, канчатак *-ь*), у ім былі шэсць гукаў, з якіх толькі *х* застаўся без змен; што ж да іншых гукаў, то яны змяніліся: абодва рэдукаваныя (*ѣ* і *ь*) страціліся, зычны *р* зацвярдзеў, звонкі *д* прыпадобніўся да наступнага глухога *х* і супаў з парным глухім *т* (*дэхорь* → *тхор*), кароткі *о* падоўжыўся; корань *дэх-* набыў гучанне *тх-*; граматычная структура слова страціла празрыстасць, яно ўспрымаецца як непадзельнае на марфемы.

Сучаснае слова *чан* мы ведаем як назоўнік мужчынскага роду 2-га скланення з чыстаю асноваю. А паходзіць гэты назоўнік з былога кароткага прыметніка *дэщанъ* (ад кораня *дэщ-* ← *дэск-*); *дэщанъ* — зроблены з дошак (параўн.: *шкло* — *шкляны*, *зямля* — *земляны*, *скура* — *скураны*, *волава* — *алавяны*, *авёс* — *аўсяны*, *дрот* — *драцяны*, *косць* — *касцяны*). Корань *дэщ-* (з *дэск-*) перажыў цэлы ланцужок змен, стаў непазнавальны, у корані *дэщ-*, падкрэслім, без змен не захаваўся і адзін гук: спалучэнне каранёвага *ск* з суфіксальным *і* змянілася на *щ*, рэдукаваны *ѣ* страціўся, звонкі *д* прыпадобніўся да наступнага глухога і супаў з парным *т*, які з часам адпаў, у выніку змен афрыкаты *щ* узнікла спалучэнне гукаў *шч*, якое ў сваю чаргу ў большасці беларускіх гаворак спрашчалася (*шч* → *ч*; у гаворках, напрыклад, Парыччыны сустракаем і *шч* — *шчань*); у слове *дэщанъ* былі тры склады, прычым усе яны адкрытыя (*дэ-ща-нъ*); былое слова з трох складоў і падзельнае на марфемы (*дэщ-анъ*) стала аднаскладовым і структурна непадзельным (*чан*); былы адносны прыметнік стаў назоўнікам.

Сучаснае *лесвіца* — з былога *лѣзтьвица*, у якім звонкі зычны з перад глухім *т* супаў са сваім парным глухім *с* (*зт* → *ст*), рэдукаваны *ь* страціўся, былы памякчоны *с* прыпадобніўся да наступнага зычнага і супаў са сваім парным мяккім *с'*, спалучэнне гукаў *ств* (з былога *зтьв*) спрашчалася — выпаў *т*, галосны *ѣ* супаў з *э(е)*, зацвярдзеў мяккі *ц'*: *лѣзтьвица* → *лесвіца*; яно ад таго кораня, што і *лезу* (*лезці*).

Слова *шчасце* (параўн.: у рускай мове *счастье*, у польскай *szczęście*) ад кораня *час-ц-*, былая граматычная будова слова *сѣ-чес-т-ѣ-э*; насава галосны *э(е)* (ва ўсходніх славян) супаў у большасці выпадкаў з *а*, рэдукаваныя *ѣ* і *ь* страціліся; у спалучэнні зычных першы, свісцячы, прыпадобніўся да наступнага, шыпячага, супаў са сваім парным *ш* (*сѣч* → *сч* → *шч*), абодва шыпячыя зацвярдзелі; памякчоны *т'* змяніўся на *ц'* (так званае цеканне), у спалучэнні *ц'* развілася поўная асіміляцыя, у выніку якой *ц'і* → *ц'*; у значнай частцы беларускіх гаворак ненаціскныя канцавы *э(е)* супаў з *а*: *сѣчастье* → *шчасце* → *шчасця*.

У нас ёсць цэлае гняздо слоў — дзеясловаў (і іх форм) і на-

зоўнікаў ад кораня **ѣд-* (*ѣд-* → *ед-*); гэта *абедаль* і *абед*, *снедаць* і *снеданне* (*сняданак*), *ядуць* і *ем*, *ядуць* і *елі*, *ядуць* і *есці*, *ядуць* і *ежа* і інш. У гэтых словах (формах) каранёвы *д* змяніўся або страціўся, у выніку ўзніклі варыянты кораня **ѣд-*: *ед-*, *яд-*, *ес'*, *еж-*, *е-*, *я-*: **ѣдті* → *ѣсті* → *есці*, **ѣджа* → *ѣжа* → *ежа*, **ѣдмь* → *ѣмь* → *ем*, **ѣдлі* → *ѣлі* → *елі* і інш.

Прыслоўе *вельмі* — «застылае» былое зменнае слова. *Вельмі* — ад таго кораня, што і *веліч*, *вялікі*; *-мі* (← *ьми*) — былы канчатак творнага склону (успомнім формы *грудзьмі*, *коньмі*, *слязьмі*). *Нашча* — прыслоўе, што ўтварылася ад формы ніякага роду кароткага прыметніка *тѣщ-е* (з *тѣск-*) — «пусты» і прыназоўніка *на*; *нашча* — на «пусты» страўнік (нічога не з'еўшы). *На тѣце*, дзе *шч* з былога *скј*, змянілася: *натѣще* → *натіше* → *нашча*; былы прыназоўнік *на* стаў прыстаўкаю, канчатак *-е* (→ *-а*) — суфіксам. Ад кораня *тѣск-* → *тѣщ-* да нас дайшло толькі спалучэнне гукаў *шч* (← *щ*).

Суфікс *-у* ў прыслоўі *дадому* — былы канчатак роднага склону адзіночнага ліку назоўніка *домъ*: *домъ* — *дому*, як і *сынъ* — *сыну*, *волъ* — *волу*, *низъ* — *низу*, *вѣрхъ* — *верху*, *мѣдъ* — *меду*; першыя тры словы прынялі канчатак назоўнікаў тыпу *столъ*; (з нашага) *дома*, (вашага) *сына*, (спакойнага) *вала*, апошнія тры захавалі свой старадаўні канчатак: (з самага) *нізу*, *верху*, (слоік) *меду*. Канчатак *-у* прынялі ў беларускай мове шматлікія назоўнікі, што мелі канчатак *-а*: *лѣсъ* — *лѣса* → *лесу*, *грѣмъ* → *грѣма* → *грому*, *дѣждь* — *дѣждя* → *дажджу*, *пѣсѣкъ* — *пѣсѣка* → *пяску*, *сѣлюбъ* — *сѣлюба* → *шлюб*, *смѣхъ* — *смѣха* → *смеху*.

Сучасныя займеннікі *хто* і *што* — ад каранёвага элемента *к-* (*то* — часціца); *хто* з былога **къто*, *што* — з былога **къто*. У апошнім яшчэ ў далёкія дапісьмовыя часы зычны *к* перажыў так званае пераходнае памякчэнне — палаталізацыю, супаў з *ч*, г. зн. *къто* → *чъто*. У XI—XII ст. рэдукаваныя *ѣ*, *ь* у гэтых займенніках страціліся, узніклі пачатковыя спалучэнні *кт* і *чт*, абодва яны перажылі дысіміляцыю (распадабненне): *кт(о)* → *хт(о)*, *чт(о)* → *шт(о)*; гэтыя *хт* і *шт* у займенніках — старажытная фанетычная асаблівасць, якая адлюстроўваецца ў беларускіх пісьмовых тэкстах яшчэ XIII—XIV ст. Пачатковыя *к* і *ч* захаваліся ва ўскосных склонах (апрача вінавальнага — *што*): *к-аго*, *к-аму*; *ч-аго*, *ч-аму*. Каранёвы элемент (корань) займеннікаў ва ўскосных склонах выразны, як выразны і канчатак; параўн.: *каго*, *чаго* і *таго*, *усяго*, *смачнага*, *здатнага*; *каму*, *чаму* і *таму*, *усяму* (свету), *смачнаму*, *здатнаму*.

Сучасныя звартныя формы дзеясловаў тыпу *гляджуся* (у люстэрка), *чаюся*, *прыбіраюся* — гістарычна складаныя словы, што ўтварыліся зліццём пераходных дзеясловаў з энклітычнаю формаю займенніка *сябе* ў вінавальным склоне — *ся*; гэта былыя словазлучэнні: пераходны дзеяслоў (выказнік) + займеннік *ся* (прамае дапаўненне); *мыюся* — з былога *мѣю ся* або *ся мѣю* (г. зн. *ся* ўжывалася і пасля дзеяслова і перад ім).

Беларускія формы ўказальнага займенніка *тая, тое, той, тыя* — поўныя (складаныя) формы (як і прыметнікі *чужы, чужая, чужое, чужыя*); у іх корань (і аснова) *т-*: *т-аго, т-ую, т-ыя, т-ых*; сучасныя *той, тая, тое* ўтварыліся са старажытных кароткіх форм *тѣ, та, то*.

Гістарычнае асвятленне мовы дае адказ на пытанні, якой формаю — простаю ці складаную — трэба лічыць умоўны лад (*паехаў бы, зрабіў бы*), што такое паводле паходжання часціца *хай* (*няхай*), яе сувязь з загадным ладам.

У беларускай мове ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання на *-учы(-ючы), -ачы(-ячы)* тыпу *ідучы, лежачы*, ім адпавядаюць у рускай мове дзеепрыслоўі на *-а(-я)*: *идя, лежа*. Адрозненне тут гістарычна-марфалагічнае; беларускае *ідучы* — закарсцянелая форма назоўнага склону адзіночнага ліку кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу; рускае *идя* (з *идя*) — таксама форма назоўнага склону адзіночнага ліку кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу, але мужчынскага роду.

Гістарычная фанетыка і граматыка беларускай мовы тлумачаць наяўнасць і паходжанне варыянтаў марфем:

кораня: *смак* — *смачны*, *страха* — (на) *страе* — *застрэшак* — *застрэшыша*, *лёгкі* — *лягчэйшы* — *ільгота*, *замок* — *замыкаць* — *замкнуць*, *прывесці* — *занясучы* — *узнёслы*, *расцілаць* — *разаслаць*, *надрываць* — *надарваць*, *прывыкаць* — *звычайны*;

прыставак: *збіраць* — *сабраць*, *адрываць* — *адарваць*;

суфіксаў: *лічэбнік* — *лічба*, *кубак* — *кубкі*, *праўда* — *праведнік*.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА СЯРОД СЛАВЯНСКІХ МОЎ

§ 3. Тры славянскія моўныя групы

Беларуская мова належыць да славянскіх моў, якія ўтвараюць тры групы:

усходнеславянскую: беларуская, руская, украінская мовы; заходнеславянскую: польская, чэшская, славацкая, верхня-лужыцкая, ніжня-лужыцкая мовы;

паўднёваславянскую: балгарская, сербскахарвацкая, македонская, славенская мовы.

Тры славянскія моўныя групы склаліся гістарычна: назвы «ўсходне-, заходне- і паўднёваславянскія мовы» адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню — тэрыторыі, якую засяляюць носьбіты гэтых моў. Славянскія моўныя групы выдзяляюцца на аснове агульных асаблівасцей, уласцівых мовам, што ўтвараюць пэўную групу.

Адзін славянін без цяжкасці або з пэўнаю цяжкасцю разумее другога (беларус — паляка, чэх — рускага і г. д.) нават без спецыяльнай адукацыі, вывучкі. Ва ўсіх славянскіх мовах ёсць

вялікі пласт лексікі, якую называюць агульнаславянскай. Гэта галоўным чынам словы, што былі яшчэ ў далёкі дапісьмовы час у так званай агульнаславянскай мове-аснове. І другое: асновы граматычнага ладу славянскіх моў агульныя.

§ 4. Агульнаславянская і агульнаўсходнеславянская мовы

Як лічаць гісторыкі, выдзяленне славян з агульнаіндаеўрапейскага адзінства адбылося да пачатку III тысячагоддзя да нашай эры. Выдзеліўшыся, славяне доўгі час жылі ў блізкім і цесным суседстве на адносна невялікай тэрыторыі. Гэта быў агульны перыяд у гісторыі славян (агульнаславянскі перыяд). Мову славян гэтага перыяду называюць *п р а с л а в я н с к а ю*; у навуцы ёсць і другая назва — *а г у л ь н а с л а в я н с к а я м о в а а с н о в а*. Зразумела, у гэтай мове-аснове адбываліся агульныя працэсы па ўсёй тэрыторыі, дзе жылі славяне; з другога боку, у ёй былі, дзеля свайго часу, дыялектныя адрозненні. У апошнія стагоддзі да нашай эры славяне пашырылі тэрыторыю свайго рассялення. Яшчэ больш пашыраецца яна ў першыя стагоддзі нашай эры. Засяленне славянамі велізарных абшараў натуральна прывяло да паслаблення сувязі паміж славянскімі групамі, а нарэшце і да распаду агульнаславянскага моўнага адзінства. Не пазней як у VI ст. нашай эры наступіў канец агульнаславянскай эпохі, пачалося выдзяленне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў². Такім чынам, з VI ст. пачынаецца гісторыя аднаго з адгалінаванняў агульнаславянскай мовы — *а г у л ь н а ў с х о д н е с л а в я н с к а я м о в а*, якую называюць яшчэ (праўда, недакладна) *с т а р а ж ы т н а р у с к а ю* ці *с т а р а р у с к а ю*³. Агульнаўсходнеславянская мова — яе зручней называць,

² Пра гэта можна прачытаць у працах сучасных аўтарытэтных лінгвістаў *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. — М., 1962; *Бернштейн С.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961; *Иванов В. В.* Историческая грамматика русского языка. — М., 1964.

³ Недакладнасць апошніх відавочная: старажытная мова ўсходніх славян не была ні ўласна рускаю, ні ўласна беларускаю, ні ўласна украінскаю, развіццё асобных усходнеславянскіх моў пачынаецца з XIII ст.

Даследчык гісторыі ўсходнеславянскіх моў член-карэспандэнт АН СССР *Ф. П. Філін* у сваёй працы «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (Л., 1972) тэрмінамі «общевосточнославянский язык» і «древнерусский язык» («агульнаўсходнеславянская мова» і «стараруская мова») называе адну з'яву. Чытаем, напрыклад: «Восточнославянский (древнерусский) язык первоначально был бесписьменным» (с. 30).

Доктар філалагічных навук прафесар *В. В. Іваноў* піша, што тэрміны «древнерусский язык», «общевосточнославянский язык», «восточнославянский язык-основа» («стараруская мова», «агульнаўсходнеславянская мова», «усходнеславянская мова», «усходнеславянская мова-аснова») — раўназначныя. (*Иванов В. В.* Историческая грамматика русского языка, с. 12.)

У кнізе «Вопросы теории и истории языка» (Л., 1963, с. 156—157) сцвярджаецца, што старажытную мову ўсходніх славян лагічна называць не «старарускаю», а «агульнаўсходнеславянскаю» (не «древнерусским языком», а «общевосточнославянским»).

як і называюць, усходнеславянскаю — захавала ад агульнаславянскай асновы граматычнага ладу, фанетычнай сістэмы, лексічнага фонду. Ва ўсходнеславянскай мове адбываюцца працэсы і змяненні, вынікі якіх аднолькавыя для заходніх і паўднёвых славян, адначасова — працэсы і змяненні, вынікі якіх з'яўляюцца самабытнымі, усходнеславянскімі. З дапісьмовай пары (яна канчаецца ў сярэдзіне X ст.) ва ўсходнеславянскай мове развіліся змяненні, вынікамі якіх яна (як і беларуская, руская, украінская) адрозніваецца ад паўднёва- і заходнеславянскіх моў. З ліку іх назавём некалькі.

1. Гук *ж* на месцы **дж* (**dj*) ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай, украінскай, рускай мовах, *жд* — у балгарскай (паўднёваславянская мова), *дз* (*dz*) — у польскай (заходнеславянская мова).

cadja* (sadja*) { бел. *сажа*
балг. *сажда*
польск. *sadza*

Параўн. таксама: бел. *мяжа*, балг. *межда*, польск. *miedza*.

2. Гук *ч* на месцы **тй* (**tj*) ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай, рускай, украінскай мовах, *щ* — у балгарскай, *ц* (*c*) — у польскай.

svētja* (svētja*) { бел. *свеч(к)а*
балг. *свещ*
польск. *świeca*

Яшчэ прыклады: бел. *мачаха*, балг. *мащеха*, польск. *masocha*, бел. *гарачы*, балг. *горящ*, польск. *gorący*.

3. Поўнагалосныя спалучэнні ва ўсходнеславянскай мове, адпаведна — у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах; няпоўнагалосныя — у паўднёваславянскіх і заходнеславянскіх мовах. Поўнагалосныя спалучэнні ў беларускай мове ў выніку фанетычных змяненняў атрымалі гучанне: *ара* (*гарадскі*), *аро* (*варожыць*), *ора* (*горад*), *ала* (*галава*), *ола* (*холад*), *ало* (*малоць*), *ера* (*перад*), *ярэ* (*бярэзнік*), *яро* (*бярэза*).

golva* (golva*) { бел. *галава*
балг. *глава*
польск. *głowa*

Яшчэ прыклады: бел. *серада*, балг. *среда*, польск. *środa*, бел. *салодкі*, балг. *сладък*, польск. *słodki*.

4. Гук *ч* на месцы **гт*, **кт* (**gt*, **kt*) перад наступнымі *ь* ці *і* ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай, рускай, украінскай мовах, *щ* (*шт*) — у балгарскай, *ц* (*с*) — у польскай. Прыклады: бел. *ноч*, *печ*, балг. *нощ*, *пещ* (*ношт*, *пешт*), польск. *noc*, *piec*.

5. Галосны *о* на месцы старадаўняга пачатковага **йэ* (**je*) ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай (у ненаціскай пазіцыі *о* → *а*), рускай, украінскай мовах, захаванне **йэ* (**je*) у польскай, балгарскай мовах. Прыклады: бел. *адзін* (з усходнеславянскага *одинъ*), *адзіны*, (*в*)*осень*; балг. *един*, *единен*, *есен*; польск. *jeden*, *jedyny*, *jesień*.

§ 5. 3 назіранняў над балгарскім і польскім тэкстамі

Не даючы параўнальнага апісання фанетыкі, граматыкі, лексікі славянскіх моў, спынімся на тэкстах, учытаемся ў іх, каб на канкрэтных прыкладах (словах, формах) убачыць тое, што называюць агульнасцю і блізкасцю славянскіх моў. Натуральна, трэба ўзяць тэкст з паўднёваславянскай моўнай групы (ім будзе балгарскі тэкст) і тэкст з заходнеславянскай моўнай групы (ім будзе польскі тэкст).

Балгарскі тэкст

Вълчо и кума лиса

Направили си кумчо вълчо и кума лиса къщичка. Заживели заедно. Купили си гърне мед.

— Да го изядем, лиске! — рекъл вълчо.

— Не бива, вълчо! — отговорила лиска. — Ще го скрием за гости.

— Да го скрием, сестричке!

Речено, сторено. Скриват мед в хралупата. Ала кума лиса често-често се навърта около хралупата и се облизва. Дали ще остане медец за гости, — кой знае?

Прачытайма тэкст яшчэ раз, і мы прыйдзем да такіх абагульненых назіранняў і вывадаў: у балгарскім тэксце многа слоў, якія ўжываюцца і ў беларускай мове (такіх слоў большасць), знаёмая і зразумелая большасць граматычных форм; увесь тэкст беларусу зразумелы.

Нават без перакладнаго слоўніка прачытаем: *вълчо* — воўк, *кума* — кума, *лиса* — ліса, *кумчо* — кум, *заживели* — зажылі, *заедно* — разам (заадно), *купили* — купілі, *мед* — мёд, *изядем* — з'ядзім (з'ямо), *отговорила* — адказала, *скрием* — схаваем, *гости* — госці, *речено*, *сторено* — сказалі — зрабілі (як сказалі, так зрабілі), *ала* — але, *често* — часта, *се навърта* — пакручвалася, *паварочвалася* (круцілася), *около* — каля, *се облизва* — аблізвалася, *дали* — далей, з часам, *остане* — застанеца, *медец* — мёдзік (мядок), *кой* — хто, *знае* — знае.

Ёсць у балгарскай казацкай словы і формы слоў, што патрабуюць пэўных каментарыяў, прычым каментары раскрыюць, можна сказаць, знешне, з першага позірку адрознае. А лінгві-

стычнае працытанне асобных слоў, якое падаецца далей, яшчэ раз пацвердзіць блізкасць, роднаскасць дзвюх славянскіх моў.

Направілі — падрыхтавалі, зрабілі. Сэнс гэтага слова зразумеем, калі прыгадаем з сучасных жывых беларускіх гаворак: *Заўтра ў дарогу еду. То трэба направиць воз. Трэба направиць сані. Направиць* — падрыхтаваць на выезд (воз, сані): набраць саломы, змазаць колы, перавязаць вяроўкаю драбінку і інш.

Си — энклітычная форма давальнага склону займенніка *сябе*; яна ўжывалася ва ўсіх славянскіх мовах, у тым ліку і ва ўсходніх, але ў апошніх страцілася; у нашай мове запанавала форма *сабе* з былога *собѣ* (у рускай мове *себе* з *себѣ*).

Кѣшчичка — хатка, прытулак. Можна меркаваць, што гэта слова ад таго караня, што і беларускае *кушачка*, якое захавалася ў прыказцы *З харошае кушачкі — харошыя птушачкі*. *Кушачка* — хатка, сям'я, гняздо. Магчыма, што з *кѣща* пераклікаецца слова *куча* (Палессе) са значэннем 'хляўчук, малы хлѣў, катух'.

Гѣрне — гарнец (посуд). *Гѣрне* ад таго караня, што і беларускае *горан* (старажытнае *гѣрнѣ*), *ганчар* (старажытнае *гѣрньчарѣ*⁴), што і прозвішчы *Ганчар*, *Ганчарык*, *Ганчарэвіч*, *Ганчарэнка*, *Ганчарук*, *Ганчароўскі*, *Ганчароў* (усе яны ад таго караня, што і *гѣрньчарѣ*).

Се (се навѣрта, се облизва) — энклітычная форма (вінавальны склон) займенніка *сябе*; яна таксама ўжывалася ў мове ўсіх славян, захавалася ў польскай мове (*jak się ta*); у нас яна зраслася з дзеясловам, стала часціцаю (суфіксам).

Го — яго; *го* — змененае *Ўго* (беларускае *яго* — *і-аго*).

Зразумелая і форма *вѣлчо*. Параўн.: *А ты, воўча, сядзі мойча*. *Воўча* — клічная форма; клічная форма і *вѣлчо*, але яна ў балгарскай мове набыла значэнне назоўнага склону. *Сестричке* — таксама клічная форма. Параўн. (поўдзень Беларусі): *сястрѣ! мамо! Ганно!*

І толькі слова *хралупата* не мае каранёвага адпаведніка ў беларускай мове. *Хралупата* — дупло.

Можна выдзеліць, без дэталёвага аналізу, фанетычныя і граматычныя асаблівасці, уласцівыя балгарскай і не ўласцівыя беларускай мове.

У гэтым кароткім тэксце іх нямала: і большая лабіяльнасць *о*, і іншае, чым беларускае, цвёрдае вымаўленне зычных перад галоснымі *е*, *і* (*заживели*), і *е* ў слове *заедно* (*един*), і своеасаблівыя гукі — галосны *ѣ*, зычны *щ*.

Балгарская мова захавала старажытную агульнаславянскую складаную сістэму форм прошлага часу. З другога боку, гэта мова развівалася па лініі страты скланення назоўнікаў.

⁴ *Гѣрньчарѣ* — той, хто апальваў у горане гліняны посуд, хто рабіў гліняны посуд (кубкі, званы, глянкі, гаршкі і інш.). Фанетычныя змяненні ў гэтым слове (страта рэдукаваных *ь*, *ѣ*, спрашчэнне групы зычных *рич* у *нч*, змяненне *ѣ* → *о* → *а*) зблізілі слова *ганчар* са словам *гнаць* (*ганю*, *гоню*), але гэта збліжэнне толькі знешняе.

Беларускім хата майго бацькі адпавядае кѣща на ми баща, класікі марксізму-ленінізму — класіцы на марксізм-ленінізм. Скланаванне значэнне формы роднага склону бацькі ў балгарскай мове выражаецца прыназоўнікам, а назоўнік не змяняецца (кѣща на баща). У тэксце (остане медец) за гости адпавядае беларускаму гасцям ці для гасцей.

Польскі тэкст

W wagonie

Do wagonu wchodzi nowy pasażer. Wszystkie miejsca są zajęte. Na ławce obok kobiety siedzącej pod oknem leży damska torebka. Pasażer zwraca się do kobiety:

— Proszę zabrać swoją torebkę.

— To nie moja torebka, — odpowiada. — Zaraz przyjdzie pasażerka, która ją tu położyła.

Pasażer wiesza płaszcz, kładzie walizkę na półce i powtarza jeszcze raz:

— Proszę zabrać torebkę.

Kobieta znów mówi, że to nie jej torebka i odwraca się do okna. W przedziale panuje milczenie. Pasażer stoi i czeka.

Rozlega się gwizdek, pociąg rusza.

— Gdzież jest ta pasażerka? — pyta mężczyzna.

Kobieta milczy, nawet nie odwraca głowy.

— Widocznie została na peronie i martwi się teraz o swoją torebkę, — mówi pasażer i rzuca torebkę przez okno.

— Och, och, to moja torebka! — woła kobieta.

W przedziale rozlega się śmiech.

— Ma, na co zasłużyła, — mówi jedna z pasażerek.

Каб палегчыць чытанне, а з чытаннем — успрыманне і разуменне польскага тэксту, надрукаванага лацінкаю, перададзім яго нашую азбукай, крыху спрошчана: насавыя галосныя *а, е* абазначым спалучэннямі *ом, он, ён, ен, ем*, адзначым націск у словах (пры такой перадачы, зразумела, адлюструецца польскае вымаўленне не ўсіх спалучэнняў гукіў).

До вагону вхѳдзі нѳвы пасажѳр. Вшыѳтке мѳйсца сон заѳн-тѳ. На лѳвцѳ обѳк кѳбѳты сѳдзѳнцѳй под ѳкнѳм лѳжы дѳмска то-рѳбка. Пасажѳр зврѳаца сен до кѳбѳты:

— Прѳшѳн зѳбраць свѳѳн торѳбкѳн.

— То не мѳя торѳбка, — ѳдпѳвѳда. — Зѳраз пшѳйдзе паса-жѳрка, ктѳра ѳн ту положѳла.

Пасажѳр вѳша плѳшч, клѳдѳе валѳзкѳн на пѳлцѳ і повтѳжа ѳшчѳ раз:

— Прѳшѳн зѳбраць свѳѳн торѳбкѳн.

Кобэта знув мўві, жэ то не ей торэбка, і одвэраца сен до ўкна. В пшэдзьяле пануе мільчэне. Пасажэр стóі і чэка.

Розлэга сен гвiздэк, пóцэньг рўша.

— Гдзеж ест та пасажэрка? — пыта мэнжчýзна.

Кобета мiльчы, навэ́т не одвэраца глóвы.

— Вiдóчне зостáла на пэ́роне і мэ́ртвi сен тэ́раз о свóён то-рэбкэн,— мўвi пасажэр і жу́ца торэбкэн пшэз ўкно.

— Ох, ох, то мóя торэбка! — вóла кобэ́та. В пшэдзьяле розлэга сен смех.

— Ма, на цо заслужы́ла,— мўвi э́дна з пасажэ́рэк.

І гэты, польскi, тэкст зразумелы беларусу. І ў iм знаходзiм шматлiкiя словы, якiя ўжываюцца ў беларускай мове: *до* — да, *входзi* — уваходзiць, *новы* — новы, *вышестке мейсца* — усе месцы, *заентэ* — занятыя, *на лавцэ* — на лаўцы, *обок* — побач (каля, збоку), *лежы* — ляжыць, *чэка* — чакае, *навэ́т* — нават, *вiдочне* — вiдавочна, *пшэз* — праз і iнш.

Эсць у польскiм тэксце запазычаныя з iншых моў словы, якiя трапiлi і ў беларускую мову: *вагон* — *вагон* (англ.), *паса-жэр* — *пасажыр* (франц.), *пэрон* — *перон* (франц.) і iнш.

Чытач знойдзе ў тэксце не толькi лексiчныя супадзеннi, але і агульнае ў фанетыцы, марфалогii, сiнтаксiсе: дзеканне і цеканне, цвэрдзья шыпячыя, форма прыметнiкаў мужчынскага роду назоўнага склону адзiночнага лiку без *j(i)* (*пошу* — *новы*), ужыванне роднага склону з прыназоўнiкам *да* (*звэраца сен до кобеты* — *звэртаецца да кобеты*). Нават павярхоўныя назiраннi пакажуць шматлiкiя агульныя — для беларускай і польскай моў — фанетычныя і граматычныя рысы.

З другога боку, гэты невялiчкi польскi тэкст-абразок адлюстроўвае таксама шматлiкiя адрозныя асаблiвасцi, уласцiвыя толькi адной з гэтых дзвюх моў. Назавём некаторыя фанетычныя і марфалагiчныя асаблiвасцi: паслядоўнае оканне (*обок*); насавыя галосныя (*sq zajęte*); зычныя *ż, sz(ж, ш)* на месцы старадаўняга мяккага *p'* (*przyjdzie, powtarza*; у першым слове *rz* чытаецца як *ш*, у другiм — як *ж*); змяненне галоснага *o* ў пэўнай пазiцы на *u* (такое *u* на piсьме палякi абазначаюць лiтарай *ó; mówi, na rółce*); адсутнасць поўнагалосся (*odwraca się* — адварочваецца, *głowa* — галава); галосны *a* на месцы *ɔ* (*odpowiada*); адсутнасць падоўжаных зычных (*milczenie* — маўчанне); пачатковае *je* (*jedna* — адна, нiводная); ужыванне дзеяслова 3-й асобы адзiночнага лiку абвеснага ладу без канчатка *-ci'* (*wchodzi* — уваходзiць); кароткая форма займеннiкаў *ta, tu, to* (тая, тую, тое); злiтная (сцягнутая) форма прыметнiкаў і слоў прыметнiкавага тыпу ў форме назоўнага і вiнавальнага склонаў адзiночнага лiку жаночага роду (*damśka*).

У польскай мове наiск замацаваны за пэўным складам — звычайна падае на другi ад канца склад: *stóli, чэ́ка, клáдзе* (*stoi, czeka, kładzie*).

Калi ж параўнаць тыя цi iншыя славянскiя мовы, што належаць да адной моўнай групы (напрыклад, чэшскую і славацкую, балгарскую і сербскую, беларускую, рускую і ўкраiнскую), то блiзкасьць iх — агульнасьць лексiкi, фанетыкi, марфалогii, сiнтаксiсу — асаблiва вiдавочная. І гэта зразумела.

§ 6. Блiзкасьць і роднасьнасць усходнеславянскiх моў

Параўнаем беларускi тэкст з перакладам яго на рускую і ўкраiнскую мовы.

Беларускi тэкст

Данiк глядзеў на Мiколу. Сябар яго ўстаў, падышоў да палiцы і зняў з яе кнiгу.

— Гэта Янка Купала,— сказаў ён.— Той самы, што і пра Машэку напiсаў. Памятаеш? — падмiгнуў ён Данiку.

— Ага,— таксама па-змоўнiцку ўсмiхнуўся Сiвы...

— І пра мяне ён напiсаў,— гартаў кнiгу Мiкола.— Глядзi вось, верш: «Я шавец-маладзец». І пра цябе напiсаў. Пра цябе і пра маму тваю. Вось паглядзiм. Ага! Ну, слухай.

Гэта была размова беднай мацi-сялянкi з хлопцам сваiм, якi пасвiў чужыя каровы. У хлопца было тое, чаго ў Данiка нiколі не будзе,— бацька і браты. Было і тое, чаго ў Данiка яшчэ няма,— служба ў чужых людзей... Было, аднак, і галоўнае, што раднiла Сiвага з тым пастушком,— горкая доля.

Мiкола чытаў, стоячы сярод хаты...

— Ну, і галоўнае, што ты, браце Данiла, запамятай назаўсёды:

Не плач, мацi, і не злуйся
На жыццё,
Як я ў сiлачку ўбяруся,
Змагу ўсё.

Вось так, брат, і запiсана. Зразумела?

У адказ Данiк змог вымавіць толькi сваё «ага». За яго адказала мацi.

— Як жа хораша, божачка,— уздыхнула яна.— Чула, Але-на, га? — спыталася ў Мiколавай мацi, якая таксама не прала, а слухала:

— Ну, што, Данiк,— сказаў Мiкола,— хочаш вось так навучыцца чытаць? (*Янка Брыль*. Сiрочы хлеб)

Рускi тэкст

Даник не спускал глаз с Миколы. Друг его встал, подошел к полке и снял с нее какую-то книгу.

— Это Купала,— сказал он.— Тот самый, что и про Машеку написал. Помнишь? — подмигнул он Данику.

— Ага,— так же заговорщицки улыбнувся Сивий...

— И обо мне он написал,— перелистывая книгу, говорил Микола.— Вот гляди, стих: «Я швец-молодец». И о тебе написал. О тебе и о твоей маме. Сейчас найдем. Ага! Ну, слушай.

Это был разговор матери-крестьянки с сыном своим, который пас чужих коров. У мальчика было то, чего Даник навеки был лишен,— отец и братья. Было и то, чего он еще не успел испытать,— служба у чужих людей... Было, однако, главное, что роднило Сивого с тем пастушком,— горькая доля.

Микола, стоя посреди хаты, читал...

— Ну, и вот что ты, брат Данила, должен запомнить навсегда:

Ты не жалуйся, матуся,
На судьбу,
Как я силы наберуся,—
Все смогу.

Вот так, брат, и записано. Понятно?

Даник в ответ мог вымолвить только свое «ага». За него ответила мать.

— Хорошо-то как, боженька,— вздохнула она.— Слышала, Алена, а? — обернулась к Миколовой матери, тоже переставшей пряхать.

— Ну что, Даник,— сказал Микола,— хочешь научиться это читать? (Переклад А. Астройскага)

Українські текст

Даник дивився на Миколу. Друг його підвівся, підійшов до полиці і дістав там якусь книжку.

— Це Купала,— сказав він.— Той самий, що й про Машеку написав. Пам'ятаєш? — підморгнув він Даникові.

— Ага,— так само по-змовницьки посміхнувся Сивий...

— І про мене він написав,— гортав сторінки Микола.— От глянь, вірш: «Я швец-молодец». І про тебе написав. Про тебе і про маму твою. Зараз знойдемо. Ага! Ну, слухай.

Це була розмова бідної матері-селянки з своїм хлопцем, який пас чужу худобу. У хлопця було те, чого в Даника ніколи не буде,— батько і брати. Було й те, чого в Даника ще нема,— поневір'яння по чужих людях... Ріднило Даника з тим пастушком одне — гірка доля.

Микола читав, стоячи серед хати...

— Ну, і найголовніше, що ти, брат Данило, запам'ятай назавжди:

Хай печаль тебе, матусю,
Не гризе,
Ось я сили наберуся,
Зможу все.

Отак, брат, і написано. Зрозуміло?

У відповідь Даник зміг вимовити тільки своє «ага». За нього відповіла мати:

— Як же хороше, боже мій! — зітхнула вона.— Ти чула, Альоно? — спитала вона в Миколиної матері, яка теж не пряхла, а слухала.

— Ну, то як, Данику,— промовив Микола,— хочеш отак навчитись читати? (Переклад П. Скрипчанкі)

І беларусы, і рускія, і ўкраінцы карыстаюцца гістарычна змененым кірылаўскім пісьмом, дастасаваным да кожнай з гэтых моў. Так, напрыклад, у беларускім пісьме вельмі часта сустракаецца літара ў, якой у рускім пісьме адпавядаюць літара л (поўны — полный), літара в (роўны — ровный), літара у (адпачывалі ў нас — отдыхали у нас); у беларускім пісьме выкарыстоўваецца спалучэнне літар дз, яно абазначае беларускі мяккі зычны гук дз', якому адпавядае рускі д', што абазначаецца літарай д (дзіва — диво); у ўкраінскім пісьме ўжываецца, напрыклад, літара ї, якая абазначае спалучэнне ji(йі) у словах тыпу Київ, української мови; літара и ў графіцы ўкраінскай адпавядае нашай ы (син — сын); у беларускім і ўкраінскім пісьме ўжываецца падвойнае абазначэнне так званых падоўжаных зычных (Запарожжа — Запоріжжя, пытанне — питання).

На толькі што прачытаных тэкстах, параўноўваючы іх, можна лёгка ўбачыць блізкасць лексікі трох усходнеславянскіх моў, блізкасць іх граматычнага ладу.

Параўнанне беларускай і рускай моў — іх фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу — зробім і з практычнай і з навуковай мэтай; параўнанне — надзейны прыём пры вывучэнні мовы (моў).

§ 7. Асаблівасці беларускай і рускай фанетыкі

1. Беларускай мове характэрны і часта ўжываецца зычны гук ў, які паходзіць з агульнаславянскага в (вѣ, вѣ) (галоўка — з головѣка, здароўе — з сѣдоровѣе, праўда — з правѣда), з агульнаславянскага л (жойты — з жьлтѣи, доўгі — з дѣлѣи), з агульнаславянскага у (была ў брата). У рускай мове гэтаму ў адпавядае ў вымаўленні в (правда), ф (галофка, офса), л (желтый, долгий), у (была у брата).

2. Беларускім падоўжаным зычным гукам ж, з, дз, л, н, с, ц, ч, ш, якія абазначаюцца на пісьме падвойнымі літарамі (збожжа, мазю, суддзя, соллю, галлѣ, пісанне, кассѣ, жыццѣ, ноччу, застрэшша), у рускай мове адпавядаюць спалучэнні «зычны + j(й)»: сол'ю (солью), ноч'ю (ночью). Беларускія падоўжаныя зычныя ўзніклі на месцы старадаўняга агульнаўсходнеславянскага спалучэння «мяккі зычны + в + j», калі гэта спалучэнне стаяла паміж двух галосных: пытанье → пытанне; у рускай мове зычны j папярэднім гукам (ноч'ю) не асіміляваўся.

3. Беларускі зычны *г* працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму *г* выбухному (*г*); у беларускай мове выбухны *г* (*г*) сустракаецца ў адзінкавых запазычаных словах (*ганака, гузік* і некаторыя іншыя).

4. У беларускай мове пяць афрыкат: *дз'* (*дзень*), *дж* (*гляджу*), *ц* (*цана, касец*), *ц'* (*цесна, ціха*) і *ч* (*чужы*). У рускай мове іх дзве: *ц* (*цена, косец*) і *ч* (*чужой*).

5. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам *дз'*, *ц'* (*дзіця*) адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя *д'*, *т'* (*дитя*). Беларускім *дз'* і *ц'* уласціва большая ступень палатальнасці, або мяккасці, чым рускім *д'*, *т'*.

6. Беларуская афрыкаце *дж* у рускай мове адпавядае *ж*, а ў запазычаннях са стараславянскай мовы — *жд* (*сяджу і сижу, прыгладжваць і приглаживать, узнагароджанне і награждение, асуджэнне і осуждение, напярэджанне і предупреждение*).

7. Губныя зычныя ў беларускай мове на канцы слова, а таксама перад зычнымі, у тым ліку і перад *й* (*й*), — толькі цвёрдыя: *сем, голуб, сып, насып, насып, п'е*. У рускай мове яны бываюць і мяккія: *семь, голубь, сып, насып, насып*.

8. Зычны *в* у беларускай мове чаргуюцца з зычным *ў*; *в* вымаўляецца перад галосным, *ў* — на канцы слова і перад наступным зычным: *галава — галоўка, галоўны; здаровы — здароўе; карова — кароў, кароўка*. У рускай мове *в* захоўваецца не толькі перад галоснымі, але і перад звонкімі і санорнымі зычнымі: *здоровый, здоровье, заздравная, главный, соврать*; перад глухімі зычнымі і на канцы слова супадае з гукам *ф*: *трафка, фпери, фсегда, короф, голоф, чаргуюцца в:ф (трава — трафка)*.

9. Беларускі гук *р* паслядоўна цвёрды зычны⁵: *парадак, растрэсці, запрэгчы, рыба*. У рускай мове ёсць *р* цвёрды і *р* мяккі (*рыба*, але *порядок, растрясти, запречь*), г. зн. зычны *р* парны паводле цвёрдасці — мяккасці (*р — р'*).

10. Зычны *д* у прыназоўніку і прыстаўцы *ад* вымаўляецца як *д* перад усімі звонкімі, у тым ліку перад санорнымі *в, й* (*й*), *л, м, н, р*: *адважыцца, ад Волмы, ад Луніна, адламаць, адрэзаць, ад Радуні, ад Радашкавіч, ад іх (ад іх), ад'ехаць (ад'ехаць)*. У рускай мове вымаўляецца *т*: *отважиться, от Льгова, отломить, отрезать*.

11. Зычны *ч* у беларускай мове заўсёды цвёрды — ці перад зычным, ці перад галосным, ці на канцы слова: *чэрці, канчаток, крынічны, святочны, крумкач*. У рускай мове *ч* — мяккі зычны.

12. У беларускай мове змяніліся старажытныя канцавыя спалучэнні «губны+л» (*бл, мл, вл*): *рубель, карабель, бабёр, віхор, журавель* (з *рубль, корабль, бобръ, вихрь, журавль*),

⁵ Заўсёды цвёрды зычны *р* у сербскай і польскай мовах. Былы *р* мяккі (*р'*) у польскай мове супаў з зычнымі *ж* ці *ш* (пасля звонкіх зычных і пасля галосных — *ж*, пасля глухіх — *ш*: *przyjdzie* — пшыйдзе, *grzyb* — гжыб).

Мсціслаў (з *Мьстиславль*), *Заслаўе*⁶ (з *Изяславль*); у рускай мове: *корабль, Заславль, Мстиславль* і г. д.

13. Беларуская афрыкаце *ч* адпавядае ў рускай мове *ч'* (*свечка і свеча*), а ў запазычаннях са стараславянскай мовы — *щ* (*скарачэнне і сокращение*).

14. У беларускай мове чаргуюцца *г:х* (*дарога — дарох, лугі — лух*), у рускай мове — *г:к* (*дорога — дорок, луга — лук*).

15. У беларускай мове былое спалучэнне *чс* злілося ў адзін гук, які абазначаецца на пісьме літарай *ц*; у рускай мове *чс* захаваўся: *журавіцкі і журавичский, пухавіцкі і пуховичский*.

16. У беларускай мове, як вынік трэцяй палаталізацыі, у словах тыпу *чарніцы, брусніцы, клубніцы, суніцы* маем *ц*, у рускай — *к* (*черника, брусника, ежевика, голубика*).

17. У словах іншамовнага паходжання паміж галосных *іо, ыо, іа, ыа* ў беларускай мове вымаўляецца ўстаўны зычны *й* (*ію, ыю, іа, ыа*): *біёлаг, біёграф, радыёла, рацыён, сацыёлаг, біятокі, пенсіянер, «Апасіяната», рацыянальны, інтэрнацыянальны, прапарцыянальны, эмацыянальны*. Параўн. у рускай мове: *биолог, биограф, радиоло, социальный* і інш.

18. Прыстаўны зычны *в* (зрэдку *г*) перад пачатковымі *о, у* (у тым ліку і пасля прыставак) у беларускай мове (*вуліца, вуха, вузел, вучань, вучоба, завушніца, вока, завочнік, воддаль, восень, увосень, ворыва, возжык*) і адсутнасць гэтага прыстаўнога (апрача слова *восемь*) у рускай мове (*улица, ухо* і падобн.).

19. Прыметнікі і іншыя словы прыметнікавага тыпу мужчынскага роду ў назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку ў беларускай мове маюць «усечаныя» канчаткі *-ы, -і?; малады, добры, залаты, летні, такі, усялякі, шосты, сёмы, зроблены, створаны*. У рускай мове ім адпавядаюць *-ой ці -ый, -ий*: *золотой, дорогой, молодой, летний, такой, шестой, добрый*.

20. Беларускім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі (*серада, сорам, вораг, салодкі, галоўны, сярэдні, узнагарода, скарачэнне*) адпавядаюць у рускай мове запазычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі (*среда, срам, враг, плен, сладкий, главный, средний, награда, сокращение*).

21. Націскному галоснаму *э(е)* перад шыпячымі ў беларускай мове (*нясеш, ідзеш, бярэш*) адпавядае *о(ё)* у рускай мове: *несёшь (нес'бш), идёшь (ид'бш)*.

22. Склады *ро, ло, ле* ў беларускай мове чаргуюцца з *ры, лы, лі*: *глотка — глытаць, дрогнуць — дрыжаць, блохі — блыха, гром — грывець, грывоты, дровы — дрывотня, дрывасекі, бляск*

⁶ У словах тыпу *рубель* паміж *б* і *л* з'явіўся галосны *е*; у словах тыпу *Мсціслаў* адпаў канцавы зычны *л*; у словах тыпу *Заслаўе* на месцы *л* з'явіўся зычны *й* (*й*).

⁷ Сказаць інакш, у гэтых формах канцавы зычны *й* (*й*) страціўся: *малады — з молодой, шосты — з шестой, такі — з такой*.

(блеск) — блішчыць. У рускай мове: глотка — глотать, дрознуть — дрожать.

23. Для беларускай мовы характэрны прыстаўныя галосныя ў словах, што пачынаюцца групай зычных гукаў, першы ў якой — санорны: *ільняны, іржавы, аржаны, імхі, аўторак*. У рускай мове: *льняной, мхи, ржаной, вторник*.

24. У беларускай мове ў словах тыпу *розум, роўнасць, розніца, роўныя* захавалася старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне *ро*, у рускай мове ў выніку ўплыву стараславянскай мовы замацавалася *ра* (*разум, равенство, разница* і інш.).

25. У групе слоў (*запрэчы, агледзець, растрэсці* і інш.) на месцы старажытнага *э* насавога ў беларускай мове ўзнік галосны *э(е)*, у рускай *а(я)* (*запрять, растряссти* і інш.).

26. У беларускай мове ў дзеясловах загаднага ладу тыпу *мый, крый, шый, бі, ві, лі*, абвеснага ладу тыпу *мыю, шыю, крыю, выю* вымаўляюцца галосныя *ы, і*. У рускай мове — адпаведна *о, е*: *мой, мою, крой, бей, пей, шей*.

27. Злучнік і часціца *і* пасля слова, якое канчаецца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як *й*: *бацька й сын, сястра й брат, скрытна й лоўка, нарагаталіся й наспяваліся, будзе й на нашай вуліцы свята, а я й не ведала*. У рускай мове такога змянення няма.

§ 8. Асаблівасці беларускай і рускай марфалогіі

Марфалагічныя асаблівасці зручней разглядаць у разрэзе часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік і г. д.

Назоўнік. 1. Не заўсёды супадае род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Беларускае *капыт* (*капыток і капыцік*) — назоўнік мужчынскага роду, рускае *копыто* (*копынце*) — някакага роду. Слова *ахапак, боль, гармонік, жаль, медаль, накіп, насып, палын, пачак, пыл, сабака, стэп, цень, туфель, шаль, шынель* і іншыя ў беларускай мове належаць да мужчынскага роду, у рускай — да жаночага, а, напрыклад, слова *таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай — мужчынскага (*тополь*). Зразумела, куды часцей назіраецца несупадзенне ў родзе, калі адпаведныя словы ў дзвюх мовах маюць розныя карані: *жыта* (ніякі род) і *рожь* (жаночы род).

2. З адрозненняў у родзе вынікае несупадзенне ў скланенні: словы тыпу *палын, пыл* скланяюцца, як назоўнікі *стол, лес, сук*, а рускія *попынь, пыль* — як назоўнікі тыпу *сеть, соль*. Іншы раз бывае несупадзенне тыпу скланення назоўнікаў, якія ў беларускай і рускай мовах належаць да аднаго роду: беларускія *морква, царква* скланяюцца, як *вішня, трава* (1-е скланенне), а рускія *морковь, церковь* — як *соль* (3-е скланенне); па-рознаму, напрыклад, скланяецца *дача* ў беларускай мове, *дочь* — у рускай, *матка* і *мать*.

3. Некаторыя назоўнікі адрозніваюцца лікам; у беларускай мове: *чарніла* (чорнае, сіняе, зялёнае); *бяліла* (добрае, сінтэ-

тычнае); *дзверы* (новыя, шырокія); *крупы* (ячменныя, аўсяныя); у рускай мове: *чернила* (чёрные, синие, зелёные); *белила* (хорошие, синтетические); *дверь* (новая, широкая); *крупы* (ячневая, овсяная).

4. Прыкметна часцейшае ўжыванне канчатка *-у(-ю)* у родным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду ў беларускай мове (*лесу, пяску, тварагу, жвіру, гравію, смаку, смутку, друку, гаю*), чым у рускай мове.

5. Гістарычнае чаргаванне канцавых зычных асновы *г, к, х* з *з, ц, с* (*г:з, к:ц, х:с*) у давальным і месным склонах назоўнікаў 1-га і ў месным склоне назоўнікаў 2-га скланення ў беларускай мове (*дуга — на дуге, мука — у муцэ, страха — на страсе, бераг — на беразе, луг — на лузе*); гэтага чаргавання няма ў рускай мове (*дуга — на дуге, мука — в муке, берег — на берегу, о берегу*).

6. Ужыванне клічнай формы ў беларускай мове (*браце, чалавеча, голубе, дружа, воўча, сынку, дзедку, лесе, хмелю*) і страта яе ў рускай мове (словы *господи, боже* ў рускай мове захавалі клічную форму, але яны сталі па сутнасці выклічнікамі).

7. Ужыванне канчаткаў *-і, -ы* ў давальным і месным склонах назоўнікаў 1-га і ў месным склоне назоўнікаў 2-га скланення ў беларускай мове (*зямля — зямлі, на зямлі; ралля — раллі, на раллі; гульня — гульні, у гульні; мяжа — мяжы, на мяжы; плошча — плошчы, на плошчы; задача — задачы, у задачы; дзень — на дні; конь — на кані; пень — на пні; кош — у кашы; плашч — у плашчы, на плашчы*). У рускай мове — канчатак *-е* (*земля — земле, на земле; межа — меже, на меже; плащ — о плаще*).

8. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду, якія належаць да 1-га скланення (*бацька, ваявода, дзядзька, стара-ста*), у некаторых склонах маюць формы назоўнікаў 2-га скланення: *бацька — бацьку, дзядзька — дзядзьку* (давальны і месны склоны адзіночнага ліку), *бацька — бацькам, калега — калегам, музыка — музыкам, мужчына — мужчынам* (творны склон адзіночнага ліку). У рускай мове: *воеводе, старосте; воеводой, старостой*.

9. Назоўнікі на *-мя* (*полымя, семя, бярэмя* і некаторыя іншыя) у беларускай мове аб'ядноўваюцца па схлонавых канчатках з назоўнікамі 2-га скланення:

Р. *полымя, семя, бярэмя, племя* — як і *поля, жыцця*;

Д. *полымя, семя, бярэмя, племя* — як і *полю, жыццю*;

Т. *полымея, семей, бярэмея, стрэмея* — як і *полям, зда-роўем*;

М. *у полымі, на семі, на бярэмі, у стрэмі* — як і *у полі, пры здароўі, у жыцці*.

У рускай мове назоўнікі на *-мя* захоўваюць старажытную асаблівасць скланення з *-ен-* (*семеня, бременя*).

10. Уніфікаваная форма назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў у беларускай мове: канчаткі *-і, -ы* (лясы, бары, сыны, браты, лугі, шляхі, вокны, палі, пытанні, заданні); толькі словы тыпу *армянін* маюць канчатак *-е* (армяне). У рускай мове — *-и, -ы* (столы, ученики), *-а, -я* (леса, учителя), *-і-а* (сучья, братья, сыновья), *-е* (армяне).

11. Прыкметна часцейшае ўжыванне ў родным склоне множнага ліку канчатка *-оў(-аў)* у беларускай мове: *галубоў, звяроў, ласёў, сыноў, князёў, віцязяў, калодзежаў, студняў, караблёў, агнёў, пнёў, аленяў, вербаў, іскраў, вежаў, скаргаў, стойлаў, стайлаў, сэрцаў, палёў, зярняткаў, рэчаў* і інш. У рускай мове: *зверей, лосей, голубей, полей, огней* і інш.

12. Наяўнасць як варыянтнай формы назоўнікаў у творным склоне множнага ліку тыпу *вачыма, дзвярыма* (вачамі, дзвярамі) і адсутнасць яе ў рускай мове.

Прыметнік. 1. Выразна звужанае, вельмі абмежаванае ўжыванне кароткіх прыметнікаў, выпесненых поўнымі формамі, у беларускай мове і паралельнае ўжыванне кароткіх і поўных прыметнікаў у рускай мове.

Параўн.: *ён разумны — он умен, ён добры — он добр, ён маўклівы — он молчалив*; у беларускай мове няма «ён разумен», «ён маяк», «ён смачан».

2. У беларускай мове прыналежныя прыметнікі ва ўскосных склонах маюць канчаткі поўных прыметнікаў: Р. *бацькавага, матчынага, жончынага*; Д. *бацькаваму, матчынаму, жончынаму*. У рускай мове ўжываюцца кароткія формы: Р. *отцова; Д. отцову*.

3. У беларускай мове прыметнікі мужчынскага і ніякага роду, а таксама дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, займеннікі — усе словы прыметнікавага тыпу — у творным і месным склонах адзіночнага ліку маюць адзін канчатак — *-ім(-ым)*:

з летнім — у летнім;

з добрым — на, у добрым;

з выкарыстаным — на выкарыстаным;

з трэцім — на трэцім;

з восьмым — на, у восьмым;

з кім — на, пры кім;

з чым — на, у чым;

з тым — на, у тым;

з майм — на, у майм;

з нашым — на, у нашым.

У рускай мове словы гэтага тыпу маюць розныя канчаткі ў творным і месным склонах:

с летним — на летнем;

с добрым — на добром;

с тем — в том;

с чьим — в чьем.

4. У беларускай мове прыметнікі вышэйшай ступені параў-

нання зменныя і маюць суфіксы *-эйш- (-ейш-), -иш-*: *разумнейшы за яго, разумнейшая за яе, разумнейшыя за іх; першы мост даўжэйшы за другі; гэта хата навейшая за тую*⁸. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені — закасянялая, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *умнее его, длинее, новее, шире, больше*.

5. Форма ацэнкі прыметнікаў на задняязычны (*г, к, х*) у беларускай мове мае суфікс *-еньк-*: *лёгенькі, мякенькі, сухенькі*, у рускай — *-оньк-*: *легонький, мягонький, сухонький*.

Лічэбнік. 1. У беларускай мове лічэбнік *адны* — былая форма множнага ліку жаночага роду (*одны*), у рускай мове *одни* — былая форма множнага ліку мужчынскага роду (*одны*), г. зн. з пункту гледжання паходжання ў формах *адны* і *одни* адрозненне не фанетычнае, а марфалагічнае.

2. Лічэбнік *два, дзве* мае родавае адрозненне не толькі ў назоўнай (вінавальным), але і ва ўскосных склонах:

Р. *двух* (паверхаў) і *дзвюх* (дошак);

Д. *двум* (паверхам) і *дзвюм* (дошкам);

Т. *двума* (паверхамі) і *дзвюма* (дошкамі).

У рускай мове ва ўскосных склонах родавага адрознення няма: *двух* (этажэй, изб), *двум* (этажам, избам), *двумя* (этажамі, избамі).

3. У беларускай мове замацавалася былая форма лічэбніка жаночага роду *четыри* → *чатыры*; у рускай мове — былая форма мужчынскага роду *четыре*.

4. Беларускаму складанаму лічэбніку *абодва (абедзве)* адпавядае ў рускай мове *оба (обе)*: *абодва* (берагі), *абодва* (вокі) — *оба* (бёрега), *оба* (гла́за).

Займеннік. 1. Падвойная аснова займенніка *ён* (*яна, яго, яны*) у беларускай мове: *і-он, і-ан-а, і-ан-о, і-ан-ы*; у рускай мове аснова *он-*.

Ва ўскосных склонах гэты займеннік мае аснову *і-* (*і-аго, і-аму, і-ой, і-іх, і-ім*); у рускай мове — то *і-* (*і-его, і-ему*), то *н-* (*с н-его, к н-ему, в н-их*), якое з'явілася як прыстаўное (*сън имь* → *съ нимь* → *с ним*).

2. Аснове *як-* беларускага займенніка *які* (*якая, якое, якія*) адпавядае ў рускай мове *как-* (*какой, какая, какое, какие*).

3. Аснова *таб-, саб-* у давальным і месным склонах займеннікаў *ты, сябе* ў беларускай мове (*табе, сабе*) і *теб-, себ-* — у рускай мове (*тебе, себе*).

4. Адсутнасць варыянтаў асновы займенніка *чый* (*чыі, чыіа, чыіо, чыіэ, чыііх, чыіімі*) у беларускай мове, два фанетычныя варыянты ў рускай (*ч'ей і ч'і-а, ч'і-и*).

5. Поўная (гістарычна — складаная) форма займенніка *тая, тое* (*та-я; то-е*) у беларускай мове і кароткая форма ў рус-

⁸ Кароткая форма вышэйшай ступені выпеснілася поўнаю яшчэ ў старажытнай беларускай мове (Булька А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. — Мінск, 1979, с. 172).

кай мове: *та, то*. Беларуская форма займенніка мужчынскага роду *той* з *тэ + и*, руская форма — *тот* з *тэ + тэ*.

6. У беларускай мове займеннік *узець* (*уся, усё, усе*) аб'яднаўся з займеннікамі мяккай разнавіднасці тыпу *мой, твой, свой, чый*; творны склон адзіночнага ліку *усім* — як і *маім, тваім, сваім*; у множным ліку *усіх* — як і *маіх, тваіх, сваіх*; *усім* — як і *маім, тваім, сваім, чым*. У рускай мове захавалася старажытная асаблівасць скланення: *всех, всем, всеми* (з *всѣхъ, всѣмъ, всѣми*).

7. Такое аб'яднанне адбылося і ў скланенні займенніка *той* (*тая, тое, тыя*): творны склон адзіночнага ліку *тым* — як і *маім, тваім, сваім*; у множным ліку: родны і месны склоны *тых* — як і *маіх, тваіх, нашых, вашых*; творны склон *тымі* — як і *маімі, тваімі, нашымі, вашымі*. У рускай мове: *тем* (творны склон адзіночнага ліку), *тех, тем, теми* (множны лік).

8. У беларускай мове канчатак *-е* ў родным склоне займеннікаў *я, ты*, зваротнага *сябе*: *мяне, цябе, сябе*; у рускай — *-я*: *меня, тебя, себя*.

9. Канчаткі *-го* (родны склон), *-му* (давальны) у займенніках *мой* (*маё*), *твой* (*тваё*), *свой* (*сваё*), *чый* (*чыё*) у беларускай мове: *майго, свайго, твайго*; *майму, твайму, свайму*; *-его, -ему* — у рускай мове: *моёго, твоего, моёму, твоему*.

10. Форма *маё, тваё, сваё, чыё* назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку ў беларускай мове і *мой, твой, свой, чый* — у рускай.

Дзеяслоў. 1. Не заўсёды супадаюць дзеяслоўныя асновы: *бег-чы* і *бежа-ць*, *кракта-ць* і *кряхте-ць*, *цер-ці* і *тере-ць*, *сап-ці* і *соп-ець* і інш.

2. У беларускай мове ёсць суфікс інфінітыва *-чы* (*сцераг-чы, лег-чы, дапамаг-чы, запрэг-чы, стрыг-чы*), у рускай мове — *-ч'* (гэта *ч* адпавядае былому **гт* — зычнаму *г* караня і *т* суфікса): *мочь* (з **могти*), *стричь* (з **стригти*).

3. У беларускай мове дзеясловы І спражэння ў 3-й асобе адзіночнага ліку абвеснага ладу не маюць канчатка *-ць*, дзеясловы II спражэння маюць яго: *ідзе, нясе, піша, бярэ; косіць, носіць*. У рускай мове дзеясловы абодвух спражэнняў маюць канчатак *-т*: *идет, косит*.

4. У беларускай мове захаваліся былыя формы нетэматычнага спражэння: *я-сі, да-сі, яс-це(ё), дас-це(ё)*; у гаворках, часам у літаратурнай мове: *я-мо, да-мо* (1-я асоба множнага ліку). У рускай мове гэтыя формы выцесніліся формамі тэматычнага спражэння: *ед-и-те, дад-и-те* (як і *ноб-и-те*).

5. У беларускай мове ёсць дзве формы прошлага часу — простая і складаная: *Агалаўся твар зямлі*. (Я. Колас) *Хто сустрэўся быў са мною, дакрануўся раз ці два, дык той ведае ўжо, хто я*: *я — пяхучка-крапіва*. (К. Крапіва) У складаную форму ўваходзіць дапаможны дзеяслоў, які мае форму роду і ліку: *быў, была, было, былі*. У рускай мове сустракаецца форма прошлага

часу з *было*, але тут яна простая: *былы дзеяслоў быти стаў часціцаю было*.

6. У беларускай мове ўжываецца форма 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу: *станьма, сядзьма, кіньма, нясем, вязем* (*нясём, вязём* — формы абвеснага ладу). У рускай мове адбылося паслядоўнае супадзенне формы 1-й асобы множнага ліку загаднага і абвеснага ладу (*косим(!)* і *косим, несем(!)* і *несем*).

7. Заднеязычным *г, к* у формах 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу ў беларускай мове адпавядаюць (чаргаванне) *ж, ч*: *бягу* — *бяжы, бяжыце*; *стрыгу* — *стрыжы, стрыжыце*; *сяку* — *сячы, сячыце*. У рускай мове такога чаргавання няма: *бегу* — *беги, бегите*; *секу* — *секи, секите*.

8. Форма загаднага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку ў беларускай мове ўтвараецца ад абвеснага ладу пры дапамозе часціцы *хай* (*няхай*) (паходзіць са старажытнага дзеяслова *хаяти*, які меў значэнне 'звяртаць увагу'): *хай сходзіць, няхай сходзіць; хай чытае, няхай чытаюць*. У рускай мове — пры дапамозе часціцы *пусть* (*пускай*): *пусть читает, пусть читают*.

9. У беларускай мове рэдка ўжываюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксами *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ўш-, -ш-*. У рускай мове яны вельмі папулярныя (называюцца, расходившаяся, называющийся, расходившийся).

10. Беларускім дзеепрыметнікам незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л-* адпавядаюць у рускай мове дзеепрыметнікі з суфіксами *-ви-, -ш-* (*пасівелы* — *поседевший, амярцвелы* — *омертвевший, пажайцелы* — *пожелтевший, счарсцвелы* — *счерстевевший, очерстевевший*).

11. У беларускай мове дзеепрыслоўі незакончанага трывання маюць суфіксы *-учы(-ючы), -ачы(-ячы)*: *ідучы, будуучы, кажучы, малючы, лежачы, лепячы, седзячы, робячы*. У рускай мове — *-а(-я)*: *идя, неся, читая, сидя*. Беларускія дзеепрыслоўі на *-учы(-ючы), -ачы(-ячы)* — гэта закарсцяваныя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду (*идущи, робячи*); рускія дзеепрыслоўі тыпу *идя, неся* — закарсцяваныя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага і ніякага роду (*идя, неся* → *идя, неся*).

12. У беларускай мове ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў тыпу *біць, піць, віць, ліць, шчыць, жаць*, ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*б'ючы, п'ючы, мажучы, пішучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

§ 9. Асаблівасці беларускага і рускага сінтаксісу

Выражэнне выказніка. 1. У беларускай літаратурнай мове кароткія прыметнікі ў ролі выказніка (і ўвогуле) ужываюцца абмежавана. У рускай літаратурнай мове яны ўжываюцца куды часцей. У рускай мове: *он болен, он силен, он умен,*

он добр, а таксама ловок, удобен, легок, тих, дик, мелок, спокоен, полон, труден, верен і інш.; она смешина, легка, мягка, горька, вредна, тонка, тяжка, трудна, нова, толста, бела і інш. А па-беларуску нельга сказаць: ён хвор, моцан, разумен, старанен, добр. Як правіла: ён *хворы, разумны, старанны, добры, спрытны, зручны, лёгкі, ціхі, дзікі, колкі, дробны, спакойны, поўны*⁹, *цяжкі; яна шкодная, смешная, лёгкая, мяккая, горкая, тонкая, новая, тоўстая* і інш.

2. Назоўнік у ролі выказніка ў беларускай мове можа ўжывацца не толькі ў назоўным, а і ў іншых склонах (параўн.: Мінск — *сталіца Беларусі. Цяпер дзед у нас за вартайніка. Андрэй стаў выдатнікам. Адзенне яго ў брудзе.*). У Маладзечанскім, Бялыніцкім, Мінскім, Лагойскім і іншых раёнах назіраецца частае ўжыванне сказаў тыпу: *Ён у нас брыгадзёр і Ён у нас брыгадзірам; Павел — раённы пракурор і Павел раённым пракурорам; Сын — доктар і Сын доктарам.* Як ставіцца да ўжывання такіх канструкцый? Якая з іх літаратурная, а якая — дыялектная?

У канструкцыях цяперашняга часу часцей ужываецца выказнік у назоўным склоне (*Сын — доктар. Ён у нас — брыгадзёр*). Гэта не азначае, што ўжыванне творнага склону (*Сын доктарам. Брат Павел раённым пракурорам*) — дыялектызм і парушэнне нормы. Абедзве канструкцыі бытуюць і ў народных гаворках і ў літаратурнай мове. *Шмат хто з дзяцей былых парабкаў цяпер ужо інжынерамі, студэнтамі.* (З. Бядуля) *У суседнім сельсавеце жанчына — старшынёю.* (З. Бядуля) *Я таксама камандзірам, хоць служу другое лета.* («Дванаццаць песень аб Чырвонай Арміі») *Пасля вайны ён увесь час парторгам у нашым калгасе.* (І. Шамякін)

Ужыванне творнага склону выказніка ў канструкцыях цяперашняга часу не новая асаблівасць беларускага сінтаксісу. У старажытных беларускіх помніках сустракаем: *...мы убачили, иж то есть шкодою, а не пожиткомъ* гаспадарыні... Тая Ганна *есть* *власная сестра* *небожчика* *Мартина, а нам теткою.*

Брат — афіцэр і Брат афіцэрам — гэта канструкцыі, якія не проста суіснуюць як раўназначныя. Яны адрозніваюцца значэннем. Звернемся да прыкладаў, узятых з народнай мовы (без перадачы фанетычных асаблівасцей).

З назоўным склонам: *Аднаго брата жонка і другога брата жонка — гэта ятроўкі.* Пайшла пагалоска, што *Кандрат — вельмі добры варажбіт.*

З творным склонам: *Сын ваенным доктарам. Сын Рыгор афіцэрам. Тры сыны шоферамі. Саша на яго месцы брыгадзірам. Павел трактарыстам. Васілёў Мікіта конюхам* (Глушкі раён Магілёўскай вобласці).

⁹ Ва ўстойлівых, закасянялых выразках сустракаецца кароткая форма, напрыклад: *Повен падпечак белых авечак.* (Загадка)

Калі выказнік выражаецца назоўным склонам, тады дзейнік (дзейная асоба) уяўляецца таму, хто гаворыць, як прадмет стану. Калі выказнік мае форму творнага склону, дзейнік уяўляецца як актыўны, дзейны прадмет (суб'ект)¹⁰.

Выражэнне прыналежнасці. У беларускай мове прыналежнасць значна часцей выражаецца прыналежнымі прыметнікамі, чым у рускай мове.

У беларускай мове — як правіла, *бацькоў кажух, маміна хустка, матчына ласка.* У рускай мове звычайна: *шуба (полушубок) отца, книга товарища.* Параўн. назвы твораў: «*Нёманай дар*», «*Рыбакова хата*», а на рускай мове (пераклад): «*Дар Нёмана*», «*Хата рыбака*».

Выражэнне зваротка. У беларускай мове зваротак, выражаецца не толькі формай назоўнага склону назоўніка, але і клічнаю формай: *Краю Савецкі, новыя людзі! Песняй вітаю я вас!* (Я. Колас) *Калі што якое, суседзе, дык ты да мяне.* (З. Бядуля) *Гусям, княжа, не пішуць законаў.* (Я. Купала) *Што ж тут думаць? Смела, браце!* (Я. Колас) *Ну, малойча, у чым справа?* (Я. Колас) *Эге ж, хлопца: не забыта тая праўда на зямлі.* (Я. Колас) *А дзе праўда, браце мілы, справядлівасць тая дзе?* (Я. Колас) *Сябры мае, Піліпе і Максіме, пішу, здаецца, развітальны ліст.* (В. Таўлай) *Ой, рыбака, рыбалове, рыбка тут — зубастая.* (В. Таўлай)

У сучаснай рускай літаратурнай мове клічны склон не захаваўся, калі не лічыць, як пішуць даследчыкі рускай мовы, царкоўнаславянскіх *боже і господи*, што сталі выклікамі.

Пытальныя сказы. У беларускай мове ў пытальных сказах часта ўжываецца часціца *ці*. Месца гэтай часціцы — на пачатку сказа: *Ці ж мы, хлопцы, рук не маем? Ці ж нам сілы бог не даў?* (Я. Колас) *Ці ж я ростам не высокі? Ці ж у грудзях не шырокі?* (Я. Колас) *Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса?* («Тарас на Парнасе»)

У рускай мове часціцы *ці* адпавядае *ли*, месца яе — пасля слова, да якога яна стасуецца: *Не заступятся ли за меня дедушка али бабушка?* (А. Пушкін) *Так отдам ли я тебе эту волюшку, дорогую, короткую?* (А. Астроўскі)

Спалучэнні лічэбнікаў *два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры* з назоўнікамі. У беларускай мове назоўнікі ў спалучэнні з лічэбнікамі *два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры* маюць форму адпаведнага склону множнага ліку, у тым ліку назоўнага (вінавальнага, калі назоўнікі абазначаюць неадусаўленыя прадметы); г. зн. не толькі *двух рублёў, дзвюх сцежак, двум братам, дзвюм сёстрам, абодвум гарадам, абедз-*

¹⁰ Пра гэта гл. у працы Т. П. Ламцёва «Исследование в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка» (Учен. зап. Белорус. ун-та. Сер. филол., 1941, вып. 2, с. 127), а таксама ў маім артыкуле «Некаторыя сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак» (Весті АН БССР. Сер. грамадск. навук, 1965, № 2, с. 75—76).

вёскам і г. д., а і два рублі, дзве сцэжкі. У калгас на практыку прыехалі два студэнты. Спартарнічаюць два гарады. Каля вёскі б'юць дзве крыніцы. Паўсталі два новыя жаданні і два новыя пытанні. Абодва суседнія калгасы вырошчваюць грэчку. Абодва сыны падаліся ў навуку. Абедзве крыніцы б'юць з падкустоў. Абодва вядры поўныя. Тры аграномы з суседніх калгасаў з'ехаліся на нараду. Тры чырвонцы — гэта трыццаць рублёў. Тры суседнія вёскі сумесна будуць клуб, школу і стадыён. Тры пісьменнікі выйшлі з вёскі Нізок. Чатыры разведчыкі рапартавалі пра сваю ўдачу. У вялікім накоі чатыры акны. У задачы чатыры пытанні. Здаў два экзамены. Рахуў абедзве задачы. Прыбрала ўсе тры пакоі. Рэштны атрымаў тры рублі. Збудаваў чатыры новыя пасёлкі, а ў іх чатыры дзіцячыя сады, чатыры школы і чатыры бібліятэкі.

Такая самая форма назоўніка ў спалучэннях з састаўнымі лічэбнікамі, якія канчаюцца на два (дзве), тры, чатыры: Атрымалі дыпламы **пяцьдзесят два (тры, чатыры) выпускнікі** філагічнага факультэта. У вобласць прыехалі **дваццаць дзве (тры, чатыры) маладзенькія сястрычкі**, што сёлета скончылі медыцынскую школу. Адказаў на ўсе **дваццаць два (тры, чатыры) пытанні**. Пражыў на свеце **сто два (тры, чатыры) гады**. Атрымаў за адпачынак **дзвесце дваццаць два (тры, чатыры) рублі**. З заданнем справіліся за **дваццаць два (тры, чатыры) тыдні**. Школу збудавалі за **трыццаць два (тры, чатыры) месяцы**.

Некаторыя назоўнікі ў такіх спалучэннях з лічэбнікамі **два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры** маюць націск не на тым складзе, што ў множным ліку. Так, напрыклад: **два вядры, два акны, дзве сцяны**, а ў множным ліку — **вёдры, вёкны, сцёны**. У спалучэннях **два акны, дзве сцяны** назоўнікі набылі (прынялі) канчатак множнага ліку, але захавалі націск парнага ліку.

У рускай мове ў такіх спалучэннях назоўнікі ўжываюцца ў родным склоне адзіночнага ліку: *Состоятся два города. Оба вопроса трудные. С заданием справились все двадцать два (три, четыре) студента. Школу построили за тридцать два (три, четыре) месяца.*

Заўвага. У старажытнай агульнаславянскай, а потым і ва ўсходнеславянскай мове пры лічэбніках **тры, чатыры** назоўнікі ўжываліся ў назоўным склоне множнага ліку, пры лічэбніках **два, дзве** — у назоўным склоне парнага ліку. Пад уплывам спалучэнняў **тры сталы, чатыры сталы, тры рублі, чатыры рублі** яшчэ ў старажытнай беларускай мове ўзніклі спалучэнні **два сталы, два рублі** (на месцы былога **два стола, два рубля, дзе стола, рубля** — назоўны склон парнага ліку). З'яўленне формы **сталы, рублі (два, тры, чатыры)** тлумачыцца і агульнай тэндэнцыяй выцяснення парнага ліку множным. У рускай мове захаваліся спалучэнні **два стола, два рубля**, а пад уплывам іх сталі ўжываць **три (четыре) стола, три (четыре) рубля**; былая форма назоўнага склону парнага ліку (**столы, рубль**) успрымаецца ў сучаснай рускай мове як форма роднага склону адзіночнага ліку.

Некалькі асаблівасцей у будове адпаведных словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах.

1. У беларускай мове прыназоўнік *па* ўжываецца з месным склонам множнага ліку для выражэння шматлікіх і разнастайных значэнняў, напрыклад: *па палях і сенажацях* (прасторавае), *па вечарах* (часовае), *сумаваць па родных* (аб'ектнае) і інш. *Па нашых гарадах і вёсках* кроць сямігодка. («Звязда») *Іх па прысадах* павёз. (А. Куляшоў) *Па вечарах у хаце-чытальні людна.* («Літаратура і мастацтва») Таксама і *па ўнуках* трохі замаркоціўся дзед, асабліва *па Андрэю*. (Я. Колас) *Па ўсіх абмеркаваных пытаннях* сход прыняў рашэнні. («Звязда») *Я трывогу тваю зразумей па вачах.* (П. Броўка) *Відаць па вочках, што ходзіць па ночках.* (Прыказка)

У рускай мове ў такіх выпадках прыназоўнік *по* ўжываецца з давальным склонам множнага ліку: *Медленно ползли эшелоны по российским равнинам.* (А. Талстой)

2. Пры дзеясловах **смяцца, кліць, здэкавацца, глуміцца, насміхацца, жартаваць, рагатаць, цешыцца, дзівіцца** дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам з і ставіцца ў родным склоне. Чытае ён, а мне дык здаецца, ён з нашага брата і з праўды смяецца. (Ф. Багушэвіч) Ясна, што панна Ядвіся насміхаецца з яго. (Я. Колас) Родны Букчаў брат доўга не цешыўся з братавага панавання. (К. Чорны) Не смейся з людзей, — смейся з сябе і сваіх дзяцей¹¹. (Прыказка) Смяюцца не з калекі, а з няўмекі. (Прыказка) Дзедка заўсёды жартуе з мяне... (Я. Купала) Цешылася маці з дзяцей сваіх. («Звязда») З гэтага дзівілася Наталя, тады яшчэ пачынаючы баяцца Алеся. (Я. Скрыган) З яго смяяліся. (І. Шамякін) Ударыла чацвёртая гармата, самы адсталы ў мірным вучэнні разлік, з якога мы заўсёды кпілі, першы адкрыў агонь. (І. Шамякін)

У рускай мове пры дзеясловах **смеяться, издеваться, шутить** і некаторых іншых дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам *над* і ставіцца ў творным склоне: *Может быть, вы хотите посмеяться надо мной...* (М. Лермантаў) *Но они, как водится, любят шутить над тихими парнями.* (М. Бубянноў)

3. У спалучэнні з дзеясловамі руху **ісці, хадзіць, бегчы, ехаць, ляцець, пасылаць** (пры вызначэнні мэты) назоўнік (займеннік) звычайна ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *на*. *Хто пойдзе на Данілаву галаву*, той сваю няхай дома пакідае. (К. Крапіва) *Па вадку да крыніцы ты ідзеш* цераз луг, што ў кветкі прыбраны. (П. Панчанка) *Па маю ідзе душу.* (А. Александровіч) *Схадзі, хлопца, па бацьку.* («Звязда») *Збегай па брыгадзіра.* («Літаратура і мастацтва») Гэта крычаў... салдат, відаць, з тых беднякоў, што густа ехалі з Польшы на хлеб за мяжу. (Я. Брыль) *Ідзі на сядло.* (Я. Брыль) *Я прыйшоў па цябе.* (У. Шахавец) *«Зараз жа збірайся і едзь на дачку», — сказаў ён раптам строга.* (Я. Скрыган) *Як туманіцца поле раніцай, бягу з вёдрамі на вадку...* (П. Трус)

¹¹ Сэнс прыказкі: у народзе не любяць насмешнікаў, несамакрытычных людзей.

У рускай мове ў такіх выпадках звычайна ўжываецца прыназоўнік за і творны склон дапаўнення: *Некоторые сбегали за зрительными трубами.* (І. Ганчароў) *Весь следующий день Герасим не показывался, так что вместо его за водой должен был съездить кучер Потап...* (І. Тургенёў) *Ходим мы к Арагве светлой каждым утром за водой.* (А. Пушкін)

Калі ў паказаных словазлучэннях ужываюцца назвы ягад (брусніцы, маліны, суніцы, парэчкі, чарніцы, буякі, або дурніцы, і інш., а таксама слова ягады) і назвы грыбоў (лісіцы, сыраежкі, вайнянкі, кабылкі, асовікі і інш. і само слова грыбы), то гэтыя назоўнікі звычайна ставяцца ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам у: *Идуць у брусніцы дзеўкі, маладзіцы, а Міхася цягне бор і хвайнячок.* (Я. Колас) *Заўтра, у дзень адпачынку, зноў многа хто ў грыбы пойдзе.* (З. Бядуля) *Ты, мусіць, даўно ўжо ў ягадах не была.* (К. Крапіва) *Мы і вы пайшлі ў грыбы.* (Жартоўны народны верш)

У некаторых пісьменнікаў можна сустрэць ісці на ягады, ісці на грыбы.

У рускай мове звычайна — *пошла за ягодами (за малиной, за клубникой), пошла за грибами: Катя уехала с компанией к знакомым в Заречье подышать соснами и походить за грибами.* (Г. Нікалаева) *Шла девица по лесочку, за малиной шла.* (Песня)

4. Беларускім спалучэнням тыпу *разумнейшы за яго (яе), большы за яго (яе), меншы за яго (яе), цвярдзейшы за яго (яе), лягчэйшы за ўсё, смялейшы за ўсіх, разумнейшы ад яго (яе), хітрэйшы ад яго (яе), а таксама разумнейшы над яго*¹² ў рускай мове адпавядаюць спалучэнні *умнее его, больше его, меньше его, тверже его. Их — шэсць, і ўсе яны такія розныя, ёсць старэйшы за мяне на гадах.* (І. Шамякін) *Новы кароўнік у тры разы большы за стары.* («Звязда») *За Костуся ён год на дзесяць старэйшы.* (К. Чорны) *Былінскі старэйшы за Тамару.* (І. Гурскі) *Гара дужэйшая за вас усіх?* (У. Дубоўка) *Ён старэйшы ад мяне гадоў на чатыры.* (Я. Колас) *Там, поплец з ім, стаяў чалавек, росам вышэйшы ад яго.* (К. Чорны) *Віцію было ўжо больш за два гады.* (А. Кулакоўскі)

Параўн. у рускай мове: *Усердней его трудно найти кого-либо во всем театре.* (А. Чэхаў) *Под ним струя светлей лазури, над ним луч солнца золотой.* (М. Лермантаў) *Ленин и теперь живет всех живых, наше знание, сила и оружие.* (У. Маякоўскі) *Он старше всех нас.* («Известия»)

5. Пры дзеясловах *ажаніць (жаніць), ажаніцца (ажаніць)*, як правіла, дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам з і ставіцца ў творным склоне: *Язэп Крушынскі... ажаніўся з дачкою ляснічага, паннаю Ганнаю...* (З. Бядуля) *Яшчэ ажаніцца багаты пан*

¹² Прыназоўнікі ад і над ужываюцца ў такіх спалучэннях радзей, чым прыназоўнік за.

з магілаю, а бедны хлопец з мілаю. (А. Куляшоў) *Ажанілі мяне ды з нялюбавою.* (З народнай песні) *Сябар пісай, як яго падпайлі і хацелі ажаніць з адной жанчынаю.* (Я. Колас) *Клемусь хацелі пажаніцца са мной.* (А. Александровіч) *Пілі тут [пра паліцэйскіх у гады нямецка-фашысцкай акупацыі], жаніліся, Каб яны з сырою зямелькаю ды з магілаю ажаніліся.* (З успамінаў калгасніцы з Глуска)

У рускай мове пры дзеяслове *жениться* дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам на і ставіцца ў месным склоне: *«Поеду в тюрьму, скажу ей, буду просить ее простить меня. И если нужно, да, если нужно, женюсь на ней», — думал он [Нехлюдов].* (Л. Талстой) *Я решил жениться на вас.* (Л. Талстой)

6. Спалучэнні з прыназоўнікам праз у беларускай мове выражаюць прычыну, прычынныя адносіны: *Праз гэта ты і даспадобы мне...* (М. Багдановіч) *Праз цябе, дзявоцкая краса, слёзы коцяцца, як буйная раса.* (М. Багдановіч) (У мове газет, публіцыстыкі з гэтым значэннем часта ўжываюць прыназоўнік з-за.)

Прыназоўнік праз ужываецца ва ўстойлівых спалучэннях праз слёзы, праз сон, праз смех: *Так узрушыцца хлапчынка, і тады, нібы праз сон, штось мільгнецца на хвілінку...* (Я. Колас) *Ён сказаў гэта праз сціснутыя зубы.* (К. Чорны) *І песні... я праз слёзы не магу пачаць.* (М. Танк) *Хворы стагнаў праз сон, жонка яго не будзіла.* (З. Бядуля) *Раптам праз сон чуе: нешта над галавою моцна зашумела, залопала.* (З кнігі казак «Бацькаў дар») *Ажно слёзы заблішчэлі ў вачах. Выціраючы іх, праз смех сказаў...* (І. Шамякін) *Так соладка спаць і ўсміхацца праз сон*¹³. (Я. Брыль) *Праз слёзы пуначка дае адказ: «Крумкач наскочыў, песню нашу выкраў».* (У. Дубоўка)

Ужыванне ў такіх спалучэннях прыназоўніка *скрозь* замест праз успрымаецца як літаральны пераклад з рускай мовы, для якой характэрны *сквозь слезы, сквозь зубы, сквозь смех.*

7. Прыназоўнік праз ужываецца ў спалучэнні *пранікаць* праз, *прабівацца* праз, *праходзіць* праз і да іх падобных: *Праз цёмныя фіранкі ледзь пранікала святло.* («Літаратура і мастацтва») *Праз шчыліны зачыненых акняц прабівалася яркае асвятленне.* (Я. Колас) *Мы дзень і ноч прабіваліся праз хмызнякі і балоты.* («Звязда»)

Прывядзём для падмацавання назвы твораў і зборнікаў: *раман П. Галавача «Праз гады», паэма П. Броўкі «Праз горы і стэп», зборнікі М. Танка «Праз вогненны небасхіл», М. Машары «Праз навальніцы», А. Зарыцкага «Праз бурныя парогі».*

У рускай мове ў такіх выпадках ужываецца прыназоўнік *сквозь*: *Сквозь волнистые туманы пробирается луна...* (А. Пушкін)

8. Словазлучэнні са словамі *падобны да...* У беларускай мо-

¹³ У народных гаворках і ў літаратурнай мове побач з *усміхацца праз сон, плакаць праз сон* ужываюцца *усміхацца ў сне, плакаць у сне*, прычым часцей, чым першыя, якія ўспрымаюцца як калькі.

ве падобны да (каго — чаго) ужываецца побач з *падобны на*; у рускай мове *похожий на* (кого — что), *подобный* (кому — чему). *Сапсутых звячэй чалавек усё будзе ганьбіць, што не падобна да французскага...* (В. Дунін-Марцінкевіч) Гэта было штосьці *падобнае да хітрасці*, хоць і не *хітрасць*. (К. Чорны) *Азірніся, падзівіся — мірты, лаўры, кіпарысы не падобны да сябе*. (П. Панчанка) *Хлопец там адзін угледзеў ключык з золата ці з медзі, што ляжаў на дне азёрным, больш да зорачкі падобны*. (У. Дубоўка) *Героі нашы бываюць не зусім падобныя да жывых людзей, а паводзіны іх выклікаюць недаўменне сваёй надуманасцю*. (Я. Брыль) *Як ён да нашага падобны!* (П. Броўка) *Ён жа падобны да дзятла*, калі глядзець на яго збоку... (І. Шамякін)

У рускай мове: *Вдруг что-то похожее на песню поразило мой слух*. (М. Лермантаў) *Оттого-то, может быть, люди, подобные Вернеру, так страстно любят женщин*. (М. Лермантаў)

9. *Паехаць у млын, завезці ў млын*. У беларускай мове ўжываюцца спалучэнні *паехаць у млын*, *завезці збожжа ў млын* і *падобныя да іх*: *Пайсці ў грыбы ці ў тую ж рыбу, або паехаць у сялібу, ці ў млын малоць на хлеб збажынку...* (Я. Колас) *Раз хацелі везці ў млын*. (К. Крапіва) *Я вас правяду ў млын*. (К. Чорны)

У рускай мове: *поехать на мельницу, свезти рожь на мельницу*: *Как почему? Да сколько раз, бывало, в неделю он на мельницу ездил?* (А. Пушкін)

10. *Метраў за сорака, крокаў за дзесяць*. Пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікам за: *Сярод чужых пляч год я чужою тут жыла, за сорака вёрст ад родных, ад роднага сяла*. (А. Куляшоў) *Падбадзёраны, я нарэшце падняў галаву і адразу вызначыў месца... ворага; ён быў метраў за сорака наперадзе, за вялікім валуном, паабাপал якога стаялі дзве каржакаватыя сасны*. (І. Шамякін) *Знаходзіцца гаспадарка за сем кіламетраў ад Віцебска*. («Звязда») *У пракуратуру наведзілі, што за два кіламетры ад пасёлка... знойдзены сляды...* («Звязда») *На хутары, кіламетраў за шэсць ад школы...* (Я. Колас)

У рускай мове беларускім спалучэнням *кіламетры за два, крокаў за дваццаць* звычайна адпавядаюць *верстах в двух, шагах в двадцати*: *В четырех верстах от меня находилось богатое поместье, принадлежащее графине В****. (А. Пушкін)

11. *Сабраць па сем цэнтнераў*, *набраць па адзінаццаць ачкоў*. У спалучэннях з размеркавальна-колькасным значэннем (зарабілі па пятнаццаць рублёў, выбілі па сем ачкоў, сабралі па восем цэнтнераў, узаралі па адзінаццаць гектараў) лічэбнік мае форму вінавальнага склона: *Да Сяргея яны адразу кінуліся — два хлопчкі, ім было на выгляд гадоў па шэсць-сем*. (І. Шамякін) *Першая брыгада сабрала жыта па трынаццаць цэнтнераў з гектара, а трэцяя толькі па во-*

сем. («Звязда») *За дзень бібліятэка выдае ўсяго па дваццаць — трыццаць кніг*. («Літаратура і мастацтва»)

У рускай мове такім спалучэнням адпавядаюць *заработали по пятнадцати* (давальны склон) *рублей* і *заработали по двадцать* (вінавальны склон) *рублей*.

12. *Прабачце яму, падзякуйце яму*. У беларускай мове: *прабачце (выбачайце) мне (яму, ёй, брату, брыгадзіру, настаўніку), даруйце мне (яму, брату); дзякуйце мне (яму, настаўніцы), падзякуйце яму*. У рускай мове: *извините меня (ее, его), простите меня, благодарите (поблагодарите) меня (его, брата, учительницу)*. Гэта значыць, у беларускай мове пры дзеясловах *прабачыць, выбачыць, дараваць, дзякаваць, падзякаваць* і некаторых іншых дапаўненне ставіцца ў давальным склоне: *А ты, сынку, падзякуй настаўнікам, дырэктару і напрасіся, хай яны прабачаць табе*. («Звязда») *Выхаванцы дзіцячага дома шчыра дзякавалі партыі і радзіме за клопаты пра іх. Яны дзякавалі сваім настаўнікам за веды*. («Настаўніцкая газета») *Даруйце мне, што я не вельмі ўмею расказаць*. («Літаратура і мастацтва»)

У рускай мове пры дзеясловах *простить, извинить, поблагодарить* і падобных дапаўненне ставіцца ў вінавальным склоне: *Вы извините меня, старуху*. («Известия») *Прости меня, о Родина, прости*. (М. Някрасаў) *Я благодарю родную Коммунистическую партию и родное Советское правительство за высокую оценку моих заслуг*. («Правда»)

13. *Што (ж) да... то (дык), што (ж) датычыцца...*, *то (дык), што (ж) тычыцца...*, *(дык)*. Усе гэтыя ўстойлівыя спалучэнні характэрны сучаснай літаратурнай мове, прычым з адным значэннем. Першае з іх часцей ужываецца ў мове майстроў слова, яго практычных знаўцаў: *Што да граматычнага ладу, дык тут няма патрэбы ў запазычаннях*. (К. Крапіва) *А што да песні маёй, — над светам яшчэ пачуецца вы не раз, сябрамі будзе яна прапета ў новых бітвах у слаўны час*. (М. Танк) *Што да сялян, то добра...* (В. Дунін-Марцінкевіч) *А што да мікуцічанскіх мужчын, дык яны нават заахвочвалі залёты «Дзеда Хрушча»...* (Я. Колас) *Што ж да аўтаматчыкаў, то яны кінулі грузавікі і разбегліся ў поле*. (К. Чорны) *А што да нашай фермы, то там у нас і парадак і поспехі*. («Звязда»)

Другое і трэцяе спалучэнні (*што датычыцца...*, *то; што тычыцца...*, *то*) часцей ужываюцца ў мове перыядычных выданняў: *Што датычыцца зябівага ворыва, то яго яшчэ і не пачыналі*. («Калгасная праўда») *А што датычыцца будаўнічага матэрыялу, то ў калгасе ёсць і лес, і камень, і гліна*. (Тамсама) *Што датычыцца бібліятэкі, то пра яе ні разу не ўспомнілі ў адзеле культуры*. («Літаратура і мастацтва»)

І ў мове перыядычных выданняў варта было б аддаць перавагу спалучэнню *што (ж) да...*, *то (дык)*: *Што ж да бібліятэкі, то пра яе ні разу не ўспомнілі ў адзеле культуры*.

У рускай мове, як правіла, ужываецца *што (же) касаецца...*, то: *Что касается пришкольных участков, то в области ими мало занимаются, они в запущенном состоянии.* («Учительская газета»)

Своеасаблівыя і многія іншыя словазлучэнні, напрыклад: *Захварэць на... Крушынскі захварэў на рак...* (З. Бядуля) *Чалавек захварэў на шкарлятыну.* («Звязда») *...хворы на сухоты...* (Літаратура і мастацтва)

У рускай мове: *заболеет корью, заболеет туберкулезом.*

Дом на тры пакоі. Звычайны драўляны, пафарбаваны *домік на тры пакоі з кухняй і квадратным калідорчыкам.* (Я. Брыль)

Дзень пры дні. Дзень пры дні барахлом запасаўся... (М. Калачынскі)

Займацца (брацца) на свет (на дзень). Раніцою, як толькі-толькі пачало *займацца на свет*, усё войска рушыла ў *паход*. (Я. Колас) Зборнік вершаў А. Вялюгіна «*На зоры займае*». Пад вечар стала *брацца на мароз*. («Звязда»)

Прыйсціся даспадобы... Было відаць, што гэтыя словы *прыйшліся яму даспадобы*. (Я. Колас) Праз гэта і ты *даспадобы мне*. (М. Багдановіч) Ды гавораць так: «*Ці да смаку наш госць багаты?*» (М. Багдановіч)

Зразумела, тут прыведзены не ўсе адпаведнікі беларускіх і рускіх словазлучэнняў.

ГІСТАРЫЧНЫЯ УМОВЫ УТВАРЭННЯ І РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 10. Старажытная ўсходнеславянская народнасць і яе мова

У другой палове IX ст. нашай эры ўзнікла вялікая дзяржава Кіеўская Русь з цэнтрам у Кіеве. Яна не была ні беларускаю, ні рускаю, ні ўкраінскаю дзяржаваю: тады яшчэ не было асобных усходнеславянскіх народаў; гэта была ўсходнеславянская феадальная дзяржава, у якой складвалася з былых блізкіх славянскіх плямёнаў усходнеславянская народнасць, складалася мова гэтай народнасці. Зразумела, у гэтай усходнеславянскай мове былі пэўныя адрозненні, дыялектныя асаблівасці: гэта была ні ўласна беларуская, ні ўласна руская, ні ўласна ўкраінская мова. Не выпадкова засталася як успамін працяглая спрэчка пра тое, каму належыць старажытны ўсходнеславянскі твор «Слово» (яго поўная назва «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъслава, внука Ольгова»): беларусам, рускім ці ўкраінцам¹⁴. Мова яго — старажытная ўсходнеславянская.

¹⁴ Вольскі В. Нарысы гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізму. — Мінск, 1958, с. 51—82.

У Кіеўскай Русі, гэтай адзінай дзяржаве ўсходніх славян, развіваліся эканамічныя, культурныя сувязі паміж асобнымі яе землямі. Але сувязі і зносіны паміж часткамі вялікай краіны не былі моцныя і трывалыя. Таму разнастайныя дыялектныя асаблівасці ў тых умовах не маглі сцерціся. Пашырэнне феадальнай уласнасці на зямлю, развіццё рамяства і гандлю вялі да ўмацавання феадальных цэнтраў (Полацк, Ноўгарад, Валын, Суздаль і інш.), а ўзвышэнне іх эканамічнага і палітычнага значэння прывяло да драблення Кіеўскай Русі на асобныя княствы — своеасаблівыя дзяржавы. У ліку першых княстваў, якія аддзяліліся ад старажытнай усходнеславянскай дзяржавы, былі Полацкае (Полацка-Мінская зямля) і Наўгародскае. У другой палове XI — пачатку XII ст. Кіўская Русь распалася, вялікі кіеўскі князь страціў уладу, яна пераходзіла ў рукі феадалаў асобных земляў, шматлікіх княстваў¹⁵. З кожным годам узвышаецца роля феадальных гарадоў, яны становяцца эканамічнымі, палітычнымі і культурнымі цэнтрамі пэўных тэрыторый.

§ 11. Утварэнне беларускай народнасці і яе мовы

У XIII — пачатку XIV ст. тэрыторыя амаль усёй сучаснай Беларусі апынулася ў Вялікім княстве Літоўскім. У гэтай дзяржаве аказаліся таксама землі сучаснай Украіны. Паўночна-ўсходнія і паўднёвыя землі былой Кіеўскай Русі трапілі пад уладу татара-мангольскіх заваёўнікаў. У новых гістарычных умовах з XIII ст. пачалі складацца, а за XIV—XVI ст. утварыліся тры ўсходнеславянскія народнасці — беларусы, рускія, украінцы, адпаведна — беларуская, руская, украінская мовы.

У XIV ст. з'явілася назва, якая жыве і сёння, — *Белая Русь* (Беларусь). Ф. Энгельс у артыкуле «Якая справа рабочаму класу да Польшчы?» пісаў пра існаванне беларусаў і іх мовы ў канцы XIV ст.

Пісьменнасць XV ст. на Беларусі (беларускае пісьменства) характарызуецца насычанасцю спецыфічна беларускімі асаблівасцямі, і ёсць падставы гаварыць пра беларускую літаратурна-пісьмовую мову, якая сваімі фанетычнымі, граматычнымі, лексічнымі асаблівасцямі істотна адрозніваецца ад усходнеславянскай мовы X—XII ст.

Мова беларускай народнасці, такім чынам, склалася ў XIV—XVI ст., калі землі сучаснай Беларусі знаходзіліся ў складзе Вялікага княства Літоўскага ва ўмовах узмацнення эканамічных і культурных сувязей паміж насельніцтвам беларускіх зямель, ва ўмовах барацьбы за нацыянальную незалежнасць супраць чужаземнай агрэсіі — татарскіх, нямецкіх і іншых заваёўнікаў.

¹⁵ З Кіеўскай Русі выдзеліліся Полацка-Мінская і Турава-Пінская землі, а з часам з'явіліся асобныя княствы — Полацкае, Мінскае, Заслаўскае, Тураўскае, Пінскае, Берасцейскае, Друцкае, Гарадзенскае (Гродна), Слуцкае, Мсціслаўскае і інш.

Пры вывучэнні складанага пытання пра паходжанне беларускай (як і рускай, украінскай) мовы трэба мець на ўвазе, што беларуская мова бярэ свой пачатак не з якога-небудзь пэўнага года ці нават дзесяцігоддзя, скажам інакш: узнікненне беларускай мовы нельга датаваць пэўным годам ці дзесяцігоддзем. Беларуская мова (як і руская, украінская) развівалася з агульнай усходнеславянскай мовы. Асноваю фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу, слоўніка беларускай мовы з'явілася старажытная ўсходнеславянская мова. З гэтай мовы перайшлі ў беларускую такія, напрыклад, фанетычныя асаблівасці:

поўнагалоссе: *ворогъ* → *вораг*, *полонъ* → *палон*, *середа* → *серада*;
ч з былых **tj* (**tj*) і **kj* (**kj*): *мачаха*, *лячу*, *гарачы*;
о (→а) з былога пачатковага **ĭ* (*jə*): **ĭсень* → (в)осень,
**ĭзеро* → (в)озера;

пачатковае спалучэнне **rot* (**rot*) з былога **ort* (**ort*) у словах тыпу *розум*, *розніца*, *роўнасць*.

Некаторыя дыялектныя асаблівасці ўсходнеславянскай мовы маглі стаць і з часам сталі характэрнымі асаблівасцямі той ці іншай усходнеславянскай мовы. Так, у гаворках, з якіх утварылася беларуская мова, былы выбухны *г* (*g*) замяніўся фрыкатыўным прыдыхальным *г* (*h*), г. зн. прыдыхальным быў гук *г* у продкаў беларусаў яшчэ ў XII ст.; узнік і пашырыўся зычны *ў* з былога *в* (*кривѣда* → *крыўда*); былыя спалучэнні *рѣ*, *лѣ*, *рѣ*, *лѣ* змяніліся так, што ўзнікла чаргаванне тыпу *дрогнуць* — *дрыжаць*, *глотка* — *глытаць*, *блеск* (бляск) — *бліскавіца*; былыя рэдукаваныя *ѣ*, *ѣ* у пазіцыі перад наступным *і* супалі з *ы*, *і* (*молодѣй* → *маладый* → *малады*, *чѣй* → *чій* → *чый*, *другѣй* → *другий* → *другі*).

З XIII ст., а інтэнсіўней — з XIV ст. развіваюцца іншыя асаблівасці беларускай фанетыкі, сярод іх: памякчэнне *д'*, *т'* і ўтварэнне мяккіх *дз'* і *ц'* (*дзіця*, *дзвесце*); далейшае памякчэнне мяккіх свісцячых *з'*, *с'* (*песня*, *кузня*); падаўжэнне зычных (*кассѣ*, *галлѣ*, *жыццѣ*); зацвярдзенне *р* і інш.

У Вялікім княстве Літоўскім, значную частку якога складала тэрыторыя сучаснай Беларусі, мова беларусаў была моваю дзяржаўных устаноў, моваю дзяржаўных дыпламатычных зносін, на ёй пісаліся акты і граматы, сеймавыя пастановы і іншыя дакументы. На беларускай мове ўзнікла і развілася багатая на свой час літаратура: пераклады з іншых моў, летапісы, вучэбныя кнігі, арыгінальныя літаратурныя творы. Беларуская мова пашырылася ва ўжыванні на этнаграфічную Літву. Даследчык актавай кнігі Ковенскага (Каўнаскага) земскага суда А. К. Антановіч у кнізе «Язык судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566—1567 гг.» (Вильнюс, 1961) адзначае, што мова дакументаў, напісаных у XVI ст. у Коўне, зусім супадае з моваю беларускіх грамат гэтага часу. На беларускай мове пісалі на тэрыторыі этнаграфічнай Літвы не толькі беларусы, а і літоўцы.

У развіцці старажытнай беларускай мовы, у прыватнасці яе літаратурна-пісьмовай формы, вялікую ролю адыграла кнігадрукаванне, распачатае беларускім вучоным, вялікім асветнікам свайго часу Францыскам (Георгіем) Скарынам, кнігі якога ішлі і ў Расію, на Украіну. У XVI ст. за Скарынам з'явіліся выдатныя дзеячы старажытнай беларускай культуры і друкары С. Будны, В. Цяпінскі, П. Мсціславец, браты Мамонічы і іншыя. У тым самым XVI ст. узніклі друкарні і выпускаліся кнігі ў Нясвіжы (1562), Цяпіне (1565), Заблудаве (1568), Заслаўі (1571), Лоску (1574), Слуцку (1580), Любчы (1597), крыху пазней — у Ашмянне Мураванай, Магілёве, Менску, Куцеіне (каля Оршы), Буйнічах (каля Магілёва), Бялынічах, Гародні, Супраслі (каля Беластока), Пінску і іншых гарадах і мястэчках.

У перыяд Вялікага княства Літоўскага беларуская мова развівалася ў цесных узаемных сувязях з суседнімі мовамі, у тым ліку з рускаю, украінскаю, польскаю, літоўскаю, латышскаю і інш. Праз польскую мову ў беларускую пранікаюць словы з чэшскай, нямецкай і іншых моў. Калі гаварыць пра сувязі паміж беларускаю і літоўскаю мовамі, то тут мелі месца галоўным чынам узаемныя лексічныя запазычанні: у беларускую мову трапілі літоўскія словы, у літоўскую — беларускія.

У Вялікім княстве Літоўскім аб'ектыўна склаліся ўмовы для развіцця беларускай мовы, яе літаратурна-пісьмовай формы. Развіццю беларускай мовы спрыяла і тое, што літоўская пісьменнасць фактычна пачынаецца толькі з сярэдзіны XVI ст. Нельга, аднак, ідэалізаваць гэтыя ўмовы: Беларусь не мела сваёй дзяржаўнасці, працоўныя Беларусі зносілі цяжкі феадальны прыгнёт.

§ 12. Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай

У другой палове XVI ст. адбылася падзея, у выніку якой Беларусь апынулася ў іншых гістарычных абставінах. Люблінскі сейм у 1569 г. прыняў так званую Люблінскую унію, паводле якой Вялікае княства Літоўскае і каралеўства Польскае аб'ядналіся ў адной дзяржаве — Рэчы Паспалітай. У гэтай дзяржаве кіруючая палітычная роля сканцэнтравалася з часам, асабліва з другой паловы XVII ст., у руках польскіх магнатаў (параўн.: у сейме Вялікага княства Літоўскага, паводле статута, з літоўскіх зямель былі паслы віленскія, вількомірскія, жамоіцкія, ковенскія, троцкія, упіцкія; з беларускіх — аршанскія, ашмянскія, берасцейскія, браслаўскія, ваўкавыскія, віцебскія, гарадзенскія (гродзенскія), лідскія, мазырскія, мінскія, мсціслаўскія, навагародскія (навагрудскія), пінскія, полацкія, рэчыцкія, слонімска ¹⁶; таму, натуральна, моваю сейма была мова беларусаў).

¹⁶ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1967, т. 1, с. 36.

Рэч Паспалітая з падтрымкаю каталіцкага Рыма паступова і настойліва пачала праводзіць палітыку апаліячвання і акаталічвання беларусаў; яшчэ больш узмацняецца, чым у перыяд Вялікага княства Літоўскага, эксплуатацыя беларускага народа. Частка беларускіх феодалаў, беларускай знаці прыстасоўваецца да новых сацыяльна-палітычных умоў, аб'ядноўваецца з польскімі магнатамі, здраджвае Беларусі, яе культуры. У Бярэсці, Гародні, Слоніме, Лідзе, у іншых гарадах, а таксама мястэчках і вёсках Полаччыны, Магілёўшчыны, Міншчыны, Навагрудчыны, Вілейшчыны, Гомельшчыны насаджаецца каталіцызм, ідзе прымусовае «запісванне ў палякі» беларусаў.

Польскія феодалы і каталіцкія царкоўнікі захоплівалі дзяржаўныя землі на тэрыторыі Беларусі. На беларускіх землях пачалі гаспадарыць, побач з беларускімі панамі і шляхтаю, наезджыя польскія паны, польская шляхта.

На Беларусі ўводзіцца польская мова як дзяржаўная, паяўляецца сетка польскіх школ. У 1696 г. аб'яўляецца закон, паводле якога дзяржаўнаю моваю на Беларусі становіцца польская мова.

Складзіся такія ўмовы, пры якіх літаратурна-пісьмовая беларуская мова перажывае заняпад. Развіваецца толькі жывая народна-дыялектная мова.

У гісторыі Беларусі гэта быў перыяд жорсткай эксплуатацыі працоўнага народа, перыяд нацыянальнага ўціску, вострай рэлігійнай барацьбы. Гэта быў перыяд барацьбы беларускага народа супраць сацыяльнага і нацыянальнага ўціску, за нацыянальную культуру, за родную мову.

§ 13. Беларусь у складзе Расійскай імперыі

У канцы XVIII ст., пасля трох падзелаў Польшчы, Беларусь увайшла ў Расійскую імперыю. Гэта падзея ў гісторыі беларускага народа мела прагрэсіўнае значэнне; з часу ўз'яднання Беларусі з Расіяй барацьба беларускага народа пачала ўлівацца ў агульнае рэчышча гераічнай барацьбы народаў, якія насялялі Расію, за сваё вызваленне ад уціску эксплуатацараў і акоў царызму. У новых гістарычных умовах пачынаецца пэўнае ажыўленне беларускай літаратуры і літаратурна-пісьмовай мовы. Новая беларуская літаратурная мова складаецца на аснове жывых народных гаворак. Працяглы перыяд заняпаду (з канца XVII ст.) беларускай літаратурнай мовы прывёў да таго, што папярэднія яе здабыткі выкарыстоўваліся ў новай літаратурнай мове вельмі слаба (некаторыя гісторыкі беларускай мовы лічаць, што новая беларуская літаратурная мова развівалася зусім незалежна ад старажытнай, што нічога з былых здабыткаў і дасягненняў у новы перыяд не было выкарыстана).

Паступова развіваецца беларуская літаратура, беларуская літаратурная мова. Найбольш прыкметнымі літаратурнымі

з'явамі XIX ст. з'яўляюцца ананімныя паэмы «Тарас на Парнасе» і «Энеіда навыварат», творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага.

Беларускі народ, як украінскі, літоўскі і інш. народы, пры царызме знаходзіўся пад сацыяльным і нацыянальным прыгнётам, не меў неабходных умоў, каб развіваць сваю нацыянальную культуру і літаратуру, літаратурную мову. У. І. Ленін назваў царскую імперыю турмою народаў. Царскі ўрад забараняў друкаваць на беларускай мове (некаторыя беларускія кнігі выйшлі ў XIX — пачатку XX ст. за межамі Беларусі); яна не вывучалася ў школах, не выкарыстоўвалася ў дзяржаўных установах¹⁷. Літаратурная мова заставалася неўнармаванаю. Абмежаванае было яе стылёвае выкарыстанне, ужывалася яна ў асноўным як мова мастацкай літаратуры і публіцыстыкі.

§ 14. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст.

Вялікай падзеяй у гісторыі і жыцці беларускага народа, як і іншых народаў Расіі, з'явілася рэвалюцыя 1905—1907 гг. Наспела і рашуча было выказана патрабаванне сацыяльнага і нацыянальнага разняволення народа, свабоды роднаму слову. Была знята забарона друкаваць на беларускай мове, узніклі беларускія выдавецтвы (напрыклад, «Загляне сонца і ў наша ваконца»), беларускія перыядычныя выданні («Наша хата», «Саха», «Наша доля», «Наша ніва», «Лучынка»). На беларускай мове пачалі друкаваць не толькі мастацкія і публіцыстычныя, а і навукова-папулярныя творы, дапаможнікі, падручнікі для вучнёўства, разнастайныя дакументы. Выпрацоўваліся арфаграфічныя, граматычныя, лексічныя, арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

Прыкметнае пашырэнне літаратурнай мовы садзейнічала ўзбагачэнню яе слоўніка, выпрацоўцы беларускай тэрміналогіі. Дзейнасць волатаў беларускай літаратуры Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, іх сувязь з шырокімі коламі беларускага народа, разгортванне выдавецкай справы і аб'яднанне вакол выдавецтваў і выданняў адукаваных людзей, пашырэнне сярод народных мас ідэй рэвалюцыі, ідэй марксізму — усё гэта забяспечвала інтэнсіўнае ўзбагачэнне беларускай літаратурнай мовы, яе ўнармаванне. Навуковае асвятленне беларускай мовы заснавальнікам беларускай лінгвістыкі і філалогіі Я. Карскім, стварэнне граматыкі Б. Тарашкевічам, дзейнасць іншых прагрэсіўных прадстаўнікоў беларускай нацыянальнай культуры і навукі таксама адыгралі сваю ролю ў развіцці беларускай літаратурнай мовы, у яе замацаванні.

¹⁷ Царызм не дапускаў нават ужывання назвы Беларусь у афіцыйных дакументах. Цар Мікалай I 18 ліпеня 1840 г. забараніў называць Віцебскую, Магілёўскую, Гродзенскую губерні беларускімі або літоўскімі (БелСЭ, 1970, т. 2, с. 269).

§ 15. Беларуская літаратурная мова ў савецкі перыяд

Нябачанае ў гісторыі развіццё беларускай літаратурнай мовы пачалося пасля перамогі вялікага Кастрычніка і ўтварэння (1 студзеня 1919 г.) Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Беларусь стала дзяржавай у саюзе раўнапраўных савецкіх рэспублік. Мова беларусаў пасля Кастрычніка стала мовай навукі, мовай школы, радыё, мовай мастацкай і іншай літаратуры. Узбагачаліся і паспяхова ўзбагачаюцца яе лексіка-фразеалагічныя сродкі, складалася багатая навуковая тэрміналогія. Выпрацаваліся і замацаваліся нормы літаратурнай мовы. Лінгвістычныя працы раскрылі фанетычную сістэму, граматычны лад, лексіку беларускай мовы. (Развіццё беларускай мовы ў савецкі час падрабязна разглядаецца ў курсе «Сучасная беларуская мова»).

СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПІСЬМЕННАСЦЬ

§ 16. Пачатак пісьменнасці ва ўсходніх славян

Доўгі час пачаткам пісьмовага перыяду ў гісторыі ўсходнеславянскіх моў лічылася сярэдзіна XI ст. — дата (1056—1057) на Астромавым евангеллі, якое перапісаў дзяк Грыгорый для наўгародскага пасаданіка Астрома. За апошнія дзесяцігоддзі на падставе гістарычных фактаў гісторыкі мовы прыйшлі да вываду, што пісьменнасць ва ўсходніх славян была яшчэ да прыняцця хрысціянства (988). Трэба, аднак, мець на ўвазе, што з XI—XII ст. да нас дайшла ўвогуле невялікая колькасць пісьмовых усходнеславянскіх тэкстаў.

Гісторыя ведае старажытныя пісьмовыя помнікі, што ўзніклі ў XI—XII ст. на тэрыторыі Беларусі: выяўлены рэчы і камяні са старажытнымі надпісамі і тэкстамі, знойдзены старажытныя кнігі. Мова помнікаў, якія ўзніклі ў XI—XII ст. на Беларусі, — усходнеславянская, як і мова помнікаў, напісаных у той час, скажам, у Кіеве, Ноўгарадзе.

§ 17. Беларускія пісьмовыя помнікі

У XIII ст. на Беларусі павялічваецца колькасць пісьмовых тэкстаў, яны становяцца больш разнастайныя зместам. Да нас дайшлі гандлёвыя ўмовы, граматы¹⁸, богаслужэбныя, рэлігій-

¹⁸ Старажытныя граматы — гэта дакументы, якія выдаваліся князямі, феодаламі, царкоўнымі ўстановамі, прыватнымі асобамі. Так, напрыклад, Мсціславава грамата 1130 г. засведчыла, што кіеўскі князь Мсціслаў «повелѣлъ... сыну своєму» Усевалоду аддаць Юр'еўскаму манастыру (каля Ноўгарада) вёску і што Усевалод перадаў манастыру «блюдо серебряно», якое каштавала «8 гривень» (30 грыўняў) серабра. У грамаце 1264 г. Гердэнь, сын полацкага князя Давыда, ад імя Полацка і Віцебска заключыў мірны дагавор з Рыгаю і Готландам, вызначыў умовы гандлю з імі.

ныя творы. У пісьмовых тэкстах XIII ст. сустракаемся з адлюстраваннем асаблівасцей, характэрных беларускай мове.

У XIV ст., пры Альгердзе (1296—1377), мова продкаў сучасных беларусаў стала афіцыйнай мовай канцылярыі і справаводства ў Вялікім княстве Літоўскім. Гэта, зразумела, спрыяла пашырэнню і развіццю беларускай пісьменнасці.

Да нас дайшло каля 600 кніг так званай Літоўскай метрыкі — архіва дзелавой пісьменнасці канцылярыі Вялікага княства Літоўскага: разнастайныя дакументы, перапіска ўстаноў, справы судоў Менска, Гародні, Бярэся, Слоніма, Магілёва, Полацка, Коўна, Вільні і іншых гарадоў, напісаныя на старажытнай беларускай мове. У гэтых кнігах-зборах адлюстравалася багатае жывой мовы беларусаў, яе фанетыка, граматычны лад, лексіка, фразеалогія.

Створанае на беларускай мове ў Вялікім княстве Літоўскім заканадаўства — багатая крыніца вывучэння гісторыі беларускай мовы, гісторыі Беларусі, Літвы, суседніх рускіх, украінскіх, польскіх зямель. Як прыклады заканадаўчых дакументаў, напісаных на беларускай мове, можна назваць Судзебнік караля Казіміра Ягелонавіча (1468), Статут Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588).

Вядомыя з таго часу і літаратурна-мастацкія творы на беларускай мове. Адны з іх — пераклады з іншых моў («Гісторыя пра Атылу» — з польскай, «Аповесць пра Баву» — з сербскай), другія — арыгінальныя праявіны («Ліст да Абуховіча», «Прамова Мялешкі» і інш.) і вершаваныя (вершы Сімяона Полацкага, Андрэя Рымшы) творы.

Багатае наша летапісанне. Пачынаецца яно на тэрыторыі сучаснай Беларусі яшчэ ў эпоху Кіеўскай Русі. Беларускія летапісы XV—XVII ст. звычайна называліся літоўскімі або літоўска-беларускімі. У гэтых летапісах падаюцца звесткі з гісторыі Вялікага княства Літоўскага, у тым ліку і Беларусі, радаслоўныя літоўскія князёў; мова летапісаў — беларуская. Да нас дайшлі таксама хронікі — прыватныя запісы гістарычных падзей, напрыклад дзённік Фёдара Еўлашэўскага (1563—1604), Баркулабаўскага летапіс, напісаны ў Баркулабаве, каля Бышава, у канцы XVI — першыя гады XVII ст. У беларускіх летапісах і хроніках часта не толькі пералічваюцца падзеі, а ствараюцца жывыя карціны і малюнкi мінулых часоў.

Прыкметнае месца ў беларускай спадчыне займаюць помнікі рэлігійнай літаратуры, сярод іх «Страсці Хрыстовы», «Аповесць пра трох каралёў-валхвоў», «Жыццё Аляксея, чалавека божага» (XV), «Казанні Кірыла Ерусалімскага» (XVI) і інш.; у XVI ст. Ф. Скарына, пераклаў і надрукаваў кнігі «Бібліі», С. Будны — кальвінісцкі катэхізіс, В. Цяпінскі — евангелле.

Прадмовы і пасляслоўі да выданняў Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, прамовы Л. Сапегі — узоры навуковых ці

грамадска-палітычных твораў свайго часу. У той перыяд былі створаны і лінгвістычныя працы: у 1596 г. з'явілася «Грамматика словенская» Л. Зізанія, у 1619 г. — «Грамматики словенския правильное синтагма» М. Смятрыцкага. У 1596 г. быў надрукаваны слоўнік Л. Зізанія; складальнік пры тлумачэнні кніжных царкоўнаславянскіх слоў выкарыстоўвае такія словы, як *альбо, гоман, досыць, збан, зброя, лепшы, лытка, мова, неякісь, незлічоны, нядбаць, пазуха, певень, пільную, помста, палон, розум, ручнік, сенажаць*, што былі здабыткам старажытнай беларускай мовы і з'яўляюцца жывымі ў сучаснай беларускай мове. У 1627 г. выдаў слоўнік П. Бярында; тут сустракаем такія спецыфічныя беларускія словы, як *асоба, варыва, вораг, воўна, вязень, зразу-мець, патрэба, плётка, прэч, справа, чакаю* і інш.¹⁹

Старажытныя беларускія пісьмовыя помнікі захоўваюцца ў архівах і бібліятэках Мінска, Гродна, Масквы, Вільнюса, Ленінграда, Рыгі, Кіева, Варшавы, Кракава і іншых гарадоў.

ДЗВЕ ТЭНДЭНЦЫІ У СТАРАЖЫТНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМОВАЙ МОВЕ

§ 18. Традыцыйнае пісьмо і перадача новага ў мове на пісьме

Даследчыкі старажытнай беларускай мовы, яе гісторыі заўважылі наяўнасць дзвюх тэндэнцый, што выяўляюцца ў старажытным беларускім пісьме — у мове пісьмовых помнікаў. З аднаго боку, пісцы, атрымліваючы пэўную вывучку, імкнуліся захоўваць традыцыйныя прыёмы пісьма, традыцыйную графіку і арфаграфію, што склаліся яшчэ ў XI—XII ст. у Кіеўскай Русі. З другога боку, з'явілася супрацьлеглая тэндэнцыя ў пісьмовай мове — усвядомленая ці неўсвядомленая перадача асаблівасцей жывой старажытнай беларускай мовы. Так, напрыклад, у гаворках, з якіх развівалася беларуская мова, узнікла чаргаванне *ро : ры, ло : лы, ле : лі*, адбыўся пераход у пэўнай пазіцыі *в* у *ў*, узніклі падоўжаныя зычныя, развіліся вельмі мяккія зычныя — афрыкаты *дз', ц'* (з былых *д', т'*), змяніўся мяккі *р'* (*рѣзати* → *рэзаць*); пашыраўся канчатак *-у(-ю)* у родным і месным склонах адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду (*лугу, Полацку*), замацоўвалася гучанне лічэбніка *дванаццаць*, у якім першая частка — форма мужчынскага роду (*два*), замацоўваліся як дзеепрыслоўі былыя дзеепрыметнікі тыпу *ідуць, дрэмлючы, жнучы, сплучы*.

¹⁹ Сцёслаць агляду старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў тлумачыцца тым, што паралельна з курсам гістарычнай граматыкі беларускай мовы студэнты вывучаюць курс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры, беларускія помнікі пісьменнасці.

§ 19. Кароткі аналіз урыўкаў са старажытных беларускіх тэкстаў

Нават пры беглым і павярхоўным азнаямленні з некалькімі старажытнымі беларускімі тэкстамі можна ўбачыць наяўнасць адзначаных дзвюх тэндэнцый.

Урывак з прывілея Менску на магдэбургскае права (1499):

дозвол~~А~~е(м)... млынъ збѣдовати на ме(ст)цѣ подобном на рече на Свислочи.

Традыцыйныя напісанні:

ненаціскны *о* (дозвол~~А~~емъ, збѣдовати, подобном, Свислочи), які ў беларускай мове супаў з *а* (аканне);

літара *т* (*збѣдовати*), хоць гук *т'* у старажытнай беларускай мове змяніўся на *ц'*;

літара *т* у слове, у якім гук *т* выпаў (*мѣстыце* → *мѣстце* → *месце* → *мєсца*);

літара *ѣ* на канцы слова *млынѣ*, хоць гэтая літара ўжо не абазначала ніякага гука (хіба толькі сведчыла пра тое, што канцавы зычны цвёрды);

спалучэнне *ре*, хоць зычны *р* змяніўся — зацвярдзеў.

З другога боку, ва ўрыўку сустракаем словы *збудаваць, млын*, якіх калісьці не было ў мове ўсходніх славян; своеасаблівае, нестаражытнае ўжыванне слоў *дазваляем* (з прыстаўкаю *до-*), *падобнае*. Напісанне *Свислочи* паказвае, што зычны *ч* зацвярдзеў. Значэнне слоў і ўсяго ўрывачка сучаснаму беларусу зразумелае, словы ўрыўка бытуюць і сёння ў беларускай мове.

Урывак з Літоўскага статута (1566):

выдаючы девѣкъ свою замужъ и даючы... посагъ а(л)бо выпра(в)у по(д)ле доброе волн... (бацька) має(ть) ѿ зѣтѣа взѣати запись по(д) печатью его и по(д) печа(т)ми люде? добрыхъ.

Не спыняючыся на вызначэнні ўсіх асаблівасцей традыцыйнага пісьма і традыцыйнай мовы, не пералічваючы ўсіх беларускіх асаблівасцей, засведчаных у гэтым урывачку, заўважым толькі: тут ёсць беларуская форма дзеепрыслоўя (акасцяненая форма дзеепрыметніка незалежнага стану жаночага роду): *выдаючы, даючы*; напісанне *выдаючы замужъ і даючы* паказвае, што шыпячыя *ж, ч, ш* зацвярдзелі (пісец піша не спалучэнні *чи, жь, а чы, жѣ*); засведчана слова *пасаг*, якое дайшло і да нас са сваім былым значэннем; слова *запись* ужываецца як назоўнік мужчынскага роду. Паводле традыцыі пісец піша слова *посагъ* з ненаціскным *о* і з канцавым *ѣ*; у слове *печатью* захоўваецца традыцыйнае напісанне *-тью*, хоць тут зычны *т* не захаваўся і развіўся падоўжаны зычны *ц'*.

звычайна (працяглы час) ужывалася на пачатку слова, а таксама ў лігатурах **ѡ, ѡ**; *миколаи, сѡ не дотыкати, зѡ Могилева, моладѡцѡ, логозкая* (лагойская), *хто, сподобалосѡ, соль заховець, што ёю посолитсѡ*; *ѡсвенчѡна, ѡсветѡчѡна, ѡрати, ѡшмена, ѡвечка, ѡсоба, ѡчыма, ѡповедати; ѡкуль, ѡсюль, ѡ сыти, ѡ насѡ.*

Параўн.: *ѡмочишь скибѡ свою вѡ оцетѡ, чотырохѡ ѡсобѡ, ѡрати, одпочиване, чуиѡ, борздѡ.*

Пасля мяккіх шыпячых, часам пасля мяккага **л'** галосны **о** абазначаўся літараю **о**: *чого, шостатѡ; хмеловыми, рубловѡ, слозы.*

Мяккасць зычных **с, н, ц** і іншых (у тым ліку і **л**) абазначалася ў некаторых выпадках перад галосным **о** літараю **і**: *зіолами, ціоткѡ, маліовалѡ, прывіолѡ, сіомого.* У словах *покоіовый, незнаіомый* **іо** абазначае спалучэнне зычнага **і** з **о**.

Галосны **у** абазначаўся літарамі **оу, у, ѡ**. Што ж да літары **ѡ** (**ѡ**), то яна выцеснілася літарамі **у, оу, ѡ** яшчэ ў агульнаўсходнеславянскую эпоху — пад канец XII ст. Праўда, яна аднавілася і паявілася зноў у беларускім пісьме XV—XVI ст.

У старажытных беларускіх помніках сустракаем: *оу полоцкоу, оуѡ, оунизе, Менскоу, оула, моладѡцоу, доубчики; ѡ клецкѡ, книжкѡ, выбрѡковано, кѡтокѡ, докѡль; братанѡѡ, рѡкѡ, сѡдѡ; порану, у несвижы, унуковѡ, ѡкому, працу, збудовали.*

Параўн.: *оу домоу і ѡ домоу; дрѡкованую, і дрѡковануюю, ѡ клецку, рѡхомую, ѡ великую ласку, тую ласкѡ.*

Літара **ѡ** у старажытных беларускіх тэкстах ужывалася непаслядоўна. Гэта тлумачыцца тым, што яшчэ ва ўсходнеславянскай мове, у яе асобных дыялектах, у тым ліку на Полаччыне, Смаленшчыне, галосны **ѡ** супаў з **э(е)**. Захаваўшы літары **ѡ** садзейнічала не толькі традыцыя пісьма, а і тое, што не ва ўсіх старажытных гаворках **ѡ** супаў з **э(е)**. Гэты працэс не закончыўся і сёння: у сучасных гаворках каля Калінкавіч, Капаткевіч, Мазыра і іншых мясцін поўдня Беларусі на месцы **ѡ** сустракаецца «закрыты» галосны, набліжаны да **і** (а пасля зацвярдзелых зычных — да **ы**), у другіх мясцінах — дыфтонг.

З XV ст. былы галосны **ѡ** пасля зацвярдзелых зычных абазначаецца, хоць і непаслядоўна, літараю **э**: *рѡцѡ, девѡцѡ, матѡцѡ.*

Літары **ѡ, ѡ** (**ѡр, ер**) абазначалі галосныя. У моцнай пазіцыі (моцным становішчы) яны падоўжыліся і супалі з галоснымі поўнага ўтварэння (**ѡ** → **о, ѡ** → **э(е)**), а ў слабай пазіцыі выпалі. У старажытных беларускіх помніках напісанне **ѡ, ѡ** адлюстроўвае традыцыйнасць пісьма. Сустракаецца, напрыклад, *сѡто* і *сто, вѡлна* і *волна, вѡвна, вѡрхѡ* і *верхѡ*. Іншы раз

літары **ѡ, ѡ** пішуцца там, дзе гукаў **ѡ, ѡ** не было: *просѡто, песьни.* Літара **ѡ** у словах тыпу *песьни, свѡирѡнѡ, опосѡле* — сведчанне мяккасці свіспячага; канцавы **ѡ** у прыкладах тыпу *ѡжѡ, ножѡ, записѡ* — сведчанне цвёрдасці канцавага зычнага.

Складанае было абазначэнне на пісьме зычнага **і** (**ѡ**). Гэты гук абазначаўся літараю **и** (як і галосны **і**): *миѡ литѡсть, злѡдеѡ, моѡсеѡ*; часам знакам **ѡ** ці **ѡ**, а таксама значком [**і**], які мае назву паерык: *сеѡ мѡвали, курѡ, Моѡсеѡ, нехаѡ, чекаѡ те воѡско.* З XVI ст. у старажытных беларускіх тэкстах пачынае ўжывацца літара **ѡ**²².

Зычны **з** абазначаўся літарамі **з, с**: *казалѡ, разѡмѡ.*

Зычнага гука **ф** ні ў агульнаславянскай, ні ва ўсходнеславянскай мове не было; ён з'явіўся разам з запазычанымі словамі і абазначаўся літарамі **ф, ѡ** і **ѡ**.

Спалучэнне зычных **кс** (звычайна ў іншамоўных словах) абазначалі літарай **ѡ** (**ksi**): *ѡѡрѡ, Алеѡандрѡ*; а спалучэнне зычных **пс** (звычайна ў іншамоўных словах) абазначалі літараю **ѡ** (**psi**): *ѡальмѡ, ѡальтырѡ (ѡальтырѡ).* Абедзве гэтыя літары даўно выйшлі з ужытку; спалучэнні гукаў **кс, пс** перадаюцца спалучэннямі адпаведных літар — **кс, пс**.

У старажытных тэкстах сустракаюцца выносныя літары і надрадковыя значкі. Перш чым сказаць пра выносныя літары і пра некаторыя надрадковыя (або дыякрытычныя) значкі, пакажам іх у каротчкіх урывачках са старажытных беларускіх тэкстаў:

Мы **ѡну** Селѡ^нкому казалѡ ты^х свѡ^{ко} пытаѡти (Кн. пас.);

за ласкою пѡ^н бѡ^н (Цяпінскі);

вѡ^нто корѡвѡ перѡсты^х до^нны^х дѡве, третѡю чи^рвѡнѡѡ (Акт. Брэсцк.);

ѡстатни^і разѡ, чаѡ (а ў наступным радку — частѡ), в ты^х краѡнна^х вѡски^х и лѡти^нски^х (Рымскі л.);

ѡ^н воже^нѡ^н каме^нѡ^н дѡрѡва а^нбо дѡров ѡ^н кошѡѡ^н сѡна^н вѡ^нѡкое сторожи и ѡ^н и^ншы^х работѡ^н вызѡволѡѡ. вѡхѡва^не дете^н и приѡдеѡва^не (Ст. літ. 1566);

лежѡ собѡ по^н ѡко^нцо^н ажѡно Михѡлѡ^н ведѡть еско^н Микѡитѡ^н бѡто^н и ѡ^н ѡпыѡтал хто ѡго бѡ^н (Кн. пас.);

лу^ншѡй — лѡ^ншѡй, плѡ^нѡ^ню — в по^нло^н берѡ, плѡ^нни^нѡ^н — не^нво^нни^нѡ^н, в по^нлонѡ вѡ^нѡ^нѡ^н, ра^ннѡствѡ — ро^ннѡсть, ра^нѡ — не^нво^нни^нѡ^н (Зіз. Лекс.);

зна^нѡмитѡи (Руф).

²² У рускім пісьменстве літара **ѡ** ужываецца з XVIII ст. (1735) (*Булыка А.* Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы. — Мінск, 1970, с. 54).

У адных словах вынесена адна літара, у другіх — некалькі: *ты^х све^тко^а*. Сустракаецца вынясенне літары, якую трэба чытаць як спалучэнне гукаў: *бито^а (битого), л^т (л^то), грамо^т (грамоту)*.

Ужыванне выносных літар было спосабам скарачэння напісання слоў; некаторыя часта ўжываныя словы пісаліся толькі скарачана (*бог, госпадзі, дзень*).

Нярэдка сустракаецца ўжыванне над словам і выноснай літары і надрадковага значка: до^і ны^х, дзе значком^і перадаецца зычны *j (й)*. Зычны *j (й)* абазначаны надрадковым значком і ў такіх прыкладах, як *во^іско, за^іду*. Часта сустракаецца надрадковы значок ~ (цігла) як паказчык скарачанага напісання слова: *па бга (пана бога), гнв^ъ (гнѣвъ), дн^ь, недл^а і ндл^а (недѣл^а), пнв^е (панове), гдр^ь (господарь)*.

Значок цігла над літараю (звычайна з кропкамі абанал яе) быў сігналам, што літара мае лікавае значэнне. У Літоўскім статуце (1566), напрыклад, напісана: *Артыкул^а .а̇* (артыкул 1), *артыку^а .д̇* (артыкул 4).

Лікавыя значэнні літар:

·а̇ — 1; ·в̇ — 2; ·г̇ — 3; ·д̇ — 4; ·е̇ — 5; ·ѕ̇ або ·з̇ — 6; ·з̇ — 7; ·и̇ — 8; ·р̇ або ·θ̇ — 9; ·і̇ — 10; ·к̇ — 20; ·л̇ — 30; ·м̇ — 40; ·н̇ — 50; ·ѣ̇ — 60; ·о̇ — 70; ·п̇ — 80; ·ч̇ — 90; ·р̇ — 100; ·с̇ — 200; ·т̇ — 300; ·у̇ — 400; ·ф̇ — 500; ·х̇ — 600; ·ψ̇ — 700; ·ω̇ — 800; ·Α̇ або ·Ц̇ — 900.

Лічбы 11—19 абазначаліся так: на першым месцы адзінка (1—9), на другім—дзсятка (дзсяць): ·а̇і̇ — 11, ·в̇і̇ — 12 і г. д.; лічбы 20, 30, 40 і г. д.: на першым месцы—літара са значэннем дзсятка, на другім — са значэннем адзінкі (1—9): ·ка̇ — 21, ·мв̇ — 42, ·он̇ — 78.

Паказчыкам тысячы быў значок [≠]: *Року^а а̇ ф̇ п̇ з̇ зима была велми снежна^а* (Баркул. л.). *Року^а ≠ а̇ ф̇ п̇ з̇* азначае 'у 1587 годзе'.

§ 22. Лацінскае пісьмо

Чытанне беларускіх тэкстаў, напісаных лацінкаю, не патрабуе спецыяльнай вывучкі; кожны студэнт вывучае тую ці іншую замежную мову (англійскую, нямецкую, французскую ці іспанскую), у аснове пісьма якіх — лацінка, і таму ведае, што *a=a, b=b, c=c, e=э і е, f=ф, i=i, j=й (ѣт), k=к, l=л, m=м, n=н, o=о, p=p, r=r і г. д.*

Неабходна засвоіць наступнае.

У беларускіх тэкстах, напісаных лацінкаю, ужываецца, як і ў польскім пісьме, над зычнымі значок [']; ён абазначае мяккасць зычнага перад наступным зычным або на канцы слова:

c=ц, ć=ц': ser, praca, brać, stahnać;

n=n, ŋ=н': nos, nas, koń, końmi, stań, stańma;

s=c, ś=c': sad, was, iści, prośba, chtości, Aleś, Michaś;

z=z, ź=z': razam, wazon, hazon, hraź, źleź, hroźba, Kuźma.

Мяккая афрыката *dz* на канцы слова і перад зычным абазначаецца спалучэннем *dź: jedź, jedźma, budź.*

Літара *ł* абазначае цвёрды гук *л*, а *l* — мяккі *л': ławić, ładzić, łazić; lampa, lustra, lasok.*

Мяккасць зычных *в, с, f, k, m, n, p, s, ch, ш* перад галоснымі (апрача *i*) абазначаецца літараю *i: bieh, biedny, kiepska, mien-szy, niemiec, niuchać, pieśnia, siomy, wiersz, wiadro.* Перад наступным *i* мяккасць зычнага не абазначаецца: *cichy, sini.*

Літара *i*, такім чынам, абазначае галосны *i* і мяккасць папярэдняга зычнага.

Зычны *ж* абазначаецца значком *ż*, а *дж* — *dź: wiży, strzyży, dażdży, wadżu, hładzu.*

Зычны *ш* абазначаецца дыграфам *sz* або літараю *ś*, зычны *ч* — дыграфам *cz* або літараю *ć*, зычны *х* — дыграфам *ch: szto, wasz; śto, ptuška; czas, czysty, szczęśliwy; čas, čuju; chata, chto, dychać.*

Часта ўжываецца літара *j: jon, jano, jich, maja, twaja, swaju, czyju, jeduć.* Яна адпавядае літары *й* у кірылаўскім пісьме (*myj — мой, czyj — чый*); спалучэнні *j з а, о, е, и* адпавядаюць кірылаўскім *я, ё, е, ю: jama, jaskrawu, majo, czyjo, jechać, uzażemny, trymaju, hulaju.*

У беларускіх тэкстах лацінская літара *y* абазначае: *ы — dałazy, bylo, wy, htyboka; i(ü) (злучнік, часціцу) — była y ty tam; ü — той, hniewaysia, hetay.*

Тры кароткія ўрыўкі з беларускіх тэкстаў, напісаных ці надрукаваных лацінкаю:

Aż zmaryusia biehuczy addychacca iaszczco nie mahu, užo y zapazniusia... (З камеды XVIII ст.)

Mużyk pakul zdłużaje trymaci kosu i sakieru, baranić swaho patrapić i u nikoho łaski prasić niebudzie.

Hetu Mużyckuju Praudu napisau i znou pisaci budzie Jaśko haspadar z pad Wilni. (З «Мужыцкай праўды» Кастуся Каліноўскага.)

Pieśnia i narod

Jakaja ptuška — takaja i pieśnia, kažuć ludzi. Heta razumnaja przykazka a ptużčynaj pieśni ma je jeźče bolšaje značeńnie dla pieśni

ludzkoj, bo pieśnia ludzkaja adbiwaje u sabie dušu čalawieka, jaho bol i hore, jaho potreby, żadańnia i samaje żyćcio. (З газеты «Наша ніва», 1909, № 30.)

Фанетычныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы ў некаторых тэкстах, напісаных лацінкаю, адлюстроўваюцца паслядоўна.

§ 23. Арабскае пісьмо

У 1857 г. прафесар Пецярбургскага ўніверсітэта А. Мухлінскі (родам ён з Навагрудчыны) упершыню надрукаваў ўрыўкі з татарскіх рукапісных кніг. Вучоныя не раз звярталі ўвагу на гэтыя кнігі, але грунтоўнае вывучэнне і апісанне іх прыпадае на 60-я гг. XX ст. Доктар філалагічных навук А. К. Антановіч у працы «Белорусские тексты, писанные арабским письмом» (Вильнюс, 1968) зрабіў апісанне 20 татарскіх рукапісных кніг XVII—XX ст., мова якіх беларуская, а пісьмо арабскае.

З XIV ст. на Беларусі паявіліся і жылі татары, адны з іх былыя палонныя, другія — перасяленцы. Яны ўжо ў XVI—XVII ст. забылі, страцілі сваю родную мову і карысталіся беларускаю, якая стала і моваю мусульманскай рэлігійнай літаратуры (татары, якія жылі на Беларусі, трымаліся мусульманскай веры), моваю апісанняў мусульманскіх абрадаў, моваю свецкай літаратуры (рыцарскія аповесці, прыгодніцкія апавяданні і г. д.).

У адной такой кнізе, напісанай арабскім пісьмом у сярэдзіне XVIII ст., ёсць радок: «Калі па татарску не вмеіе, то па руску нехай абракайцеца»²³.

Першыя беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, лічыць А. Антановіч, узніклі не пазней як у сярэдзіне XVI ст. Пераважная большасць беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, — гэта пераклады з усходніх моў, з цюркскіх і арабскай. Мова гэтых тэкстаў вельмі блізкая да жывой народна-гутарковай беларускай мовы; у іх некаторыя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы адлюстроўваюцца больш дакладна, чым у беларускіх помніках, напісаных кірылаўскім пісьмом.

А. Антановіч паказаў, што беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, маюць вялікую навуковую каштоўнасць; яны даюць надзейны матэрыял для гісторыі беларускай мовы, для вывяснення адносін паміж вуснаю народна-гутарковаю і літаратурна-пісьмоваю беларускаю моваю XVI—XVII ст., для гістарычнай дыялекталогіі.

Апошнія гады пасляхова займаецца вывучэннем мовы беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, В. Несцяровіч, сістэматычна друкуе артыкулы ў навуковых зборніках і ў перыядычным друку.

²³ Антановіч А. К. Беларусские тексты, писанные арабским письмом. — Вильнюс, 1968, с. 11. «Па руску», як відаць з самога тэксту, — па-беларуску; «абракайцеца» зносіцца, карыстаецца (мовай пры зносінах).

Тры кароткія цытаты з кніга²⁴, які захоўваецца ў гістарычна-этнаграфічным музеі АН Літоўскай ССР:

اَوْرَجْ نَاجِمَتُو بَوَادِ سَرَوَهَرَا

— ідучы на чыстую дарогу.

يَا نَازِلَ رَحْمَتٍ لِي يَا نَازِلَ سَرَوَهَرَا

— плакалі па прароцкім сыну.

اَوْشَاتَ طَلَاوَا سِرْسُ مَوْبِ اَمِي يَهَوَا

— Усман, таварышу мой, абмый яго.

²⁴ Кітабы (аль-кітабы, ай-кітабы, кіцёбы) — рукапісныя зборнікі разнастайных тэкстаў (гл. пра кітабы ў кнізе А. Антановіча «Белорусские тексты...», с. 13—17, 393). Фотакопію ўрыўка з тэксту і транслітарацыю іх зрабіў доктар філалагічных навук А. Антановіч.

ФАНЕТИКА

ФАНЕТИЧНАЯ СІСТЭМА УСХОДНЕСЛАВЯНСКОЙ МОВЫ

§ 24. Папярэднія заўвагі

Як ужо адзначалася, з VI ст. узнікае ўсходнеславянскае адгалінаванне ад агульнаславянскай мовы, з часам складаецца ўсходнеславянская мова — тая аснова, з якой пазней, у XIV—XVI (XIII—XV) ст., утварыліся тры ўсходнеславянскія мовы: беларуская, руская, украінская.

Працяглае вывучэнне ўсходнеславянскай мовы акрэсліла яе фанетыку: сістэму галосных і зычных, асаблівасці спалучальнасці зычных з галоснымі, галосныя на пачатку слова, структуру склада (як фанетычнай часткі слова), характар націску.

§ 25. Галосныя (вакалізм)

Калі параўнаць вакалізм сучаснай беларускай мовы і ўсходнеславянскай мовы X—XI ст., выявіцца прыкметныя адрознненні. Можна сказаць інакш, акрэсленай: агульнаўсходнеславянская мова-аснова мела сваю фанетычную сістэму, як беларуская — сваю.

Ва ўсходнеславянскай мове было адзінаццаць галосных фанем: *i, ъ, э(е), е(э^н), ѓ, а, о, ґ(о^н), ҃, ы, у*; у сучаснай беларускай літаратурнай мове іх толькі шэсць: *i, э(е), а, о, ы, у*.

Галосныя ўсходнеславянскай мовы былі розныя паводле даўжыні; адны былі доўгія: *i, е, ѓ, а, ґ, ы, у*, другія — кароткія: *о, э(е)*; што ж да галосных *ѓ, ъ*, то яны адрозніваліся і ад кароткіх *о, э(е)* — былі вельмі кароткія. У сучаснай беларускай мове галосныя паводле даўжыні не адрозніваюцца.

Ва ўсходнеславянскай мове была большая колькасць пярэдніх галосных: *i, э(е), ѓ, е, ѓ, ъ*; у сучаснай мове іх толькі дзве — *i, э(е)*.

Ва ўсходнеславянскай мове былі насаваы галосныя — *ґ(о^н), е(э^н)*; у сучаснай беларускай мове насаваы галосных няма.

Ва ўсходнеславянскай мове адны галосныя былі поўнага ўтварэння: *i, э(е), е, ѓ, а, о, ґ, ы, у*, другія — няпоўнага ўтварэння: *ѓ, ъ* (а таксама *ы_р, і_р*, што развіліся з *ѓ, ъ*).

§ 26. Пра асобныя галосныя

Галосны *а* спалучаўся з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі: *стрѣха, жаба*; ён не пачынаў слова, перад пачатковым *а* ўзнікаў прыстаўны *i(й)*. Параўн.: усх.-сл. *ѡзъ* і ст.-сл. *азъ*, усх.-сл. *ѡвльк(о)* і ням. *Apfel*, усх.-сл. *ѡгня* (*i-агня*) і лацінск. *agnus*, ст.-сл. *агньць*.

У сучаснай беларускай мове галосны *а* таксама спалучаецца з цвёрдымі і мяккімі папярэднімі зычнымі: *хата, сям'я (с'ам'я)*; ёсць і выразная новая асаблівасць: галосны *а* часта ўжываецца на пачатку слова: *авёс, адзёр, ажаніць, ажына, азёры, апроч (апрача), арка, астра¹, ашчадны*.

Галосны *о* мог пачынаць слова і спалучацца толькі з папярэднімі цвёрдымі зычнымі: *сочити, боць, конь, окъно, осьмь*. У сучаснай мове *о* на пачатку слова не частая з'ява, звычайна — у запазычаных словах (*орган, ордэн, але воцат*); у словах тыпу *вожык, возера, вока, ворыва, восень, восем, востры* развіўся прыстаўны зычны, ён замацаваўся і пасля прыстаўкі: *навоstrаны, завочна, навошта*, а таксама ў запазычаных словах тыпу *Лявон, Радзівон*. Галосны *о* ў сучаснай мове спалучаецца і з папярэднімі мяккімі, з зацвярдзелымі (былымі мяккімі) зычнымі: *с'омы (семь), н'ос (неслѣ), ішоў (шьдлѣ), шосты (шестѣи)*.

Галосны *э(е)* ва ўсходнеславянскай мове ўжываўся ў спалучэнні з папярэднімі мяккімі або памярконымі зычнымі: *вѣлче, кѣняже, Кѣго, Кѣ; семь, несешы*. Зычныя *г, к, х* перад *э(е)*, як і перад іншымі галоснымі пярэдняга рада, памярконуюцца, супалі з адпаведнымі шыпячымі (*г→ж', к→ч', х→ш'*); **лягешы→ляжешы, *кѣто→чѣто, *кего→чѣго*. Галосны *э(е)*, як і *а*, не пачынаў слова. У сучаснай беларускай мове галосны *э(е)* спалучаецца з папярэднімі мяккімі і цвёрдымі зычнымі: *месці, сесці, рэзаць, гэты, цэбрык, жэўжык*; сустракаецца на пачатку запазычаных слоў: *эйрыка, экстра, эпас, электр*; у некаторых гаворках сустракаем пачатковае *э* ў займенніку (часціцы): *эты, эта, этакі*; ёсць падставы лічыць гэты *э* прыстаўным.

Галосны *ѓ* вымаўляўся ва ўсходнеславянскай мове як дыфтонг *іе*. Ужываўся ён толькі ў спалучэнні з папярэднімі мяккімі і памярконымі зычнымі: *лѣпшыи, рѣчька, глѣдѣти*; цвёрдыя *г, к, х* перад *ѓ* перажывалі пераходнае памяркоўне. Галосны *ѓ* не захаваўся ні ў адной усходнеславянскай мове; у беларускай мове ў большасці выпадкаў ён супаў з *э(е)*: *лешы, глядзець*, але: *расцвітаць, усміхнуцца, світанне (світанак)* і некаторыя іншыя.

Насаваы галосны *ґ(о^н)* ужываўся ў спалучэнні з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі, а таксама на пачатку слова: **срд-ѓ (суд), *брдѓ (буду), *ррдѓ (руку), *рда (вуда)*.

¹ Слова *астра* запазычана з латыні вельмі даўно і сустракаецца ў сучасных беларускіх гаворках з прыстаўным *i*: *ястра, ястрачка* (са значэннем 'зорка, зорачка'), як *ягня(-ѣ), яблык, я (i-а)*. У літаратурнай мове яно, аднак, замацавалася як новае кніжнае запазычанне і звычайна без пачатковага *i*.

Насавы галосны *е* (*э*^н) ужываўся толькі ў спалучэнні з папярэднімі мяккімі і памякчонамі зычнымі: **эзыкѣ*, **памѣть*, **пѣть*.

Абодва насавыя галосныя яшчэ ва ўсходнеславянскай мове перажылі страту насавога характару, у выніку *о* супаў з *у*; *е* — з *а* ці *э*.

Галосны *і* (*и*) ужываўся на пачатку слова, спалучаўся з папярэднімі мяккімі і памякчонамі зычнымі: **идр*, *жито*, *низѣ*.

Галосныя *ѣ* (задняга рада) і *ѝ* (пярэдняга рада) — вельмі кароткія, рэдукаваныя галосныя. Яны не пачыналі слова. Галосны *ѣ* спалучаўся з папярэднімі цвёрдымі, а *ѝ* — з папярэднімі мяккімі і памякчонамі зычнымі: *сѣто*, *дѣва*, *котѣ*, *смачнѣти*, *пнь*, *сърдьце*. Абодва галосныя змяніліся — страціліся ці праясніліся ў галосныя поўнага ўтварэння — у пісьмовы перыяд (XI—XII ст.) развіцця ўсходнеславянскай мовы.

Галосны *ы* спалучаўся толькі з папярэднімі цвёрдымі зычнымі, не пачынаў слова: *сынѣ*, *горы*, *ты*, *сѣть*. Гэта самае можна сказаць пра ўжыванне *ы* і ў сучаснай беларускай мове.

Галосны *у* спалучаўся з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі: *коту*, *пол'у*; мог пачынаць слова: *улиця*, *ухо*. У сучаснай беларускай мове ён спалучаецца з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі: *кубак*, *ус'уды*; перад пачатковым *у* часта — прыстаўні *в*: *вудзіць*, *вудка*, *вуж*, *вузел*, *вуліца*, *вусень*, *вуха* і інш., а таксама *завулак*, *завушніца*, *навука* і інш.

Такім чынам, колькасць галосных у беларускай мове, калі параўнаць яе з агульнаўсходнеславянскаю, меншая: *о*, *е* супалі з ненасавымі галоснымі *у*, *а* (*э*); змяніўся галосны *ѣ* (звычайна → *э*); змяніліся *ѣ*, *ѝ* (страціліся або супалі з галоснымі поўнага ўтварэння).

§ 27. Зычныя (кансанантызм)

Калі параўнаць кансанантызм сучаснай беларускай і ўсходнеславянскай мовы X ст., то таксама высветліцца прыкметнае адрозненне. Таксама відавочная свая сістэма зычных у агульнаўсходнеславянскай і беларускай мовах.

Зусім іншы быў малюнак адносін паміж цвёрдымі і мяккімі зычнымі. Адны зычныя былі толькі цвёрдыя: *г*, *к*, *х*, другія — толькі мяккія: *ж*, *ч*, *ш*, *ждж*, *ј*, трэція — цвёрдыя і памякчоныя: *б* — *б'*, *в* — *в'*, *д* — *д'*, *з* — *з'* і інш., парнымі да цвёрдых *р*, *л*, *н* былі тыя *р'*, *л'*, *н'*, якія ўзнікалі пры спалучэнні *р*, *л*, *н* з наступным *ј*.

У сучаснай беларускай мове адносіны паміж цвёрдымі і мяккімі зычнымі выразна іншыя: усе шыпячыя сталі зацвярдзелымі; былыя памякчоныя сталі мяккімі, утварыліся пары зычных паводле цвёрдасці — мяккасці: *б* — *б'*, *в* — *в'*, *з* — *з'* і інш.; былыя толькі цвёрдыя *г*, *к*, *х* сталі таксама парнымі: *г* — *г'*, *к* — *к'*, *х* — *х'*.

Усходнеславянская мова мела выбухны зычны гук *г* (*g*), якому ў беларускай мове (з самага яе пачатку) адпавядае фрыкатыўны *г* (*h*).

Усходнеславянскім памякчонам *ѣ*, *ѝ* адпавядаюць беларускія мяккія афрыкаты *дз'*, *ц'*.

Ва ўсходнеславянскай мове былі цвёрдыя губныя *б*, *в* (у гаворках — *в* і *ш*), *м*, *п*; яны выступалі ў пары з памякчонамі: *б* — *б'*, *в* — *в'* і г. д. Не было, як і ў агульнаславянскай мове, зычнага *ф*, які прыйшоў ва ўсе славянскія мовы з пранікненнем іншамовных слоў. У сучаснай беларускай мове, з яе старажытнага перыяду, часта ўжываецца губны зычны *ў*, які адпавядае ўсходнеславянскім *л* (*воўна* ← *вълна*), *в* (*крывда* ← *кривьда*), *у* (*жыву ў брата*).

У старажытнасці не было той акрэсленай адпаведнасці паводле звонкасці — глухасці зычных, якая развілася пасля страты рэдукаваных галосных: *грибѣ* — *гриба* і *грып* — *гриба*, *годѣ* — *года* і *гот* — *года*. У гэтых і падобных словах не было таго выражанага і выразнага чаргавання *б*: *п*, *д*: *т*, якое назіраецца ў сучаснай беларускай мове.

У беларускай мове развіліся падоўжаныя зычныя (*зелле*, *соллю*), якіх не было ва ўсходнеславянскай мове.

§ 28. Заўвагі пра склад

У агульнаславянскай мове дзейнічаў закон адкрытага складу, які працягваў дзейнічаць і ва ўсходнеславянскай мове: кожны склад канчаўся на складаўтваральны гук. У выніку дзейнасці гэтага закону шматлікія закрытыя склады змяніліся; так, напрыклад, **ѣд-мѣ* → *ѣ-мѣ*, **мон-ка* → *мр-ка*, **гол-ва* → *голова*.

Дзейнасць закону адкрытага складу прывяла да шматлікіх, вельмі кідкіх (як з пазіцыі сённяшняга часу — нібы неверагодных) змяненняў.

Нельга лічыць, што ў старажытнай мове не было ў словах спалучэнняў зычных. Яны, спалучэнні, былі на пачатку слова (*сл*, *тв*, *св*, *тр*, *пр*, *кр*, *см*, *зн*): *слово*, *слава*, *твоѣ*, *своѣ*, *трава*, *правьда*, *кривьда*, *смачнѣ*, *знати*; у сярэдзіне слова (*сн*, *тр*, *хр*, *ст* і некаторыя іншыя), прычым прыцягваліся да наступнага галоснага і разам з ім утваралі склад: *вѣ-трѣ*, *ви-хрѣ*, *че-сть*, *пѣ-снь*, *не-сти*, *кла-сти* (з **кладти*).

Закон адкрытага складу спыніў сваю дзейнасць яшчэ ў дапісьмовую эпоху. Гэты закон кваліфікуецца як мёртвы: ён дзейнічаў толькі пэўны час. Вынікі дзейнасці і засталіся ў мове. Так, напрыклад, былое **дадмѣ* змянілася на *дамѣ*, узнік варыянт кораня *да-* (з *дад-*); ён — варыянт і сёння: *да-м*; форма *клала*, як і *кладу*, — з *клад-*(*ла*), група зычных спрашчэлася (*дл* → *л*): **кладла* → *кла-ла*. У форме **ведти* развілася дысіміляцыя, у выніку якой у групе зычных *дт* выбухны *д* (*т*) замяніў-

ся працяжным *с*: *кладі→класті. У сучасным жа адтуль захоўваецца спалучэнне *дт* (*тт*): ад-туль (параўн. з *кладти).

У старажытнасці ў адным складзе спалучаліся цвёрдыя зычныя з наступнымі галоснымі непярэдняга рада *а, о, у, ы, а, ь*, мяккія (памякчоныя) зычныя — з наступнымі галоснымі перэдняга рада *і, э(е), ё, е, в*; калі ж цвёрдыя зычныя спалучаліся з наступнымі галоснымі перэдняга рада, то зычныя змяняліся — памякчаліся: *вода* — *вод'ь*, *рука* — *руч'ьнѣ*.

§ 29. Заўвагі пра націск

У агульнаславянскай мове-аснове націск быў іншы, чым у сучаснай беларускай, рускай мовах, — ён меў музычны характар; націскны склад (націскны галосны) адрозніваўся ад ненаціскных не толькі сілаю голасу, а перш за ўсё павышэннем ці паніжэннем тону. У адных славянскіх мовах (беларуская, руская) ён стаў дынамічны: націскны склад (галосны) адрозніваецца ад ненаціскных большаю напружанасцю артыкуляцыі, большаю выдыхальнаю сілаю. У другіх (напрыклад, у сербска-харвацкай) ён — дынамічна-музычны.

Змяненне ў характары націску (музычны → дынамічны) прывяло да пераразмеркавання выдыхальнай сілы пры вымаўленні слоў: адны склады ўзмацніліся, другія — паслабіліся. Гэта, натуральна, выклікала іншыя фанетычныя змяненні (гл., напрыклад, § 55).

У беларускай, рускай мовах можна бачыць рэшткі музычнага (з павышэннем ці паніжэннем тону) націску ў словах з поўнагалоснымі спалучэннямі: другі націскны галосны ў поўна-

галосным спалучэнні вымаўляецца з павышэннем тону: *варожы*,
↑
холодны, *гало́дны*, *пазало́чаны*, *ча́родка*, *пярэ́дні*, *у́збярэ́жжа*,
↑
першы ж націскны — з паніжэннем тону: *во́раг*, *хо́лад*, *го́лад*
↓
зо́лата, *пе́рад*, *бе́раг*, *го́рад*, *со́рам*.

ФАНЕТИЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ ДАПІСЬМОВАЙ ЭПОХІ

§ 30. Агульныя заўвагі

Фанетычныя працэсы і змяненні, якія адбыліся ў дапісьмовую эпоху, можна сістэматызаваць. Адны з іх агульнаславянскія, другія — толькі ўсходнеславянскія, трэція — агульныя для двух адгалінаванняў былой агульнаславянскай мовы. Так, напрыклад, палаталізацыя заднеязычных *г, к, х* і пераход іх у адпаведныя мяккія *ж', ч', ш'* развіліся ў агульнаславянскую эпоху, у агульнаславянскай мове-аснове; поўнагалоссе развілося

толькі ва ўсходніх славян і кваліфікуецца як усходнеславянскае змяненне; спрашчэнне груп зычных *дл, тл* — змяненне, якое перажылі ўсходнія і паўднёвыя славяне, у заходніх славян групы *дл, тл* захаваліся.

§ 31. Першае пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г: ж', к: ч', х: ш'*

У агульнаславянскай мове-аснове цвёрдыя заднеязычныя *г, к, х* у пазіцыі перад наступнымі галоснымі перэдняга рада *і, э, ь, ё, е* памякчыліся, супалі з мяккімі *ж', ч', ш'*:

[*г: ж*] лягу — ляже(ть), нога — ножька;
[*к: ч*] крикъ — кричить, пеку — пече(ть), смакъ — смачьнѣ;
[*х: ш*] страхъ — страшити, страшнѣ, сухъ — сушиши, сушьнѣ.

Паказанае памякчэнне называюць першаю палаталізацыяй (тэрмін «палаталізацыя» паходзіць з латыні, ад слова *palatum* — «пад'ябенне») *г, к, х* або першым пераходным памякчэннем. Пераходным называюць таму, што *г, к, х* супадалі (пераходзілі) з мяккімі няпарнымі шыпячымі *ж', ч', ш'*. Першая палаталізацыя — вынік таго, што цвёрдыя заднеязычныя *г, к, х*, прыпадабняючыся да наступных галосных, пераносіліся ва ўтварэнні наперад, супадалі з больш перэднімі мяккімі *ж', ч', ш'*².

Так узніклі *ж', ч', ш'* з *г, к, х*. Так з'явілася яшчэ ў агульнаславянскай мове чаргаванне *г: ж', к: ч', х: ш'*. Гэта гістарычнае чаргаванне дайшло да нас ва ўсіх славянскіх мовах.

Пераход *г→ж', к→ч', х→ш'* працягваўся доўгі час у мовах усходніх, заходніх і паўднёвых славян, калі пры словаўтварэнні і словазмяненні пасля заднеязычных з'яўляліся галосныя перэдняга рада. Але з часам *г, к, х* перад галоснымі перэдняга рада перасталі змяняцца. Пра гэта сведчыць захаванне *г, к, х* перад тымі *і, э(е)*, якія ўзніклі з *ы, ў* выніку непераходнага памякчэння: **гыбноті*→*гінуць*, *кыдати*→*кідаць*, *хытръ*→*хітры* (гл. § 103); наяўнасць спалучэнняў *ге, ке, хе, гі, кі, хі*, якія не змяніліся на *жи, чи, ши* ці на *же, че, ше* ў прыметніках (і прыслоўях) тыпу *лёгенькі* (*лёгенька*), *мякенькі* (*мякенька*), *сухенькі* (*сухенька*), у запазычаных словах тыпу *гігант*, *Геркулес*, *герой*, *гейзер*, *кефір*. Калі б і сёння дзейнічаў закон першага пераходнага памякчэння (першай палаталізацыі) заднеязычных *г, к,*

² У словах тыпу *майнаць*, *крычаць*, *жар* і ў дапісьмовую эпоху пасля шыпячага быў галосны *а*, але ён не спрадвечны: *майнаць* — з **мълкети*, *крычаць* — з **крикети*, *жар* — з **герь*; заднеязычныя перад наступным перэднім галосным *е* заканамерна супадалі з шыпячымі, а *е* пасля шыпячых, як і пасля іншых мяккіх, супадаў з *а*. Такім чынам: **крикети*→*кричети*→*кричати* (→*крычаць*), **мълкети*→*мълчети*→*мълчати* (→*майнаць*). Наяўнасць *майнаць*, *крычаць* у беларускіх народных гаворках, трэба думаць, не ёсць сведчанне таго, што тут захаваліся праславянскія *э* (*е*); *крычаць*, *мычаць*, *відаць*, з'явіліся на ўзор *глядзець*, *сядзець*, *грымець*, *ляцець*, *чыраванець*, *балець*, *сінець*.

х, то слова *кефір*, *генетыка* мелі б гучанне «чэфір», «жэнетыка». Гэты закон мёртвы.

У сучаснай беларускай мове, як і ў чэшскай, польскай, украінскай, часта сустракаецца чаргаванне *г:ж*, *к:ч*, *х:ш* — вынік першай палаталізацыі. У шматлікіх выпадках умовы пераходу *г → ж*, *к → ч*, *х → ш* змяніліся, але шыпячыя, што ўзніклі з заднеязычных перад галоснымі пярэдняга рада, захоўваюцца. Так, напрыклад, у слове *вучоба* (*учьба*) зычны *ч* узнік з *к* перад галосным *ь*, гэты галосны супаў з *э*, а *э* ў сваю чаргу з *о*; так зычны *ч* апынуўся перад наступным непярэднім галосным *о*, перад якім першае пераходнае памякчэнне не ўзнікала. У дзеяслоўнай форме *можаш*, *ляжаш* зычны *ж* з'явіўся на месцы *г* перад галосным пярэдняга рада *э(е)* (**могешь* → *можешь*, **лягешь* → *ляжешь*); ненаціскны *э(е)* супаў з *а* (аканне) — галосным непярэдняга рада. Яшчэ прыклад. Слова *можна* — з былога **могьно*. Зычны *г* перад *ь* перайшоў у *ж*, потым *ь* страціўся, зычны *ж* (з *г*) апынуўся перад зычным, але захаваўся.

Узнікла і ўзнікае чаргаванне *г:ж*, *к:ч*, *х:ш* паводле аналогіі — гатовай мадэлі: на ўзор *ручны* (з **рѣкънѣ*), *рачны* (з *рѣкънѣ*) узнікла (і ўзнікае) чаргаванне ў словах, якія і адносна нядаўна запазычыла (і запазычвае) беларуская мова з іншых моў: *аптэка* — *аптэчны*, *Арктыка* — *арктычны*, *музыка* — *музычны*, *фізіка* — *фізічны*, *этыка* — *этычны*, *метрыка* — *метрычны*, *электрыка* — *электрычны*, *мазаіка* — *мазаічны*.

Шыпячыя *ж'*, *ч'*, *ш'*, што ўзніклі з *г*, *к*, *х*, як і ўсякія шыпячыя, у пісьмовую эпоху (ужо ў мове беларускай народнасці) зацвярдзелі (гл. § 98), у выніку былое чаргаванне *г*, *к*, *х* з мяккімі *ж'*, *ч'*, *ш'* стала чаргаваннем *г*, *к*, *х* з цвёрдымі *ж*, *ч*, *ш*: **бѣгѣ* — *бѣжѣ* і *бѣгу* — *бѣжѣ*, **могѣ* — *можешь* і *магу* — *можаш*, **сѣкѣ* — *сѣчешь* і *яку* — *сячѣ*.

§ 32. Другое пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:з'*, *к:ц'*, *х:с'*

Другое пераходнае памякчэнне заднеязычных, ці другая палаталізацыя, — таксама агульнаславянскае змяненне. Яно развілося пазней, чым першае. У выніку другога пераходнага памякчэння *г*, *к*, *х* змяніліся на *з'*, *ц'*, *с'* (*г → з'*, *к → ц'*, *х → с'*). Другое памякчэнне *г*, *к*, *х* узнікла не перад любым галосным пярэдняга рада, а толькі перад тымі *ѣ*, *і*, якія развіліся з дыфтонгаў *oi*, *ai*.

Каб убачыць гэта палаталізацыйнае змяненне, параўнаем літоўскае слова *kaina* і адпаведнае старажытнае славянскае *ѣвна*. Індаеўрапейскі дыфтонг *ai* (як і *oi*) у славян змяніўся на *ѣ(ѣ)*, перад *ѣ* заднеязычны *к*, памякчаючыся, змяніўся і супаў з мяккім *ц'*. Такім чынам, у літоўскім *kaina* і старажытным славянскім *ѣвна* ёсць адпаведнасць: дыфтонг *ai* і галосны *ѣ(ѣ)*, цвёрды зычны *к* і мяккі свісцячы *ц'*.

Такая самая адпаведнасць ёсць у літоўскім слове *rankai* і старажытным усходнеславянскім *руцѣ*.

Як ужо бачылі, зычны *г* пры другім пераходным памякчэнні супаў з мяккім *дз'*, апошні з часам, яшчэ ў дапісьмовую эпоху, у мове ўсходніх славян змяніўся на *з'*.

У выніку другой палаталізацыі развілося гістарычнае чаргаванне:

[*г:з'*] *снѣгѣ* — (на) **снѣдзѣ* (→ *снѣзѣ*), **бѣгѣ* — *бѣзи*, *бѣзѣте*, *луг* — *лузѣ*;

[*к:ц'*] *рука* — *руцѣ* (→ *руцэ*), **некрѣ* — *неци*, *кѣто* — *цѣмѣ*, *око* — *оцѣ*;

[*х:с'*] *стрѣха* — *стрѣсѣ* (→ *страсе*), *ухо* — (на) *уцѣ*, *сухѣ* — *сусѣ*.

Гістарычнае чаргаванне *г:з'*, *к:ц'*, *х:с'* ёсць і ў сучаснай беларускай мове: *дуга* — (на) *дузе*, *дарога* — (у) *дарозе*, *луг* — (на) *лузе*; *нявестка* — *нявестцы*; *плаха* — (на) *пласе*, *скруха* — (у) *скрусе*, *крыха* — *накрысе*. Праўда, зычны *к* чаргуецца ўжо не з мяккім *ц'*, а з зацвярдзелым *ц*: *траўка* — (на) *траўцы*, *кароўка* — *кароўцы*, *рука* — *руцэ*, *мука* — (у) *муцэ*.

Вынікі разгледжанага гістарычнага змянення захаваліся, аднак, не ва ўсіх выпадках. Яны ёсць, напрыклад, у форме давальнага (меснага) склону назоўнікаў: *дуга* — (на) *дузе*, *Рыга* — (у) *Рызе*, *крыга* — (на) *крызе*; *рака* — на *рацэ*, *лука* — (у) *луцэ*, *жонка* — *жонцы*; *страха* — (на) *страсе*, *саха* — (пры) *сасе*, *плаха* — (на) *пласе*; *луг* — (на) *лузе*, *снег* — (у) *снезе*, *бераг* — (пры) *беразе*; *кажух* — (у) *кажусе*, *гарох* — (у) *гаросе* і г. д.

Не захаваліся свісцячыя ў формах назоўнага і меснага склонаў назоўнікаў множнага ліку: *стагі* (з *стоzi*), *страхі* (з *стрѣси*), на *лугах* (з *на лузѣхѣ*), у *стагах* (з *вѣ стозѣхѣ*), *ваўках* (з *вѣлцѣхѣ*). У гэтых і падобных словах адбылося выраўноўванне асновы паводле іншых склонаў, у якіх аснова канчалася (канчаецца) на заднеязычны: *стога*, *стогу*, *стагоў*, *стагѣм* і інш. — то і *стагі*, (у) *стагах*; *лугу*, *лугоў*, *лугам* — то і *лугі*, (на) *лугах*.

Не захаваліся вынікі другой палаталізацыі і чаргаванне заднеязычных са свісцячымі ў формах заадачнага ладу. Аснова заадачнага ладу выраўнавалася на ўзор асновы абвеснага ладу (2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку, 1-й і 2-й асобы множнага ліку): *блж-ыш* — *блж-ы* (на месцы *бѣз-и*); *сяч-эш* — *сяч-ы* (на месцы *сѣц-и*); *печ-аце* — *печ-ыце* (на месцы *печѣте*).

На месцы былога чаргавання заднеязычнага са свісцячым узнікла, такім чынам, чаргаванне заднеязычнага з шыпячым³.

³ У рускай мове таксама не захаваліся вынікі другой палаталізацыі ў формах дзеясловаў заадачнага ладу, але выраўноўванне адбылося паводле асновы абвеснага ладу 1-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку: *секу*, *секут* — *секи*, *секи́те*; *бегу*, *бегут* — *беги*, *бегите*.

§ 33. Трэцяе пераходнае памякчэнне заднеязычных. Гістарычнае чаргаванне *г:з', к:ц', х:с'*

Трэцяе пераходнае памякчэнне паводле яго вынікаў не адрозніваецца ад толькі што разгледжанага — другога, таму не ўсе гісторыкі славянскіх моў выдзяляюць яго як асобнае памякчэнне. Развілася трэцяя палаталізацыя пад уплывам не наступных, а папярэдніх галосных *і, ь, е*; параўн. **кѣнегыни* і **кѣнезь, ликѣ* і *лице*. Умовы гэтага памякчэння высветлены няпоўнасьцю, хоць дакладна вядома, што заднеязычныя не памякчаліся пасля *і, ь, е*, калі ў наступным складзе быў *ы*.

Вынікі трэцяй палаталізацыі трэба бачыць у беларускіх назвах ягад: *суница* (*суницы*), *чарница* (*чарницы*), *брусница* (*брусницы*), *дурница* (*дурницы*)⁴; у словах тыпу *касец, карэц, маладзіца* і інш.

Такім чынам, палаталізацыйнае змяненне заднеязычных выклікала гістарычнае чаргаванне *г:з, к:ц, х:с*, якое з далёкіх часоў, з агульнаславянскай мовы, дайшло да нас у беларускай мове.

§ 34. Змяненне спалучэнняў **гт, *кт (*gt, *kt)* перад галоснымі *ь, і*

Спалучэнні зычных **гт, *кт* пад уплывам наступнага *ь* або *і* памякчыліся і перайшлі ва ўсходніх славян у мяккія складаны гук — афрыкату *ч'*. Такое змяненне — таксама пераходнае памякчэнне (палаталізацыя), але не аднаго заднеязычнага, а спалучэння заднеязычнага з наступным *т* перад *ь* або *і*. Змяненне лёгка высвятляецца праз параўнанне: *ноч* — беларускае і *nactis* — у латыні⁵, *naktis* — у мове літоўцаў, дзе *kt*, як бачым, захавалася.

Відавочным з'яўляецца ўзнікненне *ч'* з **гт* і **кт* у неазначальнай форме дзеясловаў (як вядома, неазначальная форма ў праславянскай мове канчалася на *-ти*: **могти, *берети, *некти, *сѣкти*). У дзеясловах тыпу **могти, *берети, *сѣкти, *некти* спалучэнні **гт, *кт* перад *і* змяніліся: *могти* → *мочи*, **берети* → *беречи*, **сѣкти* → *сѣчи*, **некти* → *печи*⁶.

У заходнеславянскіх мовах **гт, *кт*, памякчыўшыся, супалі з *с*: польск. *nos, pies, strzys, toś*; у паўднёvasлавянскіх — з *щ*: балг. *нощ (щ — шт), пещ, мощ*.

Праславянскае **дѣкти* змянілася на *дѣчи* ў мове стара-

⁴ У рускай мове — *черника, голубика, брусника*, а таксама ў асобных рускіх гаворках — *суника*.

⁵ Спалучэнне ў латыні літар *ct* чытаецца як *kt*.

⁶ Пра далейшыя змяненні ў *лечи, беречи, мочи* і падобн. гл. § 101.

жытных усходніх славян (сучаснае беларускае *дачка*), на (*дѣс-ерѣка* →) *сѣрка* — у польскай мове⁷, на *дѣц-ерѣ* — у стара-славянскай.

§ 35. Лёс спалучэнняў зычных з наступным *й(j)*

Яшчэ ў агульнаславянскую эпоху змяніліся спалучэнні зычных з наступным *й(j)*. Так атрымалася, што на месцы спалучэнняў **дй(*dj), *тй(*tj), *гй(*gj), *кй(*kj), *хй(*chj), *бй(*bj), *мй(*mj)* узніклі іншыя гукі або спалучэнні гукаў. Папярэдні зычны, асімілюючыся да наступнага спрадвечнага мяккага *й(j)*, змяніўся; змянілася ў большасці выпадкаў само спалучэнне з *й(j)*.

Перш чым разглядаць вынікі змянення спалучэнняў зычных з наступным *й(j)*, трэба звярнуць увагу на тое, што з часам мяккія шыпячыя і *ц* зацвярдзелі: *нашъ* → *наш'* → *наш*; *саж'а* → *сажа*, *хадж'у* → *хаджу*, *цѣна* → *цана* (гл. § 98, 99).

§ 36. Змяненне спалучэнняў **гй, *кй, *хй (*gj, *kj, *chj)* Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:ж, к:ч, х:ш*

Змяненне спалучэнняў заднеязычных з наступным *й(j)* пры вяло літаральна да такіх вынікаў, як змяненне заднеязычных перад галоснымі прыдняга рада (§ 31). Гэта значыць:

**гй* → *ж*: **лугйа* → *лужа*, **легйѡ* → *лежу*;

**кй* → *ч*: **крікйѡ* → *кричу*, **плакйѡ* → *плачу*, **мѡлкйѡ* → *мѡлчу*;

**хй* → *ш*: **сукхйа* → *суша*, **страхйѡ* → *страшу*.

Так узнікла яшчэ адно гістарычнае чаргаванне *г:ж, к:ч, х:ш*. Яно з пазіцыі сучаснасці разглядаецца, паводле вынікаў, у адным радзе з тым, якое з'явілася па першай палаталізацыі.

§ 37. Змяненне спалучэнняў **скй, *стй (*skj, *stj)*. Узнікненне гістарычнага чаргавання *ск:шч, ст:шч*

У сучаснай беларускай мове сустракаецца чаргаванне *ск:шч, ст(→сц):шч*: *паласкаць* — *палашчу, плоска* — *плошча, піск* — *пішчаць, пусціць* — *пушчу, рост (вырасці)* — *вырашчу*. Спалучэнні *ск, ст* пад уплывам мяккага *й(j)* памякчыліся аднолькава, адбылася асіміляцыя *й(j)*, у выніку якой **скй* → *ш'ч'*, **стй* → *ш'ч'*.

З часам, у пісьмовую пару, у сувязі з зацвярдзеннем шыпячых *ш'ч'* змянілася на *шч*, прычым *шч* у беларускай мове (*плошча, нарошчаны*) — гэта не адзін гук, а спалучэнне двух

⁷ Пасля страты рэдукаванага польскае *дѣс (дѣц)* фанетычна змянілася: *дс* → *с*, галосны *ѣ* → *ѡ*; у корані, такім чынам, застаўся толькі зычны *с (ц)*.

зацвярдзелых гукаў, якое абазначаецца на пісьме дзвюма літарамі. Такім чынам, у словах тыпу *плошча*, *гушча* спалучэнне *шч* паходзіць са спалучэнняў **скй* ці **стй*.

§ 38. Змяненне спалучэнняў **зй*, **сй* (**zj*, **sj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *з:ж*, *с:ш*

Спалучэнні **зй*, **сй* змяніліся з аднолькавымі вынікамі ва ўсіх славянскіх мовах: **зй* → *ж'*, **сй* → *ш'*. З былых **казйр*, **лазйр*, **возйр*, **рѣзйр*, **косйр*, **писйр*, **просйр* — сучасныя беларускія *кажу*, *лажу*, *важу*, *рэжу*, *кашу*, *пішу*, *прашу*.

Такім чынам, шыпячыя *ж*, *ш*, якія чаргуюцца з *з*, *с*, узніклі ў далёкую дапісьмовую пару адпаведна з **зй*, **сй*; тады развілося гістарычнае чаргаванне *з:ж*, *с:ш*: *вазіць* — *важу*, *мазаць* — *мажу*, *насіць* — *нашу*.

Толькі што паказаны шыпячы *ш* маем у прыналежных займенніках *наш*, *ваш*. Займеннік *наш* (*наша*) утварыўся ад формы роднага склону займенніка *мы* — *нас*(ѣ)⁸ і суфіксаў **-йо*(→ *-йь*), **-йā*: **насьй* → *нашь* (→ *наш'* → *наш*), **насьйā* → *наш'а* → *наша*; займеннік *ваш* (*ваша*) — ад формы роднага склону займенніка *вы* — *вас*(ѣ) і суфіксаў **-йо*(→ *-йь*), **-йā*: **васьй* → *вашь* (→ *ваш'* → *ваш*), **васьйā* → *ваш'а* → *ваша*. Беларускія *кажух*, *кажан* — ад кораня *коз-*; зычны *ж* — са спалучэння **зй*.

§ 39. Змяненне спалучэння **дй* (**dj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *д:дж* і *д:ж*

Агульнаславянскае спалучэнне **дй* (**dj*) змянілася ва ўсіх трох адгалінаваннях агульнаславянскай мовы-асновы. Былому агульнаславянскаму **сادیā* (**sadjā*) адпавядае ў беларускай і рускай мовах *сажа* (тое, што 'садзіцца', 'асядае', параўн. таксама з *а-сад-ак*), у польскай — *sadza*, у стараславянскай — *сажда*. Тое самае можна паказаць на беларускім слове *мяжа*, польскім *mieđa*, балгарскім *межда*; на беларускім *нужа*⁹ (яно амаль выйшла з актыўнага ўжытку ў літаратурнай мове), польскім *nieđza*, балгарскім *нужда*.

З паказаных прыкладаў відаць, што на месцы **дй* (**dj*) у беларускай мове маем шыпячы *ж*. Стала традыцыяй у працах па гістарычнай фанетыцы ўсходнеславянскіх моў гаварыць пра наяўнасць у гэтых мовах *ж* з **дй* (**dj*). А між тым, калі гавя-

⁸ Няцяжка бачыць выразную сувязь паміж асабовым займеннікам у родным склоне *нас* і прыналежным *наш*, паміж асабовым *вас* і прыналежным *ваш*: яны — ад асноў *нас-*, *вас-*; займеннікі *наш*, *ваш* вытворныя. У наяўнасці і семантычная сувязь: *наш* паказвае прыналежнасць 1-й асобе множнага ліку, *ваш* — прыналежнасць 2-й асобе множнага ліку.

⁹ Гл. у Ф. Багушэвіча: *І жыве сабе на волі без бяды, без нужы*.

рыць пра беларускую мову, трэба падкрэсліць, што ў ёй маем вялікую колькасць слоў, у якіх на месцы былога **дй* (**dj*) афрыката *дж*, і адносна нешматлікія з *ж*: *сажа*, *продаж*, *мяжа*, *нужа* і некаторыя іншыя. Афрыкату *дж* можна паказаць у шматлікіх выпадках, у розных марфалагічных формах. Хоць бы:

прыгладжваць, *сцэджваць*, *абгароджваць*, *прыязджаць* (інфінітыў);

сяджу, *гляджу*, *сцаджу*, *прыладжу*, *падгладжу*, *суджу*, *абгараджу*, *распараджуся* (1-я асоба адзіночнага ліку);

прыгладжвай бы (-ла б, -лі б), *абгароджвай* бы (-ла б, -лі б) (умоўны лад);

сцэджвай, *абгароджвай*, *сцэджвайце*, *абгароджвайце* (загадны лад);

згладжаны, *пашкоджаны*, *адроджаны*, *прысуджаны*, *дагледжаны* (дзеепрыметнік);

адцэджваючы, *адраджаючы*, *абгароджваючы* (дзеепрыслоўе);

адраджэнне, *нараджэнне*, *пашкоджэнне*, *узнагароджэнне*, *ураджай* (назоўнік).

Адзначым, што гук *дж* уласцівы і мове ўкраінцаў: *воджу*, *уродженка*.

У навуцы застаецца спрэчным пытанне пра паходжанне *дж*. Адны гісторыкі лічаць, што спалучэнне **дй* змянілася на мяккую афрыкату, якая зацвярдзеўшы, дайшла да нас у беларускай мове: **водйр* → *ваджу*, **гледйр* → *гляджу*, **судйр* → *суджу*. Другія думалі інакш: ва ўсіх усходніх славян спалучэнне **дй*, змяняючыся, супала з *ж*, а пазней, у пісьмовую пару, пад уплывам аднакарэнёвых слоў (іх форм) з *д* на месцы *ж* у беларускай мове замацаваўся гук *дж*; пад уплывам *аглядаць*, *аглядаю* і падобных у форме *гляджу* на месцы *ж* узнік *дж*.

Пераважная большасць гісторыкаў мовы лічыць, што першае меркаванне найбольш пераканальнае.

Беларуская і руская мовы належаць да ўсходнеславянскіх. А між тым у рускай мове ёсць далёка не адзінкавыя словы, у якіх на месцы былога **дй* не *ж* і не *дж*, а *жд*: *предупреждение*, *награжденный*, *осужденный*, *между* і інш. Як ужо адзначалася, у стараславянскай мове на месцы былога спалучэння **дй* узнікла *жд*. Руская мова на працягу стагоддзяў была пад вельмі значным уплывам стараславянскай. З яе і праніклі ў рускую мову словы тыпу *осуждение*, *возбуждение*, *награждение*, *предупреждение*, *наслаждение*, *между*, *нужда*, *блуждать*, *ограждать*.

Словы тыпу *вождь*, *рождение* ў рускай мове — стараславянскія.

У беларускай мове, такім чынам, развілося частае чаргаванне *д:дж*, якому ў рускай мове адпавядае чаргаванне *д:ж* (*гладить* — *разглаживать*) або *д:жд* (*вредить* — *повреждение*).

§ 40. Змяненне спалучэння *тй(*tj). Узнікненне гістарычнага чаргавання т : ч

Змяненне спалучэння *тй — таксама агульнаславянская з'ява, але вынікі гэтага змянення розныя:

$$*тй(*tj) \begin{cases} ч — ва ўсходніх славян \\ ц — у заходніх славян \\ цц(шт) — у паўднёвых славян \end{cases}$$

Прыклады з сучасных славянскіх моў: бел. (усх.-сл.): *мачаха, скарачу, заплачу, свечка*; польск. (зах.-сл.): *tasosha, zarłascq, skręscq, świeca*; балг. (паўдн.-сл.): *мащеха, съкращавам, заплащам, свещ*.

Змяненне *тй → ч у мове ўсходніх славян выклікала гістарычнае чаргаванне т : ч: *кароткі — скарачэнне, плата — плачу, лётаць — лячу*. Такое чаргаванне заканамерна ўласцівае ўкраінскай, рускай мовам. Але ў рускай мове замест чаканага ч нярэдка сустракаем цц: *сокращение, освещение, воплощение, просвещение, посещение*; гэта — запазычаныя рускаю моваю стара-славянскія словы.

§ 41. Змяненне спалучэнняў «губны+й(j)». Узнікненне гістарычнага чаргавання губнога са спалучэннем «губны+л'».

Спалучэнні «губны (б, в, м, п)+й(j)» у праславянскай мове былі на пачатку і ў сярэдзіне слоў. Ні ў адной славянскай мове такія спалучэнні не захаваліся. На пачатку слова яны паслядоўна змяніліся на спалучэнні «губны+л'» ва ўсіх славян (напрыклад, у словах *блюда, пляваць*).

Што ж да спалучэнняў «губны+й(j)» у сярэдзіне слова, то:

ва ўсходніх і паўднёвых славян паслядоўна развілося спалучэнне «губны+л'» (гэты л' называюць l-epentheticum): бел., руск., укр. *люблю, сыплю, купля*; з паўднёваславянскіх моў толькі ў сучаснай балгарскай непаслядоўна маем «губны+л'»: *объявление, оскорбление, изумление* (але *земля, купя*); мяркуюць, што ў частцы слоў у балгарскай мове l-epentheticum перажыў страту;

у заходніх славян губны асіміляваў й(j) і памякчыўся: польск. *ziemia, lubie, syrie*.

Узнікла гістарычнае чаргаванне губнога са спалучэннем «губны+л'»: б : бл', в : вл' → в : ѡл', м : мл', п : пл'; паводле ўзору (пасля з'яўлення губнога ф з пранікненнем запазычанняў тыпу *графіць*) узнікла чаргаванне ф : фл': *размова — размаўляць, грабу — граблі, лавіць — лаўлю, карміць — кармлю, купіць — куплю, графіць — графлю*.

Зычны l-epentheticum пры вызначэнні марфалагічнай структуры слова ад кораня не аддзяляецца: *сыпл-ю, ламл-ю, грабл-і, зямл-я*¹⁰.

§ 42. Змяненне спалучэнняў *лй(*lj), *нй(*nj), *рй(*rj). Узнікненне гістарычнага чаргавання л : л', н : н', р : р'

Сярод спалучэнняў, змененых пад уплывам наступнага й(j), адзначаныя займаюць асобнае месца: толькі ў іх зычны, памякчоны наступным й(j), супаў са сваім жа парным мяккім: л → л', н → н', р → р', прычым наступны й(j) асіміляваўся папярэднім л, н, р: *лй → л'й → л', *нй → н'й → н', *рй → р'й → р'. Некалькі прыкладаў: *полйр → пол'р → пол'у (→ пал'у), *гонйр → гон'р → гон'у (→ ган'у), *творйр → твор'р → твор'у (→ твар'у).

Так узнікла гістарычнае чаргаванне л : л' (*палоць — пал'у, калоць — кал'у, малоць — мял'у*), н : н' (*гнаць — ган'у, змена — змян'у*), р : р' (*вечерь — вечэра*).

Асобна трэба сказаць пра чаргаванне р : р'. Узнікшы ў агульнаславянскай, яно яшчэ ў старажытнай беларускай мове страцілася ў сувязі з зацвярдзеннем р. У былых *вечерь* і *вечера* зычны р стаў аднолькава цвёрды (развіццё так званай цвёрдаэрасцы): *вечар, вячэра*.

§ 43. Спрашчэнне ў спалучэннях (группах) зычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання зычнага з нулём гука

Спрашчэнне ў группах зычных, якое разумеюць як страту аднаго зычнага з групы, — агульнаславянскае змяненне. У агульнаславянскім *сѣпнѣ першы склад быў закрыты, яго «замыкаў» зычны, што знаходзіўся перад наступным зычным (група *пн); у выніку дзейнасці закону адкрытага склада першы зычны (п) выпаў, усе склады сталі адкрытыя: *сѣпнѣ → сѣнѣ¹¹.

У агульнаславянскую эпоху змяніліся групы зычных *бв, *бн, *дн, *дм, *пн, *дс і інш.:

*бв → б: *обвозъ → обозъ (→ абоз);

*бн → н: *гыбнѣти (параўн.: гібець, пагібель) → гынѣти (→ гинуць);

*дн → н: кыднѣти (параўн.: кідаць) → *кынѣти (→ кинуць);

*пн → н: *(за)топнѣти → (параўн.: тапелец) → *(за)тонѣти (→ (за)тануць);

*дм → м: *пледмен (параўн.: плод) → *племе (→ племя).

З далёкай дапісьмовай эпохі да нас дайшло чаргаванне зычнага з нулём гука: *кід-аць — кі-нуць, пагляд-аць — гля-нуць*

¹⁰ У словах тыпу *руплівы, кемлівы, гняфлівы, сарамлівы, баязлівы, шчаслівы, маўклівы, здрадлівы* зычны л не адносіцца да кораня, ён — частка суфікса, як і ў словах *туж-лів-ы, палах-лів-ы, свар-лів-ы*.

¹¹ Далейшыя фанетычныя працэсы яшчэ змянілі гукавы склад гэтага слова: сѣнѣ → сон.

і інш. Узніклі і захаваліся варыянты караняў: *kiđ-* і *ki-*, *giб-* і *gi-*, *гляд-* і *гля-*, *тап-* і *то-* (не пад націскам *та-*).

Яшчэ пра спрашчэнне ў групах зычных. Толькі што ішла размова пра агульнаславянскае спрашчэнне. У гісторыі славянскіх моў вядома таксама спрашчэнне ў спалучэннях зычных як з'ява ўсходнеславянская, г. зн. у дапісьмовую эпоху адбылося і неагульнаславянскае спрашчэнне ў групах зычных. Маюцца на ўвазе спалучэнні **дл* і **тл*, а таксама **дм* (напрыклад, у слове *сем*).

У формах дзеясловаў *кладу* і *клала*, *праду* і *прала*, *мяту* і *мяла*, *пляту* і *пляла* чаргуюцца *д* і *т* з нулём гука. З пункту гледжання сучаснасці тут маем варыянты караня: *клад-* і *кла-*, *плат-* і *пля-*, *мят-* і *мя-*. Такія варыянты таксама ўзніклі ў сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада. І ў форме *кладу* і ў форме *клала* быў карань *клад-*: **клад-р*, **клад-ла*; і ў форме *пляту* і ў форме *пляла* быў карань *плет-*: **плет-р*, **плет-ла*. Першы склад у формах *клала*, *пляла* быў закрыты: *клад-ла*, *плет-ла*. Закон адкрытага склада вымагаў, каб усе склады былі адкрытыя; у згаданых і падобных выпадках страціўся зычны *д* або *т*, у выніку: **клад-ла* → *клала*, **плетла* → *пляла*. Так атрымалася спрашчэнне спалучэнняў **дл* і **тл* у формах былых нескланяльных дзеясловаў на *л*, узнікла гістарычнае чаргаванне зычных *д* і *т* з нулём гука¹².

У заходнеславянскіх мовах спалучэнні *дл*, *тл* у формах дзеяслова тыпу *клала*, *мяла*, *пляла* і ў іншых катэгорыях слоў захаваліся. Напрыклад, у польскай мове: *przyszedł*, *jodła*. Такім чынам:

ва ўсходнеславянскіх мовах: бел. *клала*, *пляла*, *ель* (*елка*), *сала*, *мыла*; руск. *клала*, *плела*, *сало*, *мыло*; укр. *клала*, *плела*, *сало*, *мыло*;

у паўднёваславянскіх: балг.: *ела* (*ель*), *сало*;
у заходнеславянскіх: польск. *plóttem*, *jodła*, *sadło*, *mydło*, *modły*; чэшск. *vedla*, *pletla*, *jedla*, *sadlo*.

Асобна трэба спыніцца на змяненні групы *дм* у лічэбніку *сем* (*сѣмы*), што паходзіць з агульнаславянскага *седмь*. Ва ўсходніх славян яшчэ ў дапісьмовую пару ў слове *седмь* (*сѣдмѣи*) зычны *д* выпаў, атрымалася *семь* (*сѣмѣи*). Старажытныя ўсходнеславянскія помнікі пачатку пісьмовай пары і падаюць *семь*, *сѣмѣи* (*сѣмыи*). У іншых славянскіх моўных групах у гэтым слове зычны *д* захаваліся: балг. *седем*, польск. *siedem*. Адкуль жа ідуць супярэчлівыя *семь* і *седьмой* у рускай мове? Парадкавы лічэбнік *седьмой* у рускай мове — са стараславянскай мовы. У беларускай і ўкраінскай мовах ужываецца заканамерная ўсходнеславянская форма без *д*: бел. *сѣмы*; укр. *сьомий*.

¹² У выніку далейшых змяненняў зычных *д* і *т* узнікла чаргаванне *дз'*, *ц'* з нулём гука: *кладзеш* — *клала*, *пляцеш* — *пляла*.

У беларускай мове ёсць групы слоў са спалучэннямі зычных *дл*, *тл*. Гэта словы тыпу: 1) *светлы*, *мятла*, *сядло*; 2) *здагадлівы*, *цнатлівы*, *зіхатлівы*; 3) *кавадла*, *быдла*, *заядлы*.

У групе слоў першага тыпу спалучэнні зычных *дл*, *тл* узніклі пасля страты рэдукаваных: *свѣтълыи* → *светлы*, *сѣдло* → *сядло*.

Групу другога тыпу складаюць словы, утвораныя пры дапамозе суфікса *-лів-*. Словы апошняй групы — запазычаныя з польскай мовы.

§ 44. Змяненні ў групах **дт* (**dt*), **тт* (**tt*).

Узнікненне гістарычнага чаргавання *д*: *с'*, *т* (*ц'*): *с'*

У сучаснай беларускай мове ёсць гістарычнае чаргаванне *д*: *с'*, *д*: *с*, *т*: *с'* (*ц'*: *с'*), якое можна бачыць на прыкладах: *кладу* (*кладзеш*) — *класці*, *іду* (*ідзеш*) — *ісці*, *праду* (*прадзеш*) — *прасці*, *веды* (*ведаць*, *веданне*, *вядомы*) — *весткі*, *мяту* (*мяцеш*) — *месці*, *пляту* (*пляцеш*) — *плесці*. Гэта гістарычнае чаргаванне з'явілася вынікам змянення, выкліканага дзейнасцю закону адкрытага склада.

Формы *пляту* і *плесці* ўтвораны ад *плет-*. У інфінітыве (*плесці*), з яго сталаю прыметаю *-ти*, былі побач два *т*: **плетти*. Першы склад *плет-* закрыты, у спалучэнні *тт* адбылася дысіміляцыя; папярэдні выбухны *т* замяніўся фрыкатывым, працяжным *с'*, які, як вядома, прыцягнуўся да наступнага склада: *пле-сти*. У выніку першы склад стаў адкрыты і ўзнікла чаргаванне *т*: *с'*.

Гэта самае адбылося і ў форме *кладти*, дзе зычны *д*, прыпадобніўшыся да наступнага *т*, супаў з *т*, а потым замяніўся працяжным *с'*: **кладти* → **клатти* → *класти*¹³ (→ *класці*).

Разгледжанае чаргаванне ёсць і ў такіх, напрыклад, парах, як *володаць* — *воласць*, *страдаць* — *страсці*, *ненавідзець* — *нянавісць*, *клятва* — *клясці*.

Дысіміляцыя ў групах **дт*, **тт* — агульнаславянскае фанетычнае змяненне.

§ 45. Змяненне ў спалучэннях **гв* (**gv*), **кв* (**kv*) перад *ѣ* з дыфтонга *oi*

Пачатковыя **гв*, **кв* перад *ѣ* з дыфтонга *oi* аднолькава змяніліся ў мове ўсходніх і паўднёвых славян (**гв* → *зв*, **кв* → *цв*):

**гвѣзда* → *звѣзда* (→ *звезда*);

**квѣтъ* → *цвѣтъ* (→ *цвет*);

**квѣлити* → *цвѣлити* (→ *цвяліц'*¹⁴).

Параўн.: ст.-сл. *звѣзда*, *цвѣтъ*; сучасныя балг. *звезда*, *цвят*.

¹³ З часам зычны *т'* у гэтым слове, як і ўсякі *т'*, змяніўся, ператварыўшыся ў афрыкату *ц'*: *класці*. У сучасных *кладзеш* і *класці* чаргуюцца не *д*: *с'*, а *дз'*: *с'*, дзе *дз'* — з былога *д'*.

¹⁴ *Цвяліць* — 1. насміхацца, здэкавацца; 2. дражніць (з уласных запісаў на Магілёўшчыне).

Такое змяненне не развілося ў заходнеславянскіх мовах, у іх захаваліся пачатковыя *zv, *kv (*gv, *kv): польск. *gwiazda, kwiat*; чэшск. *gvězda, květ*.

У сучаснай беларускай мове паралельна сустракаем: *кветка, квецень, квітнець і цвісці, зацвітаць, адцвітанне*. Бытаванне слоў з праславянскім *kv побач са змененым усходнеславянскім цв (*kv → цв) можна растлумачыць суседствам беларускай мовы з польскаю і ўплывам апошняй. Можна думаць і інакш: магчыма, у старажытнасці не на ўсёй беларускай тэрыторыі *kv змянілася на цв. Прафесар Ф. П. Філін адзначае, што ў дыялектах усходнеславянскіх моў захавалася спалучэнне kv.

§ 46. Поўнагалоссе

Старажытныя спалучэнні тыпу *торот (torot), толот (tolot), терет (teret), телот (telot)* называюць поўнагалоснымі. Поўнагалоссе — фанетычная асаблівасць толькі ўсходнеславянскіх моў. Яно не ўласцівае ні заходнеславянскім, ні паўднёваславянскім мовам. Напрыклад: усх.-сл. (старажытныя): *борода, боро-на, золото, голова, берегъ*; зах.-сл. (польск.): *broda, brona, złoto, głowa, brzeg*; паўдн.-сл. (балг.): *брада, брана, злато, глава, бряг*.

Спалучэнні *оро, оло, ере, ело* ў беларускай мове набылі фанетычныя варыянты:

оро — *ора, аро, ара* (*горад, сорам, гародзіш, бессаромны, гарады, сарамяжы*);

оло — *ола, ало, ала* (*салад, золата, салодкі, пазалота, каладкаваты, залацісты*);

ере — *ера, ярэ, яро* (*серада, бераг, сярэдні, узбярэжны, асяродак, бяроза*);

ело — *ала* (*ашаламіць*).

Поўнагалоссе не развілося ні ў адной, апрача ўсходнеславянскіх, індаеўрапейскай мове. Гэта з'явілася зыходным пры пошуках адказу на пытанні: з чаго і ў выніку чаго ўзнікла поўнагалоссе? Гісторыкі заўважылі, што нямецкаму *Berg* адпавядае ўсходнеславянскае *берегъ*, літоўскаму *karvė* — *корова*, французскаму *Karl* — *король*; рэканструювалі (аднавілі) праславянскія формы: *борда, *гордъ, *борна, *голва, *золто, *болто, *бергъ, *мелко. Першы склад у гэтых (і падобных) словах быў закрыты. Дзейнасць закону адкрытага склада прывяла да змянення: пасля плаўных *р, л* развіваўся рэдукаваны *ъ* ці *ь*, які яшчэ ў дапісьмовы час пад уплывам складаўтваральнага плаўнага падоўжыўся і паступова супаў адпаведна з *о* ці *э(е)*:

*борна → *боръна → борона (→ барана);

*гордъ → *горъдъ → городъ (→ горад);

*холдъ → *холъдъ → холодъ (→ холад);

*золто → *золъто → золото (→ золата);

*бергъ → *беръгъ → берегъ (→ бераг);

*мелко → *молко → *молъко → молоко (→ малако);

*шел'мъ → *шелмъ → *шелъмъ → шелоmъ (→ шалом).

Асобнага тлумачэння вымагае змяненне агульнаславянскага *телт, якое ва ўсходніх славян набыло гучанне *толот* або *телот*, але не *телет*. У дыялектах агульнаславянскай мовы-асновы, з якіх узнікла ўсходнеславянская мова, зычны *л* у спалучэнні *телт зацвярдзеў, пад уплывам цвёрдага лабіялізаванага *л* галосны *э(е)* лабіялізаваўся і перайшоў у *о*: *мел'ко → *мелко → *молко. Спалучэнне *толт перажыло далейшае змяненне: *толт → *толът → *толот*. Такім чынам: *мелко → *молко → *молоко* (→ *малако*). Калі ж у спалучэнні *телт першым зычным быў мяккі шыпячы, то *э(е)* не пераходзіў у *о*, а пасля зацвярдзелага *л* узнікаў *ъ*, які пераходзіў у *о*: *шел'мъ → *шелмъ → *шелъмъ → *шелоm*.

Былыя праславянскія *торт, *толт, *терт, *телт не захаваліся таксама ў заходнеславянскіх і паўднёваславянскіх мовах. Дзейнасць закону адкрытага склада ў гэтых мовах выклікала перастаноўку папярэдняга плаўнага і наступнага галоснага. У выніку ў польскай мове, напрыклад, атрымалася:

*борда → *брoда (broda)*;

*голва → *гловa (głowa)*;

*золто → *злoтo (złoto)*;

*бергъ → *брeгъ (brzeg)*;

*мелко → *млeкo (mleko)*.

У балгарскай мове галосны *о* падоўжыўся і супаў з *а* (*толт, *торт → *тлат, трат*):

*голва → *гловa → глaвa*;

*золто → *злoтo → злaтo*;

*болто → *блoтo → блaтo*;

*гордъ → *грoдъ → грaд*;

*ворна → *врoнa → врaнa*;

*бергъ → *брeгъ → брaгъ*.

Перамятае са старажытнай усходнеславянскай мовы поўнагалоссе — асаблівасць старажытнай беларускай мовы; яе адлюстроўваюць беларускія пісьмовыя помнікі: *полочаны, полочьскую* (Гр. Герд.), *бороните* (Гр. Як.), *волости* (Гр. 1300), *оборонять* (Даг. Пол.), *стерега, Новугородку, у Городьнъ, городаы, Дорогичинъ* (Вілен. л.), *соромотили* (Стр. Хр.), *молодицу* (Тры кар.), *выволокли* (Кн. пас.), *молоденьцомъ* (Руф), *нагорожэня (узнагароджання)* (Ст. літ. 1566), *молодшое, жеребицу* (Акт. Брэсцк.), *волоцюга, морокъ, головнѣишее, (з тамтоу) стороны, полонъ, полонъ, толокно, соромъ, солодкость, ворогъ, солома* (Зіз. Лекс.), *огородный* (Баркул. л.), *ворогъ, ворогую* (Бяр. Лекс.).

Калі параўнаць колькасць слоў з няпоўнагалоснымі спалучэннямі ў сучасных беларускай і рускай літаратурных мовах, то такіх слоў больш у беларускай мове; у рускай ім звычайна адпавядаюць словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі.

У беларускай мове

асалода
бярэмя (абярэмак)
варожасць
варожы
вораг
галосны
галоўны
кароткі
скарачэнне
норавы
палон
палонны
прыбярэжны
салодкі
серада
сярэдні
скарачэнне
сарамоцце
сорам
узнагарода

У рускай мове

наслаждение
бремя
враждебность
враждебный
враг
гласный
главный
краткий
сокращение
нравы
плен
пленный
прибрежный
сладкий
среда
средний
сокращение
срамота
срам
награда

Яшчэ некалькі слоў з няпоўнагалоснымі: *время, вратарь, здоровый, младенец, нравиться, праздный, праздник, странный, пространство, прохлаждаться, прах* і іншыя, што ўжываюцца ў рускай мове.

Названыя тут словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі — гэта запазычэнні са стараславянскай мовы, якая зрабіла вялікі ўплыў на рускую: нават назва дня *серада* замянілася стараславянскім *среда*; вітанне *здравствуй(те)* — таксама стараславянскім.

§ 47. Змяненне пачатковых спалучэнняў *орт (*ort), *олт (*olt)

Праз параўнальнае вывучэнне славянскіх і іншых індаеўрапейскіх моў вызначана, што словы тыпу *разум, робіш, лодка, локаць, ратай* у эпоху агульнаславянскай мовы-асновы мелі іншы пачатак. Як і нямецкае *Arbeit*, наша *робіш* пачыналася са спалучэння *орб (ці *арб); як і нарвежскае *olda*, пачыналася з *old слова *лодка*; як і літоўскае *ortojas*, пачыналася з *орт (ці *арт)

*ратай*¹⁵. Што ж адбылося? У сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада пачатковы галосны і наступны плаўны памяняліся месцамі, *орт, *олт змяніліся на *рот(рат)*, *лот(лат)*. На месцы былых *орт, *олт замацаваліся пачатковыя *рот* ці *рат*, *лот* ці *лат* ва ўсіх славянскіх мовах. Толькі ў адзінкавых выпадках адсутнічае паказаная перастаноўка, напрыклад у стараславянскай мове: *алѣкати, алѣчьнѣ, алѣдии*; пасля плаўнага *л* развіўся рэдукаваны галосны.

Пры ўзыходным націску (узыходнай інтанацыі) на пачатковым *о* са спалучэнняў *орт, *олт узніклі *рат*, *лат*. Былое *ордло (→ *орло*) змянілася на ўсходнеславянскае *рало* (бел. *рала*), заходнеславянскае *radlo* (польск.), *rádlo* (чэшск.), паўднёваславянскае *рало* (балг.).

Пры зыходным націску (зыходнай інтанацыі) спалучэнні *орт, *олт змяніліся на *рот*, *лот*. Так, былое *олкѣть змянілася ва ўсходніх славян на *локѣть* (бел. *локаць*, руск. *локоть*); у заходніх — *lokiet* (польск.), *loket* (чэшск.); у паўднёваславянскіх мовах узніклі *рат*, *лат*: ст.-сл. *лакть, рабѣ, работа*.

У беларускай мове заканамерна замацаваліся ўсходнеславянскія *розум, роўны, роўнасць, розныя, розніца, робіш, лодка*. У непаціскных *рот, лот* у сувязі з аканнем узнік галосны *а*: *розум — разумны, роўны — параўнаць, роскідка — раскідаць*. У рускай мове ў сувязі з аканнем таксама з'явіліся варыянты прыстаўкі *роз-* і *рос-*: *розыск, росписи* і *раздавать, ризогнать, разгромить*. Ёсць, аднак, у рускай мове група слоў, у якіх на месцы ўсходнеславянскіх *рот, лот* вымаўляецца *рат, лат*: *разница, разум, равенство, равный, работа* і некаторыя іншыя. Гэта — стараславянскія ў рускай мове, вынік уплыву стараславянскай мовы.

§ 48. 3 гісторыі насавых галосных. Узнікненне чаргавання галоснага з насавым зычным або галоснага са спалучэннем «галосны + насавы зычны»

У агульнаславянскай мове былі два насавыя галосныя — *о* (о^н) і *е* (э^н). Іх узнікненне тлумачыцца дзейнасцю закону адкрытага склада, утварэннем з двух гукаў аднаго. Калі спалучэнне «галосны + насавы зычны» (*он, ом, ѓн, ѓм, ен, ем, ін, ім, ѓн, ѓм*) знаходзілася перад наступным зычным (**мента, *пенть, *жънти*) або на канцы слова (**сѣмен, *имен, *идон*), насавы зычны закрываў склад; спалучэнне галоснага з насавым зычным змянялася, з двух гукаў утвараўся адзін гук — галосны, які вымаўляўся ў нос: **(по)чьнти* → **(по)чѣти*, **мента* → **мѣта*, **пенть* → **пѣть*, **жънти* → **жѣти*, **сѣмен* → *сѣме*, **имен* → **име*, **идон* → **идѣ*. Калі ж спалучэнне «галосны + насавы зычны»

¹⁵ Каб я быў крылатай птушкай, не ляцеў бы я ў гай, пѣў бы песні вяснялушкай там, дзе слёзы лье ратай. (М. Чарот)

стаяла перад галосным, то спалучэнне захоўвалася, насаваы галосны не ўтвараўся: *имене* (форма роднага склona назоўніка *имя*), *починати*.

Такім чынам, у агульнаславянскай мове ўзнікла чаргаванне насавага галоснага са спалучэннем «галосны+насаваы зычны»: **почети* — *починати*, **жети* — **жьнѣ*, **възѣти* — **възьмѣ*, **име* — *имене*.

У IX—X ст. у агульнаўсходнеславянскай мове насаваы *р*, *ѣ* перажылі дэназализацыю — змяненне, у выніку якога супалі з галоснымі ненасавымі; *р* супаў з *у*, *ѣ* — з *а* (я): **срдѣ* → *судѣ*, **голѣбѣ* → *голубѣ*, **жети* → *жати*, **възѣти* → *възяти*. Адпаведна змянілася і чаргаванне: калі раней чаргаваўся насаваы галосны са спалучэннем «галосны+насаваы зычны», то з X ст. чаргуецца галосны *а* або *у* са спалучэннем «галосны+насаваы зычны»: **възѣти* — **възьмѣ* (*ѣ*: *ьм*), **почети* — *починати* (*ѣ* — *ин*); *възяти* — *възьму* (*а*: *ьм*), *почати* — *починати* (*а*: *ин*).

Насаваы галосныя засведчылі пісьмовыя помнікі на стара-славянскай мове; *р* абазначаўся літарай *ѣ* (ётавы — *ѣ*), *ѣ* — *Ѧ* (ётавы — *Ѧ*).

У мове нашых заходніх суседзяў — палякаў насаваы галосны захаваліся: *bądz* (*a=r*), *sąd*, *wodą*, *ramięc*, *pięc*, *część*, *szczęście*.

Ужо гаварылася, што ў IX—X ст. ва ўсходнеславянскай мове насаваы *р* супаў з *у*, а насаваы *ѣ* — з *а*. У мове беларускай народнасці ў некаторых словах на месцы *ѣ* з'явіўся галосны не *а*, а *э* (е): *запрэгчы*, *дрэнь* (дрэнны), *агледзець* (агледзіны), *трэсці* (растрэсці) і некаторых іншых. Галосны *э* (е) узнік, відаць, пад уплывам такіх дзеясловаў, як *забегчы*, *залегчы*, *залезці*, а таксама *несці*, *занесці*, *месці*, *падмесці*.

§ 49. З'яўленне *о* на месцы пачатковага **йэ* (**je*)

Сучасныя беларускія словы *алень*, *адзін* (адзіны, адзінкавы, адзіночны, адзінка), *восень*, *возера*, *вожык*, *ажына*, *асятрына* і некаторыя іншыя ў агульнаславянскай мове мелі пачатковае спалучэнне **йэ* (**je*). Гэта пачатковае **йэ* захавалася ў паўднёва- і заходнеславянскіх мовах: польск. *jeń*, *jesień*, *jeźoro*; балг. *един*, *есен*, *езеро*. Ва ўсходніх славян страціўся пачатковы *й* (і), а *э* (е) супаў з *о*. Такое змяненне звычайна адбывалася пры ўмове, калі ў наступным складзе быў галосны і ці *э* (е). Такім чынам, агульнаславянскія *Ѧлень*, *Ѧсень*, *Ѧдинъ*, *Ѧзеро* змяніліся ў мове старажытных усходніх славян на *олень*, *осень*, *одинъ*, *озеро*.

Што да *единый*, *единица*, *единство* ў рускай мове, то гэта запазычаныя са стара-славянскай.

У мове беларускай народнасці пачатковы *о* не пад націскам змяніўся на *а* (аканне): *олень* → *ален'*, *одинъ* → *адзін*, *озера* →

азёры, а перад пачатковым націскным *о* развіўся прыстаўны *в*: *вожык* (ож(ик)ъ ← *Ѧжъ*), *восень* (осень ← *Ѧсень*).

Паказаны пераход *йэ* ў *о* пашырыўся і на запазычаныя ад грэкаў у далёкай старажытнасці імёны: *Елена* → *Олена* → *Алена*, *Евстахиос* → *Остап* → *Астап*, *Ефраим* → *Охрем* → *Ахрэм*.

§ 50. Цвёрдыя, мяккія і памякчоныя зычныя

У агульнаславянскай мове паводле цвёрдасці і мяккасці зычныя былі цвёрдыя, мяккія і памякчоныя. Заднеязычныя *г*, *к*, *х* былі толькі цвёрдыя. Зычныя *б*, *в*, *д*, *з*, *л*, *м*, *н*, *п*, *р*, *с*, *т* перад галоснымі задняга рада *а*, *о*, *у*, *ы*, *ѣ*, *ѣ* былі цвёрдыя, а перад галоснымі перадняга рада *і*, *э*, *е*, *ѣ*, *ь* — памякчоныя, г. зн. цвёрдыя зычныя былі парныя з памякчонымі: *б* — *б'*, *в* — *в'*, *д* — *д'*, *з* — *з'*, *л* — *л'* і інш. Мяккія — усе шыпячыя, *й*, а таксама *р*, *л*, *н*, якія стаялі ў слове перад наступным *й* (ѣ). Такім чынам, парныя паводле цвёрдасці — мяккасці былі толькі тры гукі: *р*, *л*, *н* (у пазіцыі перад галоснымі задняга рада) і *р'*, *л'*, *н'* (у пазіцыі перад наступным *й*). Парнасці цвёрдых і мяккіх зычных, уласцівай сучаснай беларускай мове, у агульнаславянскай мове не было.

Ва ўсходнеславянскай мове, да ўтварэння трох асобных усходнеславянскіх моў, адбылося змяненне памякчоных зычных, у выніку якога яны сталі мяккімі. Узніклі пары паводле цвёрдасці — мяккасці зычных: *б* — *б'*, *в* — *в'*, *г* — *г'*, *д* — *д'*, *з* — *з'*, *к* — *к'*, *л* — *л'*, *м* — *м'*, *н* — *н'*, *п* — *п'*, *р* — *р'*, *с* — *с'*, *т* — *т'*, *х* — *х'*. Такая парнасць цвёрдых і мяккіх гукаў захавалася ў рускай мове. У беларускай мове палаталізацыйныя працэсы працягваліся. Адбылося далейшае памякчэнне свісцячых *з* і *с*. Без асаблівай цяжкасці можна заўважыць большую ступень мяккасці *з'*, *с'* у беларускай мове, чым у рускай (у адных і тых словах): *снять* → *с'няти* → *з'няц'*, *раз'нес'ці*, *з'мена*, *пес'ня*, *п'рас'ніца*, *с'ню*. Месца ўтварэння беларускіх мяккіх *з'*, *с'* больш набліжанае да сярэдняга паднябення, чым адпаведных рускіх *з'*, *с'*. У беларускай мове з былога цвёрдага і мяккага *д'* развіўся мяккі свісцячы зычны *дз'*, а з мяккага *т'* — больш мяккі свісцячы зычны *ц'* (так званае дзеканне і цеканне, гл. § 94): *дѣтъ* → *дз'вес'це*.

§ 51. Чаргаванні галосных

З агульнаславянскай мовы перайшлі як спадчына ва ўсходнеславянскую гістарычныя чаргаванні галосных. Пераважная большасць іх так ці інакш дайшла да нас у беларускай мове.

Кратка пакажам некаторыя з гэтых чаргаванняў:

э (е): *о* — *везти* і *возъ*, *плести* і *плотъ*, *нести* і *нести*, *вести* і *водити* (сучасн. *везці* і *воз*, *плесці* і *плот*, *несці* і *насіць*, *везці* і *вадзіць*);

ь:о — бярэти і сьборъ, *шьдли і ход (сучасн. браць і збор, ішлі і ход);

и:ь — сьбярэти і сьбярэти (сучасн. збіраць і сабраць);

ѣ:ы — мѣеши і мыти, крѣеши і крыти (сучасн. мыеш і мыць, крыеш і крыць);

ѣ:а — сѣсти (сѣдти) і садити, лѣзти і лазити (сучасн. сесці і садзіць, лезці і лазіць);

ы:у — *выкнѣти і наука, дыхати і духъ (сучасн. прывыкнуць і навука, дыхаць і дух);

е:ѡ → а:у — *везати і *ѡзлѣ → вязати і узлѣ; *трѣсти і *трѣсѣ → трясти і трус (сучасн. вязаць і вузел, трэсці і трус, запрагчы — супругі).

З некаторымі чаргаваннямі (напрыклад, ь:о, ѣ:о) звязаны граматычныя і сэнсавыя адрозненні, параўн.: ход і ішлі (*шьд-ли), збор і сабраць (сьбярэти), значэнне закончанасці — незакончанасці дзеяння: сьбярэти і сьбярэти (сабраць і збіраць), значэнне адзінкавага і паўторнага (шматкратнага) дзеяння: нести і носити (несці і насіць), везти і возити (везці і вазіць). Параўн. таксама: дыхаць і дух, прывыкаць і навука і інш.

ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ ПІСЬМОВАЙ ЭПОХІ

§ 52. Агульныя заўвагі

Асноўнае месца ў гэтым падраздзеле займаюць змяненні, якія сталі істотнымі пры ўтварэнні беларускай мовы, яе фанетычнай сістэмы. Зразумела, нельга абысці агульнаўсходнеславянскіх змяненняў.

Гістарычныя змяненні пісьмовай эпохі сістэматызуюцца:

адны — агульныя для ўсіх усходніх славян,

другія — агульныя для дзвюх усходнеславянскіх моў,

трэція — уласцівыя толькі адной з усходнеславянскіх моў.

Прыклады першых: бегласць галосных, з'яўленне новых закрытых складоў; другіх: узнікненне падоўжаных зычных, чаргавання ро:ры, ло:лы, ле(ля):лі ў беларускай і ўкраінскай мовах, пераход э → о ў словах тыпу зялёны, вясёлы, усё ў беларускай і рускай мовах; трэціх: страта канцавага j(й) у формах тыпу лепшы, такі, сёмы, смачны ў беларускай мове і захаванне j(й) у рускай і ўкраінскай (такой, такий; седьмой, сьомий), узнікненне дзекання і цекання, паслядоўнае зацвярдзенне р у беларускай мове і наяўнасць цвёрдага і мяккага р у рускай і ўкраінскай, чаргаванне о:і ў формах тыпу коня — кінь, воза — віз, носа — ніс у мове ўкраінцаў, змяненне в на ф перад глухім зычным (вѣторник — фторник, травѣка — трафка) у рускай мове.

РЭДУКАВАНЫЯ Ъ, Ь, ІХ ЛЕС

§ 53. Кароткая характарыстыка рэдукаваных ъ, ь

Гукі ъ, ь — галосныя няпоўнага ўтварэння, іх называюць рэдукаванымі. Галосны задняга рада ъ быў блізкі да о, але карацейшы за о і невыразны; галосны ь — карацейшы за э(е) і таксама невыразны. Рэдукаваныя ъ, ь па-рознаму вымаўляліся ў залежнасці ад пазіцыі. Рэдукаваны на канцы неаднаскладовага слова (смакъ, пень) ці перад складам з галосным поўнага ўтварэння (г. зн. перад складам з любым галосным, толькі не з рэдукаваным) быў асабліва кароткі і невыразны. Такі рэдукаваны акрэсліваюць як рэдукаваны ў слабай пазіцыі (як слабы рэдукаваны). А рэдукаваны пад націскам (мѣхъ, пѣнь), а таксама перад складам са слабым рэдукаваным быў у моцнай пазіцыі, г. зн. моцны рэдукаваны. Рэдукаваны быў у слабай пазіцыі таксама перад наступным складам з рэдукаваным у моцнай пазіцыі.

Практычна вызначэнне пазіцыі рэдукаваных у слове зручней пачынаць з канца слова. У слове локѣтъ рэдукаваны ь быў у слабай пазіцыі, бо знаходзіўся на канцы слова, рэдукаваны ъ — у моцнай, бо стаяў перад складам са слабым рэдукаваным ь. У слове кѣнижка абодва рэдукаваныя былі ў слабай пазіцыі, бо яны ненаціскныя, пасля іх ішлі склады з галоснымі поўнага ўтварэння і, а. У слове сѣмьртъ канцавы ь быў у слабай пазіцыі, ь у другім складзе — у моцнай пазіцыі, бо пад націскам (а таксама перад складам са слабым рэдукаваным), рэдукаваны ъ — у слабай, бо ў наступным складзе рэдукаваны ь у моцнай пазіцыі.

§ 54. Чаргаванне моцных і слабых рэдукаваных

Чаргаванне моцных і слабых рэдукаваных карысна і патрэбна ведаць пры вывучэнні не аднаго фанетычнага змянення, напрыклад узнікнення бегласці галосных, так званага выраўноўвання асноў, чаргавання ро:ры, ло:лы, ле(ля):лі.

Лёгка ўбачыць, што пры змене слова моцны рэдукаваны мог апынуцца ў слабай пазіцыі і наадварот. Так, у форме сѣнъ рэдукаваны ъ пасля с быў у моцнай пазіцыі — пад націскам, а ў форме сѣнѣ — у слабай, бо наступны склад меў галосны поўнага ўтварэння у; ъ быў у слабай пазіцыі пасля с і ў форме сѣнѣмь (творны склон): перад складам з моцным (націскным) ѣ. Яшчэ прыклад: пѣнь і пѣньмь; у першай форме ь пасля п моцны, у другой — слабы (перад складам з моцным рэдукаваным). Такім чынам, у старажытнай мове было фанетычнае (пазіцыйнае) чаргаванне моцнага рэдукаванага са слабым.

§ 55. Лёс рэдукаваных *ѣ, ъ*

На пачатку пісьмовага перыяду ўсходнеславянскай мовы асновы рэдукавання *ѣ, ъ* былі асобныя фанемы. З сярэдзіны XI ст. гэтыя галосныя пачалі змяняцца, у выніку к канцу XII ст. іх не стала. У слабай пазіцыі *ѣ, ъ* паступова аслабляючыся, зусім страціліся, зніклі; у моцнай пазіцыі, паступова ўзмацняючыся, яны супалі з галоснымі поўнага ўтварэння: *ѣ → о, ъ → э(е)*: *сѣнѣ → сон, пѣнь → пен', сѣнѣмь → сном' → сном, пѣньмь → пнем' → пнем, локѣть → локот' → локац'.*

З часам у беларускай мове галосныя *о, э(е)*, што развіліся адпаведна з *ѣ, ъ*, перажылі новыя змяненні, у выніку на месцы былога *ѣ* сустракаем не толькі *о*, а на месцы *ѣ* — не толькі *э(е)*. Так, у слове *кубак* (*кѣбѣкѣ*) канцавы *ѣ* страціўся, а пасля *б* супаў з *о*, які з развіццём акання супаў з *а*. Такім чынам: *кѣбѣкѣ → кубок → кубак*, г.зн. на месцы былога *ѣ* маем галосны *а* (*ѣ → о → а*). Сучасная форма роднага склону *ручак* — з былога *ручѣкѣ*, дзе слабы рэдукаваны *ѣ* страціўся, моцны рэдукаваны *ѣ* паступова супаў з *э(е)*, які ў сваю чаргу змяніўся на *о*, а потым — на *а*: *ручѣкѣ → ручек → ручок → ручак* (*ѣ → э → о → а*).

Страту слабых і ўзмацненне моцных *ѣ, ъ* нельга разглядаць як два асобныя працэсы, гэта два бакі аднаго працэсу — змянення галосных няпоўнага ўтварэння. Прычыну страты (падзення) і праяснення рэдукаваных дасюль яшчэ з пэўнасцю не ўдалося высветліць. Прыкладзём толькі адно з вядомых меркаванняў. Змяненне ў характары націску (музычны → дынамічны) выклікала пераразмеркаванне выдыхальнай сілы пры вымаўленні слова: адны склады ўзмацніліся, другія паслабіліся. У выніку рэдукавання ў моцнай пазіцыі яшчэ больш ўзмацняліся і паступова супалі з галоснымі поўнага ўтварэння, рэдукаваныя ў слабай пазіцыі паступова паслабляліся і нарэшце зніклі.

§ 56. Вынікі страты рэдукаваных

Прыгледзімся да запісаных ніжэй слоў, звернем увагу на гукавую структуру пасля страты рэдукаваных:

<i>сѣто → сто</i>	<i>огнь → огн'</i>
<i>чѣто → что</i>	<i>осмь → осм'</i>
<i>мѣнѣ → мнѣ → мне</i>	<i>гѣрнѣчарѣ → горнчар</i>
<i>кѣде(ѣ) → кде(ѣ)</i>	<i>вѣрвѣка → вервка</i>
<i>дѣщанѣ → дищан</i>	<i>пеклѣ → пекл</i>
<i>бѣчела → бчела (пчала)</i>	<i>неслѣ → несл</i>
<i>мѣньскѣ → Мѣнеск</i>	<i>сѣвѣдѣка → свѣдка</i>
<i>швѣвѣц → швец'</i>	<i>дѣвѣсѣтѣ → двѣстѣ</i>
<i>дѣхорѣ → дхор'</i>	<i>случѣскыйѣ → случскый</i>
<i>Рѣша (горад) → Рша</i>	<i>сѣбѣдовати → сбѣдовати</i>

зельѣ → зел'ѣ
насѣньѣ → насѣн'ѣ
вихрь → вихр
бобрѣ → бобр

сѣльнѣце → солнце
натѣще → натице
вѣторѣкѣ → второк
сѣбор → сбор

З'явіліся такія спалучэнні гукаў, якія захаваліся, вымаўляюцца і сёння: *сѣто → сто, мѣнѣ → мне*. З'явіліся і такія спалучэнні гукаў, якія не маглі захавацца, у іх павінны былі развіцца і развіліся змены. Так, напрыклад, у слове *чѣто* спалучэнне *чт* змянілася на *шт*, у слове *дѣхорѣ* спалучэнне *дх → тх*, у слове *бѣчела* *бѣч → нч*, у слове *сѣльнѣце* *лнц → нц*, у *случѣская* спалучэнне *чск → цк*, у слове *Рѣша* перад *ри* з'явіўся пачатковы прыстаўны галосны, у слове *сѣнѣдати* спалучэнне *сѣн → сн → с'н*. Страта рэдукаваных *ѣ, ъ* выклікала новыя і неадзінкавыя фанетычныя змяненні ў словах. Гэтыя змяненні адбіліся і на вакалізме і на кансанантызме.

Засваенне гэтых змяненняў мае істотнае значэнне пры вывучэнні гістарычнай фанетыкі беларускай мовы.

ВЫНІКІ СТРАТЫ РЕДУКАВАНЫХ *ѣ, ъ* У ВАКАЛІЗМЕ

§ 57. Бегласць галосных

Бегласць галосных — гэта чаргаванне галоснага з нулём гука: *свісток — свісткі, кніжак — кніжка, вайчок — вайчка, пенѣ — пнем*. Бегласць галосных — адзін з непасрэдных вынікаў страты і праяснення рэдукаваных галосных. У адной і той аснове рэдукаваны мог быць то ў моцнай, то ў слабай пазіцыі: *сѣтъя — сѣто, конѣцѣ — коньцѣ*. Моцны праясніўся ў галосны поўнага ўтварэння, слабы страціўся: *сотня — сто, канец — канца*. Такім чынам на змену чаргаванню моцнага рэдукаванага са слабым і прыйшло чаргаванне галоснага з нулём гука.

З нулём гука галосны чаргуюцца ў словах тыпу *байѣц — байца, акраѣц — акраѣца, кіѣок — кіѣка, гаѣок — гаѣка*. Галосныя *э(е)* і *о(ѣ)* адпавядаюць моцнаму рэдукаванаму *ѣ*, а нуль гука — слабаму: *боѣць — боѣца*.

У сучаснай беларускай мове ведаем прыназоўнікі *пад і пада*, з і *са*, прыстаўкі *пад-* і *пада-*, з і *са-* і падобныя. *Пад* і *пада* (*пад-* і *пада-*) нельга разглядаць як асобныя прыназоўнікі (прыстаўкі), гэта — варыянты прыназоўнікаў (прыставак), якія не адрозніваюцца сваім значэннем. Параўн.: *пад намі і пада мною, з намі і са мною, пад вамі і пада мною; збіраць і сабраць, адбіраць і адабраць, падбіраць і падабраць*.

Да змянення рэдукаваных прыназоўнікі (прыстаўкі) *над* і *пада* (*над-* і *пада(пада-)*; *пад(пад-)* і *пада(пада-)*, з(*з-*) і *са(са-)* не адрозніваліся гукавым складам. Напрыклад, *пад(пад-)* і *пада(пада-)* — з *подѣ*. Рэдукаваны, на які канчаўся прыназоў-

нік (прыстаўка) мог быць то ў моцнай, то ў слабай пазіцыі:

сбѣрати → соб'рат' → сабрац';
сбѣрати → сбират' → з'бірац';
надѣ мною → надо мною → нада мною;
надѣ нами → над нами.

Змяненне рэдукаваных *ѣ, ъ* прывяло да ўзнікнення варыянтаў кораня (*пен' — пн-я, сон — сн-у, за-мок — замк-нуц'*) і суфікса (*гуд-ок — гуд-к-а, рэч-ак — рэч-к-а*).

Асобныя словы маюць варыянты кораня нават у адной і той граматычнай форме, напрыклад: *лёну і ільну, моху і імху*. Гэтыя два варыянты адрозніваюцца наяўнасцю прыстаўнога галоснага (гл. § 59) і наяўнасцю ці адсутнасцю галоснага ў корані:

лѣн-ѹ → лѣн-у → лѣн-у;
лѣн-ѹ → л'н-ѹ → іл'н-ѹ;
мѣху → мѣх-у;
мѣху → мх-ѹ → імх-ѹ.

Абодва гэтыя варыянты літаратурныя, але перавагу мае першы: *лёну, моху*.

§ 58. Адсутнасць бегласці там, дзе яна павінна была ўзнікнуць. Выраўноўванне асноў

Сустрэкаюцца ў мове выпадкі адсутнасці бегласці галосных там, дзе яна павінна быць. У слове *швѣць* у моцнай пазіцыі быў толькі другі з трох рэдукаваных, таму чакалася *швец*, але замацавалася ў беларускай мове *шавец*. Адбылося выраўноўванне кораня ў назоўным склоне паводле ўскосных склонаў (*швѣця — Р., швѣцю — Д. і г. д.*), дзе рэдукаваны пасля *ѣ* быў слабы і страціўся, а пасля *ш* — моцны, які затым змяніўся: *ѣ → э → а*, г. зн. у формах ускосных склонаў заканамерна ўзнік у корані *а*: *шав(ѹ)-ца, шав(ѹ)-ц-у* і г. д. Так замацаваўся варыянт асновы не *швец*, а *шавец*; галосны *а* (пасля *ш*) не беглы. Гэтак адбылося і ў цэлай групе слоў, якія з'яўляюцца тапонімамі: *Пінск, Смаленск, Бабруйск, Глук, Слуцк, Друцк, Полацк, Лагойск, Віцебск* і інш. Растлумачым, як прыклады, толькі *Мінск* — з *Мѣньскѣ*, *Пінск* — з *Пиньскѣ*. Заканамерна ў назоўным склоне павінен замацавацца варыянт асновы *Менеск, Пінеск*. Ва ўскосных склонах узнік варыянт асновы: *Мѣньск-а → Менск-а, Мѣньск-у → Менск-у; Пиньск-а → Пинск-а, Пиньск-у → Пінск-у* і г. д. Аснова назоўнага склона (*Менеск, Пінеск*) выраўнавалася паводле асновы ўскосных склонаў, бегласці не стала.

Ад разгледжаных прыкладаў, дзе няма беглага галоснага, трэба адрозніваць словы тыпу *корань — кораня, камень — каменя, попел — попелу, лёд — лёду, роў — рова, рэмень — рэменя*, у якіх таксама няма бегласці. У гэтых словах галосныя *э(е), о* паходзяць не з рэдукаваных (*камень, по(е)пелѣ, лёдѣ*,

ровѣ), значыць, тут і не павінна была ўзнікнуць бегласць. У рускай мове ў гэтых словах бегласць узнікла (*пепел — пепла, ров — рва*) на ўзор слоў *пень — пня, день — дня*.

§ 59. Прыстаўныя галосныя

Адзін з вынікаў падзення рэдукаваных *ѣ, ъ* — развіццё прыстаўных¹⁶ галосных. Узніклі ў XIII ст., прыстаўныя галосныя сталі асаблівасцю і старажытнай і сучаснай беларускай фанетычнай сістэмы. Прыстаўныя галосныя не атрымалі развіцця ў такіх суседніх славянскіх мовах, як руская, польская.

На картах свету на любой мове чытаем назву беларускага горада *Орша*, у якой галосны *о* прыстаўны, не «спрадвечны» (*Орша — з Рѣша*), г. зн. назва горада ўвайшла ў тапаніміку свету з беларускаю фанетычнаю асаблівасцю. Пасля страты слабага рэдукаванага *ѣ* (у пазіцыі перад складам з галосным поўнага ўтварэння) узнікла спалучэнне (група) зычных, у якім першы быў плаўны *р*. Перад такога тыпу пачатковымі спалучэннямі ўзнік новы галосны — прыстаўны.

У гісторыі беларускай мовы ведаем прыстаўныя галосныя *о, і* (*о → а*):

Рѣша → Рша → °Рша → Орша;
льгота → л'гота → !л'гота → іл'гота¹⁷.

Прыстаўныя галосныя ўзніклі ў такіх словах, як *Орша, аржаны* (*а ← о*), *ільгота, ільняны, іржавы, ільвіца, ірдзец, ірваць, іржышча, ілгаць, ільсніца* і інш.

Ужыванне прыстаўных галосных з часам пашырылася, яны ўзніклі перад новымі спалучэннямі зычных, якія пачыналіся не толькі плаўнымі *р, л, а* і санорнымі *м, в(ѹ)*: *амшары і імшары* (*мѣш-*), *імчацца* (*мѣч-*), *імненны* (*мѣн-*), *аўторак* (*вѣт-*) і інш.

Прыстаўныя галосныя стагоддзямі ўжываліся ў вуснай беларускай мове, пранікалі ў пісьмовыя тэксты: *били и ирвали* (Зб. 391), *ильняными* (Зб. 262), *иржыщу* (Ковен. 1566), *иржа* (Цяпінскі), *илвовѣ* (Тайна. т.), *надѣ ильвомѣ* (Атыла), *иржа* (Баркул. л.), *naszto bylo irwać jabłyk* (Кам. зб. Мараш.).

Прыстаўныя галосныя замацаваліся як арфаграфічная і арфаэпічная нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы: *Орша, аржаны, ільгота, ільняны, іржышча*.

Прыстаўныя галосныя з'явіліся ў беларускай мове і не перад новымі спалучэннямі зычных. Так, напрыклад, прыстаўны галосны *і(ji)* узнік у словах *стужка → істужка, скрыпка →*

¹⁶ Прыстаўныя гукі называюць яшчэ пратэтычнымі (грэч. *prothesis* — 'надстаўка'). Іх нельга лічыць асобнымі марфемамі пры вызначэнні марфалагічнай структуры слова.

¹⁷ Назоўнік *ільгота* таго самага кораня, што і прыметнік *лёгка*, прыслоўе *лёгка*, назоўнік *палёгка*, дзеяслоў *аблегчыць*; усе яны — ад кораня *лг-*.

іскрынка, рабіна → арабіна, Дар'я — Адар'я, ішоў (ішла, ішло, ішлі) і інш. Наяўнасць прыстаўных у гэтых словах, апрача апошняга, не стала літаратурнаю нормаю, хоць у друку і ўжываюцца Адар'я, арабіна.

Што ж да ішоў (ішла, ішло, ішлі)¹⁸, то гэта дзеяслоўная форма заўсёды ўжываецца з прыстаўным і; развіўся ён (яшчэ ў старажытнасці) не фанетычным шляхам; гэта — вынік уплыву адной асновы на другую. Дзеяслоў ісці (іду, ідуць) у адных формах мае корань ід- (ідз-, іс-), у другіх — корань -ш- ці -шо- (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу корань -ш- ці -шо- — з былога шьд-); пад уплывам форм іду, ідуць, ісці ў прошлым часе (і ўмоўным ладзе) з'явіўся прыстаўны і: ішоў, ішла, ішло, ішлі. Тое, што ісці і ішоў — формы аднаго дзеяслова, а таксама агульнае ў іх пачатку (іс- і іш-) спакушае лічыць, што гэтыя формы аднаго кораня, што ў іх чаргуецца свісцячы с з шыпячым ш, як і ў насіць — нашу, касіць — кашу, скрасіць — скрашу. Гэта няправільна.

§ 60. Устаўныя галосныя

Устаўныя галосныя, як і прыстаўныя, з'явіліся ў пэўных фанетычных умовах. Гэтыя ўмовы можна высветліць на такіх словах, як *вечер, вугаль, віхор, свёкар*. Усе яны канчаліся на рэдукаваны, а перад ім была група зычных з апошнім санорным (зл, гл, бл, вл, бр, гн, кр, рн, тр, хр, стр і інш.): *узлэ, вѣтрэ, бобрэ, гѣрнэ, огнь, угель, вихрь, свекрѣ*. Калі рэдукаваны знік, група зычных апынулася на канцы слова. У канцавой групе зычных і развіўся ўстаўны галосны *о* ці *э(е)*: *узлэ → (в)узел, вѣтрэ → вечер, угель → (в)угаль, вихрь → вихор, свекрѣ → свѣкар, рубль → рубель, журавль → журавель, бобрэ → бабѣр* (у гаворках і бобер), *корабль → карабель, сестрѣ* (родны склон множнага ліку) → *сясцѣр* (і *сѣстрай*), *гѣрнэ → горон → горан, огнь → агонь, осмь → (в)осем*.

З'яўленне ўстаўных галосных у спалучэннях, якія канчаліся на плаўны, прывяло да ўзнікнення другога поўнагалосся (гл. § 63).

Устаўныя галосныя чаргуюцца з нулём гука (*бабѣр — бабры, вихор — вихры, агонь — агні*), як і *о, э(е)*, што развіліся з рэдукаваных (*сон — сны*).

Запазычаныя словы, якія канчаюцца на спалучэнні зычных з санорным, у народна-дыялектнай мове не захоўваюць такіх спалучэнняў. Так, напрыклад, запазычанае ў старажытнасці ад грэкаў імя *Петр* у беларускіх гаворках набыло некалькі варыянтаў, але абавязкова не з канцавым *тр*: *Пятрусь, Пятро, Пётра, Пятрук, Пятрок*. Запазычаныя ў нядаўні час словы *літр, метр* на значнай частцы Беларусі маюць гучанне *літра, метра* (і ўжыва-

¹⁸ У Баркулабаўскім летапісу (XVI ст.) чытаем: *цѣлую неделю снегъ... кгда товоиши шилоъ; которые шли на низъ*.

юцца як назоўнікі жаночага роду); сустракаюцца і другія варыянты — *літар, метар*. Што змяненне *метр → метра* (цэлая метра) выклікана характарам канцаваго спалучэння, пацвярджаецца і старажытным змяненнем у словах незапазычаных: *плѣснь → плесн' → плесн(я)*; *Заславль → Заслаўл' → Заслаўе*; *Мьстиславль → Мсціслаў* (літаральна *Мсціславаў*), дзе *вл' → ѱл' → ѱ*. Слова *вепрь* дайшло да нас таксама са змененым марфалагічным складам і не канчаецца на групу зычных з плаўным — *вяпрук*.

§ 61. Падаўжэнне галосных *о, э(е)* у новым закрытым складзе

Перш чым паказаць падаўжэнне галосных, прыгадаем, што: 1) галосныя *о, э(е)* у дапісьмовую пару былі даўжэйшыя за *ѣ, ѥ*, але карацейшыя за астатнія галосныя, таму *о, э(е)* называюць нармальна кароткімі; 2) страта рэдукаваных выклікала змяненне ў структуры складоў, узніклі новыя закрытыя склады (*гукъ → гук*).

Пасля страты рэдукаваных галосных *о, э(е)* у новых закрытых складах падоўжыліся: *волъ → вѡл, конь → кон'*. Падоўжаны галосны *о* ў беларускіх гаворках поўдня, паўднёвага захаду дайшоў да нас як гук, адрозны ад *о*: ён вымаўляецца то як сярэдні паміж *о* і *у* — «закрыты» гук *о(ѡ)*, то як дыфтонг *уѡ* (ці *уѡ, уѡ*). Так, у гаворках Акцябрскага, Глускага, Любанскага раёнаў маем: *дѡр, кѡт*; у частцы паўднёвай Брэстчыны: *куѡн', куѡн'*, *куѡн'*.

Падоўжаны галосны *э(е)* у гаворках поўдня вымаўляецца як *э*, набліжаны да *і*, ці як дыфтонг *іѣ*: *пѣч* або *пѣч, сѣм* або *сѣм*.

Згаданыя дыфтонгі развіваліся і ў мове ўкраінцаў; у паўночных украінскіх гаворках яны ёсць і сёння, у іншых жа дыфтонгі змяніліся на *і*, у выніку ўзнікла фанетычнае чаргаванне, уласцівае ўкраінскай мове: *коня — кін', вола — вѡл, носа — нѡс, кола — кіл, будова — будівляний, Бойково — бойківський, несу — принѡс, шостий — шѡсть*. Цікава, што тыя *о, э(е)*, якія паходзяць з рэдукаваных *ѣ, ѥ*, на *і* не змяніліся: *сѣнѣ → сон*.

§ 62. Змяненне рэдукаваных *ѣ, ѥ* у спалучэннях з плаўнымі. Чаргаванне *ро: ры, ло: лы, ле: лі*

Адрозніваюцца два тыпы спалучэнняў рэдукаваных з плаўнымі: у адных спалучэннях на першым месцы быў плаўны (умоўна іх абазначаюць так: *трѣт, тлѣт, трѣт, тлѣт*, дзе *т* — любы зычны гук: *глѣтати, дрѣжати*); у другіх, наадварот, на першым месцы быў рэдукаваны (*тѣрт, тѣлт, тѣрт, тѣлт*: *чѣрвонѣи, кѣлзати*).

Змяненне рэдукаваных у спалучэннях першага тыпу прывяло да ўтварэння чаргавання, уласцівага старажытнай і сучаснай

беларускай мове — ро: ры, ло: лы, ле: лі¹⁹. Пакажам яго на такіх словах, як *гром* — *грымоты*, *крошка* — *крышыць*, *дрогнуць* — *дрыжаць*, *кроў* — *кывавы*, *дровы* — *дрывасекі*, *глотка* — *глытаць*, *блохі* — *блыха*, *блешня* — *блішчэць* (*блішчаць*), *блеск* (*бляск*) — *бліскавіца*.

Моцныя рэдукаваныя *ѣ*, *ь* у спалучэннях *трѣт*, *тлѣт*, *трѣт*, *тлѣт*, праясняючыся, супалі адпаведна з *о* і *э(е)*: *крѣвъ* → *кроў*, *вѣлна* → *воўна*, *грѣмъ* → *гром*, *блѣскъ* → *блеск*. Калі ж рэдукаваны *ѣ* гэтых спалучэннях быў у слабай пазіцыі, ён страціўся: *дрѣжати* → *држати*, *трѣвога* → *трвога*, *яблѣко* → *яблоко*; пасля плаўнага перад наступным любым зычным развіваўся галосны *ы* ці *і*: *држати* → *дрыжати* → *дрыжаць*, *трвати* → *трівати* → *трываць*, *трвога* → *тривога* → *тривога*.

Паказанае змяненне рэдукаваных у спалучэннях *трѣт*, *тлѣт*, *трѣт*, *тлѣт* адлюстравалі старажытныя беларускія помнікі: *покрышил* (Бава), *дрыжыць*, *дрыжачои* (Атыла), *блискаю(т)* як *блискавица* (Мам. паб.), на твары рана кривавая, на хрибте рана синевая (Кн. Слонім.).

У спалучэннях *тѣрт*, *тѣлт*, *тѣрт*, *тѣлт* рэдукаваныя *ѣ*, *ь* былі моцныя і пад націскам і не пад націскам. Што пад націскам рэдукаваныя былі моцныя — зразумела: *гѣрло*, *кѣрмъ*, *гѣргъ*. Чым тлумачыцца моцная пазіцыя ненаціскных *ѣ*, *ь*, у тым ліку перад складамі з галоснымі поўнага ўтварэння, у такіх словах, як *кѣрміти*, *дѣржати*, *вѣлчѣха*? Рэдукаваны *ѣ* такіх выпадках узмацняўся за кошт складаўтваральнага плаўнага. Такім чынам, у словах тыпу *кѣрміти* рэдукаваныя былі моцныя і праяняліся ў *о*, *э(е)*.

На гэтым, аднак, размову пра лёс рэдукаваных у спалучэннях *тѣрт*, *тѣлт*, *тѣрт*, *тѣлт* спыніць нельга, бо ёсць у беларускай мове выпадкі іншага змянення гэтых рэдукаваных. У словах тыпу *чырвоны* (з *чырвонѣи*), *тырчаць* (з *тѣрчати*), *кілзаць* (з *кѣлзати*), *пырскаць* (з *пѣрскати*), *чыркянуць* (з *чыркянати*), *почырк* рэдукаваны страціўся, узнік галосны *ы* ці *і* (*чырвонѣи* → *чырвоный*), як і ў спалучэннях *трѣт*, *тлѣт*, *трѣт*, *тлѣт* (*глѣтати* → *глтати* → *глытаць*).

§ 63. Другое поўнагалоссе

Першае поўнагалоссе, як вядома, узнікла ў старажытнай мове ўсходніх славян у дапісьмовую пару са спалучэнняў *ор*, *ол*, *ер*, *ел*, калі гэтыя спалучэнні знаходзіліся паміж двух зычных (*tort*, *tolt*, *tert*, *telt*); яно з'явілася адным з вынікаў дзейнасці закону адкрытага склада. Другое поўнагалоссе развівалася ў пісьмовую пару ў сувязі са змяненнем рэдукаваных *ѣ*, *ь*, прычым таксама ў дакладна акрэсленай пазіцыі. Узнікла другое

¹⁹ Чаргаванне ро: ры, ло: лы, ле: лі ўласціва таксама мове ўкраінцаў: *крос* — *крывавий*, *блохи* — *блиха*. У рускай мове такое чаргаванне не развілося.

поўнагалоссе на месцы спалучэння рэдукаванага з плаўнымі *р*, *л*, калі гэта спалучэнне знаходзілася паміж двух зычных, а ў наступным складзе выпадаў слабы *ѣ* або *ь*. Моцны рэдукаваны перад плаўным праяняўся адпаведна ў *о* ці *э(е)*, а пасля плаўнага развіваўся таксама галосны *о* ці *э(е)*. Сучаснае *горан* паходзіць з *гѣрнѣ*, у ім канцавы слабы рэдукаваны адпаў, рэдукаваны перад *р* быў моцны і праясніўся ў *о*, пасля *р* развіўся новы *о*, у выніку з былога *ѣр* узнікла *оро*, якое змянілася на *ора* (аканне): *гѣрнѣ* → *горн* → *горон* → *горан*. Гэтаксама: *дѣѣран* — з *дѣрнѣ*, *жарало* — з *жѣрло*, *малан(ка)* — з *мѣлнѣ(ка)*, *човен* — з *чѣлнѣ*. Другое поўнагалоссе маем і ў словах *несмяротны* (параўн. *сѣмьртѣ*), *вяроўка* — з *вѣрѣвка* (параўн. *вервы* — 'вяроўка, на якой падвешваюць калыску', Глускі р-н), *качарэжнік* (параўн. *кочѣрга*), *асталоп* — з *стѣлнѣ*.

Другое поўнагалоссе адносна не частая з'ява ў беларускай мове. У словах тыпу *верх* (з *вѣрхѣ*), *корм* (з *кѣрмѣ*), *горб* (з *гѣрбѣ*), *торг* (з *тѣргѣ*) яно або не развілося, або не замацавалася. Параўнальна шырэй другое поўнагалоссе развілося ў паўночных велікарускіх гаворках: *верех* (*верх*), *гороб* (*горб*), *кором* (*корм*), *смеретушка* і інш.

ВЫНІКІ СТРАТЫ РЭДУКАВАНЫХ Ъ, Ь У КАНСАНАНТЫЗМЕ

§ 64. Узнікненне новых груп зычных

Як ужо адзначалася, дзейнасць закону закрытага склада прывяла да таго, што ў агульнаславянскай мове-аснове спалучэнні (групы) зычных у словах былі рэдкаснаю з'яваю, захаваліся толькі пэўныя і нешматлікія групы зычных (*слава*, *звѣрь*). Страта рэдукаваных прывяла да ўтварэння новых груп зычных, шматлікіх і разнастайных. У адных з іх апынуліся побач такія зычныя, якія маглі вымаўляцца і вымаўляюцца без змянення: *льга* → *л'га*, *много* → *много*. У другіх групах сутыкнуліся зычныя, якія не маглі захавацца без змянення. Некалькі прыкладаў: *кѣде* → *где*, *дѣхорь* → *дхор'*, *сѣбоку* → *сбоку*, *сѣдорѣ* → *сдор*, *бѣчела* → *бчела*, *сѣбирати* → *сбирати*, *пѣпърѣць* → *пперець*. Ні адно з гэтых спалучэнняў (*кд*, *дх*, *сб*, *сд*, *бѣ*, *сб*, *пп*) не засталося без змен. У спалучэнні *кд* адпаў *к* (*кѣде* → *кѣзе* → *дзе*), у спалучэнні *дх* звонкі *д* прыпадобніўся да глухога *х* і супаў са сваім парным *т* (*дѣхорь* → *дхор'* → *тхор*), у спалучэнні *сб* гук *с* прыпадобніўся да звонкага *б* і супаў са сваім парным гукам *з* (*сѣбоку* → *сбоку* → *збоку*).

§ 65. Спрашчэнне груп зычных

Яшчэ ў агульнаславянскую эпоху адбылося спрашчэнне спалучэнняў (груп) зычных, выкліканае дзейнасцю закону адкрытага склада. Адбылося спрашчэнне і ў пісьмовую пару — як вы-

нік страты рэдукаваных. Практычныя школьныя граматыкі звужана падаюць колькасць спрошчаных груп зычных і звычайна абмяжоўваюцца пералікам толькі трох: *здн* (→ *зн*), *стл* (→ *сл*), *рдц* (→ *рц*). Фактычна іх значна больш:

ждьн → *ждн* → *жн*: *кождьнѣи* → *кожны*;
здьн → *здн* → *зн*: *бороздъна* → *баразна*, *поздъно* → *позна*;
зтъв (*стѣв*) → *ств* → *св*: *лѣз(с)тъвиця* → *лесвіца*;
къд → *кдз* → *дз*: *къде* → *дзе*;
лвѣт → *лвт* → *вт* → *ѣт*: *полвѣтора* → *паўтара*;
рвъш → *рвш* → *рш*: *первъшая* → *першая*;
рдѣц → *рдц* → *рц*: *сърдѣце* → *сэрца*;
лнѣц → *лнц* → *нц*: *сѣлнѣце* → *сонца*;
рнѣч → *рнч* → *нч*: *гѣрнѣчарѣ* → *ганчар*;
стѣл → *стл* → *сл*: *ростѣлина* → *расліна*, *сѣчастѣливѣи* → *шчаслівы*;

стѣн → *стн* → *сн*: *вѣстѣникѣ* → *веснік*, *шестѣнадесяте* → *шаснаццац'*; *сѣчастѣнѣи* → *шчасны* (ад гэтага прыметніка і беларускае прозвішча *Шчасны*);

стѣц → *стц* → *сц*: *мѣстѣце* → *месца*;
тѣц → *тц* (*тич*) → *тч*: *натѣце* → *нашча*;
пѣп → *пп* → *п*: *пѣпърѣцѣ* → *пперѣц'* → *перац*.

Нягледзячы на ўстойлівасць пісьмовай традыцыі і захаванне марфалагічных напісанняў, у помніках сустракаем: *почесно* (ад *чѣст-ѣ*), *сэрца*, *сэрцу* (Трыстан), *гончар* (Ст. літ. 1588), *жалосно* (Баркул. л.).

Сучасная арфаграфія замацавала перадачу разгледжанага змянення на пісьме: *расліна*, *карысны*, *капусны*, *радасны*, *няшчасны*, *выязны*, *дзе*, *кожны*, *позна*, *лесвіца*, *слаць* (*пасцель*), *сонца*, *сэрца*, *першая*, *баразна*, *паўтара*, *месца*, *шчаслівы* і шматлікія іншыя.

§ 66. Страта канцавога л

Ужо вялася размова пра новыя групы зычных з канцавым плаўным (гл. § 60). У адных выпадках паміж зычным і канцавым плаўным узнікаў устаўны галосны: *вѣтрѣ* → *ветр* → *вецер*, *рубль* → *рубл* → *рубел'*. У другіх выпадках канцавы плаўны *л* адпаў, фактычна адбылося спрашчэнне новай канцавой групы зычных з апошнім у ёй гукам *л*:

неслѣ → *несл* → *нѣс*;
тѣрлѣ → *терл* → *цѣр*;
везлѣ → *везл* → *вѣз*;
сѣклѣ → *сѣкл* → *сек*;
(по)мѣрлѣ → *(по)мерл* → *памѣр*;
пеклѣ → *пекл* → *пѣк*;
греблѣ → *гребл* → *гроб* (*сена*).

Прыведзеныя словы — былыя нескланяльныя дзеепрыметнікі, якія запанавалі як форма дзеяслова *прошлага часу*. Гэтая

форма мае сталую марфалагічную прымету — суфікс *-л-* ці яго варыянт *-ѣ* (*рабі-л-а*, *рабі-ѣ*). Выходзіць, што частка дзеясловаў *прошлага часу* ў мужчынскім родзе не мае гэтага суфікса. Зусім няцяжка бачыць, што не маюць суфікса *-л-(-ѣ)* дзеясловы *прошлага часу* мужчынскага роду тыпу *нес-ці* — *нѣс*, *вез-ці* — *вѣз*, *бег-чы* — *бег*, *стрыг-чы* — *стрыг*, *лег-чы* — *лѣг*, *дапамаг-чы* — *дапамог*, *перасцераг-чы* — *перасцярог*.

Страта канцавога *л* у разгледжаным становішчы адбылася не толькі ў дзеяслоўнай форме *прошлага часу*. Некалькі прыкладаў: *Мьстиславль* (горад) → *Мстислав'* → *Мсціслаў*; *Браславль* → *Браслаў*; побач з *журавель* у беларускіх гаворках ёсць яшчэ *журай* (з *журавль*) і *жорай* (з *жеравль*).

§ 67. Замена зычнага j (ѣтам)

Пасля страты рэдукаваных у некаторых групах адзін з зычных замяніўся гукам *j(й)*. Так, напрыклад, у слове *Лагойск* зычны *j(й)* з'явіўся на месцы *ж* (*Логожскѣ*), у слове *Прапойск* (цяпер г. Слаўгарад) — на месцы *ш* (*Пропоишскѣ*), у слове *Заслаўе*²⁰ (*Заслаўѣ*) — на месцы *л* (*Изяславль*).

§ 68. Змяненне в на ѣ

Беларускай мове на працягу ўсёй яе гісторыі ўласцівыя гукі *в* і *ѣ* (так званы *у* нескладовы) і чаргаванне *в*: *ѣ*. Гісторыкі ўсходнеславянскіх моў звязваюць развіццё пераходу *в* у *ѣ* з падзеннем рэдукаваных: *правѣда* → *правда* → *праўда*, *кривѣда* → *кривда* → *крыўда*. Гук *ѣ* узнік на месцы былых *вѣ*, *вѣ*, калі *в* пасля страты рэдукаванага апынуўся на канцы слова або перад наступным зычным: *сыновѣ* → *сынов* → *сыноў*, *чиновѣ* → *чинов* → *чыноў*, *воловѣ* → *волов* → *валоў*, *правѣда* → *правда* → *праўда*, *травѣка* → *травка* → *траўка*, на *вѣсѣ* → на *ѣсе*²¹, *вѣдова* → *вдова* → *ўдова*.

Прыгаданае тлумачэнне змены *в* → *ѣ* нельга, аднак, лічыць здавальняльным: у дзвюх суседніх літаратурных мовах — рускай і польскай — змяненне *в* на *ѣ* не развілося: *кроф'*, *трафка*, *правда* — у рускай мове; *kref* (*krew*), *trafka* (*trawka*), *prawda* — у польскай. Значыць, адной толькі стратаю *ѣ*, *ѣ* змена *в* → *ѣ* не вытлумачаецца. Ёсць меркаванне: у дыялектах агульнаславянскай мовы была пэўная папярэдняя ўмова для развіцця пасля страты рэдукаваных *ѣ*, *ѣ* пераходу *в* у *ѣ*.

Гэтаю папярэдняю — да страты рэдукаваных — умоваю змянення *в* → *ѣ* быў характар *в* у дыялектах агульнаславянскай мовы: гаворкі, з якіх развілася беларуская мова, мелі гук *в* губ-

²⁰ Былая форма мужчынскага роду набыла канчатак *-е*, відаць, на ўзор (*мѣсто*) *Борисово*, (*мѣсто*) *Городьно*.

²¹ У фанетычных адносінах прыназоўнікі тыпу *да*, *па*, *на*, з і іншыя не аддзяляюцца ад наступнага слова.

на-зубны і в(ш) губна-губны. Дарэчы, абодва в ёсць у сучасных беларускіх гаворках і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Перад лабіяльнымі галоснымі *у, о* (*вуха, восень, волаты, павольны*) вымаўляецца білабіяльны зычны *в*, а перад іншымі галоснымі — *в* губна-зубны (*вілы, вельмі*). Незалежна ад таго, які зычны — *в* ці *ш* вымаўляўся ў спалучэнні з наступным рэдукаваным, пасля страты рэдукаванага ў пазіцыі перад зычным і ў абсалютным канцы слова стаў вымаўляцца білабіяльны *ш* (й): *ловэко* → *лоўка*, *ровнѣи* → *роўны*, *дрѣвѣ* → *дроў*, *волоѣ* → *валоў*. Гук *й* — звонкі зычны, заўсёды цвёрды, не мае адпаведнага парнага мяккага. Належыць да санорных зычных.

Змена *в* → *й* адлюстравалася ў старажытных беларускіх помніках; вынікі перадаюць помнікі яшчэ XIII ст. Так, у смаленскай грамаце 1229 г. чытаем: *уздумалѣ* (з былога *вѣздумалѣ*), *у Ризѣ* (з *вѣ Ризѣ*), *у дыбу* (з *вѣ дыбу*). Яшчэ прыклады: *а рижане оу Ризѣ* (Даг. Пол.), *оу Полоцку, оу семую суботу, былѣ тот Воидило оу великой моци* (Вілен. л.), *и стала есми оудовою, оу ндлю* (Ж. Алякс.), *по Вельи оуниз, оуверхѣ* (Гр. 1387), *Ѡ Клецу* (Будны).

Змена *в* → *й* у старажытных беларускіх помніках абазнача-лася, аднак, далёка не паслядоўна: спецыяльнай літары не было, *й* перадавалі літарамі *у, оу, Ѡ, в*.

§ 69. Змяненне цвёрдага *л* на *й*

Змяненне цвёрдага *л* на *й* — таксама старажытная беларуская фанетычная асаблівасць. У гісторыі беларускай фанетычнай сістэмы трэба адрозніваць два змяненні *л* → *й*. Першае з іх — фанетычнае, калі пераход *л* → *й* адбыўся ў дакладна акрэсленай пазіцыі; такое змяненне не прывяло да ўзнікнення чаргавання *л:й*. Другое змяненне *л* → *й* адбылося нефанетычным шляхам, а на ўзор, паводле аналогіі; гэта змяненне прывяло да ўзнікнення чаргавання *л:й*.

Фанетычнае змяненне цвёрдага *л* → *й* развілося толькі ў групах *тѣлт, тѣлт*, г. зн. у спалучэннях *ѣл, ѣл*, калі спалучэнні знаходзіліся паміж двух зычных: *воўна* — з былога *вѣлна*, *маўчаць* — з *мѣлчати*, *жаўна* — з *жѣлна*, *тоўсты* — з *тѣлстѣи*, *доўгі* — з *дѣлгѣи*, *поўны* — з *пѣлнѣи*, *жоўты* — з *жѣлтѣи*, *воўк* — з *вѣлкѣ*.

Большасць гісторыкаў мовы лічыць, што змяненне *л* → *й* з'явілася вынікам змянення рэдукаваных; пераход *ѣ* → *о* і *ѣ* → *э(е)* → *о* выклікаў лабіялізацыю наступнага цвёрдага *л* і змяненне яго на *й*. Некаторыя даследчыкі лічаць інакш. Так, напрыклад, П. Юргелевіч, паказваючы, што змяненне *л* → *й* адбылося толькі ў спалучэннях *тѣлт, тѣлт*, сцвярджае, што працэс гэты адбыўся да страты *ѣ, ѣ* і змянення іх на галосныя поўнага ўтварэння. П. Юргелевіч, такім чынам, лічыць, што змяненне *л* → *й* адбылося яшчэ ва ўсходнеславянскай мове, у яе дыялек-

тах, з якіх пасля развіліся беларуская і ўкраінская мовы (ва ўкраінскай графіцы няма асобнай літары для абазначэння зычнага *й*, абазначаецца ён літараю *в*: *повний, жовтий, товстий*).

Прывядзём прыклады, у якіх зычны *й* паходзіць з *л*: *воўк* — *вайчок, вайкаваты, вайкаўня, вайкарэзіна; поўны* — *поўнік, напоўнены, пайната; жоўты* — *жаўтачка, жаўтуха, жаўток, жоўць, жаўцізна; доўгі* — *доўг, даўжыня, падаўжэнне, доўжань* (пчальскае), *удоўжкі, даўжэразны; тоўсты* — *утоўшкі, таўшычыня, таўстуха*. Як бы ні змянялі словы, у якіх *й* паходзіць з *л*, чаргавання *л* з *й* няма.

Змяненне *л* на *й* у пэўнай меры адлюстравана ў помніках. Я. Карскі піша, што першыя прыклады, у якіх пісцы абазначаюць гэта змяненне, сустракаюцца ў тэкстах XV ст., прычым перадаецца літараю *в*: *Вовчкєвичѣ* (1497), *не вдовѣѣ* (1498); у прыкладзе *моучком* (Мялешка) *й* абазначаецца літараю *у*. Зразумела, змяненне *л* → *й* адбылося задоўга да таго, як яго сталі абазначаць у тэкстах.

Змяненне *л* → *й* нефанетычным шляхам развілося ў былых нескланяльных дзеепрыметніках мужчынскага роду тыпу *робилѣ, пыталѣ*, якія сталі з часам асноўнаю формаю прошлага часу. Няцяжка бачыць, што зычны *л* у прыгаданых і шматлікіх іншых словах знаходзіўся не пасля рэдукаванага і не перад зычным, г. зн. тут не было ўмоў для фанетычнага змянення *л* → *й*, як не было гэтых умоў у словах тыпу *дол, стол, вол, гарэлка* (з *горѣлка*), *палка* (з *палѣка*), *вельмі* (з *вѣлми*), *толькі*. Чым тлумачыцца з'яўленне *й* з *л* у форме тыпу *быў, меў, стаў*? У старажытнай мове былі дзеепрыметнікі незалежнага стану на *-ѣ* тыпу *читавѣ, знавѣ, бывѣ*, у якіх заканамерна адбылося змяненне *ѣ* → *ѣ* → *й*. На гэты ўзор, мяркуючы, з'явіўся *й* і ў адзначаных дзеяслоўных формах на *-лѣ*: *меў* (*имѣлѣ*), *быў* (*былѣ*), *стаў* (*сталѣ*), *адпачыў*, *наспытаў*.

Пераход *л* → *й* у формах тыпу *рабій, спявай, гуляй* пісьмовыя помнікі, нягледзячы на перашкоды традыцыйнасці пісьма, адлюстравалі параўнаўча паўней, лепей, чым пераход *л* у *й* у словах тыпу *воўна, доўга*.

Што ж да помнікаў, напісаных лацінкаю, то яны досыць стройна паказваюць наяўнасць *й* з былога *л* (праўда, яны таксама абазначаюць гэта *й* літараю *в* (*ш*)). Так, у «Лісце да Абуховіча» чытаем: *dolozyŭ, napolochaw*.

У сучаснай беларускай мове чаргаванне *л:й* у формах тыпу *бліснула* і *бліснуў*, *адпачыла* і *адпачыў* — жывая, нічым не абмежаваная з'ява.

§ 70. Зацвярдзенне губных перад зычнымі і на канцы слова

У словах тыпу *сем, канём, сям'я, цёмны, голуб, б'ю, п'ю* ў старажытнасці губныя былі памякчоныя: *голубѣ, бѣю, сѣмь, коньмѣ, сѣмьѣ, тѣмьѣи, пѣю*. Пасля страты рэдукаванага *ѣ* губ-

ны апынуўся або перад зычным, або на канцы слова. У абод-
вух выпадках губны зацвярдзеў:

тѣмънѣи → *тем'нѣи* → *цѣмны*,

семь → *сем'* → *сем*.

У помніках XIV ст. сустракаюцца напісанні *дамъ*, *кровъ*,
убъеши, якія сведчаць пра старажытнасць зацвярдзення губ-
ных на канцы слова і перад наступным зычным.

§ 71. З'явы прыпадабнення (асіміляцыі) у новых групах зычных

Узнікненне новых спалучэнняў (груп) зычных стварыла ўмо-
вы для шырокага развіцця асіміляцыйных змяненняў, уплыву
аднаго з суседніх гукаў на другі. Адрозніваюць рэгрэсіўную
і прагрэсіўную асіміляцыі. Пры рэгрэсіўнай асіміля-
цыі папярэдні гук змяняецца пад уплывам наступнага; так, на-
прыклад, у слове *бѣчела* → *бчела* звонкі зычны *б* пад уплывам
наступнага глухага *ч* стаў вымаўляцца літаральна так, як гук *п*
(*б* супаў з гукам *п*): *пчала*. Пры асіміляцыі прагрэсіўнай
пад уплывам папярэдняга гук змяняецца наступны. Яе можна
бачыць на змяненні таго самага слова *бѣчела* ва ўкраінскай
мове, дзе глухі зычны *ч* прыпадобніўся да папярэдняга звонка-
га *б* і супаў са сваім парным звонкім *дж*: *бѣчела* → *бджола*.

§ 72. Прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх

У шматлікіх выпадках пасля страты рэдукаванага *ѣ* цвёр-
ды зычны апынуўся ў непасрэдным суседстве з наступным мяк-
кім і, прыпадабняючыся да наступнага мяккага, супаў са сваім
парным мяккім:

сѣнѣдаю → *снѣдаю* → *с'недаю* (*сѣн'* → *сн'* → *с'н'*),

сѣвѣдка → *свѣдка* → *с'ведка* (*сѣв'* → *св'* → *с'в'*),

дѣвѣсѣтъ → *двѣсѣтъ* → *дз'весѣце* (*дѣв'* → *дв'* → *дз'в'*),

сѣметана → *сметана* → *с'мятана* (*сѣм'* → *см'* → *с'м'*).

Папярэдні цвёрды глухі перанёс падвойнае прыпадабненне
да наступнага мяккага звонкага, у тым ліку да санорнага:

сѣбираю → *сбираю* → *з'біраю* (*сѣб'* → *сб'* → *з'б'*),

сѣмѣна → *смѣна* → *з'мена* (*сѣм'* → *см'* → *з'м'*),

сѣѣздѣ → *сѣѣзд* → *з'езд* (*сѣј* → *сј* → *з'ј*),

сѣнизати → *снизати* → *з'нізаці* (*сѣн'* → *сн'* → *з'н'*),

сѣлѣзти → *слѣзти* → *з'лезці* (*сѣл'* → *сл'* → *з'л'*).

Асіміляцыйная мяккасць у беларускай мове набыла вельмі
выразны, узмоцнены характар. Яе часта абазначаюць падвой-
ным значком мяккасці (''). Назіраецца яна ў гаворках усіх раё-
наў Беларусі, у тым ліку і ў самых усходніх (Меціслаўскім, Клі-
мавіцкім, Крычаўскім і інш.), і ў самых заходніх.

У некаторых помніках мяккасць свісцячых перад наступны-
мі мяккімі абазначаецца мяккім знакам: *басъни* (Будны),
опосъле, *есъти*, *дъве* (Цяпінскі), *зъехалъ* (Баркул. л.), *зъ ягнеты*

(Акт. Мінск.). Фалькларысты, дыялектолагі, этнографы ў XIX—
XX ст. часта абазначалі асіміляцыйную мяккасць знакам *ѣ*:
сѣціснуй, *сѣпіць*. Таму не выпадкова працяглы час арфаграфіч-
на-графічная нормаю беларускай літаратурнай мовы былі на-
пісанні тыпу *сѣню*, *расъсеяць*, *сѣмятана*.

Вымаўленне свісцячых зычных *з*, *с* перад мяккімі без
прыпадабнення, без асіміляцыйнай мяккасці ўспрымаецца як
загана ў вымаўленні.

Мяккасць свісцячых зычных перад наступнымі мяккімі ўла-
сцівая і такім спалучэнням зычных, паміж якіх не было рэдука-
ванага: *снѣгѣ* → *с'нег*, *смѣхѣ* → *с'мех*, *слива* → *с'ліва*, *класти* →
клас'ці, *гости* → *гос'ці*, *пѣснь* → *пес'ня* ²².

У частцы беларускіх гаворак Гомельскай і Магілёўскай
абласцей развілася асіміляцыйная мяккасць перад заднеязыч-
нымі *г*, *к*, *х*:

сѣкынути → *скинути* → *с'кінуці*,

сѣхынути (ся) → *схинути* → *с'хінуціца*,

сѣгынути → *сгинути* → *з'гінуці*.

Мяккасць свісцячых перад заднеязычнымі не агульнабела-
руская, а дыялектная асаблівасць.

§ 73. Прыпадабненне свісцячых зычных да шыпячых

Разгледзім прыпадабненне свісцячых да шыпячых на пачат-
ковай групе зычных *сч*, што ўзнікла ў слове *сѣчасть* пасля
страты рэдукаванага *ѣ*. Першы зычны ў гэтай групе свісцячы,
другі шыпячы; свісцячы, прыпадобніўшыся да *ч*, супаў са сваім
парным шыпячым *ш* (*с* → *ш*); так на месцы былога *сѣч* атрыма-
лася *шч* — спалучэнне двух цвёрдых гукаў.

Асіміляцыйнае змяненне свісцячых у спалучэнні з шыпя-
чымі адлюстравалася ў пісьмовых помніках: *рошширило*, *иж*
жоноами, *навышшиго*.

Прыпадабненне свісцячых да шыпячых і вымаўленне спалу-
чэнняў *шч*, *ждж* і іншых у словах тыпу *рашчысціць* (*росчистити*),
прыяжджаць (*привѣжати*), *ш чаго* (*сѣ чаго*) стала арфаэпічнаю
нормаю. На пісьме гэта прыпадабненне не абазначаецца. Вы-
ключэнне — словы *шчасце* (*шчаслівы*, *няшчасны*, *шчасны*),
нішчымны (*нішчымніца*), *дашчэнтэ*, *нашчадак*.

²² Развіццё мяккасці свісцячых зычных і вельмі прыкметнае супрацьпастаў-
ленне цвёрдых мяккім стварылі магчымасць выражэння родавай формы харак-
тарам асновы (цвёрдая ці мяккая пры адным і тым канчатку). У беларускіх
гаворках сустракаем:

Р. *двух* (м., н. р.) і *дз'юх* (ж. р.), *двох* (м., н. р.) і *дз'вѣх* (ж. р.);

Д. *двум* і *дз'вюм*, *двом* і *дз'вѣм*;

Т. *двума* і *дз'вюма*, *двामी* і *дз'вямі*, *двामी* і *дз'вямі*;

М. *двух* і *дз'юх*, *двох* і *дз'вѣх*.

Гэтак і ў скланенні *абодва* (*абѣдва*) і *абѣдзве*.

У літаратурнай мове замацаваліся варыянты *двух* і *дз'юх* (Р.), *двум*
і *дз'вюм* (Д.), *двумі* і *дз'вюмі* (Т.), *двух* і *дз'юх* (М.).

§ 74. Прыпадабненне шыпячых зычных да свісцячых. Зліццё свісцячых

Яшчэ ў помніках пачатку XIII ст. (напрыклад, у смаленскай грамаце 1229 г.) знаходзім напісанні тыпу *ризкихъ, рискуму* (з *рижськихъ, рижскому*). Гэтыя напісанні адлюстравалі, як бачым, старажытнае прыпадабненне шыпячага да наступнага свісцячага. Калі пасля страты рэдукаванага ь шыпячы апынуўся перад свісцячым, то, прыпадабняючыся да яго, супадаў са сваім парным свісцячым.

Сустрэтае ў помніку слова *князство* перадае змяненне ж на з. Гэты з у сваю чаргу таксама змяніўся, ён прыпадобніўся да глухога с, супаў са сваім парным глухім с; павінен быў атрымацца падвойны зычны с (адзін — зменены зычны кораня, другі — зычны суфікса), але для гэтага тут не было ўмоў, і два с зліліся ў адзін гук с (*сс* → *с*). Такім чынам, на месцы спалучэння *жъс* пасля страты рэдукаванага ўзнік зычны с: *кѣняжъство* → *княжство* → *княство* → *княства*. Гэтак атрымалася і ў словах *хараство* (з *хорошество*), *птаства* (з *пташьство*), *мноства* (з *множьство*), *рыскі* (з *рижьскѣи*).

У словах тыпу *ткацкі, рыбацкі*²³ змянілася былое спалучэнне *чъс*: *чъс* → *чс* → *цс* → *ц*.

У выніку фанетычных змяненняў узнік ц і ў серыі прыметнікаў тыпу *слуцкі*. Змяненне гэта абазначаецца і на пісьме: *случьскѣи* → *слуцкі*, а таксама *клімавіцкі, касцюковіцкі, асіповіцкі, баранавіцкі, калінкавіцкі, журавіцкі, пухавіцкі, жухавіцкі, радашкавіцкі* і інш. Прыпадабненне шыпячых да свісцячых адлюстравалася ў помніках: *логозкая дань* (Гр. 1387), *ризкихъ* (Гр. 1300), *свислоцкого* (Кн. пас.), *празскомъ* (Скарына, Юдзіф), *княства* (Км.-Чарнаб.), *на княстве* (Рачынскі с.), *товарыствѣ* (Стрыйкоўскі), *царѣа грецкого* (Троя), *убозства, князство* (Ст. літ. 1588), *князскій* (Бяр. Лекс.).

Спынімся на дзеяслоўнай форме тыпу *калоцішся, хаваешся*. Ні ў адной беларускай гаворцы ў гэтай форме не захавалася спалучэнне *шс* (з *шъс*). Шыпячы ш у выніку поўнага прыпадабнення да наступнага свісцячага супаў з гукам с', узнік падвойны с', які, дарэчы, не адрозніваецца ад падоўжанага с', бо вымаўляецца так, як і падоўжаны с' у словах *калоссе, Беларуссю, кассѣ*. Так змянілася *шс* у форме 2-й асобы адзіночнага ліку абвеснага ладу ў большасці беларускіх гаворак: *вучыцца, смяецца, цешыцца, цікавіцца, сварыцца, бачыцца*. У частцы гаворак поўдня Беларусі вымаўляецца цвёрды с (*сс*): *вучыцца, цікавіцца*.

Прыпадабненне шыпячых да свісцячых у сучаснай арфа-

²³ У слове *рыбацкі* былое спалучэнне гукаў *чъс* змянілася на *ц*: *чъс* → *чс* → *цс* → *ц*, змяніўся былы суфікс *-скѣи*. Няправільна лічыць, што прыметнік *рыбацкі* ад асновы *рыбак*: зычны к (*рыбак*) перад суфіксальным ь памякчыўся і супаў з ч, г. зн. *рыбацкі* — з *рыбачьскѣи*.

графіі ў адных выпадках абазначаецца: *прыгоства, хараство, убоства, княства, ткацкі, слуцкі, сымонавіцкі, калінкавіцкі, баранавіцкі*; у другіх — не абазначаецца: *вымаўляем праскі, парыскі, рыскі, сураскі, вучыцца*, але пішам *пражскі, парыжскі, рыжскі, суражскі, вучышся*.

§ 75. Прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх

З падзеннем рэдукаваных узніклі групы зычных «звонкі + глухі». Так атрымалася ў словах *кѣнижъка, свѣдѣка, бѣчела, дѣхорь*. Папярэдні звонкі, прыпадабняючыся да наступнага глухога, супаў са сваім парным глухім: *кѣнижъка* → *книжка* → *кнішка* (ж → ш); *свѣдѣка* → *сведка* → *светка* (д → т); *дѣхорь* → *дхорь* → *тхор* (д → т); *бѣчела* → *бчела* → *пчала* (б → п).

Глухія, што ўзніклі на месцы звонкіх у выніку прыпадабнення, зрэдку абазначаюцца ў старажытных беларускіх пісьмовых помніках: *счаткомъ* (Гр. 1498), *свѣтков* (Кн. пас.), *светчить* (Скарына, Апост.), *светками* (Ст. літ. 1588), *тхоры* (Прывілей Мінску).

Прыпадабненне звонкіх да глухіх зычных у сучаснай арфаграфіі ў большасці выпадкаў не перадаецца: *кніжка* (*кнішка*), *падкінуць* (*паткінуць*), *абсыпаць* (*апсыпаць*), але *расказаць* (*рас* — з *раз*), *усход* (*ус* — з *вѣз*). Разгледжанае прыпадабненне ў корані абазначаецца на пісьме толькі ў асобных словах: *пчала* (*пч* — з былога *бѣч*), *тхор*, *натхненне* (*тх* — з былога *дѣх*) і некаторых іншых.

§ 76. Прыпадабненне глухіх зычных да звонкіх

У такіх словах, як *сѣборъ, сѣбочити, сѣдужати, сѣдоровыѣ*, да страты рэдукаваных зычны с быў глухі, ён спалучаўся з наступным галосным і вымаўляўся выразна, як і ў словах *садъ, судъ*; выразна вымаўляліся зычныя с', т у словах *косьба, отѣдати*. Калі ж пасля гэтых зычных рэдукавання страціліся, узніклі новыя спалучэнні «глухі + звонкі». Развілося асіміляцыйнае змяненне: *сѣборъ* → *сбор* → *збор*, *сѣбочити* → *сбочити* → *збочыць*, *сѣдоровыѣ* → *сдоровыѣ* → *здараѣ*, *сѣдужати* → *сдужати* → *здужаць*, *отѣдамъ* → *отдам* → *аддам*, *косьба* → *кос'ба* → *каз'ба*, *просьба* → *прос'ба* → *проз'ба*. Гэта супадзенне развілося і перад наступным санорным: *сѣлѣзу* → *з'лезу*, *сѣрѣзати* → *зрэзаць*, *сѣводити* → *зводзіць*, *отѣлѣса* → *ад лесу*, *сѣ розума* → *з розуму*, *сѣ моря* → *з мора*.

Некалькі прыкладаў адлюстравання гэтага змянення ў беларускіх пісьмовых помніках: з *бортью* (Гр. Анофр.), з *братъю* (Вілен. л.), з *беглице, збежаніе, зверхоу* (Стр. Хр.), *одѣ дна*, з *розоума, згинула надея* (Ж. Алякс.), *згинула, збѣгло сѣ* людей, з *мачохою, з нихъ, з великою покорою, вызволена, з доброю, змилися* (Трыстан), з *ягнеты, з дѣтми, з многими, з малым войском*,

з братею (Рачынскі с.), збудовалъ, звѣзалъ (Цяпінскі). зберѣ, збирати (Руф), збурышы (Атыла).

Прыпадабненне глухих да звонкіх часткова замацавалася і ў сучаснай арфаграфіі: пішам з у слове збіць (з былога събити), ад у слове адбіць (з былога отъбити).

Асіміляцыйнае змяненне с на з, т на д у былых прыстаўках съ-, отъ- перад звонкім кораня садзейнічала выпрацоўцы прыставак з- і ад- ці ада- (ненаціскны о ў прыстаўцы отъ- супаў з а). Такое змяненне адбывалася спачатку толькі перад звонкімі зычнымі: съдати → сдати → здаць, отъдати → отдати → аддаць, а потым і перад санорнымі: зламаць (← съломати), зрэзаць (← сърѣзати), звезці (← съвезти), змена (← съмѣна), з'ехаць (← съѣхати), адрэзаць (← отърѣзати), адліць (← отълити), ад'ехаць (← отъѣхати), адмяніць (← отъмѣнити).

Такім чынам, прыстаўкі з-, ад- фанетычна ўзніклі перад звонкімі зычнымі, потым сталі ўжывацца перад санорнымі. Так адбылося і з прыназоўнікамі з і ад(ада), праўда, у з'яўленні прыназоўніка з адыграла ролю і тое, што ў беларускай мове са старажытных часоў прыназоўнікі с і изъ зліліся ў адзін прыназоўнік з, які мае варыянт са: з Рагачова, з радка і са мною (съ мною).

Ужо заўважана, што прыпадабненне глухого да звонкага замацавалася і ў арфаграфіі, але непаслядоўна. Не зважаючы на вымаўленне маладз'ба, проз'ба, каз'ба, пішам малацьба, просьба, касьба.

§ 77. Прыпадабненне ў спалучэнні дн

У выніку прыпадабнення зычнага д да наступнага н (бѣдѣнѣи → бедны) у частцы беларускіх гаворак развіўся цвёрды падвойны зычны н: анна (з одьна), халонны (з холодѣнѣи). Змяненне дн на нн — дыялектная з'ява. У літаратурнай мове толькі ў слове сёння вымаўляецца і пішацца нн на месцы былога дѣн: сего дѣн(я) → сегоднѣя → с'онн'а. Падвойны мяккі зычны вымаўляецца ў слове сёння гэтак, як падоўжаны н у словах пытанне, развітанне, шанаванне.

§ 78. Зліццё свісцячых сс → с, зс → с, цс → ц

Пасля страты рэдукаваных узніклі групы з двух свісцячых зычных. Калі такая група была не ў інтэрвакальнай пазіцыі, два свісцячыя зліваліся: русьскѣи → русский → рускі. Вынікі зліцця абазначаюцца і на пісьме: рускі, залескі, палескі, шавецкі (← шѣвьцьскѣи). Зліццё свісцячых адбылося і ў выпадках, калі свісцячы с утварыўся з шыпячага ў выніку прыпадабнення: убожѣство → убож'ство → убоство → убоства (гл. § 74).

У старажытных беларускіх тэкстах сустракаем неаспрэчнае пацверджанне зліцця гукаў: руски, логозкая дань (Гр. 1387), французских, французское земли (Атыла), блиско (Рымша), свѣта руского (Еўлашэўскі), прѣскомѣ (Баркул. л.).

§ 79. Узнікненне падоўжаных зычных

У фанетычнай сістэме беларускай мовы зычныя адрозніваюцца паводле даўжыні. Побач з зычнымі дз'(з'), з', л', н', с', ц', ж, ч, ш звычайнай даўжыні маюцца падоўжаныя (доўгія) зычныя²⁴:

дз'(з') і ддз': судзіць і суддзя, (на) калодзе і каладдзё;
з' і зз': мазі і маззю, жалеза і жалеззе,
л' і лл': колем і коллем, поле і Заполле,
н' і нн': астыне і снаданне, мяне і чытанне,
с' і сс': вясёлы і кассё, (у) лесе і Залессе,
ц' і цц': (у) жыце і жыццё, (на) плоце і Забалоце,
ж і жж': рэжа і Падбярэжжэ, ружа і падарожжэ,
ч і чч': рэчак і Зарэчча, крычу і рэччу,
ш і шш': ціша і зацішша, цішу і цішшу.

Падоўжаныя зычныя на пісьме абазначаюцца падвойным напісаннем літары: падарожжэ, застрэшша, заданне і г. д., толькі дз'(з') — трыграфічна: каладдзё, стагоддзе.

²⁴ Падоўжаныя зычныя ў беларускай мове — вынік змянення пэўных гукавых спалучэнняў («мяккі+б+ш») і ў пэўных разрадах слоў; гэта — назоўнікі ніякага роду тыпу Заброддзе, узбярэжжэ, жалеззе, зелле, калоссе, пацціццё, падстрэшша; назоўнікі жаночага і (адзінкавыя) мужчынскага роду тыпу ралля, суддзя; назоўнікі жаночага роду тыпу соль у творным склоне адзіночнага ліку: моладдзю, соллю; некаторыя прыслоўі: увушшу (у вухах). Гістарычна падоўжыліся толькі мяккія зычныя, у тым ліку і шыпячыя.

Ад паказаных падоўжаных адрозніваюцца, пры гістарычным бачанні і разуменні мовы, зычныя ў словах тыпу Паддубны, мякка, насценны, а таксама ў спалучэннях тыпу пад Докшыцамі, над Дунілавіцамі. Зычныя ў гэтых і падобных прыкладах здаўна называюць падвойнымі (або — ватрыянтам слова — падвоенымі); паходжанне іх нельга блытаць з паходжаннем падоўжаных. У словах тыпу Паддубны, мякка, насценны абодва д (д+д), к (к+к), н (н+н) былі (і сёння) цвёрдыя. І настаўнік, і студэнт, і вучань пры падзеле на марфемы слоў, напрыклад, Паддубны, аддаць, раззброены аддзяляць прыстаўку, якая канчаецца гукам д ці з, ад кораня, які пачынаецца гукам д ці з; пры падзеле на марфемы слоў мякка, насценны выдзяляць корані (як і ў словах мяк-іш, сцен-к-а), суфіксы, без паўтарэння ўскладанай агаворкі пра падоўжаныя к у слове мякка і н у слове насценны; такая агаворка будзе больш змяняльна, чым дапамагаць практычнаму вывучэнню марфалогіі слова, правіла пераносу слова і інш. У словах тыпу галлѣ, узбярэжжэ, зелле, кассё, зацішша падоўжаны зычны належыць адной марфеме — кораню (-бярэжжэ-, галл-, касс- і г. д.). У словах тыпу чытанне, заданне падоўжаны н належыць суфіксу. У літаратуры (перш за ўсё — у вучэбнай) пісалі і пішуць пра падвойныя зычныя на той падставе, што побач апынуліся зычны прыстаўкі і кораня, кораня і суфікса; марфалагічная будова такіх слоў празрыстая (пад-добрыйца, ад-даваць). Вылучэнне падвойных зычных — практычна апраўданае, невыпадковае, хоць і сустракаем супадзенне падвойных з падоўжанымі (параўн.: збожжэ, зацішша і раз-жаваць — ражжаваць, рас-шырыць — рашышырыць).

кага з глухім: *дубы* — *дуп*, *лугі* — *лук*, *мёду* — *мёт*, *вушы* — *вуш*, *kozy* — *кос*. Звонкі *в* у беларускай мове чаргуецца са звонкім *ў*: *крыві* — *кроў*, *карова* — *кароў*, з'яўляецца санорным, не мае адпаведнага парнага глухага. У рускай мове звонкі *в* выступае ў пары з адпаведным глухім *ф*: *крававый* — *кроф'*, *глава* — *глаф*, *травя* — *трафка*.

РЭДУКАВАНЫЯ *Ы, І* (НАПРУЖАНЫЯ *Ъ, Ъ*) І ІХ ЛЭС

§ 82. Паходжанне рэдукаваных *ы(ы_р)*, *і(і_р)*

Ва ўсходнеславянскай мове былі *ы*, *і* доўгія (*рыба*, *горы*, *сынъ*, *ликъ*, *липа*, *листъ*) і *ы*, *і* кароткія, рэдукаваныя (*крыю*, *шия*, *чий*). Рэдукаваныя *ы*, *і* называюць яшчэ напружанымі *ѣ*, *ѣ*, бо гэтыя *ы*, *і* паходзяць адпаведна з *ѣ*, *ѣ*, што былі ў спалучэнні з наступным *ј*.

§ 83. Лёс рэдукаваных *ы*, *і*

Узнікненне і змяненне рэдукаваных *ы*, *і* зручней паказаць на поўнай прыметнікавай форме. Гэтая форма (*молодыи*, *слѣпыи*) утварылася шляхам зліцця кароткага прыметніка і ўказальнага займенніка мужчынскага роду *јѣ*. Займеннік гэты меў аснову *ј* і канчатак *ѣ*, на пісьме абазначаўся літараю *и*. Такім чынам, форма *слѣпыи* ўзнікла з *слѣпѣ* і займенніка *и(јѣ)*; рэдукаваны *ѣ* пры зліцці двух слоў апынуўся ў моцнай пазіцыі, бо стаяў перад складам з канцавым слабым *ѣ*. Перад *ј* рэдукаваны *ѣ* змяняўся на рэдукаваны *ы(ы_р)*: *слѣпы_рјѣ*. У беларускай, а таксама ва ўкраінскай мове *ы_р* падоўжыўся і супаў з *ы* звычайным. У рускай мове *ы_р*, як і моцны *ѣ*, змяніўся на *о*: *добро_рјѣ*, *чистой*, *молодой*, *слепой*, *золотой*, *такой*, *глухой*, *дорогой*. У словах тыпу *слѣпы_рјѣ*, *таковы_рјѣ* адбыліся і іншыя змяненні. Яшчэ ва ўсходнеславянскай мове страціўся канцавы *ѣ*, на канцы слова апынуўся зычны *ј*, які абазначаўся на пісьме літараю *и* ці *й*, потым гэты зычны адпаў і ў беларускай мове замацаваліся *сляпы*, *залаты*, *малады*, *глухі*²⁷, *такі*. У рускай і ўкраінскай мовах зычны *й* (былая аснова ўказальнага займенніка *јѣ*) захаваўся, стаўшы часткаю канчатка:

<i>слѣпѣ_рјѣ</i> → <i>слѣпы_рјѣ</i>	<div> <div>бел. <i>слепы́й</i> → <i>сляпы</i></div> <div>укр. <i>сліпий</i></div> <div>руск. <i>слепой</i></div> </div>
<i>такѣ_рјѣ</i> → <i>такы_рјѣ</i>	<div> <div>бел. <i>такы́й</i> → <i>такі</i></div> <div>укр. <i>такий</i></div> <div>руск. <i>такой</i></div> </div>

²⁷ Ненаціскны *ы* з былога *ы_р* ў рускай мове з часам змяніў сваё гучанне, змянілася і абазначэнне яго на пісьме: *добро_рјѣ* → *добры́й*, *чистой* → *чистый*.

²⁸ Пра змену *гы* → *гі*, *кы* → *кі*, *хы* → *хі* гл. § 103.

Рэдукаваны *ѣ* ў пазіцыі перад *ј* змяніўся на *ы_р*, які ў беларускай мове, як і ва ўкраінскай, супаў з *и(і)*, а ў рускай — з *э(е)*. Пакажам на прыкладзе. Сучасны займеннік *чий* паходзіць з *чыѣ_р*; моцны рэдукаваны *ѣ* змяніўся на *ы_р*, канцавы *ѣ* страціўся: *чыѣ_р* → *чы_рй*. У мове беларусаў *ы_р* супаў з *и(і)* звычайным (*чій*), а пасля зацвярдзення *ч* галосны *і* → *ы*, у выніку: *чий*. У рускай мове *чы_рјѣ* → *чей*. Такі самы і ўзнік у словах тыпу *летні*, *сіні*:

<i>лѣтънѣ_рјѣ</i> → <i>лѣтъни_рјѣ</i>	<div> <div>бел. <i>летні́й</i> → <i>летні</i></div> <div>укр. <i>літній</i></div> <div>руск. <i>летней</i></div> </div>
<i>синѣ_рјѣ</i> → <i>сини_рјѣ</i>	<div> <div>бел. <i>сіні́й</i> → <i>сіні</i></div> <div>укр. <i>синій</i></div> <div>руск. <i>синей</i></div> </div>
<i>другѣ_рјѣ</i> → <i>други_рјѣ</i>	<div> <div>бел. <i>другы́й</i> → <i>другі</i>²⁹</div> <div>укр. <i>другий</i> (<i>другый</i>)</div> <div>руск. <i>другой</i></div> </div>
<i>чыѣ_рјѣ</i> → <i>чи_рјѣ</i>	<div> <div>бел. <i>чий</i> → <i>чий</i></div> <div>укр. <i>чий</i> (<i>чий</i>)</div> <div>руск. <i>чей</i></div> </div>

У словах тыпу *летней*, *синей* у рускай літаратурнай мове галосны *э(е)* не пад націскам вымаўляецца як сярэдні паміж *і* і *э* гук, а на пісьме (пад уплывам стараславянскай пісьмовай традыцыі) абазначаецца літараю *и*: *синий*, *летний*, *зимний*. Пад націскам *э(е)* захаваўся: *чей*, *бей*, *пей*:

<i>біѣ_ри</i> → <i>би_ри</i> , <i>піѣ_ри</i> → <i>пи_ри</i>	<div> <div>бел. <i>бі́й</i> → <i>бі</i>; <i>пі́й</i> → <i>пі</i></div> <div>укр. <i>бий</i> → <i>бий</i>; <i>пий</i> → <i>пий</i></div> <div>руск. <i>бей</i>; <i>пей</i></div> </div>
<i>шыѣ_ра</i> → <i>ши_ра</i>	<div> <div>бел. <i>шы́я</i> → <i>шыя</i></div> <div>укр. <i>шій</i> (<i>шійя</i>)</div> <div>руск. <i>шея</i></div> </div>

Такім чынам, фанетычнае адрозненне, якое назіраецца ў беларускай і рускай мовах:

у форме прыметнікаў і прыметнікавых слоў назоўнага (вінавальнага) склону мужчынскага роду тыпу *малады* — *молодой*, *святы* — *святой*, *густы* — *густой*, *тугі* — *тугой*, *глухі* — *глухой*, *сухі* — *сухой*, *другі* — *другой*, *такі* — *такой*, які — *какой*;

у дзеясловах абвеснага ладу тыпу *выю* — *вою*, *выеш* — *воешь*, *мыю* — *мою*, *мыеш* — *моешь*, *крыю* — *крою*;

²⁹ Пра страту канцавога *ј(й)* гл. § 102.

у дзеясловах загаднага ладу тыпу *мой — мой, брый — брей, шый — шей, бі — бей, пі — пей*;

у асобных словах тыпу *шыя — шея, чый — чей* — тлумачыцца розным лёсам рэдукаваных *ы, і*. Гэта адрозненне развілося на працягу XII—XIII ст. Змяненне *ы_р, у_р* на *ы, і*, хоць і непаслядоўна, адлюстроўваюць беларускія пісьмовыя помнікі: *тыи, шию* (Гр. 1300); *иии* (Стр. Хр.); *золотыи, помые* (Ж. Алякс.); *чыи* (Акт. Магіл.); *шыи* (Атыла); *выю* (Зіз. Лекс.); *што на тобѣ дамѣ, тоѣ ѣжѣ и пи; тыи день; злыи; пане, не заби Трыщана, але заби мене* (Трыстан).

ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ, НЕ ЗВЯЗАНЫЯ СА СТРАТАЮ РЭДУКАВАНЫХ

§ 84. Агульныя заўвагі

У гэтым падраздзеле спынім увагу на фанетычных змяненнях, непасрэдна не звязаных са стратаю рэдукаваных *ѣ, ъ, і* на выніках гэтых змяненняў. І сістэма галосных і сістэма зычных перажылі істотныя і выразныя змяненні. Развіліся яркія, характарыстычныя асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

Параўноўваючы некаторыя змяненні, звязаныя і не звязаныя са стратаю рэдукаваных, можна ўбачыць нааўнасць супярэчлівых працэсаў. Так, у XIII—XV ст. развіліся мяккія афрыкаты *дз' (з')* і *ц'* (*дзеці, дзесьці, дзвесце, цвісці, дзверы*); былыя цвёрдыя *д, т*, прыпадабняючыся да мяккіх зычных, а таксама памяжчоныя перад галоснымі прыдняга рада і на канцы слова яшчэ больш памяжчліся; такі ж лёс у акрэсленых пазіцыях свісцячых *з, с*: *сѣбирати → сѣбират' → з'бірац', иди — ідзі, з'ліс'цікаў, с'мятана, з'няць, з'нес'ці, рыс', снас'ці*. Памяжчліся таксама заднеязычныя *г, к, х* (былыя спалучэнні *гы, кы, хы → гі, кі, хі*), у выніку з'явіліся мяккія заднеязычныя, напрыклад *к'* перад злучнікамі *і (рук і ног)*. З другога боку, шыпячыя *ц і р* зацвярдзелі: *шѣвѣць → шавец, конѣць → канец, рѣзѣць → рэзкі*.

§ 85. Змяненне галоснага ѣ

Галосны *ѣ* (ён вымаўляўся як дыфтонг *іэ (іе)*) пачаў змяняцца яшчэ ва ўсходнеславянскай мове, але не ва ўсіх дыялектах адначасова, і вынікі яго змянення не аднолькавыя. У адных гаворках усходнеславянскай мовы паступова ўзмацняўся першы элемент дыфтонга, а ў другіх — другі. У выніку галосны *ѣ* ва ўсходніх славян стаў вымаўляцца або як *і*, або як *э (е)*. Так, ва ўкраінскай мове, у значнай частцы яе гаворак, *ѣ* (дыфтонг *іе*) змяніўся на *і*: *літо, вітер, сіно, летіла, дідусь, у Києві, у літі*. Супадзенне *ѣ* з *і* ўласціва таксама паўночнарускім гаворкам.

У беларускай мове, як звычайна пішуць, галосны *ѣ* супаў з *э (е)*. Пададзім некаторыя ўдакладненні.

1. Змяненне *ѣ* на *э (е)* у беларускай мове — працэс вельмі працяглы. Распачаўшыся ў гаворках, дзе гарады Полацк, Віцебск, Орша, Мсціслаў, Дуброўна, Сянно і інш., змяненне *ѣ → э (е)* з часам пасоўвалася на поўдзень і паўднёвы захад. Беларускія помнікі адлюстроўваюць яго яшчэ з XIII—XIV ст. Так, у смаленскай грамаце 1229 г. пісец часта піша *е (ѣ)* — на месцы *ѣ*, а на месцы *е* — *ѣ*: *всемѣ, ѣ хали, темѣ, оу ризе* (ва ўсіх гэтых словах на месцы *ѣ* — *е* ці *ѣ*), *вѣрьнемѣ, будѣте, останѣтъ, смольнѣскѣ, всѣго* (ва ўсіх гэтых словах *ѣ* — на месцы *е*). У некаторых дзелах помнікаў XVI ст. фактычна не ўжываецца літара *ѣ*.

2. На значнай частцы тэрыторыі бытавання сучаснага паўднёва-заходняга беларускага дыялекту былы *ѣ* адрозніваецца ад *э (е)*, г. зн. не супаў з *э (е)*. У адных раёнах (Клецкі, Светлагорскі, Слуцкі, Капаткевіцкі, Ляхавіцкі) галосны *ѣ* вымаўляецца як гук *э (е)*, набліжаны да *і*, гэты *э (е)* называюць *э (е)* «закрыты» і абазначаюць так: *ѣ̌ (ѣ̌)*; у другіх раёнах, галоўным чынам на паўднёвай Брэстчыне, *ѣ* вымаўляецца як дыфтонг *іе* або яго варыянты. Гэта значыць: працэс супадзення *ѣ* з *э* не закончыўся і сёння.

3. У беларускай мове ёсць група слоў, у якіх *ѣ* супаў з *і*. У ліку іх: *Мінск* (з *Мѣньскѣ*), *усміхацца* (параўн. *смах, смешна*), *цвісці, расцвітаць, цвілы, світаць, світанне* (параўн. *светлы, сусвет*), *звінець*.

У рускай літаратурнай мове таксама ёсць словы з *і* на месцы *ѣ*: *свидетель* (ад таго кораня, што і *с-вед-ка* — 'той, хто ведае'), *мизинец* (параўн. бел. *мэзенец* і *мэзены*, усх.-сл. *мѣзѣныцѣ*), *сидя*, *сидеть* (параўн. бел. *седзячы, сядзець*) і некаторыя іншыя.

Галосны *э (е)* з *ѣ*, як правіла, не супаў з *о* (гл. § 86).

§ 86. Змяненне э (е) на о (ѐ)

У гэтым параграфі разгледзім адно з самых складаных пытанняў гістарычнай фанетыкі. Размову пачнём з назіранняў над словамі з сучаснай беларускай мовы, у якіх ёсць чаргаванне *э : о (е : ѐ)*:

дзень (дз'эн') — падзёнішчык (падз'ёншчык),
несці (н'эс'ці) — нёс (н'ёс),
вяселле (в'ас'ѣл'э) — вясёлы (в'ас'ёлы),
месці (м'эс'ці) — мёў (м'оў),
шэсць (шэс'ці) — шобсты,
бярэзнік (б'арэз'нік) — бярёза.

Пры гэтым гістарычным чаргаванні назіраецца мена галоснага *э (е)* з галосным *о (ѐ)*. І адзін, і другі галосны ў гэтых пры-

кладах націскны, але першы з іх пад націскам пасля мяккага або зацвярдзелага зычнага перад мяккім, а другі — таксама пад націскам і пасля мяккага ці зацвярдзелага, але перад цвёрдым зычным. Такое чаргаванне не спрадвечнае, яго не было ў агульнаславянскай мове-аснове, яно пачало развівацца ва ўсходнеславянскай мове з XII ст. Што гэта чаргаванне не спрадвечнае, відаць і з таго, што ў далёкай старажытнасці памярконы зычны не спалучаўся з наступным галосным *о*; такім чынам, на месцы сучаснага *о(ё)* пасля мяккага ці зацвярдзелага (былога мяккага) зычнага быў іншы галосны — *э(е)* або *ь*. З гэтага вынікае наступнае: у сучаснай беларускай мове ёсць *о* спрадвечнае: *добры, востры*, ёсць *о* з *ѣ*: *мѣхъ* → *мох*, *сѣдня* → *сотня*, ёсць *о* з *э*: *нѣсці* → *н'ос*, ёсць, нарэшце, *о* з *ь*, прычым *ь* спачатку перайшоў у *э(е)*: *овьсѣ* → *овес*, *жучькѣ* → *жучек*, а потым гук *э(е)* змяніўся на *о*: *ов'эс* → *ав'ос*, *жуч'эк* → *жучок*. Няцяжка бачыць, што пераход *э(е)* у *о(ё)* працягваўся і пасля змянення (страты ці праянення) рэдукаваных *ѣ*, *ь*.

Гісторыкі фанетыкі вызначаюць два перыяды ў гісторыі пераходу *э(е)* у *о(ё)*. Першы перыяд быў агульнаўсходнеславянскі, сказаць інакш, змена *э(е)* на *о(ё)* распачалася да ўтварэння трох асобных усходнеславянскіх моў. Пераход *э(е)* у *о(ё)* адбываўся толькі пасля спрадвечных мяккіх перад наступнымі цвёрдымі зычнымі і не абавязкова пад націскам. Гэта паказваюць і помнікі XI—XIII ст. і сучасная ўкраінская мова, у якой, дарэчы, галосныя *о*, *э* захоўваюцца ў ненаціскавай пазіцыі: *шовковий, чоловік, чого, чому, чоло, пино, його, чотири, жонатий*.

Вынікі пераходу *э(е)* у *о(ё)* пасля спрадвечных мяккіх захаваліся ў беларускай мове толькі пад націскам: *чорт, нічѣга, чуѣба, шѣсты, пайшѣў*, а ў ненаціскавай пазіцыі *о* з *э*, як і ўсякі галосны *о*, змяніўся (аканне): *шоўк* — *шайковы*, *чорт* — *чарцяня*, *чалавек* (← *чоловекъ* ← *человѣкъ*).

Другі перыяд змены *э(е)* на *о(ё)* пачынаецца з пераходу памярконых зычных *в*, *з*, *с* і іншых у мяккія перад галоснымі пярэдняга рада. Змяненне гэтых *э(е)* на *о(ё)* не агульнаўсходнеславянская асаблівасць, яна ахапіла толькі дыялекты, з якіх развіліся беларуская і руская мовы. У мове ўкраінцаў *э(е)* захаваўся: *овес* (ов'эс), *щоденний*.

Спынімся на адлюстраванні змены *э(е)* → *о(ё)* у беларускіх помніках. Найбольш паслядоўна галосны *о* з *э(е)* сустракаецца пасля шыпячых (і пад націскам і не пад націскам): *нашому, вашому, чотырыста, чоломъ*³⁰, *шол, в тым жо, хочомъ* (Гр. 1300), *ничого, сторожою* (Вілен. л.), *чому, свѣчо* (Ж. Алякс.), *шостый* (Скарына, Юдзіф), *шостый* (Ст. літ. 1566), *чорны* (Акт. Магіл.), *товаришовъ* (Кн. пас.).

Што да змянення *э(е)* → *о(ё)* пасля іншых зычных, то яно

³⁰ Першыя чатыры прыклады з кн.: Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. — М., 1955, с. 171.

адлюстравалася ў помніках горш: традыцыйнае пісьмо, традыцыйнае абазначэнне гукаў замяніла перадачы новага ў мове; змяненне галоснага *э(е)* пасля шыпячых не выклікала цяжкасці пры перадачы на пісьме, а пасля *л*, *н* і іншых зычных цяжкасць была вельмі відавочная. Аднак, хоць і не часта, сустракаецца напісанне ў тэкстах *о* з былога *э*: *кнѣзѣ Семоѣ, сто рубловъ, зѣ лугами хмеловыми, слоѣы*³¹, *всѣо, бабѣонка, хасѣѣолу, з рубловъ, дзѣонъ, нѣдалѣока, усѣо* (Шк. камед.); *мо, ло* чытаюцца як *мё, лё*, а *сѣо, бѣо, цѣо, дзѣо, лѣо* — як *сё, бё, цё, дзё, лё*.

Беларускія помнікі, напісаныя лацінкаю, паўней, прыкметна лепей засведчылі *о* з *э(е)* пасля неспрадвечна мяккіх; гэтаму садзейнічала выкарыстанне польскай пісьмовай практыкі, дзе мяккасць зычных перад галоснымі абазначаецца літараю *i*: *werebiow, zawsiody, jowchima, jost* (Ліст).

§ 87. Адсутнасць змянення *э* → *о* ў словах тыпу *сена, першы, нясеш* і інш.

З пункту гледжання сучаснай мовы пераход націскавага *э(е)* у *о(ё)* перад наступным цвёрдым зычным адбываўся непаслядоўна. Так, сустракаем яго ў словах тыпу *ацѣліца* — *ацѣл* (ац'ол), *месці* — *мѣй* (м'оў), *насельніцтва* — *пасѣлак* (пас'олак), *шэсць* — *шосты*, *сярэдні* — *асяродак*, *ажэніцца* — *жонка*. Аднак галосны *э(е)* захаваўся і не супаў з *о* ў словах *лес, рэдка, рэчка, першы, нясеш, адзежа*, хоць *э(е)* і ў пазіцыі пасля мяккага ці зацвярдзелага (г. зн. былога мяккага) зычнага перад наступным цвёрдым. У прыгаданых і шматлікіх іншых прыкладах з пункту гледжання сучаснасці ўмовы пераходу ёсць, але гістарычна гэтых умоў не было.

У словах *лепшы, дзед, лета, сена, стрэх* (родны склон множнага ліку), *ехаць, ем, бедны, сеў, сценка, хлеб, сядзеў, ляцеў, смех, вера, дзейка, праверка* і іншых галосны *э(е)* паходзіць з *ѣ*, які ў часы, калі развівалася змяненне *э(е)* на *о(ё)*, адрозніваўся ад *э(е)* і, такім чынам, не пераходзіў у *о(ё)*.

У словах тыпу *нясеш, ідзеш, бярэш*³², *цяпер, першы, верхні, касея, маладзец, меншы, церці, карэя* захаваўся *э(е)* таму, што наступны зычны быў мяккі: *берешь, корыць, коньць*.

Захаваўся *э(е)* у запазычаных словах: *метрыка, прафесар, генетыка, сцэна, манера, ракета, камета, планета, электрыка* і інш.

У беларускай мове ёсць выпадкі ўзнікнення *о(ё)* на месцы *э(е)* пры адсутнасці неабходных фанетычных умоў. Так, напры-

³¹ Першыя чатыры прыклады з кн.: Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа, с. 177—178.

³² Інакш у рускай мове: *несешь* → *нес'ош*, *идешь* → *ид'ош*, *молодёжь*, дзе зычныя *ж*, *ш* зацвярдзелі раней, чым у беларускай мове.

клад, у слове *клёнік* галосны *о(ё)* неспрадвечны. Як растлумачыць яго з'яўленне? У форме *клён* (з *кленъ*) націскны *э(е)* перад наступным цвёрдым заканамерна перайшоў у *о(ё)*. У памяншальнай форме *клёнік* галосны *о(ё)* з'явіўся на ўзор (паводле аналогіі) слова *клён*. Форма *(на) лёдзе* ўзнікла на ўзор формы *лёд*; *(на) бярозе* — на ўзор *бяроза, бярозу, бярозы, бярозамі* і г. д.; *гульнёю* ці *гульнёй* (*гул'н'ою, гул'н'ой*), *раллёю* ці *раллёй* (*рал'ою, рал'ой*) — на ўзор *вадою* ці *вадой, хадою* ці *хадой*.

У словах *гнёзды, сёдлы* галосны *о(ё)* з'явіўся нефанетычным шляхам на месцы былога *ѣ*. На ўзор *сёлы, сёстры* стала *гнёзды, сёдлы* замест чаканага *гнёзды, сёдлы* (← *гнѣзда, сѣдѣла*).

§ 88. Змяненне канцавога *э(е)* на *о(ё)*

Ва ўсіх выпадках на месцы сучаснага канцавога *о(ё)* пасля мяккіх і зацвярдзелых (былых мяккіх) зычных быў галосны *э(е)*: *жыц'о* — з *жытьѣ*, *гал'о* — з *гольѣ*, *плячо* — з *плече*, *ужо* — з *уже*, *усё* — з *всѣ*, *маё* — з *моѣ*, *тваё* — з *твоѣ*, *сваё* — з *своѣ*. У гэтых і падобных словах, у якіх націскны галосны *э(е)* стаяў пасля мяккіх (у тым ліку пасля шыпячых) на канцы слова, пераход адбыўся на ўзор слоў з канцавым *о* пасля цвёрдых зычных (тыпу *акно, гняздо, сядло, кубло, крыло, вясло*). У частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак (напрыклад, каля Турца, Карэліч, Міра) адбыўся пераход у *о(ё)* ненаціскавага канцавога *э(е)*: *вясёлё, пытанё, заданё, чаканё*.

§ 89. Аканне

Аканне з'яўляецца і арфаэпічнай нормай беларускай літаратурнай мовы; замацавалася аканне і ў беларускай арфаграфіі. Калі гаварыць крыху спрошчана, аканне — гэта супадзенне ненаціскных галосных *о, э, а* з *а*: *рогі* — *рагамі, жэрда* — *жардзіна, вар* — *варыць*. Такое азначэнне падыходзіць да акання, скажам, Дзяржынскага, Пухавіцкага раёнаў, да акання беларускай літаратурнай мовы, але не падыходзіць да акання, напрыклад, Віцебскага, Расонскага, Гарадоцкага, Мсціслаўскага раёнаў. У гаворках гэтых раёнаў сустракаем не толькі *а* (з *о, э, а*), а і *ѣ* або *ы* (*вѣда* ці *выда, нѣга* ці *ныга*), а пасля мяккіх зычных — *і* (*сістра*). У паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках ненаціскныя *о, э, а* супадаюць то з *а* (*на гары, на гары, гарой, на назѣ, нагу, нагой*), то — перад складам з націскным галосным *а* — з *ѣ* або *ы* (*нѣга* ці *ныга, вѣда* ці *выда*). Таму аканне ў беларускіх народных гаворках — гэта неаднароднае галосных *о, э, а* ў ненаціскавай пазіцыі.

Праблема паходжання акання (наяўнасць акання і окання) ва ўсходнеславянскіх мовах вельмі складаная. Спынімся на дзвюх, найбольш вядомых гіпотэзах паходжання гэтай асаблівасці вакалізму. Адны сучасныя вучоныя, напрыклад Р. І. Аванесаў, лічаць, што аканне развілося ў пісьмовую пару, з'явілася вынікам змянення характару націску і рэдукцыі ненаціскных галосных: узнікненне экспіраторнага націску прывяло да перамеркавання выдыхальнай сілы пры вымаўленні складоў, адны склады ў слове (словах) узмацніліся, другія — аслабіліся, у выніку гэтага аслаблення ненаціскных *о, э, а* супалі ў вымаўленні з *а*. Аўтары і паслядоўнікі гэтай гіпотэзы (яе называюць рэдукцыйнаю) лічаць, што ў дапісьмовую і пачатку пісьмовай пары ва ўсходніх славян акання не было, што яно развілася ў XIII і наступных стагоддзях.

Другія вучоныя выказваюць іншае меркаванне. Так, напрыклад, Ф. П. Філін лічыць, што аканне і оканне ўзніклі ў VII—VIII ст. і з'явіліся вынікам змянення агульнаславянскага *а*, які абазначае спалучэннем *а^о* (Пронхождение русского, украинского и белорусского языков. М., 1972). Ненаціскны *а(а^о)* у адных гаворках змяніўся на *а*, у другіх — на *о*.

Даследчыкі старажытнай беларускай мовы (А. Сабалеўскі, Х. Станг³³) выявілі адлюстраванне акання ў беларускіх пісьмовых помніках яшчэ XV ст. Выпадкі адлюстравання акання ў XV ст. сведчаць, што гэта фанетычная рыса беларускага вакалізму ўзнікла ў мове раней. У тэкстах XVI ст. напісанне *а, я(ѣ, ѿ)* на месцы этымалагічных *о, э(е)* у ненаціскных складах сустракаецца крыху часцей: *калі, магли, стаить, при вѣликой дарозѣ, сабою, сагнути, здорова, грамаде, ападали, таго, скуръ дубѣныхъ, дастаточне, вызвалѣти, маланыѣ, нагах, сенажати, карою, гарѣчестъ³⁴, таварыши* (Кн. пас.), *збежища дорогъ* (Цяпінскі), *ѿганѣти* (Сапега), *почала цаловати* (Трыстан).

Прыкметна паўней абазначаецца аканне ў беларускіх тэкстах, напісаных лацінкаю, і ў некаторых тэкстах, напісаных кірыліцаю ў XVIII ст. Так, напрыклад, у камедыі са зборніка К. Марашэўскага (толькі ў шасці яе радках) сустракаем: *majo, chadzu, pieraz, caluhieñki, aniemiel, tapara, cara* (цэн — цана), *małaczu, paudnia, adzin, pamahala, wiedama, žanockaja, kolka*.

У сучаснай беларускай мове аканне прагрэсіруе: у гаворках з няпоўным недысімілятыўным аканнем сустракаем на месцы канцавога ненаціскавага *о, э* галосны *а*: *смѣчнаго* → *смѣчнага, рѣўно* → *рѣўна*. Яно (аканне) паступова пашыраецца і на тэрыторыю гаворак з традыцыйным оканнем: *хвѣрого* → *хвѣрага*.

³³ Соболевский А. И. Смоленско-полоцкий говор в XIII—XIV в. — Русский филологический вестник, 1886, № 1, с. 12; Stang Chr. S. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. — Oslo, 1946, s. 41.

³⁴ Прыклады з кн.: Булыка А. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы, с. 69.

§ 90. Страта канцавога і

Страту канцавога і можна бачыць на асобных словах. Так, напрыклад, адпаў канцавы і (суфікс) у прыслоўі *досыць* (*досыць*'), якое ўтварылася з *до сыти* (прыназоўнік *до* + родны склон назоўніка *сыть*, які скланяўся, як *соль*, *кость*). Страту канцавога і можна паказаць таксама на групах дзеясловых форм. У старажытнасці інфінітыў паслядоўна канчаўся на і(и):

робити, мовити, казати, носити, бѣдовати, мѣлчати, дрѣжати, трѣвожити, будовати;

нести, красти, плести, мести, класти, вести, везти;

мочи, стеречи, стричи, лечи.

Дзеясловы ў неазначальнай форме, аснова якіх канчалася на галосны (мови-ти, роби-ти), страцілі гэта і: *казати* → *казаць*, *мовити* → *мовіць*, *мѣлчати* → *маўчаць*, *робити* → *рабіць*, *клекота-ти* → *клекатаць*.

Інфінітывы, аснова якіх канчаецца на зычны (*нес-*, *крас-*, *плес-* і інш.), захавалі галосны і: *нести* → *несці*, *плести* → *плесці*, *вести* → *весці*.

Дзеясловы, у інфінітыве якіх аднавіўся заднеязычны асновы (*лечи* → *легчы*), захавалі і, які пасля зацвярдзення ч супаў з гукамі *ы*: *легчи* → *легчы*, *берегчи* → *берагчы*, *стригчи* → *стрыгчы*, *сѣкчи* → *сѣкчы*.

Канцавы галосны і страцілі таксама шматлікія дзеясловы ў форме загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку пры націску на аснове: *стѣни* → *стань*, *гѣни* → *гянь*, *кѣни* → *кінь*, *рѣжи* → *рэж* (→ *рэш*), *бѣди* → *будзь* (→ *буць*). Страта і ў форме 2-й асобы адзіночнага ліку адбылася і на форме 2-й асобы множнага ліку: *стань* — *станце*, *едзь* — *едзце* (*ецьце*), *кінь* — *кінце*.

Дзеясловы загаднага ладу з націскам не на аснове захавалі канчатак -і: *нясі*, *ідзі*, *пляці*, *мяці*. Захаваўся канчатак -і таксама ў дзеясловах з націскавай асновай, калі яна канчаецца на групу зычных: *стукні*, *грукні*, *бразні*, *грымні*.

Асобна спынімся на дзеясловах тыпу *давай* → *давай*, *читай* → *чытай*, *ховай* → *хавай*. Нельга лічыць, што ў гэтых і падобных дзеясловах галосны і змяніўся на й; тут таксама адбылася страта канчатак -і. Што ж да *й(ј)*, то на гэты *й* канчалася ў старажытнасці і канчаецца сёння аснова дзеяслова: *хавай-уць* — *хавай*, *чытай-уць* — *чытай*, *прымай-уць* — *прымай*.

Страта канцавога і храналагічна не супадае са стратаю рэдукаваных *ѣ*, *ь* (XI — XII ст.). Страта і(и) — вельмі працяглы працэс; у адных гаворках ён адбыўся даўно, у другіх пазней, у трэціх і сёння сустракаем *размаўляці*, *маўчаці*, *рабіці* (напрыклад, у Скідальскім, Свіслацкім раёнах Гродзеншчыны).

Такім чынам, неазначальная форма дзеясловаў у старажытнасці канчаецца на -и(-т-и, -ч-и); у мове беларускай народнасці — на нуль галоснага (*маўча-ць*), на -чы (*маг-чы*) і на -ці (*прас-ці*).

§ 91. Страта канцавых у, э(е)

У беларускай літаратурнай мове, у яе гаворках назоўнікі жаночага роду, а таксама прыметнікі і словы прыметнікавага тыпу ў творным склоне адзіночнага ліку маюць фанетычныя варыянты канчатка: -ою(-аю, -яю) і -ой(-ай, -яй), якія адрозніваюцца не толькі тым, што галосны канчатка націскны або ненаціскны:

дарагою цаною і дарагой цаной;
добраю зямлёю і добрай зямлёй;
вясёлаю гульнію і вясёлай гульніёй;
ранняю парою і ранняй парой.

Гэтыя варыянты ідуць ад старажытных -ою(-оју) і -ею(-эју): *цѣбною(-оју)*, *землею(-эју)*.

Вялікая частка паўднёвага захаву Беларусі захоўвае форму канчатка з у: *вад-оју*, *зямл'-оју*, *гул'н'-оју*, *нов-ају*, *добр-ају*. На паўночна-ўсходняй частцы Беларусі ўжываецца варыянт без у ў канчатку; галосны у тут страціўся: *вадоју* → *вадој*, *зямл'-оју* → *зямл'ој*, *ран'н'-ају* → *ран'н'ај*.

Абодва фанетычныя варыянты (-ою і -ой, -аю і -ай) з'яўляюцца літаратурнымі, г. зн. аднолькава правільна напісаць ці сказаць: *маладою бульбаю* і *маладой бульбай*, *ранняю раллёю* і *ранняй раллёй*, *празрыстаю крыніцаю* і *празрыстай крыніцай*, *якою часінаю* і *якой часінай*, *адною* і *адной*, *такою* і *такой*.

У літаратурнай мове ёсць два фанетычныя варыянты канчатка поўных прыметнікаў і прыметнікавых слоў жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку — -ое (-ае, -яе) і -ой(-ай, -яй):

чужое (зямлі) і *чужой* (зямлі);
да самае (суботы) і *да самай* (суботы);
з тае (пары) і *з той* (пары);
з кожнае (пядзі) і *з кожнай* (пядзі).

Варыянты гэтыя адрозніваюцца не толькі націскам і захаваннем о ці супадзеннем яго з а, а і колькасцю гукаў; у першым тры гукі, у другім — два: *малад-ојэ* і *малад-ој*, *добр-ајэ* і *добр-ај*. У старажытнасці поўныя прыметнікі і прыметнікавыя словы жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак -оѣ(-ојѣ), -еѣ(-ејѣ). Галосны ѣ, як вядома, супаў з э(е), і з'явіўся канчатак -ое(-ојэ), -ае(-ајэ): *молодоѣ* → *маладое*, *чужеѣ* → *чужое*, *самоѣ* → *самае*.

Такі канчатак захоўваецца і сёння на значнай частцы паўднёвага захаву Беларусі, ужываецца ён і ў літаратурнай мове: *Ад роднае зямлі, ад гоману бароў...* (Я. Колас) *Чужое зямлі нам не трэба...* (А. Бачыла)

У гаворках паўночна-ўсходняй Беларусі канцавы галосны э(е) у канчатку страціўся; -ојэ → *ој*(-ой, -ай, -яй): *залатой*, *ма-*

ладой, самай. Такі варыянт канчатка таксама ўжываецца ў літаратурнай мове, прычым часцей, чым першы.

У мове ўкраінцаў *ѣ* супаў з *і*, узнік канчатак *-ої*, які на пісьме абазначаецца *-ої*: *родноѣ* → *рідної* (*-ої*).

§ 92. Зліццё галосных

На стыку марфем у словах тыпу *прыму* калісьці былі два галосныя *і* (*и*), першы быў часткаю прыстаўкі, другі — кораня: *прыму* — з *прииму*. Так, у помніку «Страсці Хрыстовы» чытаем: *выслоухаи мѧ прошоу тѧ, сынѧ милыи, да приими мене*, у помніку «Жыццё Аляксея»: *приимавали*. Гэтыя два *і* зліліся (сцягнуліся) у галосны *і*, які пасля зацвярдзення *р* супаў з *ы*. Магло адбыцца змяненне *і* ў іншай паслядоўнасці: пасля зацвярдзення *р* на месцы *і* ўзнік галосны *ы*, у такім разе ўтварылася спалучэнне з двух гукаў — *ыі*, якія зліліся ў *ы*: *приими* — *прими* → *примі*. Разгледжанае змяненне можна бачыць у такіх, напрыклад, словах, як *примы*, *примак*, *призба*.

У частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак (на тэрыторыі Акцябрскага, Калінкавіцкага, Петрыкаўскага, Глускага, Любанскага, Старадарожскага і іншых раёнаў) адбыліся змяненні ў канчатках *-аја* (*-ая*), *-ују* (*-ую*): страціўся інтэрвакальны *ј*, узніклі спалучэнні *аа*, *уу*, якія зліліся (сцягнуліся) адпаведна ў *а* і *у*. Такія змяненні развіліся ў формах назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку жаночага роду прыметнікаў і прыметніковых слоў: *новаја* → *новаа* → *нова*, *смачнаја* → *смачнаа* → *смачна*, *усякаја* → *усякаа* → *усяка*, *сёмаја* → *сёмаа* → *сёма*, *шостаја* → *шостаа* → *шоста*, *новују* → *новуу* → *нову*, *смачнују* → *смачнуу* → *смачну*, *усякују* → *усякуу* → *усяку*, *сёмују* → *сёмуу* → *сёму*, *шостују* → *шостуу* → *шосту*. Гэтыя формы прыметнікаў і прыметніковых слоў нельга лічыць кароткімі, — гэта злітыя (або сцягнутыя) формы. Як вядома, кароткія формы адрозніваюцца ад поўных не толькі канчаткам, але і націскам; старажытная кароткая форма *новѧ*, поўная — *новѧя*, *лѣгкѧ* — *лѣгкѧя* (*лѣгкая*). Злітая (або сцягнутая) форма — гэта не захаваная старажытная кароткая форма, а змененая поўная. Літаратурную нормаю, зразумела, з'яўляецца форма *новая* (*новаја*), *новую* (*новују*). Форма ж *нова*, *нову* — дыялектная, яна зрэдку сустракаецца ў вершаваных творах.

§ 93. Змяненне *і* на *й*

У такіх прыкладах, як *згубіла йголку*, *перайграць*, *дачка й сын*, *маці й дачка*, некаторыя лінгвісты звычайна бачаць пераход *і* → *й*. Змяненне, відаць, было іншае. Пасля слова, якое канчаецца на галосны, перад пачатковым *і* наступнага слова ўзнікаў прыстаўны *ј* (*й*): *згубіла јголку*. Такі прыстаўны *ј* узнік таксама ў прыставачных словах тыпу *прајіграць* і перад злучнікамі (ча-

сціцаю) *і*: *маці јі дачка*, *прыйшла јі мая чарга*. З часам ненаціскны галосны *і* страціўся і атрымалася: *згубіла йголку*, *прайграць*, *маці й дачка*, *прыйшла й мая чарга*.

Разгледжанае змяненне — норма сучаснай літаратурнай мовы, але на пісьме ў большасці выпадкаў яно не абазначаецца: *і* ў вымаўленні і на пісьме: *пайсці*, *зайграць*, *выйграць*;

у вымаўленні: *па Івана* (і *па Івана*), *за йголку*, *была й я на Нёмане*, *хата й склеп*, *схадзі й ты ў кіно*; на пісьме: *па Івана*, *за йголку*, *была і я на Нёмане*.

§ 94. Далейшае памякчэнне *д'*, *т'*. Узнікненне дзекання і цекання

Дзеканне і цеканне атрымалі такія назвы ад нааўнасці ў беларускай мове афрыкат *дз'* і *ц'*. Калі параўнаць беларускую афрыкату *дз'* і адпаведны мяккі рускі гук *д'*, то можна выявіць, што беларускі гук *дз'* характарызуецца большаю ступенню мяккасці, чым рускі *д'*; зычны *д'* больш прэджны, чым *дз'*; пры ўтварэнні *д'* кончык языка артыкулюе да альвеол, пры ўтварэнні *дз'* — да часткі нёба, блізкай да сярэдняй. Большаю ступенню мяккасці і месцам утварэння таксама адрозніваецца беларускі мяккі зычны *ц'* ад рускага мяккага *т'*. Былыя мяккія *д'* і *т'* яшчэ больш памякчыліся і сталі вымаўляцца як *дз'*, *ц'* у перыяд утварэння мовы беларускай народнасці.

Акадэмік Я. Ф. Карскі сведчыць, што дзеканне і цеканне развілося ў беларускай мове не пазней як у XIV ст.

Гэтая фанетычная беларуская асаблівасць адлюстравалася ў старажытных беларускіх пісьмовых помніках. Я. Ф. Карскі прыводзіць прыклады: *мець* (1300), *людзі* (1409)³⁵. З помнікаў XVI—XVII ст. можна дадаць такія факты: *двадцаць* (Ст. літ. 1566), *моць* (*міласць*), *дзюбали* (Мялешка). Увогуле ў старажытных беларускіх тэкстах, напісаных кірыліцай, дзеканне і цеканне, як і некаторыя іншыя асаблівасці беларускай мовы, адлюстраваліся слаба. Традыцыйнасць пісьма замянала перадачы таго новага, што ўзнікала ў фанетычнай сістэме беларускай мовы.

Паўней і шырэй перадаюць дзеканне і цеканне некаторыя старажытныя беларускія тэксты, напісаныя лацінкаю. У «Лісце да Абуховіча» знаходзім: *ludzie, dziedz, dziwno, musić, u powym kucie*; у камедыі са зборніка К. Марашэўскага: *dzień, prapadzi, dzieraśa, hľadzić, siadzieć, poydzieć, cziwać, życio, padapruć, waryć*.

§ 95. Развіццё прыстаўных (пратэтычных) зычных

Яшчэ ва ўсходнеславянскай мове некаторыя галосныя не маглі пачынаць слова, перад імі ўзнікалі пратэтычныя зычныя. Так, напрыклад, перад пачатковым *а* ў словах *яблык*, *я* (*язэ*),

³⁵ Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа, с. 346.

ягня з'явіўся прыстаўны *j*, перад *ы* з індаеўрапейскага *y* доўга — прыстаўны *в*: *выдра*, *прывычны*.

Прыстаўныя зычныя развіваліся і пашыраліся на беларускай моўнай глебе. Перад пачатковым *i* з'явіўся прыстаўны *j* (*й*). Письмовая традыцыя не давала магчымасці адлюстравання з'яўлення пратэтычнага *j* (*й*) перад *i*. Надзейнымі з'яўляюцца факты з жывых народных гаворак: *йкаўка* (а не *ікаўка*), *імя* (а не *імя*), *іскры* (а не *іскры*), *ірха*. Як піша П. Юргелевіч, «перад кожным *i* ў пачатку слова і пачатку склада захоўваецца ў беларускай мове гук *j* (*й*)»³⁶. Пратэтычны *j* (*й*) устойлівы: можна назіраць захаванне яго пры страце таго ненаціскага *i*, перад якім развіўся *j*: *на ігрышчы* і *на йгрышчы*, *на Івана* і *на Івана*, *заіграць* і *зайграць*, *на ігольцы* і *на йгольцы* (гл. § 93).

З усіх прыстаўных гукаў часцей сустракаецца зычны *в*, які ўзнік перад пачатковымі *у*, *о*. Гэтую беларускую асаблівасць адлюстроўваюць пісьмовыя помнікі: *оув озерицахъ* (Гр. 1377), *оув усьвицію* (Тры кар.), *у въ ориши* (Км.-Чарнаб.), *у в опеку*, *у въ огородъ* (Акт. Магіл.), *увотца* (Бава), *восен* (Баркул. л.).

Прыстаўны *в* з'явіўся таксама перад наступнымі *у*, *о* пасля галоснага ў сярэдзіне слова: *паукъ* → *павук*, *Родионъ* → *Родивон* → *Радзівон*, *тиунъ* → *тивун* → *цівун*, *Леонъ* → *Лявон*. У старажытнім тэксе: з *братомъ своимъ Левоникомъ*.

У беларускай мове прыстаўны *в* абазначаецца і на пісьме: *вуха*, *вушак*, *вузкі*, *вуж*, *вужака*, *вудка*, *вугаль*, *вуголле*, *вугровіца*, *вучоба*, *навучыць*, *вузел*, *завушніца*, *вуліца*, *завулак*, *вусы*, *вусаты*, *вусач*, *вочы*, *завочны*, *навокал*, *востры*, *навоstrаны*, *завоstrаны*, *наваколле*.

Асобна спынімся на запазычаных словах са спалучэннямі *iу*, *ыу* (тыпу *радыус*, *кансіліум*). Спалучэнні галосных *iу*, *ыу* не маглі захавацца без змянення: паміж галосных узнік прыдыхальны гук; такое фанетычнае спалучэнне абазначым *iу*, *ыу*: *радыуs*, *кансіліуm*, *калёквіуm*, *прэзідыуm*³⁷. Гэты прыдыхальны зычны на пісьме не абазначаецца.

§ 96. Афрыката *дж*

У § 39 ужо ішла размова пра ўзнікненне *дж* у старажытнай беларускай мове. У помніках XV ст. сустракаюцца пераканальныя факты наяўнасці (значыць, зычны *дж* з'явіўся значна раней) гэтага гука; ён абазначаўся на пісьме спалучэннямі літар ці літарамі *жд*, *дж*, *ждч*, *жч*, *ч*, *д*: *приездати*, *наежчати*, *дожчѣ*, *заеждчати*, *дрожчи*, *дожчу*, *дожды*, *уезджати*³⁸, *приеждчаючому*

³⁶ Юргелевіч П. Я. Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі камментарыямі. — Мінск, 1961, с. 79.

³⁷ Параўн.: вымаўляецца *й* у запазычаных *пайза*, *клойн*, *аўдыторыя*, *Аўдэай*.

³⁸ Прыклады з кн: Булыка А. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы, с. 123.

(Атыла), *звяджѣю*, *порадженье*, *сѣджѣ* (Зіз. Лекс.). Прыклады паказваюць, што яшчэ ў старажытнасці было знойдзена абазначэнне гэтай афрыкаты дыграфам *дж*.

§ 97. Зычны *г*

Пра змяненне гука *г* у гісторыі беларускай мовы гаварыць не прыходзіцца: ён не перажыў змянення. Як адзначае Я. Ф. Карскі, гук *г* у беларускай мове ніколі не быў выбухны; на працягу ўсёй гісторыі яе ўтварэння і развіцця гэты зычны быў фрыкатыўны або фарынгальны (прыдыхальны)³⁹. Што гэты зычны ў старажытнай беларускай мове не быў выбухны, паказваюць помнікі: выбухны *г* у запазычаных словах часцей абазначаецца спалучэннем літар *кг*. Некалькі прыкладаў: *Скирикгаилу* (Гр. 1387), *Олкгирда* (Вілен. л.), *кганку* (Бава), *перькгримомъ* (Тры кар.), *кгвалтовника* (Ст. літ. 1588), *Якгейло*, *Кгинбунта*, *Авкгуштына* (Рачыскі с.), *кгвалтом*, *кгузиками* (Акт. Мінск.), *кгмаху* (Способ спраў). Выбухны *г* у запазычаных словах абазначаецца таксама літарамі *г* (*гетманъ*), *г'* (*г'валт*), *к* (*квалтъ*), іншы раз спалучэннем *гг* (*Ггидиминъ*).

Беларускія старажытныя тэксты, напісаныя лацінкаю, звычайна перадаюць характар *г*. Лацінскі шрыфт, у якім ёсць асобныя літары *g* і *h*, даваў магчымасць па-рознаму абазначаць выбухны *г* і фрыкатыўны *h*. Так, напрыклад, у «Лісце да Абуховіча» чытаем: *Howorku*, *hnewaysie*, *hroszy*, *hetaja*, *knihi*, *hlyboko*, *ubohich*, *nahorodu*, *dohetyl*, *pomahaw*, *hnoju*, *mohu*, *druh*, *horsz*, *hustoje*, *niczoho*; *Gdańsku*, *Gonsiewski*, *wengrom*, *gařaguckiy*, *generařom*.

Да нашага часу дайшла невялікая група запазычаных слоў з выбухным *г*: *ганак*, *гонта*, *газа*, *гузік*, *гвалт* і інш., прычым і з гэтых слоў некаторыя (*гузік*, *ганак*) нярэдка вымаўляюцца з *г* фрыкатыўным.

Беларускі звонкі *г* мае адпаведны парны *х*: *нага* — *нох*, *лѣгенькі* — *лѣхка*.

У рускай літаратурнай мове, у значнай частцы рускіх гаворак звонкі зычны *г* выбухны: *г* (*g*); фрыкатыўны *г* (*h*) у рускім літаратурным вымаўленні сустракаецца ў некаторых словах кніжнага і царкоўнага паходжання: *бога*, *богу* і г. д., *благо*, *благодать*, *благодарить*, *благодарить* і інш. З'яўленне такога вымаўлення гэтых слоў (зычнага *г*) звязваюць з перыядам, калі ў Маскве жылі і працавалі ў свой час вучоныя і пісьменнікі з Беларусі і Украіны, напрыклад Сімяон Полацкі, Епіфаній Славінецкі⁴⁰.

³⁹ Я. Ф. Карскі лічыць, што ў продкаў беларусаў *г* быў фрыкатыўны яшчэ ў X ст. (гл.: Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа, с. 369).

⁴⁰ Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка, с. 134.

§ 98. Шыпячыя зычныя

Усе без выключэння шыпячыя ў агульнаславянскай і ўсходнеславянскай мовах былі толькі мяккія, не мелі адпаведных парных цвёрдых. Што яны былі мяккія, відаць і з помнікаў першых стагоддзяў пісьмовай пары. У гэтых помніках не сустракаем спалучэнняў *жы, чы, шы, жэ, чэ, шэ*; паслядоўна — *жи, чи, ши, жь, чь, шь*. Так, у Астравіравым евангеллі: *точило, грѣшныкоу, плачь, чѣто*; у грамаце князя Мсціслава: *дѣлжѣни, при животѣ, пришьстви* **А**.

Ужо на мяжы XIII—XIV ст. старажытныя беларускія помнікі перадаюць змяненне шыпячых. Спачатку зрэдку, потым часцей сустракаем напісанні спалучэнняў *жы, чы, шы, жэ, чэ, шэ, жэ, шэ*. Такія напісанні і абазначаюць цвёрдасць (зацвярдзенне) шыпячых: *слышышь* (Гр. 1300), *иныхъ, нагорожѣна, во-жѣна, кошѣна, нашымъ, нижѣи, нашими, маючы, першихъ, инъ-шымъ, справуючы, выдаючы, замужъ* (Ст. літ. 1566) ⁴¹.

У XVI ст. усе шыпячыя, незалежна ад пазіцыі (перад галоснымі, перад зычнымі, на пачатку слова ці на канцы), у ліку іх *дж*, зацвярдзелі: *чый, печ, жый, шый, жэрдка, мяшэчак, ідзеш, нож, гляджу, сяджу, ураджай, дагледжаны, прыладжаны*. Зацвярдзелі і падоўжаныя шыпячыя, што ўзніклі на месцы былых спалучэнняў «шыпячы+ь»: *збожжа, застрѣшиа, Парѣчча*. Незалежна ад паходжання зацвярдзела таксама спалучэнне *шч*: *шчупак, пушча, плошча, пашчотны, нашчадак, шчасце, падпішчык* (арфаграфічна *падпісчык*), *разношчык* (разносчык), *рашчысціць* (расчысціць).

У рускай мове зацвярдзенне шыпячых адбылося непаслядоўна: *нош, рѣш* (нож, режъ), але *печ', чисто, реч'ной*.

§ 99. Зычны *ц*

У сучаснай беларускай графіцы літара *ц* служыць для абазначэння двух розных гукаў: цвёрдага *ц* і мякага *ц* (*ц'*), якія не з'яўляюцца парнымі. Цвёрды *ц* вымаўляецца ў такіх словах, як *цэлы, ланцуг, капец, малайцы, маладзіца*, мяккі — у такіх словах, як *цясніна, хацінка, лецейка, паціху*. У гэтым параграфе размова будзе пра гісторыю *ц* цвёрдага (пра *ц'* гл. § 94).

Зычны *ц* у агульнаславянскай і ўсходнеславянскай мовах, як і шыпячыя, быў мяккі, не меў парнага цвёрдага: *купць, копць, цѣна, коньць*. З XV ст. беларускія помнікі паказваюць зацвярдзенне гэтага гукa: *купецъ, мѣстыцѣ* (Прывілей Мінску), *прецажоней* (Тры кар.), *райцы* (Акт. Магіл.), *цэноу, тройцы* (Ст. літ. 1566).

У сучаснай беларускай мове, ва ўсіх яе гаворках зычны *ц* у

⁴¹ Напісанні тыпу *чого, прышолъ, чоловѣка* сведчаць пра ўзнікненне пасля шыпячых *о* з *э(е)* і не абавязкова пра зацвярдзенне шыпячых.

любой пазіцыі толькі цвёрды. Вось чаму былы мяккі *ц* называем, як і шыпячыя, зацвярдзелым.

У § 72 гаворыцца пра развіццё мяккасці свісцячых у беларускай мове. Гэты працэс захапіў і цвёрды *ц*; у асобных словах ён перажыў новае змяненне — паўторнае памякчэнне. Гэта адбылося ў словах, дзе *ц* апынуўся перад наступным мяккім *в*: *ц'вет, ц'вісці, ц'вілы, ц'віль, зац'вітаць, ц'вяліць*.

§ 100. Зычны *р*

У сучаснай беларускай літаратурнай мове зычны *р* — цвёрды гук: *рэзаць, вячэра, курыць, перад, рама, рука*. З гістарычнага пункту гледжання ў беларускай мове трэба адрозніваць *р* цвёрды і *р* зацвярдзелы.

У агульнаславянскай мове зычны *р* быў цвёрды ў такіх, напрыклад, словах, як *рыба, рука, горы, рог, род, жар*. Перад галоснымі пярэдняга рада *і, э, е, ъ, ѳ, ѵ*, а таксама перад *і(й)* зычны *р* памякчаўся: *передъ, старыць, рѣзати, *курјо* → *курю*. Помнікі першых стагоддзяў пісьмовай пары перадаюць *р* цвёрды і *р* мяккі: *добрѣ, сѣтворѣ* (П. Гасц.), *приметь, крыстѣ* (Надпіс Ефр.), *Борисову* (Надпіс Пар.), *продати, раба* (Надпіс Ефр.).

Я. Ф. Карскі піша, што зацвярдзенне мякага *р* назіраецца яшчэ з XIV ст.: *сентябра, терать, Дрыса* ⁴². Можна з упэўненасцю лічыць, што зацвярдзенне *р* пачалося раней. Некалькі прыкладаў з тэкстаў XV—XVII ст.: *вечѣра, церѣкви* (Будны), *трѣтихъ, дерѣва, добрѣ, выберѣм, писара* (Ст. літ. 1566), *вепрѣ, перѣвей, тепер, тры* (Акт. Магіл.), *пришла, морыла, привелѣ, принесѣ, кричати, прыйдетѣ, пры, на зоры* (Трыстан), *вдарыл, принесла, пришли, царѣ, привѣла, привыкѣ* (Бава), *Рыму, рымское, прычыны, крывды, з мора* (Рачынскі с.).

Напісанне ў старажытных тэкстах *рибы, которие* — таксама сведчанне змянення *р'→р*: пісец не ведаў двух *р*, не адрозніваў *р* і *р'*.

Што да сучасных беларускіх гаворак, то большасці іх уласціва цвёрдасць *р*, але ў частцы паўночна-ўсходняга дыялекту і сёння *р* і *р'* парныя: *рост* і *бярѣза*, (на) *гару* і *курю*, *рак* і *вячэра* (Мсціслаўскі раён).

Як адзначаў Я. Ф. Карскі, цвёрдасць *р* у беларускую мову магла прыйсці з дапісьмовых часоў як дыялектная з'ява з агульнаславянскай мовы-асновы. Гэта меркаванне пацвярджаецца наяўнасцю *р* цвёрдага (зацвярдзення *р*) у сербскай мове ⁴³. Няма мякага *р* і ў мове нашых заходніх суседзяў — палякаў: былы мяккі зычны *р* вымаўляецца або як *ж* (*grzyb, dobrze* — пасля звонкіх зычных), або як *ш* (*trzeba, wieprz* — пасля глухіх зычных) ⁴⁴.

⁴² Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа, с. 306.

⁴³ Там жа.

⁴⁴ У польскай графіцы зычныя *ж* і *ш*, што паходзяць з мякага *р'*, абазначаюцца дыграфам *rz*.

У рускай мове захавалася парнасць $p : p'$ (*рад і ряд, веру і верю, рысь і рис*). У мове ўкраінцаў таксама адбывалася зацвярдзенне p , але не з той паслядоўнасцю, як у беларусаў. Ва ўкраінскай мове зацвярдзеў p на канцы склада (слова) і перад зычнымі: *лікар, тепер, вірте, гіркий*; у іншых выпадках p' : *ясний, трюх, порядок, куpecь, різати, річка*.

§ 101. З'яўленне ўстаўных заднеязычных

Як паказана ў § 34, ва ўсходнеславянскай мове інфінітывы дзеясловаў з асновай на заднеязычны (*маг-у, ляг-у*) канчаліся на *-чи*, дзе *ч* паходзіў са змененых *гт* або *кт*: **могти* → *мочи*, **леги* → *лечи*. У пісьмовую пару адбылося змяненне, у выніку якога перад *ч* з'явіўся ўстаўны заднеязычны, змянілася і марфалагічная будова інфінітываў. Пад уплывам асабовых форм (*магу, лягу, сцерагу*) у інфінітыве з'явіўся зычны *г*: *мочи* → *могчи* → *магчы*, *лечи* → *легчи* → *легчы*, *стерегчи* → *сцерагчы*. Гэта адбылося і ў словах *стрыгчы, дапамагчы, бегчы, секчы* і інш. З'яўленне заднеязычнага прывяло да выдзялення ў беларускай мове асобнага суфікса інфінітыва *-чы*, не ўласцівага іншым славянскім мовам (польск. *lec, toс, strzyc*; руск. *лечь, мочь, стричь*; укр. *леги, могти, стригти*).

§ 102. Страта канцавога j (j)

Лёс j у некаторых формах слоў быў закрануты, калі ішла размова пра ўтварэнне і лёс рэдукаваных *ы, і* (напружаных *ѣ, ъ*). Сучасныя беларускія *другі, тугі, сляпы* паходзяць з *другы_{рj}ь* (на пісьме *други*), *тугы_{рj}ь* (*туги*), *слѣпы_{рj}ь* (*слѣпы*).

Пасля страты канцавога *ь* і змянення *ы_р* на *ы* атрымалася: *тугый, слѣпый, такый, другый, сямый, первыиий, смачный, змытый, написанный*. У прыметніках, парадкавых лічэбніках, некаторых займенніках (як *тый, такый*), дзеепрыметніках канцавы j (j), які быў калісьці асноваю займенніка *j-ь* (на пісьме — *и*), страціўся. Так узнікла беларуская форма прыметнікаў і прыметнікавых слоў назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку мужчынскага роду: *залаты, малады, разумны, ласкавы, каханы, паважаны, першы, шосты, сёмы, гэтакі, самы, пасівелы, зрудзелы, вытканы*.

Страта канцавога j (j) адбылася ў 2-й асобе заадагнага ладу аднаскладовых дзеясловаў тыпу *бі, пі, ві, лі* з былых *бији, пији, вији, лији*, дзе спачатку страціўся канчатак *и*, а потым j : *бији* → *биј* → *бі*.

Паказанае змяненне — старажытная асаблінасць беларускай фанетыкі. Яна адбілася і ў нашых помніках. Некалькі прыкладаў: *король... литовски, руски, польски* (Гр. 1387), *полоцки* (Даг. Пол.), *стары, велики, восковы, штучны, горшок, медены*,

сукман чорны (Акт. Магіл.), *ежъ и пи, Кривы город, велики Витовт, Полскы король* (Супр.), *taki, Moskowski* (Ліст), *łoński, pierszy, nieszczaśliwy, czorny* (Кам. зб. Мараш.).

З другога боку, у помніках не толькі XIII—XIV, а і наступных стагоддзяў, у тым ліку XVIII, сустракаюцца напісанні тыпу *якій* (або *який*), *посполитый, шостый, моцный, дужий* (або *дужый*), *менский* (або *менскій* ці *менский*). Тлумачыцца гэта ў адных выпадках традыцыяй пісьма, у другіх — тым, што аўтары (пісцы) паходзілі з паўночна-ўсходняй Беларусі, дзе і сёння словы тыпу *такі, мяккі, салодкі, працавіты, літасцівы, бі, пі* канчаюцца на j (j).

Руская і ўкраінская мовы захавалі j (j) у разгледжаных формах: руск. *такой, первый, бей, пей*; укр. *такий, перший, бий, пий*.

Разгледжаная страта канцавога j (j) адбылася не толькі ў беларускай мове: польск. *dobry, stary, siódmy, jaki*; чэшск. *drahy, zubaty*.

§ 103. Змяненне $гы$ → $гі$, $кы$ → $кі$, $хы$ → $хі$

Як вядома, у агульнаславянскай мове-аснове зычныя *г, к, х* былі толькі цвёрдыя, у спалучэнні з галоснымі прыдняга рада ці з j (j) змяніліся, перайшлі ў шыпячыя ($г$ → $ж'$, $к$ → $ч'$, $х$ → $ш'$) або ў свісцячыя ($г$ → $дз'$ → $з'$, $к$ → $ц'$, $х$ → $с'$). Цвёрдыя *г, к, х* спалучаліся без змен з наступным *ы*. Вось чаму было: *кѣнигы, ногы, гынути, Киевѣ, руки, кыдати, стрѣхы, хытрѣ*. Яшчэ ўсходнеславянскія помнікі пачынаюць адлюстроўваць непераходнае памякчэнне цвёрдых *г, к, х*. Адначасова з памякчэннем заднеязычных адбывалася і перанясенне ўтварэння галоснага *ы* палі іх у прыдні рад: *ы* → *і* (*гы* → *гі*, *кы* → *кі*, *хы* → *хі*). Працэс памякчэння заднеязычных і змены *гы* → *гі*, *кы* → *кі*, *хы* → *хі* быў працяглы і не закончыўся ва ўсходнеславянскай мове; у беларускіх помніках не толькі XIII—XIV, а і наступных стагоддзяў чытаем: *великий Витовт* і *велики Витовт*; *Смоленскимь, Смоленскими, Резанския, Московский, татарския* і *многими, дорогами, Литовскимь, Литовские земли* (Супр.). Напісанні тыпу *руки, ногы* ў помніках XVI ст., трэба думаць, — адлюстраванне традыцый пісьма больш старажытнай пары.

Непераходнае памякчэнне *г, к, х* пашыралася, узнікалі і спалучэнні *ге, ке, хе*. Гэта адбылося ў памяншальных (памяншальна-пашчотлівых) формах тыпу *мякенькі, лёгенькі, сухенькі, глухенькі* (былыя *легонькѣи, сухонькѣи*). Узніклі гэтыя *ге, ке, хе* шляхам выраўноўвання (па аналогіі) з формамі тыпу *маленькі, любовенькі, старенькі, маладзенькі*.

Такім чынам, у словах тыпу *сухі, такі, тугі, гінуць, кінуць, схінуцца* галосны *і* з'явіўся на месцы былога *ы*; у словах тыпу *лёгенькі, сухенькі* — галосны *э(е)* на месцы *о*.

У беларускай мове перад злучнікамі (часціцаю) *і* канцавы

заднеязычны папярэдняга слова памякчаецца: *луг-і-поле* (*луг і поле*), *смах-і-грэх* (*смах і грэх*), *рак-і-рыба* (*рак і рыба*), *смык-і-скрыпка* (*смык і скрыпка*)⁴⁵.

§ 104. Кароткае падагульненне

Страта рэдукаваных *ѣ, ъ* у XI—XII ст. прывяла да шматлікіх фанетычных змяненняў. Адбыліся таксама іншыя змяненні, не звязаныя са стратаю рэдукаваных. У выніку развіліся, узніклі вельмі прыкметныя і выразныя асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы. Нават з паказанага ў падраздзелах «Вынікі страты рэдукаваных *ѣ, ъ* у вакалізме», «Вынікі страты рэдукаваных *ѣ, ъ* у кансанантызме» відавочны і неаспрэчны вывад заснавальніка беларускага мовазнаўства акадэміка Я. Ф. Карскага: у XIII—XIV ст. развіліся асноўныя фанетычныя асаблівасці, якія характарызуюць фанетычную сістэму і сучаснай беларускай мовы.

⁴⁵ У рускай мове інакш: *волк-ы-кот*, *слух-ы-дух*; на стыку марфем вымаўляюцца *гы, кы, хы* (Іванов В. В. Историческая грамматика русского языка, с. 208).

МАРФАЛОГІЯ

НЕКАТОРЫЯ АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

§ 105. Пра змены ў марфалогіі

Як і ў граматыцы сучаснай беларускай мовы, у гістарычнай граматыцы вывучаюцца два раздзелы — марфалогія і сінтаксіс. Калі ў курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы марфалогія вывучае граматычныя катэгорыі, іх формы, у гістарычнай граматыцы беларускай мовы вывучае гісторыю катэгорый, гісторыю граматычных форм, змены ў будове слова. Галоўнае месца ў гістарычнай марфалогіі адводзіцца вывучэнню граматычна зменных слоў. У далёкай старажытнасці кароткія прыметнікі і дзеепрыметнікі змяняліся так, як і назоўнікі, мелі фактычна адны формы. У гістарычнай граматыцы ўсе гэтыя словы называюць іменнымі, а іх скланенне — іменным. Вывучаюць таксама займеннікавае скланенне. Яшчэ ў агульнаславянскую эпоху ўзнікаюць поўныя (займеннікавыя) формы прыметнікаў (у тым ліку так званых парадкавых лічэбнікаў, дзеепрыметнікаў), узнікае займеннікавае скланенне прыметнікаў і слоў прыметнікавага тыпу: побач з *синя* (Р.), *синю* (Д.) ужываюцца формы *синега* (Р.), *синему* (Д.) — як *его, ему* і інш. Поўныя прыметнікі тыпу *добры, добрая, добрае, добрага, добрай, добрых* — гістарычна складаныя словы.

Асаблівае месца ў гісторыі іменных часцін мовы займае скланенне іх, у гісторыі дзеясловаў — спражэнне, якое будзем разумець у шырокім сэнсе (не толькі як змену дзеясловаў па асобах, а як усю сістэму ладоў і часоў).

Пры вывучэнні гістарычнай марфалогіі беларускай мовы, як і фанетыкі, асноўнымі крыніцамі з'яўляюцца пісьмовыя помнікі і жывыя народныя гаворкі; пры неабходнасці, калі размова будзе ісці пра змены, не адлюстраваныя ў помніках і гаворках, выкарыстоўваюцца звесткі з параўнальнага і супастаўляльнага вывучэння індаеўрапейскіх, у тым ліку і галоўным чынам славянскіх, моў.

У цэнтры ўвагі раздзела «Марфалогія» — вывучэнне марфалогіі агульнаўсходнеславянскай мовы-асновы, гістарычнага развіцця, утварэння марфалагічнай сістэмы беларускай мовы.

Хоць марфалогія належыць да найбольш устойлівых кампанентаў мовы, можна назваць нямала асаблівасцей, якімі адрозніваюцца марфалогія агульнаўсходнеславянскай мовы-асновы і

марфалогія сучаснай беларускай мовы. Пададзім некалькі прыкладаў.

Назоўнікі, прыметнікі і займеннікі скланяліся, а дзеясловы спрагаліся не толькі ў адзіночным і множным ліках, а і ў так званым парным, у сучаснай мове — толькі ў адзіночным і множным ліках; страцілася катэгорыя парнага ліку, дакладней — парны лік выцесніўся множным, запанавалі формы множнага ліку.

Распалася так званая пятае (з асноваю на зычны) скланенне назоўнікаў; адны словы пятага скланення ўвайшлі ў іншыя тыпы, другія дайшлі да нашага часу як рознаскланяльныя.

З назоўнікамі мужчынскага роду спалучалася форма лічэбніка *дэва* (*дэва коня, дэва стога*), а з назоўнікамі ніякага роду — форма *дэвѣ* (*дэвѣ окнѣ, дэвѣ ведрѣ*), як і з назоўнікамі жаночага роду (*дэвѣ нозѣ, дэвѣ стѣнѣ*); у сучаснай мове маем *два акны, два вядры* (як і *два сталы, два гадзі*), толькі ў частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак сустракаюцца *дзве вядрэ, дзве акне*.

З трох родавых форм назоўнага склону множнага ліку займенніка *мои* (столи), *моѣ* (землѣ), *моя* (поля) замацавалася адна — фанетычна змененая форма жаночага роду *моѣ* → *мае*: *мае* (сталы), *мае* (рукі), *мае* (пытанні).

Форма (канчатак) творнага склону адзіночнага ліку прыметнікаў, усіх слоў прыметнікавага тыпу мужчынскага і ніякага роду замацавалася і ў месным; г. зн. у творным і месным склонах ужываецца той самы канчатак: з *бацькавым* і *на бацькавым*, з *першым* і *на першым*, з *сёмым* і *на сёмым*, з *маім* і *на маім*, *пры тым* і *на тым*, з *парадзелым* і *на парадзелым*, з *выкашаным* і *на выкашаным*.

Старажытным іменным (кароткім) формам указальнага займенніка *тѣ* (*та, то; ти, ты, та*) у беларускай мове адпавядаюць поўныя (займеннікавыя, складаныя): *т-ой, т-ая, т-ое, т-ыя*.

Былыя тры разнавіднасці скланення неасабовых займеннікаў (цвёрдая — *тѣ, та, то, ти, ты, та; онѣ, она, оно, они, оны, она*, мяккая — *и, ѿ, ѿ, и, ѣ, ѿ; мои, моѿ, моѿ, мои, моѣ, моѿ, моѿ*, змешаная — *вѣсь, вѣся, вѣсе, вѣси, вѣсь, вѣся*) зблізіліся, нібы падпарадкаваліся адной, былой мяккай; параўн.: *маѿ-іх, тваѿ-іх, наш-ых і т-ых, ус-іх; маѿ-ім, тваѿ-ім, наш-ым і т-ым, ус-ім; маѿ-імі, тваѿ-імі, наш-ымі і т-ымі, ус-імі*.

З'явілася разнавіднасць інфінітыва з суфіксам (яго называюць у школьнай літаратуры канчаткам) *-чы*: *лег-чы, бег-чы, дапамаг-чы, стрыг-чы* і інш.

У старажытнасці, у агульнаўсходнеславянскай мове, ужываліся дзве іменныя (паводле паходжання) нязменныя формы дзеяслова — інфінітыў (*иму ловити рыбу*) і супін (*иду ловить рыбѣ*); у беларускай мове замацавалася адна з дзвюх форм — фанетычна зменены інфінітыў (*ловити* → *лавіць, беречи* → *бе-*

рагчы), які выцесніў другую нязменную форму — супін (*ловитѣ* і г. д.).

Змяненні, як ужо бачылі на прыкладах, прывялі да непазнавальнасці шматлікіх слоў: прыметнік *дэцанѣ* → назоўнік *чан*; слова стала суфіксам: *дэва на дэсѣте* → *дэванадэсѣте* → *дванадцѣят* → *дванадцѣць*, дзе былое слова *дэсѣте* → суфікс *-цѣць*; прыназоўнік → прыстаўка: *до сыти* → *досѣць, на тѣце* → *натѣце* → *натѣче* → *нашѣ* → *нашча*; у корані *тѣск-* (пуст-ы) → *тѣцѣ* — адзін гук не застаўся без змен: *тѣск* → *тѣцѣ* → *тѣчѣ* → *шчѣ*.

§ 106. З'явы аналогіі і спрощання

У гісторыі марфалогіі беларускай мовы выразна выяўляецца дзейнасць аналогіі — змены адной формы пад уплывам, на ўзор другой. Так, напрыклад, назоўнікі жаночага роду на мяккі зычны (тыпу *зямля, гаспадыня*) у родным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак *-ѣ*; пад уплывам, на ўзор шматлікіх слоў на цвёрды зычны (*страва, галіна, мурава, сцяжына*) і на *г, к, х* (*дуга, рука, страх*), якія мелі канчатак *-ы* (*травы, стѣны, рукы, стрѣхы*), словы тыпу *зямля, гаспадыня* сталі ўжывацца з канчаткамі *-і*, г. зн. *землѣ* → *зямлі, госпадынѣ* → *гаспадыні*. Назоўнікі на мяккі зычны ў назоўным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак *-ею*: *землею, ролюею, душею, межею*. Па аналогіі, на ўзор з *вадою, травою* з'явіўся канчатак *-ою(-ой)* і ў словах тыпу *зямлёю(-ёй), мяжою(-ой)* ¹.

З'явы спрощання граматычных форм можна паказаць на лёсе канчаткаў у назоўным (вінавальным) склоне займеннікаў і іншых слоў, якія змяняліся (змяняюцца) па родах. Так, слова *одинѣ* (*одьна, одьно*) мела тры родавыя формы ў назоўным (вінавальным) склонах множнага ліку: *одьни* (м. р.), *одьны* (ж. р.), *одьна* (н. р.). З трох форм запанавала фанетычна змененая другая — *одьны* (→ *адны*).

Дзеянне аналогіі і спрощання можна ўбачыць на скланенні займеннікаў *той* (*тая, тое*), *увесь* (*уся, усѣ*) і *мой, твой, свой, наш, ваш* (*мая, маѣ* і г. д.) у множным ліку.

Займеннікі *мой, твой, наш, ваш* мелі ў множным ліку формы:

Р.	моихѣ	твоихѣ	своихѣ	нашихѣ
Д.	моимѣ	твоимѣ	своимѣ	нашимѣ
Т.	моими	твоими	своими	нашими
М.	моихѣ	твоихѣ	своихѣ	нашихѣ

Займеннікі *той, увесь*:

Р.	тѣхѣ	вѣсѣхѣ
Д.	тѣмѣ	вѣсѣмѣ
Т.	тѣми	вѣсѣми
М.	тѣхѣ	вѣсѣхѣ

¹ Пра змены ў канчатку *-ою* гл. § 91

Замацаваліся новыя формы займеннікаў той: Р. *тых, усіх* — як і *нашых, маіх*; Д. *тым, усім* — як і *нашым, маім*; Т. *тымі, усімі* — як і *нашымі, маімі*; М. *тых, усіх* — як і *нашых, маіх*.

Яшчэ адзін прыклад. Слова *чатыры* мела дзве родавыя формы: *четыре* — назоўнага склону мужчынскага роду, *четыри* — назоўнага склону жаночага і ніякага; з дзвюх захавалася і запанавала фанетычна змененая другая — *чатыры*.

§ 107. Змены ў марфалагічнай будове слоў

Мова — жывая грамадская з'ява; яна несупынна развіваецца, перажывае змены і ў марфалагічнай (граматычнай) будове слоў.

Шляхам параўнальна-гістарычнага і супастаўляльнага вывучэння індаеўрапейскіх, у тым ліку славянскіх, моў гісторыкі вызначылі, што ў праславянскай мове назоўнікі мелі прыкметна іншыя асновы, чым у сучаснай беларускай і іншых славянскіх мовах. Так, напрыклад, у сучасным слове *жыта* аснова і карань супадаюць, слова *бязафікснае*, мае канчатак *-а*. *Жыта* — з былога **gi-t-o-n* (**giton*)², дзе *-t-(-t-)* і *-o-* — суфіксы, а *-n(-n)* — канчатак. Слова *вецер* — з былога **vētrōs* (**vētrōs*), у структуры якога суфіксы *-tr-*, *-o-* і канчатак *-s(-s)*. У сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада канчаткі *-n* і *-s* (**gi-t-o-n*, **vē-tr-o-s*) страціліся; у слове **vē-tr-o-s* канцавы *-o* супаў з *-ѣ*, апошні стаў канчаткам, а потым страціўся; пасля т узнік устаўны галосны *э(e)*; у слове **gi-t-o-n* былы ненаціскны *о* стаў канчаткам (*o → a*).

Слова *сокал* сёння непадзельнае на марфемы. Яно з былога **сок-ол-о-с*, дзе *-ол-* і *-о-* — суфіксы, а *-с* — канчатак. З часам адбыліся змены: **соколос* → *соколъ* → *сокол*³. Сучаснае *госць* — з былога **гост-і-с*, *хітры* — з **хыт-р-о-с*, *сон* — з **сѣн-н-о-с*⁴.

З далёкіх праславянскіх часоў ідуць чаргаванні галосных *о:е*, *о:ѣ*, *о:і*; параўн.: *воз* — *везці*, *ложак* — *легчы*, *збор* — *сбраць* (*сѣбрати*), *заморак* — *заміраць*.

У корані *ход-* (як і *бор* — *бѣр*) *о* чаргаваўся з *ѣ*, г. зн. былі два варыянты караня — *ход-* і **хѣд-*. Заднеязычны *х* перад наступным *ѣ* змякчыўся і супаў з мяккім шыпячым *ш*. Ад *шѣд* утварылася форма дзеепрыметніка пры дапамозе суфікса *-л-*: *шѣдлѣ*, *шѣдла*, *шѣдло*, дзе спалучэнне *дл* спрасцілася (*дл* → *л*), праясніўся ці страціўся рэдукаваны *ѣ*, узнік прыстаўны *і*:

² Спалучэнне *gi → жи* (→ *жы*).

³ Слова *сокал* (*сакол*) і *сачыць* ('шукаць', 'вышукваць') — аднаго кораня.

⁴ Параўн.: *сон* — *спаць*.

**шѣдлі* → *ішли*. Сучасныя словы *ход*, *усход*, *заход* — аднаго караня з *ішли*, *ішоў*; яго варыянты: *ход-* (*хад-*), *-ш-*, *-шо-* і інш.

Як бачым, у выніку гістарычных змен далёка не адзінкавыя словы страцілі былую падзельнасць на марфемы, сталі непазнавальна змененымі.

З ліку старажытных марфем некаторыя даўно сталі непрудкатымі. Прыкладам могуць быць суфіксы *-ѣ-* (з *-ѣѣ-*) (*касьба*, *барацьба*, *ганьба*, *просьба*)⁵, *-р-* (*востры*⁶, *добры*, *хітры*, *мокры*, *стары*); прэфіксы *сѣн-* (*снедаць* — з *сѣнѣдати*), *вѣн-* (*унутры* — з *вѣннутри*; *ун-* і *н-* — з *вѣн-* у варыянтах слова *унутраны*, *нутраны*).

Фанетычныя змены на стыку суфіксаў таксама прывялі іх да непазнавальнасці. Так, у прыметніках тыпу *рыбацкі* яшчэ ў пачатку пісьмовай пары выразна вылучаліся два суфіксы — *-ач-* (з *-ак-*) і *-ѣск-*: *рыб-ач-ѣск-ѣжѣ*; страта рэдукаванага *ѣ* пасля *ч*, асіміляцыя і зліццё гукаў у спалучэнні *чс* (*ч* — гук першага суфікса, *с* — другога) прывялі да ўтварэння афрыкаты *ц* на стыку двух суфіксаў: *-ач-ѣск-* змяніліся на *-ацк-*.

Прэфіксы як марфемы — здабытак агульнаславянскай (праславянскай) мовы: у праіндаеўрапейскай мове такой асобнай марфемы яшчэ не было. Славянскія прэфіксы з пункту гледжання іх паходжання з'яўляюцца былымі словамі.

Пры разглядзе прэфіксаў назоўнікаў вылучаюць дзве групы. Адно прэфіксы з'яўляюцца іменнымі (з дапамогаю іх утварыліся імёны ад іменных слоў), другія — дзеяслоўнымі (з дапамогаю іх утварыліся імёны ад дзеяслоўных імён). Першыя з іх нешматлікія, і ўсе яны з далёкай, праславянскай старажытнасці:

*па-*⁷: *пáсынак*, *пáдчарыца*⁸ (у гаворках і *пáдчарка* — *пáччарка*); *парабак*, *памяць*, *пасека*;

*пра-*⁹: *пράўнук* (*прапраўнук*), *пράдзед* (*прапрадзед*), *пράба́ба* (*прапраба́ба*);

су-: *сусед*, *сумежжа*, *связь*, *сумарок* (у фразеалагізме *сумарок найшоў*), *сўкрывіца*, *супесак* (*супесь*), *суглінак*, *супольны*.

Некаторыя сучасныя формы слоў з'яўляюцца (паводле паходжання) складанымі. Так, напрыклад, поўная форма прыметніка тыпу *смачная* ўтварылася шляхам злучэння двух слоў — кароткага прыметніка *смачна* і ўказальнага займенніка *я(j-a)*,

⁵ Параўнальна часцей сустракаюцца словы з суфіксам *-ѣ-* у гаворках прынарацкага краю: *лауба* (ад *лавіць*), *курба* (ад *куруць*), *арба* і *эрга* (ад *араць*) і інш.

⁶ Параўн.: *востры* — *восці*, *асцюкі*, *асцюлькі*.

⁷ Гэты прэфікс не трэба блытаць з *по-* (→ *па-*) у словах тыпу *паехаць*, *пасяць*, *пабудаваць*.

⁸ *Па-дѣч-ер-иц-а* ад таго караня, што і *дѣч-и*, *дач-ка*.

⁹ Прэфіксы *пра-* (*празед*, *праўнук*) і *пра-* (*прапрудца*, *працягнуць*) аманімичныя, другі *пра-* — з *про-*.

маладо — былога кароткага прыметніка *маладо* і займенніка *е(і-э)*. Гэта азначае, што ў словах тыпу *смачная, залатая, маладая* займеннік *я(і-а)* стаў часткаю марфемы — канчатка.

§ 108. Пра сістэму часцін мовы

У агульнаўсходнеславянскай мове ў аснове была тая самая сістэма часцін мовы, што і ў сучаснай беларускай мове: назоўнік, займеннік, прыметнік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнікі, часціцы, злучнікі. У агульнаславянскай мове не было таго адрознення і супрацьпастаўлення, якое ўласціва назоўнікам і прыметнікам у сучаснай беларускай мове. Яны сёння адрозніваюцца і значэннем і скланеннем. У старажытнасці прыметнікі тыпу *вель, малъ* скланяліся так, як і назоўнікі тыпу *конь, столъ*; прыметнікі тыпу *синя, добра* — як назоўнікі тыпу *зямя, гара*; кароткія прыметнікі адрозніваліся ад назоўнікаў галоўным чынам сваёю сінтаксічнаю роляй; старажытныя кароткія прыметнікі і кваліфікуюцца як назоўнікі ў ролі дапасаваных азначэнняў. Утварэнне так званых поўных (іх называюць яшчэ складанымі, займеннікавымі, членнымі) прыметнікаў нацэлілася ў агульнаславянскай мове. Што да лічэбнікаў, то яны ні ў агульнаславянскай, ні ў агульнаўсходнеславянскай мовах асобнай часціны мовы не ўтваралі. Так, напрыклад, словы *адзін (адна, адно), чатыры* аб'ядноўваліся яшчэ і ў X—XII ст. з займеннікамі, *пяць, дзесяць* — з назоўнікамі. Як часціна мовы лічэбнік склаўся ў пісьмовую эпоху, у асноўным у XIII—XIV ст. Складаная гісторыя займеннікаў, гэтай вельмі даўняй часціны мовы. Формы займеннікаў зрабілі прыкметны ўплыў на іншыя словы, перш за ўсё на прыметнікі, што ўспрынялі займеннікавае скланенне (параўн.: *летняга — яго, летняму — яму, на летнім — ім*), на іншыя формы слоў прыметнікавага характару (*першы, другі, сёмы, зблелы*). Змены ў займенніку, хоць ён ахопліваў і ахоплівае абмежаваную, лічаную колькасць слоў, прыкметныя ў гісторыі беларускай мовы.

Дзеяслоў вылучаўся сярод іншых часцін мовы складанасцю граматычных катэгорый і адпаведна сістэмаю словазмянення — спражэння. У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове-аснове вылучаюцца чатыры наступныя тыповыя разнавіднасці: спрагальныя формы — формы ўсіх ладоў і часоў, інфінітыў, або неазначальная форма, супін, дзеепрыметнік.

У сучаснай беларускай мове таксама чатыры тыповыя разнавіднасці: спрагальныя формы, інфінітыў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе. Як бачым, няма ў сучаснай дзеяслоўнай сістэме супіна, ёсць адносна новая дзеяслоўная форма — дзеепрыслоўе.

У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове дзеяслоў меў наступныя часы: цяперашні, чатыры прошлыя — аорыст, імперфект, перфект, плюсквамперфект, тры будучыя — будучы прасты, будучы складаны першы і будучы складаны другі. Складаная сістэма часоў выразна змянілася.

У гістарычную, пісьмовую эпоху ўтварыліся зваротныя дзеясловы — фактычна складаныя словы, у якіх аб'ядналіся дзеяслоў і энклітыка займенніка *сябе* — *ся*.

У сучаснай мове багатая ў колькасных адносінах часціна мовы прыслоўе; у далёкай старажытнасці яна ахоплівала адносна невялікую колькасць слоў.

НАЗОЎНІК

§ 109. Агульныя заўвагі

Назоўнік вылучаўся і вылучаецца сярод іншых часцін наяўнасцю катэгорый роду, ліку, склону, сістэмай скланення. У агульнаўсходнеславянскай мове была складаная сістэма словаўтварэння назоўнікаў з уласцівымі ёй такімі спосабамі ўтварэння назоўнікаў, як суфіксацыя (*ул-иц-я*), прэфіксацыя (*прадѣдѣ*), спалучэнне суфіксацыі і прэфіксацыі (*па-сын-ѣк-ѣ*), складанне асноў (*зѣло-дѣи*), субстантывацыя (*Старыя чти яко отца, а молодыя яко братью*). — Павучанне Уладзіміра Манамаха і інш.

§ 110. Род назоўнікаў

Катэгорыя роду назоўнікаў у беларускай мове з'яўляецца спадчынай катэгорыяй агульнаславянскай мовы-асновы. За час развіцця беларускай мовы, калі яе параўноўваць з агульнаўсходнеславянскай, вялікіх змен у катэгорыі роду (у прыналежнасці слоў да таго ці іншага роду) не адбылося, хоць і выяўляюцца не адзінкавыя групы слоў са змененым родам. Так, напрыклад, старажытнае слова *полюнь* жаночага роду ў беларускай мове даўно ўжываецца як назоўнік мужчынскага роду (у народнай песні: *Ой, палын, мой палыночак*); у слове зацвярдзеў канцавы зычны (*н*), змяніўся род (жаночы → мужчынскі), змяніўся тып скланення (3-е → 2-е). Гэта самае адбылося з назоўнікамі *пыл, насып, накіп, стэп* і інш. У беларускай мове даўно замацаваліся як словы мужчынскага роду *цень, боль, жалъ, шаль, мазоль, надпіс, перапіс, летаніс, пачак, леса-стэп, сабака, капыт (капыцік, капыток, капыточак)* і інш.; да назоўнікаў жаночага роду належыць, напрыклад, назоўнік *гусь* (параўн.: слова *гусак* — мужчынскага роду).

У беларускіх народных гаворках сустракаем далёка не адзінкавыя выпадкі прыналежнасці адных і тых назоўнікаў да розных родаў. Некалькі прыкладаў: (лясная) *жаваранка* і (лясны) *жаваранак*, (густы) *бэз* і (густая) *бэза*, (добры) *корм* і (добрая) *корма*, (цёплая) *бярлога* і (цёплы) *бярлог*, (вялікая) *тыгра* і (вялікі) *тыгр*, (новая) *капота* і (новы) *капот*, (багатая) *пасага* і (багаты) *пасаг*, (новая) *гонта* і (новы) *гонт*, (салодкая) *сахарына* і (салодкі) *сахарын, мухамора* і *мухамор, памідора* і *памідор* і некаторыя іншыя. З іншымі слоў, якія

ўліліся ў беларускую мову параўнальна нядаўна, звяртаюць на сябе ўвагу тых, аснова якіх канчаецца на групу зычных з плаўным *р* або няплаўным санорным *н*: *метр, кіламетр, літр, танк, бланк*. Гэтыя і падобныя словы часта сустракаюцца ў гаворках як словы жаночага роду; гэтаму спрыяе тая акалічнасць, што беларускай мове — і ў даўнія часы, і ў наш час — не характэрна, каб слова канчалася на групу зычных тыпу *-тр, -вр, -гр*, адсюль — (цэлая) *літра* і (цэлы) *літар*, (страшная) *тыгра*, (чыстая) *бланка* і (чысты) *бланак* (гл. § 60).

§ 111. Лік назоўнікаў

Катэгорыя ліку назоўнікаў перажыла прыкметныя змены. У агульнаўсходнеславянскай мове былі не два, а тры граматычныя лікі: апрача адзіночнага (абазначэнне адзінкавасці) і множнага (абазначэнне множнасці) ужываўся парны лік, які меў свае скланавыя формы. Параўн.: *столъ, рогъ, стѣна, стрѣха, окъно, око* — назоўны склон адзіночнага ліку;

столи, рози, стѣны, стрѣхы, окъна, очеса — назоўны склон множнага ліку;

(*дѣва*) *стола, рога, (дѣвѣ) стѣнѣ, стрѣсѣ, окънѣ, очи* — назоўны склон парнага ліку.

Парны лік ужываўся тады, калі гаварылася пра два прадметы (пры спалучэнні слоў з лічэбнікамі *дѣва, дѣвѣ, оба, обѣ* або без іх) ці называліся парныя прадметы тыпу *вока, вуха, рука, нага, плячо, бераг*¹⁰.

Старажытныя беларускія тэксты адлюстроўваюць формы парнага ліку: *взялѣ мѣчѣ вѣ обе руцѣ* (Бава), *о(т) двою брату*; (перад) *очима твоима; понесѣ... самѣ своима рукама; очима моима* (Ч. 1489), *родителяма своима* (Ж. Ефр.).

Пачынаючы з XIII ст. парны лік паступова выцясяняўся многым лікам (значэнне парнасці — значэннем множнасці). Форма множнага ліку стала ўжывацца ў спалучэнні з *два, абодва*: *два гады, два разы, абодва рублі, абодва будынкi*. Працэс страты (выцясянення) катэгорыі парнага ліку, яго форм быў працяглы. І ў сучасных гаворках на поўдні Беларусі сустракаем: *дзве назе, дзве сцяне, дзве вядрэ*. Ужыванне форм *назе (дзве назе), акне (дзве акне)* не сведчыць, аднак, пра захаванне гаворкамі парнага ліку як граматычнай катэгорыі; гэта відаць з таго, што форма *баразне, акне* сустракаецца ў спалучэнні не толькі з лічэбнікам *дзве*, а і з *тры, пяць, дзесяць* (*Выкапала дзесяць баразне*. — Глускі р-н, в. Халопічы); форма парнага ліку, можна сказаць, перажыла катэгорыю парнасці.

Калі ў адзіночным ліку назоўнікі мелі сем скланавых форм: *назоўнага, роднага, давальнага, вінавальнага, творнага, меснага*

¹⁰ Катэгорыю парнасці (парнага ліку) мелі не толькі назоўнікі, а і ўсе зменныя часціны мовы.

і клічнага склонаў, то ў парным ліку толькі тры формы: *назоўнага-вінавальнага-клічнага, роднага-меснага і давальнага-творнага* склонаў.

Н.-В.-К.	стога	сыны	окънѣ	нозѣ
Р.-М.	стогу	сынову	окъну	ногу
Д.-Т.	стогома	сынѣма	окънома	ногама

У старажытных беларускіх тэкстах сустракаем: (дзве) *бочѣ (бочыцѣ)*, (дзве) *нозе (нозѣ)*, (дзве) *лете (лѣтѣ)*, (дзве) *године (годинѣ)* — форму назоўнага-вінавальнага-клічнага склону парнага ліку і (дзве) *бочки, руки, ноги, трубы* — форму назоўнага склону множнага ліку; *ушью* (сваіх), *очью* (маіх) — форму роднага-меснага склону парнага ліку і *ушей, очей* — форму роднага склону множнага ліку; *криницама, слугама, рукама* — форму давальнага-творнага склону парнага ліку і *криницами, ногами, руками* — форму творнага склону множнага ліку.

Некалькі прыкладаў з формаю множнага ліку на месцы парнага са старажытных беларускіх тэкстаў: *обадва бераги* (Ст. літ. 1529), *зѣехалисе обадва гуфы* (Ал.), *мел двух сынов* (Рач.), *раны две* (Акт. Мінск.), *два наймиты папшковы* (Кн. суд.), *бочки... двѣ, кадушкі двѣ, коп двѣ* (Маг. акты 1578), *приехали два рыцѣры у зброи* (Трыстан).

Да нас дайшлі рэшткі форм былога парнага ліку, якія замацаваліся і ў літаратурнай мове. Так, напрыклад, сучасная форма назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку *вушы, вочы* — гэта былая форма назоўнага-вінавальнага-клічнага склону парнага ліку (*оч-и, уш-и*), яна выцесніла былую форму назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку (*очеса, ушеса*).

У складаным лічэбніку *дзвесце* другая частка *-це* — фанетычна змененая форма назоўнага-вінавальнага склону парнага ліку *сѣтѣ (дѣвѣ сѣтѣ)* — як і *дѣвѣ окънѣ*.

Форма назоўнага-вінавальнага склону множнага ліку (*ногы — ногі, рѣкы — рукі*) у спалучэнні з *два (дзве)* захавала ад выцесненай формы назоўнага-вінавальнага-клічнага склону парнага ліку націск на канчатку: *дзве нагі, дзве рукі* (параўн.: *ногі, рѣкі*), *два вядры, два акны* (параўн.: *вѣдры, вѣкны*).

У творным склоне сустракаюцца формы *вачыма, плячыма, дзвѣрыма, грашыма* побач з *вачамі, плячамі, дзвѣрамі* і г. д. Словы *уушышу, увачу* (пры паралельных *у вушах, у вачах*) — былая форма роднага-меснага склону парнага ліку (*очью, ушью*) з прыназоўнікам *у*, які стаў прыстаўкаю.

§ 112. Склон назоўнікаў

З сямі склонаў назоўнікаў асобнай заўвагі патрабуе сёмы — клічны¹¹. У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове форму клічнага склону мелі ў адзіночным ліку толькі назоўнікі

¹¹ У лінгвістычнай літаратуры па-рознаму разглядаецца так званая клічная форма: адны лічаць яе сёмым склонам, другія — не. Практычна мэтазгодна разглядаць клічную форму як адзін з сямі склонаў.

мужчынскага і жаночага роду і толькі першых чатырох тыпаў скланення (назоўнікі з асновамі на галосны). Клічны склон — гэта форма, якую выражаўся (і выражаецца) зварот да асобы ці (у творах паэтычнага стылю) неадшаўленага прадмета. Напрыклад: *Донець рече: княже Игорю! О Днепре Славутицю! О вбргре!* (Слово)

Клічны склон з агульнаўсходнеславянскай мовы перайшоў у старажытную беларускую: *Дочко моя милая, што мыслишь?* (Трыстан) *Потехо душе моее!* (Стр. Хр.) *Бово ему отказалъ: «Пулкане, нехаи будетъ на твою волю [так, як твая воля, як ты хочаш]. (Бава) ...Сына... клика(л): «Беда мне, сыну мои». (Ж. Алякс.) Кестутеи рече брату: тобѣ годится, брате, княземъ... на Вилни быти.* (Рачынскі с.)

Ужыванне клічнага склону ў беларускай мове з часам звязілася: у гаворках з поўным аканнем, у літаратурнай мове форма клічнага склону назоўнікаў першага скланення фанетычна супала з формай назоўнага склону (*мама!*, *Ганна!*); у гаворках з няпоўным аканнем і оканнем (паўднёвы захад, поўдзень Беларусі) клічны склон — жывая з’ява і сёння: *мамо!*, *Ганно!*, *бабка!*.

Форму і значэнне клічнага склону маюць і ў гаворках і ў сучаснай літаратурнай мове назоўнікі мужчынскага роду другога скланення: *Гуслям, княжа, не пішучь законаў.* (Я. Купала) *Выйдзеш ты на нівы, беларусе, напрудвесні, браце мой цяплівы.* (Я. Купала) *З вялікім святам, мой народзе! З вялікім святам, краю мой!* (М. Танк) *Ой, рыбаца, рыбалове, рыбка тут — зубастая.* (В. Таўлай) *Ой, коню, мой коню!* (Нар. творч.) Толькі на трох няпоўных старонках Коласавай «Новай зямлі» (раздзел «Смерць ляснічага») чытаем: *Міхал! Міхале! Уставай, Міхале, адзявайся! Ах, мой ты божа, добры, мілы! Ох, браце: смерць не разбірае. Так, гэта так, пане Ксавэры. Ну, пане, то пойдзем, браце, будзе цяпер змена.*

Заўвага, якая сустракаецца і ў вучэбных дапаможніках, адносна таго, што ўжыванне клічнага склону ў сучаснай літаратурнай мове абмежавана гутарковай мовай і мовай мастацкай літаратуры, не мае падставы: клічны склон заўсёды быў прыналежнасцю гутарковай і паэтычнай мовы.

§ 113. Старажытныя асновы назоўнікаў

Сістэма скланення назоўнікаў у агульнаўсходнеславянскай мове была іншая, чым у сучаснай беларускай, а таксама ў сучаснай рускай і ўкраінскай мовах.

Складаная сістэма скланення назоўнікаў індаеўрапейскай мовы-асновы перайшла ў агульнаславянскую мову, адтуль — у агульнаўсходнеславянскую. Чым характарызаваўся сістэма скланення назоўнікаў у агульнаславянскай (→ у агульнаўсходнеславянскай) мове?

У сістэме скланення назоўнікаў было шэсць тыпаў скла-

нення (кожны тып, зразумела, меў свае асаблівасці). Падзел на тыпы залежаў ад характару асноў назоўнікаў.

Асновы назоўнікаў у далёкай старажытнасці (індаеўрапейская мова → агульнаславянская) істотна адрозніваюцца ад агульнаўсходнеславянскіх і ад сучасных беларускіх. Так, напрыклад, у словах тыпу *травя, ежа, страх* аснова канчалася на галосны *ā* (у сучаснай мове *а* — канчатак), у словах тыпу *стол, воўк, стог* аснова канчалася на галосны *o*, у словах тыпу *дань, мыш* — на галосны *i*.

На аснове параўнальна-гістарычнага вывучэння моў гісторыкі аднавілі, рэканструявалі былое індаеўрапейскае скланенне назоўнікаў. Так, напрыклад, слова *genā* (*ge* → *же*) мела такія скланавыя формы: Н. **genā*, Д. **genāi*, В. **genām*, М. **genāi*.

Як бачым, у прыведзеным скланенні аснова назоўніка канчалася на галосны *ā*. Фанетычныя змены на канцы слова прывялі яшчэ ў агульнаславянскай мове да перараскладання ў асновах. Так, у форме давальнага і меснага склonaў на месцы *āi* (*a* — галосны асновы, *i* — канчатак) узнік дыфтонг *ai*, які змяніўся на *ъ*: **genāi* → *женъ*; у форме вінавальнага склону канцавое спалучэнне «галосны+наставы зычны» ў сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада змянілася на наставы галосны *o*, які з часам супаў з *y*: **genām* → *жено* → *жену*. Узніклі формы: Н. *жена*, Д. і М. *женъ*, В. *жену*. Былая аснова на галосны стала асноваю на зычны: **genā* → *жен-а*.

Назоўнікі тыпу *стол* (**stolōs*) мелі аснову на галосны *ō*, *сын* (**sūnūs*) — на *ū* (у кароткае), *госць* (**gostis*) — на *i* (у кароткае). Паўторам: прыгаданыя асновы назоўнікаў індаеўрапейскія, яны перажылі змены яшчэ на агульнаславянскай глебе. Былыя ж тыпы скланення назоўнікаў захоўваліся не толькі ў агульнаславянскай, а і ў агульнаўсходнеславянскай мове.

Апрача паказаных чатырох тыпаў асноў на галосныя, быў яшчэ тып асновы на зычны. Са зменамі саміх асноў у першых чатырох тыпах усе назоўнікі сталі назоўнікамі з асновамі на зычны.

Былым шасці тыпам асноў назоўнікаў адпавядалі ў агульнаўсходнеславянскай мове шэсць (→ пяць; гл. § 114) тыпаў скланення. Калі ў сучаснай беларускай мове (народна-дыялектнай і літаратурнай) скланенне назоўнікаў тыпу *хата, стайня* можна назваць жаночым, скланенне назоўнікаў тыпу *човен, надворак* — мужчынскім, то гэтак нельга кваліфікаваць тыпы скланення ў агульнаславянскай → агульнаўсходнеславянскай мове. Так, напрыклад, да былога чацвёртага скланення (яго называюць скланеннем назоўнікаў на *i* кароткае — *i*) належалі словы тыпу *соль, косць* і тыпу *голуб, цесць, мядзведзь*; да былога пятага — назоўнікі ўсіх трох родаў (*камень, рэмень, морква, кроў, слова, вока*). Тыпы скланення назоўнікаў не залежалі ад роду назоўнікаў.

§ 114. Старажытныя тыпы скланення назоўнікаў

1. Скланенне назоўнікаў з былою асноваю на \bar{a} (-jā) у агульнаўсходнеславянскай мове ахоплівала назоўнікі жаночага роду тыпу рыба, трава; нога, рука, стрѣха; земля, струя, сажа, пустыни, рабыни, господавыни, богыни, кѣнягыни і назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначалі асобу чалавека, тыпу воевода, староста, судья. Назоўнікі гэтага скланення мелі тры разнавіднасці: цвёрдую (трава, рыба), мяккую (сажа, земля, судья, вельможы) і на заднеязычны (рука, нога, стрѣха).

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мелі канчаткі -ы (на цвёрды і заднеязычны): травы, рыбы, ногы, стрѣхы; -ѣ (на мяккі зычны, у тым ліку на шыпячы): землѣ, богынѣ, сажѣ, межѣ¹².

Аснова назоўнікаў першага скланення, як было паказана ўжо, канчалася на \bar{a} ці $j\bar{a}$. Мяккі зычны j , аднак, захаваўся далёка не ва ўсіх выпадках. Яшчэ ў агульнаславянскай мове зычныя g, k, x у спалучэнні з наступным j змяніліся на $ж, ч, ш$ (лужа, свѣча, душа), $dj \rightarrow ж$ (межа, сажа), $tj \rightarrow ч$ (свѣча), $bj \rightarrow бл$, $mj \rightarrow мл$, $nj \rightarrow нл$ (*купја → купля, *земја → земля і г. д.). У словах тыпу судья, зелье зычны j захоўваўся і ў агульнаўсходнеславянскай мове (у XII—XIII ст. гэты мяккі зычны асіміляваўся папярэднім зычным, развіўся беларускі падоўжаны: суддзя, зелле), у словах тыпу сям'я j — канцавы зычны асновы і сёння.

2. Скланенне назоўнікаў з асновай на \bar{o} ($j\bar{o}$)¹³ ахоплівала шматлікія словы мужчынскага роду тыпу возѣ, рабѣ, конѣ і ніякага роду тыпу окѣно, поле, житѣе. Гэта скланенне таксама мелі тры разнавіднасці: цвёрдую (дубѣ, столѣ, село), на заднеязычны (стогѣ, сукѣ, страхѣ) і мяккую (край, поле).

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі другога скланення мелі канчатак -а(-я): плода, лѣса, страѣха, луѣга, ножа, окѣна, коня, поля.

У словах тыпу ножѣ яшчэ ў агульнаславянскай мове спалучэнне zj (параўн.: нож — заноза) змянілася на ж; vj — на вл (журавль¹⁴) і інш.

3. Скланенне назоўнікаў з асноваю на \bar{y} (у кароткае) ахоп-

¹² Пры характарыстыцы скланенняў абавязкова падаецца форма роднага склону адзіночнага ліку, каб адразу ж паказаць і падкрэсліць адрозненне старажытных тыпаў скланення; яно, адрозненне, выяўляецца і ў першым ускосным склоне — родным.

¹³ Канцавы s (былы канчатак) страціўся, галосны \bar{o} пасля цвёрдага зычнага супаў з \bar{e} (*плѣдос → плѣдѣ, *орбос → *орбѣ → робѣ), пасля мяккага, у тым ліку перад j (j), супаў з \bar{e} (*конѣос → конѣ).

¹⁴ Пра фанетычную змену ў словах тыпу журавль, рубль, корабль гл. § 60.

лівала групу слоў мужчынскага роду тыпу сынѣ, волѣ, низѣ¹⁵. У родным склоне адзіночнага ліку гэтыя назоўнікі мелі канчатак -у: сыну, волю, низу.

4. Скланенне назоўнікаў з асноваю на \bar{i} (і кароткае) ахоплівала назоўнікі жаночага роду тыпу данѣ, соль, ночь і мужчынскага роду тыпу огнь, голубѣ, зятѣ, тѣсть, звѣрь. У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мелі канчатак -и: дани, соли, ночи, огни, голуби, зяти, тѣсти, звѣри.

5. Скланенне назоўнікаў з асноваю на зычны мела разнавіднасці:

назоўнікі мужчынскага роду на n (n): камы (→ камень), коры (→ коранѣ), ячмы (→ ячмень); у назоўным склоне адзіночнага ліку зычнага асновы n (n) не было, родны склон адзіночнага ліку меў канчатак -е: корене, ячмене, ремење, камене; назоўнікі жаночага роду на $er(er)$: дѣчи (→ дача), мати; родны склон адзіночнага ліку: дѣчере, матере;

назоўнікі ніякага роду на men (men): сѣмя, имя, стрѣмя; родны склон адзіночнага ліку: сѣмене, имене, стрѣмене;

назоўнікі ніякага роду на $es(es)$: слово, око, коло; родны склон адзіночнага ліку: свовесе, очесе, колесе.

назоўнікі ніякага роду на $ent(*ent)$ тыпу ягня, теля, порося; родны склон адзіночнага ліку: ягняте, теляте, поросяте.

Заўвага. У агульнаславянскай мове спалучэнне en у пазіцыі перад наступным зычным (* ent) змянілася на $e(zn)$, апошні ў сувязі з дэназалізацыяй супаў з $a(j)$: пязѣ, узязѣ або $э(e)$: агледзѣць, запрэзѣць; індаеўрапейскаму * ent адпавядае, такім чынам, ўсходнеславянскае ят.

6. Асобнай увагі патрабуе скланенне назоўнікаў з асновай на \bar{e} , якое ахоплівала словы жаночага роду тыпу цыркы, свекры, мѣркы, любы; у родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак -е: свекрѣе, любѣе, мѣркѣе. Назоўнікі гэтай групы належалі да індаеўрапейскага скланення на галосны \bar{e} (у доўгае), што змяніўся ў славян на \bar{y} . Яшчэ ў агульнаславянскую эпоху скланенне гэтых назоўнікаў у значнай меры наблізілася да скланення назоўнікаў з асноваю на зычны; ва ўсіх склонах, апрача назоўнага, гэтыя назоўнікі былі з асноваю на \bar{e} — на зычны.

У навуковай літаратуры па гістарычнай марфалогіі славянскіх моў налічваюць то пяць, то шэсць старажытных тыпаў скланення назоўнікаў: да шостага адносяць словы тыпу любы, мѣркы, свекры; часцей, аднак, скланенне гэтых назоўнікаў (з асноваю на у доўгае → \bar{e}) разглядаюць не як асобны тып, а як разнавіднасць скланення назоўнікаў з асноваю на зычны; гл., напрыклад, працы А. Мейе «Общеславянский язык» (М., 1951, с. 338—341); В. І. Баркоўскага, П. С. Кузняцовай «Историческая грамматика русского языка» (М., 1961, с. 181).

¹⁵ Галосны \bar{y} (у кароткае) пасля страты канцавага s супаў з \bar{e} (* $сѣнѣс$ → сынѣ).

Назоўнікі з асноваю на *а̄* (*ја̄*)

Адзіночны лік

Н.	сестра	рѣка	земля	душа	воевода
Р.	сестры	рѣкы	землѣ	душѣ	воеводы
Д.	сестрѣ	рѣцѣ	земли	души	воеводѣ
В.	сестру	рѣку	землю	душу	воеводу
Т.	сестрою	рѣкою	землею	душею	воеводою
М.	сестрѣ	рѣцѣ	земли	души	воеводѣ
К.	сестро	рѣко	земле	душе	воеводу

Множны лік

Н.	сестры	рѣкы	землѣ	душѣ	воеводы
Р.	сестрѣ	рѣкѣ	землѣ	душѣ	воеводѣ
Д.	сестрамъ	рѣкамъ	землямъ	душамъ	воеводамъ
В.	сестры	рѣкы	землѣ	душѣ	воеводы
Т.	сестрами	рѣкамі	землямі	душама	воеводама
М.	сестрахъ	рѣкахъ	земляхъ	душахъ	воеводахъ

Парны лік

Н.-В.-К.	сестрѣ	рѣцѣ	земли	души	воеводѣ
Р.-М.	сестру	рѣку	землю	душу	воеводу
Д.-Т.	сестрама	рѣкама	земляма	душама	воеводама

Назоўнікі з асноваю на *о̄* (*јо̄*)

Адзіночны лік

Н.	сто́ль	горо́дь	сто́гъ	ко́нь	лѣ́то	по́ле
Р.	стола	города	стога	коня	лѣ́та	поля
Д.	столу	городу	стогу	коню	лѣ́ту	полю
В.	сто́ль	горо́дь	сто́гъ	ко́нь(-я)	лѣ́то	по́ле
Т.	сто́льмъ	горо́дьмъ	сто́гъмъ	ко́ньмъ	лѣ́тъмъ	по́льмъ
М.	сто́лѣ	горо́дѣ	сто́зѣ	ко́ни	лѣ́тѣ	по́ли
К.	столе	городе	стоже	коню	лѣ́то	поле

Множны лік

Н.	столи	городи	стози	кони	лѣ́та	поля
Р.	сто́ль	горо́дь	сто́гъ	ко́нь	лѣ́тѣ	по́ль
Д.	столомъ	городомъ	стогомъ	конемъ	лѣ́томъ	полемъ
В.	сто́лы	горо́ды	сто́гы	ко́нѣ	лѣ́та	поля
Т.	сто́лы	горо́ды	сто́гы	ко́ни	лѣ́ты	по́ли
М.	сто́лѣхъ	горо́дѣхъ	сто́зѣхъ	ко́нихъ	лѣ́тѣхъ	по́лихъ

Парны лік

Н.-В.-К.	стола	города	стога	коня	лѣ́тѣ	поли
Р.-М.	столу	городу	стогу	коню	лѣ́ту	полю
Д.-Т.	столома	городома	стогема	конема	лѣ́тома	полема

Назоўнікі з асноваю на *ӯ* (*у* кароткае)

Адзіночны лік

Множны лік

Н.	сынѣ	во́лѣ	до́мѣ	сыно́ве	воло́ве	домо́ве
Р.	сыну	волу	дому	сыно́вѣ	воло́вѣ	домо́вѣ
Д.	сынові	воло́ви	домо́ви	сынѣ́мъ	волѣ́мъ	домѣ́мъ
В.	сынѣ	во́лѣ	до́мѣ	сыны	волы	домы
Т.	сынѣ́мъ	волѣ́мъ	домѣ́мъ	сынѣ́ми	волѣ́ми	домѣ́ми
М.	сыну	волу	дому	сынѣ́хъ	волѣ́хъ	домѣ́хъ
К.	сыну	волу	дому			

Парны лік

Н.-В.-К.	сыны	волы	домы
Р.-М.	сынову	воло́ву	домо́ву
Д.-Т.	сынѣ́ма	волѣ́ма	домѣ́ма

Назоўнікі з асноваю на *і̄* (*і* кароткае)

Адзіночны лік

Н.	ко́сть	но́чь	го́сть	огнь
Р.	кости	ночи	гости	огни
Д.	кости	ночи	гости	огни
В.	ко́сть	но́чь	го́сть	огнь
Т.	ко́стию(-ью)	но́чию(-ью)	го́стьмъ	огньмъ
М.	кости	ночи	гости	огни
К.	кости	ночи	гости	огни

Множны лік

Н.	кости	ночи	гости(-ѣ)	огни(-ѣ)
Р.	ко́стии(-ѣи)	но́чиі(-ѣи)	го́стии(-ѣи)	огниі(-ѣи)
Д.	ко́стьмъ	но́чьмъ	го́стьмъ	огньмъ
В.	кости	ночи	гости	огни
Т.	ко́стьми	но́чьми	го́стьми	огньми
М.	ко́стьхъ	но́чьхъ	го́стьхъ	огньхъ

Парны лік

Н.-В.-К.	кости	ночи	гости	огни
Р.-М.	ко́стию(-ью)	но́чию(-ью)	го́стию(-ью)	огнию(-ью)
Д.-Т.	ко́стьма	но́чьма	го́стьма	огньма

Назоўнікі з асноваю на зычны

Адзіночны лік

Н.	дзень	дзці	с'мя	коло	слово	ягня
Р.	дэне	дэчере	с'мене	колесе	словесе	ягняте
Д.	дзні	дэчери	с'мени	колеси	словеси	ягняти
В.	дзнь	дэчерь	с'мя	коло	слово	ягня
Т.	дзньма	дэчэрю	с'меньмь	колесмь	словесмь	ягнятмь
М.	дэне	дэчере	с'мене	колесе	словесе	ягняте

Множны лік

Н.	дэне	дэчери	с'мене	колеса	словесе	ягнята
Р.	дзнь(-ии)	дэчерь	с'мень	колесь	словесь	ягнят
Д.	дзньмь	дэчерьмь	с'меньмь	колесмь	словесмь	ягнятмь
В.	дзні	дэчери	с'мена	колеса	словеса	ягнята
Т.	дзньми	дэчерьми	с'меньи	колесы	словесы	ягняты
М.	дзньхъ	дэчерьхъ	с'меньхъ	колесхъ	словесхъ	ягнятхъ

Парны лік

Н.-В.	дзні	дэчери	с'мени	колеси	словеси	ягняти
Р.-М.	дзну	дэчэрю(-ню)	с'мену	колесу	словесу	ягняту
Д.-Т.	дзньма	дэчэрьма	с'меньма	колесма	словесма	ягнятма

Назоўнікі з асноваю на $\bar{u} \rightarrow \bar{v}$ (у доўгае)

Адзіночны лік

Н.	свекры	мъркы	свекръви	мъркъви
Р.	свекръве	мъркъве	свекръвъ	мъркъвъ
Д.	свекръви	мъркви	свекръвамъ	мъркъвамъ
В.	свекръвъ	мъркъвъ	свекръви	мъркъви
Т.	свекръвию(-ью)	мъркъвию(-ью)	свекръвами	мъркъвами
М.	свекръве	мъркъве	свекръвахъ	мъркъвахъ

Множны лік

Парны лік

Н.-В.	свекръви	мъркъви
Р.-М.	свекръву	мъркъву
Д.-Т.	свекръвама	мъркъвама

§ 116. Заўвагі да ўзораў старажытнага скланення назоўнікаў

Назоўнікі з асноваю на \bar{a} (\bar{ja}) захавалі ў агульнаўсходнеславянскай мове канцавы галосны a (былы суфікс):

у форме назоўнага склону адзіночнага ліку, прычым у выніку перараскладання гэта a стала канчаткам (*травa*, *земл'а*);

у форме давальнага, творнага і меснага склону множнага ліку і давальнага-творнага склону парнага ліку, дзе таксама ў выніку перараскладання галосны a асновы стаў часткаю канчатка (*стрѣхалѣ, стрѣхами, стрѣхалѣ, стрѣхама*).

Назоўнікі цвёрдай і мяккай разнавіднасці ў некаторых склонах мелі неаднолькавыя канчаткі. Параўн. у адзіночным ліку: Р. *сестры* і *землѣ, пуцѣ*, Д. і М. *сестрѣ* і *земли, пуци*, Т. *сестрою* і *землею, пуцею*, К. *сестро* і *земле, пуце*; у множным ліку: Н. і В. *сестры* і *землѣ, пуцѣ*, Р. *сестрѣ* і *земль, пуцѣ*; у парным ліку: Н.-В.-К. *сестрѣ* і *земли, пуци*.

Назоўнікі на заднеязычныя (g, k, x) у давальным, месным склонах адзіночнага, у назоўным-вінавальным парнага ліку мелі такія самыя канчаткі, як і на іншыя цвёрдыя, але заднеязычным адпавядалі свісцячыя: *нога* — *нозѣ, рука* — *руцѣ, стрѣха* — *стрѣсѣ*; (*дѣвѣ*) *нозѣ, руцѣ, стрѣсѣ*.

Назоўнікі з асноваю на $o(jo)$ захавалі канцавы галосны o (былы суфікс) толькі ў форме давальнага склону множнага ліку і давальнага-творнага склону парнага ліку, прычым у выніку перараскладання гэта o стала часткаю канчатка: *столомѣ, столома*.

Назоўнікі цвёрдай і мяккай разнавіднасці ў некаторых ускосных склонах мелі неаднолькавыя канчаткі. Адзіночны лік: М. *столѣ* і *кони, лѣтѣ* і *поли*, К. *столѣ* і *коню*; множны лік: Д. *столомѣ* і *конемѣ, лѣтомѣ* і *полемѣ*, В. *столы* і *конѣ*, М. *столѣхъ* і *конихъ, лѣтѣхъ* і *полихъ*; парны лік: Д.-Т. *столома* і *конема, лѣтома* і *полема*.

Назоўнікі на заднеязычныя (g, k, x) мелі такія самыя канчаткі, як і на іншыя цвёрдыя зычныя, але заднеязычным адпавядалі свісцячыя (у выніку другой палаталізацыі) у месным склоне адзіночнага ліку: *стоѣ*, *вѣлцѣ*; у назоўным склоне множнага ліку: *стоѣ*, *вѣлцѣхъ, страѣхъ*.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду мелі неаднолькавыя канчаткі ў назоўным склоне множнага ліку: *двори, столы, кони* і *лѣта, поля*, у вінавальным склоне множнага ліку: *дворы, столы* і *лѣта, поля*.

Назоўнікі з асноваю на \bar{u} захавалі ў агульнаўсходнеславянскай мове канцавы асновы ў месным склоне адзіночнага ліку, але u стаў (у выніку перараскладання) канчаткам: (пры) *сыну*.

Назоўнікі з асноваю на \bar{i} захавалі ў агульнаўсходнеславянскай мове канцавы i асновы ў шматлікіх склонавых формах, але не як галосны асновы, а як канчатак. Напрыклад, у родным, давальным, месным склонах адзіночнага ліку: *гости, голуби, зяті, ночи*.

Што да пятага тыпу скланення, то былыя індаеўрапейскія асновы ў агульнаўсходнеславянскай мове засталіся як вельмі відавочныя; яны відавочныя і ў сучасным скланенні: *телята* (цяляты) і г. д.

§ 117. Распазнаванне старажытных тыпаў скланення

Нават кароткае азнаямленне з узорами старажытнага скланення назоўнікаў выяўляе прыкметныя змены на шляху да ўтварэння сучаснай беларускай сістэмы скланення назоўнікаў, сучасных склонавых канчаткаў. Натуральна паўстаюць цяжкасці, як распазнаць, да якога тыпу скланення належалі, напрыклад, словы мужчынскага роду з канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку -*б*: *зять, тьсть, медвѣдь, голубь, локѣть, чьрвь, кѣнязь, вожь, ножь, рубль, журавль, корабль, сторожь*. Словы тыпу *голубь, локѣть, вожь, рубль*, калі глядзець на іх форму ў назоўным склоне адзіночнага ліку, належалі або да асноў на *jo*, або да асноў на *i*. Азнямленне з гістарычнай фанетыкай дае магчымасць вызначыць, што словы *вожь* і *рубль* мелі аснову на *jo*: *вожь* ад таго кораня, што *водити, рубль* — што і *рубити*; чаргаванне *д : ж* (*водити* і *вожь*) падказвае, што *ж* — з былога **дй* (**dj*); чаргаванне *б : бл'* (*рубити* і *рубль*) падказвае, што *бл'* — з былога **бй* (**bj*); значыць, словы *вожь* і *рубль* мелі аснову на *jo*, а не на *-i*; змена *д → ж, б → бл'* наступала тады, калі пасля *д* і *б* быў зычны *й(j)*. Словы *голубь, локѣть* былі назоўнікамі з асноваю на *i*; калі *б* яны мелі аснову на *jo*, то ўзніклі б «голубль» і «локѣць».

Словы *робѣ* і *сынѣ, возѣ* і *домѣ, братѣ* і *волѣ, столѣ* і *низѣ, городѣ* і *вѣрхѣ, лѣсѣ* і *медѣ* паводле іх агульнаўсходнеславянскай формы ў назоўным склоне адзіночнага ліку належалі або да назоўнікаў з асноваю на *o*, або да назоўнікаў з асноваю на *u*; да ліку назоўнікаў з асноваю на *u* адносіліся лічаныя словы: *сынѣ, домѣ, волѣ, медѣ, низѣ, вѣрхѣ, полѣ, разѣ* і, мяркуюць, *ледѣ, солодѣ, пирѣ, дарѣ, чинѣ*.

Нешматлікія былі і назоўнікі з асноваю на зычны. Значная частка іх пералічана ў § 114.

§ 118. Лёс старажытнай сістэмы скланення назоўнікаў

Даследаванне вучонымі старажытных усходнеславянскіх пісьмовых помнікаў выяўляе, што ўжо ў канцы дапісмавай пары пачалося змешванне разгледжаных тыпаў скланення назоўнікаў. У першыя стагоддзі пісьмавай пары агульнаўсходнеславянскай мовы працягваецца працэс змешвання тыпаў скланення і разбурэння былой сістэмы скланення назоўнікаў.

Што прывяло да страты (разбурэння) былой сістэмы скланення назоўнікаў і ўтварэння новай¹⁶?

Як адзначалася, у агульнаіндаеўрапейскай і агульнаславянскай мовах назоўнікі размяркоўваліся па тыпах скланення ў за-

¹⁶ Гл. падрабязней пра гэта ў кн.: Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. — Київ, 1964, ч. 1; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. — М., 1964.

лежнасці ад асновы — ад суфікса асновы, які меў сваё выражанае значэнне. Да пэўных тыпаў скланення належалі словы з пэўным семантычным значэннем. Так, напрыклад, групу назоўнікаў з асноваю на *ят(*ent)* складалі словы, якія абазначалі назвы маладых істот (*ягня, порося, козья, дѣтя* і інш.), групу назоўнікаў з асноваю на *ѣв(ū)* утваралі словы, што абазначалі сваяцтва па жаночай лініі (*свекѣры — свякроў, золы — золоўка, ятры — ятроўка*), а таксама словы — назвы раслін (*мѣркы — морква*). Мяркуюць, напрыклад, што словы *брат* (параўн. ст.-сл. *братрѣ*, лац. *frater*, ням. *der Bruder*), *маці* і *дачка* (родны склон — *матере, дѣчере*, ням. *die Tochter*) у далёкія агульнаіндаеўрапейскія часы мелі адзін суфікс *-ter* і ўтваралі адну групу слоў. Развілася акрэслена выражаная катэгорыя роду назоўнікаў; сказаць інакш, узнік падзел назоўнікаў паводле роду. З часам пад уплывам прыналежнасці слоў да аднаго роду ўзнікаюць і новыя асаблівасці скланення. Значэнне суфіксаў асновы становіцца цьмяным. Семантычныя падставы падзелу назоўнікаў на тыпы скланення паступова саступаюць месца прыналежнасці слоў да таго ці іншага роду.

Фанетычныя змены на канцы слова ў сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада (напрыклад, у словах **плодѣс, гостѣс*) прывялі да страты канчатка *-с(-s)*, галосныя асновы *o, i* супалі адпаведна з *ѣ, ъ*. Адбылося перараскладанне асновы, у выніку чаго яна стала заканчвацца на зычны, а *ѣ, ъ* сталі канчаткамі (*плодѣ, гостѣ*).

Так словы розных тыпаў скланення *сынѣ* і *другѣ*, якія мелі розныя канчаткі (Р. *сыну* і *друга*, Д. *сынови* і *другу*, М. *сыну* і *другѣ*, К. *сыну* і *друже*), аб'ядналіся на аснове родавай прыналежнасці і аднолькавай марфалагічнай структуры, а з часам аказаліся ў адным тыпе скланення (у сучасным другім).

На змену складанай сістэмы скланення назоўнікаў прыйшла спрошчаная (з трох тыпаў). Спрасцілася сістэма скланення назоўнікаў — зменшылася і агульная колькасць склонавых форм назоўнікаў; страцілася катэгорыя парнага ліку і адпаведна страціліся формы парнага ліку, яны выцесніліся формамі множнага ліку; прыкметна зменшылася колькасць склонавых форм у множным ліку, дзе тыпы скланення фактычна перасталі адрознівацца.

§ 119. Лёс скланення назоўнікаў на *ō(jō)* і *ū*

У тыпы скланення назоўнікаў на *ō(jō)* і *ū* ўваходзілі словы мужчынскага роду. У назоўным склоне словы абодвух тыпаў набылі аднолькавую марфалагічную структуру (**sūnūs → сынѣ, *plodōs → плодѣ*). Тып скланення на *u* ахопліваў лічаныя, нешматлікія словы, ён быў непрадуктыўны. Адбылося аб'яднанне гэтых двух тыпаў (другога і трэцяга) у адным тыпе, у выніку

ўтварылася скланенне, якое ў сучаснай мове называецца другім. Аб'яднанне адбывалася ў іх узаемадзеянні, якое ўбачым на прыкладах.

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі скланення на *о(јо)* мелі канчатак *-а(-я)*: не толькі *стола, плода, города, воза, сѣна*, а і *лѣса, шума, крика, бѣга, льна, песка, мѣха, снѣга, свѣта* і г. д.; назоўнікі скланення на *и* ў родным склоне мелі канчатак *-у*: *сыну, волю, дому, низу, вѣрху, меду*. У выніку ўзаемадзеяння двух тыпаў скланення першыя назоўнікі яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове пачалі часам прымаць форму (канчатак) роднага склону адзіночнага ліку другіх і наадварот; г. зн. паяўляюцца формы *лѣну* (*лѣну*), *свѣту*, *песку* (на месцы *льна, свѣта, песка*), формы *сына, дома*¹⁷, *вола* (на месцы *сыну, дому, волю*). Прыклады з помнікаў: *балсаму* (бальзаму.— Ф. Я.) *кропля на руце* (Тры кар.), *то(го) бою, не будовали храму* (Скарына, Юдзіф), *збирала (каласы.— Ф. Я.) в поли до вечера и змолотила то, иже събрала, и было с мѣру ячменю* (Скарына, Руф), *податку, зѣхатися до двору, того повету, рыбѣ з ставу* (Ст. літ. 1566), *збройного люду* (Км.-Чарнаб.), *з ураду, посудку домового, попелу выробит(ь)* (Маг. акты 1578), *листу... до нас писаного... нам не отдали* (Кн. пас.), *от страху, водле* (паводле.— Ф. Я.) *порадку, до лепшого способу житя* (Атыла), *от початку* (Рачынскі с.), *полотна кужелю, гороху белого* (Акт. Мінск.), *звѣру розмаитого, люду великая личба, полону набрали* (Хр. літ.).

З утварэннем і развіццём мовы беларускай народнасці ўсё больш прыкметна, як паказваюць старажытныя помнікі, пашыраўся канчатак *-у* ў родным склоне адзіночнага ліку другога скланення назоўнікаў, прычым гэты канчатак пашыраўся і на назоўнікі мяккай разнавіднасці. Так, у сучаснай беларускай мове маем: *лѣну, моху, лесу, маку, снегу, пяску, туману, газу, чаду, дроту, бэзу, лѣду, шуму, гоману, жаху, друку, грому, сну, крыку, бегу, ветру, бою, усходу, голаду, часу, паху, марозу, спалоху, жалю, болю, страху, розуму, досціпу, клопату, сораму, (ад) пачатку, свету*. Назоўнікі былога скланення тыпу *сын, вол, дом* прынялі канчатак былога другога скланення *-а*: *сына, вала*.

У давальным склоне адзіночнага ліку назоўнікі цвёрдай разнавіднасці скланення на *о(јо)* мелі канчатак *-у* (*стола, двору, сѣну*), назоўнікі тыпу *сынѣ, домѣ* — *-ови*: *сынови, волови, домови*. У помніках сустракаюцца, з аднаго боку, формы *другови, Георгиеви, богови*, а з другога — *сыну, дому, волю* і інш.¹⁸

Паступова назоўнікі былога скланення на *и* ўспрынялі кан-

¹⁷ Параўн: у прыслоўі *дадому* суфікс *-у* — былы канчатак роднага склону адзіночнага ліку.

¹⁸ Ты не велелъ гостеви со гостемъ торговати (Гр. 1300), самому королеви возложи печать на лица (Супр.), тому приятелеви (Хр. літ.); подяковал королю (Трыстан), отписаное сыну... Роману (Магил. акты 1578), мы пытали, чи о(б)явила еси то врядник(у) (Кн. суд.), як тому волю (Хр. літ.).

чатак *-у*, захаваўся і замацаваўся ён і ў назоўніках былога скланення на *о(јо)*: *брату, цару, чалавеку* і г. д.

Паказанае ўзаемадзеянне праявілася ў месным склоне адзіночнага ліку. Параўн.: *братѣ, вѣлцѣ, друзѣ, чловѣцѣ, (на) колѣ* — назоўнікі былога скланення на *о* і *сыну, волю, меду, вѣрху* — назоўнікі былога скланення на *и*. Помнікі адлюстроўваюць ужыванне формы меснага склону (*на*) *чловѣку*, але (*пры*) *сыне*. Паступова ў месным склоне адзіночнага ліку сучаснага другога скланення замацаваліся:

-е (з *-ѣ*) — канчатак былога скланення на *о* цвёрдай разнавіднасці: (*на*) *стале, (у) доме, унізе, уверсе* (*унізе, уверсе* — прыслоўі, былыя спалучэнні формы меснага склону назоўніка і прыназоўніка);

-і, -ы (*-ы* з *-і*) — канчатак былога скланення з асновай на *о(јо)* назоўнікаў на мяккія, шыпячыя, *ц і р*: (*на*) *кані, (у) гаі* (*гаі-і*), (*у*) *кашы, (на) канцы*;

-у(-ю) — канчатак былога скланення назоўнікаў на *и*: (*пры*) *брату, (пры) сыну, (на) чалавеку, (на) суку, (у) Полацку*¹⁹.

Назоўнікі мужчынскага роду былога скланення на *о(јо)* у клічным склоне мелі канчатакі *-е, -ю*: *брате, дружэ, чловѣче, вѣлче, лѣсе, коню*, а былога скланення на *и* — *-у*: *сыну, дому*. Гэтыя канчатакі ўжываліся ў старажытнай беларускай мове, дайшлі яны і да нас:

-е: *браце, сваце, сыне, пане, голубе, суседзе, Піліпе*;

-а (з *-е*): *дружа, чалавеча, воўча* (з *друже, чловѣче, вѣлче*);

-у(-ю): *сыну (сынку), дзеду (дзедку), гаспадару (гаспадарыку), гаю (гају), коню (кося), хмелю*.

Такім чынам, адбылося аб'яднанне, зліццё былых тыпаў скланення на *о(јо)* і на *и*, пры гэтым мела месца ўзаемадзеянне, у выніку якога захаваліся тыя ці іншыя скланавыя формы абодвух тыпаў.

§ 120. Лёс скланення назоўнікаў на *і*

Лёс скланення назоўнікаў на *і* — пераканальнае сведчанне таго, што істотныя змены ў сістэме скланення адбыліся ў сувязі са зменаў былых асноў назоўнікаў і замацаваннем катэгорыі роду назоўнікаў.

Як назоўнікі аднаго скланення, змяняліся словы *дань, ночь, печь, медь, вѣрвь, кость* і *звѣрь, тать, гость, огнь*; і першыя і другія — назоўнікі былога скланення на *і*, што, змяніўшыся, стаў канчатакам *-б*.

Помнікі XI—XIII ст. адлюстроўваюць уплыў скланення назоўнікаў мяккай разнавіднасці былога скланення назоўнікаў

¹⁹ Параўн. з прыкладамі са старажытных беларускіх тэкстаў: *пса(н) у Полоцку* (Гр. 1465), *на початку и(х)* (Скарына, Апост.), *писанъ у Клецку...* (Будны), *у друку вышла* (Цяпінскі), *седел...* на кганку (Бава).

мужчынскага роду на *ю*: *у тьстя* (на месцы былога *у тьсти*), (то-го) *тата* (на месцы былога *тати*) і падобн. У выніку назоўнікі мужчынскага роду тыпу *тата*, *тьсть*, *зять* аб'ядналіся ў адносінах скланення са словамі тыпу *конь*, *пень*, уліліся ў скланенне, якое называем другім.

Скланенне слоў жаночага роду тыпу *дань*, *соль* (былая аснова на *і*) дайшло да нас як 3-е скланенне, якое можна назваць скланеннем жаночага роду (жаночым скланеннем). Яно захавала ў асноўным былыя канчаткі асноў на *і*: Н., В. *клѣтъ* → *клеці'*, Р., Д. *клѣти* → *клеці*, Т. *клѣтью* → *клецю*.

§ 121. Лёс скланення назоўнікаў з асноваю на зычны

Тып скланення назоўнікаў з асноваю на зычныя, які звычайна называюць пятым, страціўся: большасць назоўнікаў улілася ў адзін з трох тыпаў скланення, частка дайшла да нас як рознаскланяльныя назоўнікі.

Разгледзім лёс кожнай разнавіднасці гэтага скланення асобна.

Назоўнікі мужчынскага роду з асноваю на *ен*(*еп*) аб'ядналіся ў адносінах скланення з мяккаю разнавіднасцю назоўнікаў скланення тыпу *конь*, *ножь*. Адбылося выраўноўванне асновы назоўнага (вінавальнага) склону па аснове іншых склонаў; параўн.: Н. *ячмы* і Р. *ячмене*, Д. *ячмени*; так узнікла аснова назоўнага (вінавальнага) склону на *н'*: *ячмен'*, *коран'*, *рэмен'* (*рамен'*). Скланенне слоў *ячмень*, *корань*, *рэмень*, *камень*, *дзень* не адрозніваецца ад скланення назоўнікаў тыпу *конь*, *нож* — слоў 2-га скланення.

Назоўнікі жаночага роду з асноваю на *ер* (*дѣчи*, *мати*) уліліся ў сучаснае скланенне, якое называем першым, прычым словы *дача*, *матка* сталі суфіксальнымі (іх суфікс -к- лексікалізаваўся); параўн.: Н. *дача*, *матка* (як і *траўка*, *рыбка*), Р. *дачкі*, *маткі* (як і *траўкі*, *рыбкі*), Д. *дачцы*, *матцы* (як і *траўцы*, *рыбцы*). Прыклады са старажытных беларускіх помнікаў: *милую матку*, *потеши матку смутную* (Стр. Хр.), *матка его* (Ж. Аляк.), *поведаеть ми, што моя матка умерла* (Бава), *дочки мои* (Руф), *в него с(ы)на не было, только была одна дочька* (Лаўр.), *его дочка* (Трыстан).

Слова *матка* бытуе ў народных гаворках на значнай тэрыторыі, нярэдка ўжываецца ў літаратурнай мове (*Доўга матка так глядзела, доўга паглядала. «Будзь паслушная, дачушка», — навучае матка*. Я. Колас). У частцы беларускіх гаворак адбылося выраўноўванне асновы назоўнага склону на ўзор асновы ўскосных склонаў — *мацера*, якое скланяецца, як словы 1-га скланення (*мацера*, *мацеры*, *мацеры* і г. д.). Форма *мацера* ў літаратурнай мове сустракаецца рэдка. У літаратурнай мове ўжываецца нязменная форма — *маці* (Р. *маці*, Д. *маці* і г. д.).

Назоўнікі ніякага роду з былою асноваю на *ес* тыпу *коло*, *слово*, *око*, *ухо* паступова наблізіліся ў скланенні да назоўнікаў ніякага роду тыпу *окно*, *село*. Аснова ўскосных склонаў выраўнавалася на ўзор асновы назоўнага (вінавальнага) склону 2-га скланення.

Словы на *ес* сталі скланяцца такім чынам: Н. *слова*, *кола* — як і *волава*, *акно*; Р. *слова*, *кола* — як і *волава*, *акна*; Д. *слову*, *колу* — як і *волаву*, *акну*; Т. *словам*, *колам* — як і *волавам*, *акном*.

У народных гаворках ёсць два варыянты слова *кола*: *кола* і *калясо*, але абодва скланяюцца, як назоўнікі 2-га скланення: Н. *кола* і *калясо*, Р. *кола* і *каляса*, Д. *колу* і *калясу*, Т. *колам* і *калясом*.

Скланенне назоўнікаў ніякага роду з асноваю на *мен* пайшло па шляху аб'яднання са скланеннем назоўнікаў 2-га скланення тыпу *поле*: Н. *полымя*, *вымя*, *семя*, *стрэмя* — як і *поле*²⁰; Р. *полымя*, *вымя*, *семя*, *стрэмя* — як і *поля*; Д. *полымя*, *вымя*, *семя*, *стрэмя* — як і *полю*; Т. *полымям*, *вымям*, *семям*, *стрэмям* — як і *полем*.

Працэс зліцця назоўнікаў гэтай разнавіднасці з другім скланеннем нельга лічыць закончаным. Некаторыя (адзінкавыя) словы скланяюцца то без *ен*, то з *ен*: Р. *імя* і *імені*, Д. *імя* і *імені*, Т. *імям* і *іменем*, М. *імя* і *імені*.

У сучаснай літаратурнай мове пераважае першы з паказаных двух варыянтаў.

Назоўнікі ніякага роду з асноваю на *ят* захавалі асаблівасці старажытнага скланення і ўтвараюць групу рознаскланяльных назоўнікаў. Параўн.: Н. *ягня*, *теля* і *ягня(-ё)*, *цяля(-ё)*; Р. *ягняте*, *теляте* і *ягняці*, *цяляці*; Д. *ягняти*, *теляти* і *ягняці*, *цяляці*; Т. *ягнятьмь*, *телятьмь* і *ягнѣм*, *цялѣм*; М. *ягняте*, *теляте* і *ягняці*, *цяляці*.

Пад уплывам скланення назоўнікаў ніякага роду мяккай разнавіднасці тыпу *поле*, *жыццё* словы тыпу *ягня*, *цяля* набылі канчаток -ѣм (без -яц-) у творным склоне і канчаток -і — у родным. Як бачым, і гэта разнавіднасць пятага тыпу скланення назоўнікаў не абышлася без уплыву на яе іншых назоўнікаў, іх скланення.

Адны назоўнікі жаночага роду з асноваю на *ѣв* уліліся ў 1-е скланенне з выраўноўваннем асновы назоўнага склону на ўзор ускосных склонаў: *морква* — *морквы*, *моркве*, *царква* — *царквы*, *царкве*, *залоўка* — *залоўкі*, *залоўцы* (і *заўвіца*, *заўвіцы*), *ятроўка* — *ятроўкі*, *ятроўцы* (як і *трава*, *траўка*, *травы*, *траўкі*, *траве*, *траўцы* і г. д.). Другія ўліліся ў трэцяе скланенне: *любоў* — *любові*, *кроў* — *крыві*.

Слова *свекры* (Р. *свекрѣе*) дайшло да нас у народных

²⁰ Адрозненне тут графічнае: *вымя* і *поле* — *вым'а* і *пол'а*.

гаворках у трох варыянтах: *свакроў* (Р. *свекрыві*, Д. *свекрыві*) — назоўнік 3-га скланення; *свакруха* (*свакрухі*, *свакрусе*) — назоўнік 1-га скланення; *свекрыва* — назоўнік 1-га скланення.

§ 122. Лёс скланення назоўнікаў з асновай на *ā* (*jā*)

Старажытнае скланенне назоўнікаў асновы на *ā* (*jā*) з'явілася асноваю сучаснага першага скланення. Тое, што гэты тып скланення ахопліваў перш за ўсё і галоўным чынам назоўнікі жаночага роду, захавала яго ад прыкметных змен, калі не ўлічыць змен фанетычнага характару ці змен паводле аналогіі. На лёсе старажытнага першага скланення можна яшчэ раз бачыць ролю граматычнага роду ў развіцці скланення. Да сучаснага 1-га скланення ў практычнай граматыцы амаль без агаворкі адносяць і назоўнікі мужчынскага роду тыпу *старшыня*, *стараستا*. А між тым на склонавых формах гэтых назоўнікаў можна бачыць раней паказаны ўплыў іншага тыпу скланення.

Параўнаем формы назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду сучаснага 1-га скланення: *хата* і *стараستا*, *сяна* і *мужчына*, *лаза* і *суддзя*, *цётка* і *дзядзька*: Д. *хаце* і *старасту* (як і *плоту*), *сяне* і *мужчыну* (як і *тыну*), *лазе* і *суддзю* (як і *разу*), *цётцы* і *дзядзьку* (як і *рыбаку*); Т. *хатаю*(-ай) і *старастам* (як і *садам*), *сяною*(-ой) і *мужчынам* (як і *сынам*), *лазою* і *суддзём* (як і *кулём*), *цёткаю*(-ай) і *дзядзькам* (як і *паромішчыкам*). Прыведзеных форм дастаткова, каб сцвярджаць, што словам мужчынскага роду тыпу *стараستا*, *дзядзька* нібы цесна ў 1-м скланенні, яны набылі ў некалькіх склонах канчаткі 2-га (мужчынскага) скланення.

§ 123. Змены ў гісторыі скланення на *ā* (*jā*)

Да скланення назоўнікаў на *ā* (*jā*) належала, апрача адзначаных у § 113, група назоўнікаў, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак -и: *княгыни*, *пустыни*, *господыни*. Пад уплывам шматлікіх назоўнікаў на *a*(*я*) тыпу *песня*, *доля*, *зямля*, *нядзеля* яны яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове сталі часам ужывацца з канчаткам -а(-я). У старажытнай беларускай мове канчатак -і паступова выцесніўся: *господыни* — *господыня* (*осподыня*, *господарыня*), *пустыни* — *пустыня*.

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі цвёрдай разнавіднасці захавалі свой былы канчатак -ы (*травы*, *хаты*). Назоўнікі на заднеязычныя (у сувязі з пераходным памякчэннем) фанетычна набылі канчатак -і: *руки* — *рукі*, *страхы* — *страхі*. Назоўнікі мяккай разнавіднасці мелі канчатак -ѣ. Гэты галосны ў пераважнай большасці выпадкаў супаў у беларускай мове з *э*(*е*), але не ў форме, якую разглядаем; пад уплывам назоўні-

каў цвёрдай разнавіднасці (*галавы*, *травы*, *славы*, *мамы*) і назоўнікаў з асновай на заднеязычныя (*руки* — *рукі*) назоўнікі з асновай на мяккі зычны атрымалі нефанетычным шляхам канчатак -і, а пасля зацвярдзення зычных (*шыпячых*, *ц* і *р*) — -ы: *пѣснѣ* → *песні*, *рольѣ* → *раллі*, *межѣ* → *мяжы*, *бурѣ* → *буры*, *молодицѣ* → *маладзіцы*.

У давальным і месных склонах назоўнікі цвёрдай разнавіднасці мелі канчатак -ѣ, які фанетычна супаў з -э(-е): *славѣ* → *славе*, *коровѣ* → *карове*. Канчатак -ѣ супаў з -э(-е) таксама ў словах на заднеязычныя *г*, *х*: *нозѣ* → *назе*, *Ризѣ* → *Рызе*. Што ж да слоў на *к* (→ *ц*), то не пад націскам, як і ў словах на мяккі зычны (*улицы*, *лужы*), пад іх уплывам, узнік канчатак -і, а пасля зацвярдзення *ц*, шыпячых і *р* — -ы: *трайцы*, *матцы*, *вулицы*, *вежы*, *сажы*, *буры*. Пад націскам на месцы -ѣ фанетычна паявіўся канчатак -э: *руцѣ* → *руцэ*. Слова *дачка* ў літаратурнай мове ўжываецца з канчаткам -ы (*даццы*) і -э (*даццэ*).

У творным склоне побач з канчаткам -ою ўзнік новы фанетычны варыянт -ой(-ою → *ој*), а не пад націскам — -аю, -ай(-аю, -ај)²¹. Пад уплывам назоўнікаў цвёрдай разнавіднасці (*вадою*(-ой), *травой*(-ой)) на месцы націска галоснага *э*(*е*) канчатка з'явіўся *о*: *зямлѣю*(-ѣй) з *землею*, *мяжѣю*(-ой) з *межэю*.

Як ужо заўважана было, клічную форму захавалі назоўнікі 1-га скланення толькі ў гаворках з няпоўным аканнем і оканнем: *Ганно!*, *мамачко!*, *цётко!*, *бабо!*, *Надзэ!*.

§ 124. Скланенне назоўнікаў у множным ліку

Змены ў скланенні назоўнікаў у множным ліку зручней, мэтазгодней разглядаць не паводле тыпаў скланення²². Гэта паказвае сам матэрыял.

У старажытнай мове тыпы скланення адрозніваліся не толькі ў адзіночным, а і ў множным і парным ліках. Пакажам гэта на некалькіх склонах.

Назоўны склон:

сестры, *рѣкы*, *землѣ*, *пуцѣ* (*ā* асновы);

боры, *вѣлцы*, *краі*, *окѣна*, *поля* (*ō* асновы);

сынове, *волове* (*и* асновы);

огне(-ѣ), *гостіе*(-ѣ), *мыши* (*ī* асновы);

камене, *дѣчере*(-и), *сѣмена*, *словеса* (аснова на зычны);

цѣркѣви, *свекрѣви* (аснова на *ѣв←и*).

Творны склон:

сестрами, *рукамі*, *пуцямі*, *землямі*;

боры, *вѣлкы*, *окѣны*, *поли*;

сынѣмі, *волѣмі*;

²¹ Пра страту канцавага *у* гл. § 91.

²² І сучаснае скланенне назоўнікаў у множным ліку таксама зручней і мэтазгодней разглядаць без падзелу на тыпы скланення.

огнёмі, костымі, ночымі;
каменьмі, дачерьмі, словесьмі, ягняты;
свекр'вамі, мэрк'вамі.

Назоўны склон у сучаснай мове:
сёстры, рэкі, землі, пушчы (1-е скланенне);
бары, ваўкі, валы, краі, вокны, палі (2-е скланенне);
сеці, мышы (3-е скланенне).

Творны склон:
сёстрамі, рэкамі, землямі, пушчамі;
барамі, ваўкамі, краямі, вокнамі;
сецямі, мышамі.

Змены ў скланенні назоўнікаў, як відаць было з разгляду лёсу старажытных тыпаў скланення, адбываліся па шляху уніфікацыі канчаткаў. У множным ліку гэта уніфікацыя асабліва прыкметная: калі ў адзіночным ліку з былых пяці (шасці) тыпаў скланення захаваліся тры, то ў множным ліку адбылося вельмі прыкметнае аб'яднанне, зліццё ўсіх тыпаў скланення.

Так, напрыклад, у назоўным склоне множнага ліку выпрацаваўся па сутнасці адзіны канчатак *-і(-ы)*: *стравы, асновы, плямы, фарбы, рукі, песні, лазні; сталы, гарады, лясы, вёдры, вокны, плечы, палі, заданні, старанні, чытанні: арцелі, сеці, радасці, мышы, ночы*. І толькі словы тыпу *армянін, селянін* захавалі канчатак *-е: армяне, сяляне*.

Асаблівая роля ў замацаванні склонавых форм множнага ліку належала былому скланенню назоўнікаў з асноваю на *ā(jā)*.

Канчатак давальнага склону гэтага скланення *-амъ (-ямъ)* запанаваў і ў назоўніках іншых тыпаў скланення; мы маем не толькі *рукам, землям, а і сталам, стагам, вокнам, палям, арцелям, мышам*, а таксама *ягням, цялятам*. І толькі канчатак назоўнікаў з былою асноваю на *o(jo)* дайшоў да нашага часу: на значнай частцы поўдня і паўднёвага захаду Беларусі жывою формою і сёння з'яўляецца *стагóm, братóm, касцóm, палём* (былыя *братómъ, полёмъ*)²³.

Канчатак творнага склону *-ами(-ями)* назоўнікаў з асноваю на *ā(jā)* стаў пануючым для назоўнікаў усіх тыпаў скланення. Як і *хатамі, песнямі, хвалямі*, стала *гарадамі, стагамі, сынамі, вокнамі, палям, мышам, арцелямі*, а таксама *ягнятамі, імёнамі*. Былыя формы з *-ы(-и)* назоўнікаў з асноваю на *o(jo)* тыпу *съ други своими, съ кони нашими, за поли вашими* выцесніліся поўнасьцю. Рэшткі некаторых форм былых скланенняў дайшлі да нас: *людзьмі, касц'мі, грудзьмі* (а таксама *коньмі, саньмі, слязьмі*) — былая форма творнага склону назоўнікаў з асноваю

²³ Да рэформы беларускага правапісу 1933 г. форма тыпу *братóm, барóm* была літаратурнаю нормою. У сучасных паэтычных творах форма на *-ом(-ём)* сустракаецца толькі часам.

на *ї; вачыма, плячыма, дзвярыма* — форма творнага склону былога парнага ліку.

Канчатак меснага склону *-ахъ(-яхъ)* назоўнікаў з асноваю на *ā(jā)* таксама стаў пануючым для ўсіх тыпаў скланення: як і *(на) хатах, (у) песнях, (пры) сёстрах, замацавалася (у) гарадах, стагах, (на) пнях, вокнах, (у) арцелях, а таксама (на) ягнях, цялятах*. Дайшла да нас і форма меснага склону назоўнікаў з асноваю на *o(jo)*: *(у) кажухох, (на) садох, лясох, (на) палёх*; яна бытуе (як і форма давальнага склону тыпу *братóm*) у значнай частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак²⁴. У вуснапаэтычных творах сустракаецца былая форма на *-ѣхъ* — месны склон назоўнікаў з асноваю на *o*: *Селі на вароцях у чырвоных боцях*.

Асобнай увагі вымагае родны склон множнага ліку. Як ні ў адным са склонаў множнага ліку, у ім адлюстраваны формы некалькіх тыпаў старажытнага скланення. Так, назоўнікі сучаснага 2-га скланення мужчынскага і ніякага роду часта маюць канчатак *-оў(-аў)*: *сталоў, братоў, гарадоў, вучняў, вокнаў, палёў, заданняў, здарэнняў*; фанетычныя варыянты *-оў(-'оў), -аў(-'аў)* адпавядаюць былому канчатку *-овъ* нешматлікіх назоўнікаў з асноваю на *и*²⁵. Гэты канчатак нярэдка маюць назоўнікі жаночага роду 1-га скланення (*вежай, вербай, мачтаў, фарбай, торбай, хваляў* і г. д.)²⁶, назоўнікі жаночага роду 3-га скланення (*рэчай, даляў*).

Назоўнікі сучаснага 2-га скланення ў родным склоне множнага ліку ўжываюцца і з нулявым канчаткам: *гадоў і год, разоў і раз, партызанаў і партызан*. Форма з нулявым канчаткам адпавядае канчаткам *-ѣ, -ь* былых скланенняў на *ā(jā), o(jo), ъв*: *сестрѣ, земль, столѣ, конѣ, лѣтѣ, полѣ; ягнятѣ, словесѣ, свекрѣвѣ*. Канчатак *-ей* (коней, гасцей, касцей, начэй) — з былога скланення назоўнікаў асновы на *і*.

Адгалоскі былога скланення назоўнікаў можна паказаць на форме назоўнага склону множнага ліку слоў *суседзі і чэрці*. Назоўнікі *сусед* і *чорт*, як і іншыя назоўнікі былога скланення з асноваю на *o*, у назоўным склоне множнага ліку мелі канча-

²⁴ Да рэформы беларускага правапісу 1933 г. форма тыпу *(на) лясóх палёх* была літаратурнай нормай. Зрэдку сустракаецца яна ў сучаснай паэтычнай мове.

²⁵ Канчатак *-ов* шырока засведчаны помнікамі: *дѣдовъ, прадѣдов* (Гр. 1300), *ты(х) дубичко(в)* (Тры кар.), *до свѣтко(в)*, *три(д)цати рублев* (Кн. суд.), *артыкуловъ... чатыры, вызволе(н)е о(т) платовъ и о(д) подво(д)* (Ст. літ. 1566), *вязневъ достали* (Км.-Чарнаб.), *товаришовъ его* (Кн. пас.), *дѣванадѣцать кошовъ* (Цяпінскі), *семнадцать юнаков, две тисечи конников* (Бава), *до лѣсовъ... утекали* (Атыла), *цыбули... на высадки венгковъ десетъ* (Акт. Мінск.), *свет полонъ светковъ* (Рымца).

²⁶ *Накапай ён* (Нёман) *ям і нораў, гоніць воды праз ласы*. (Я. Колас) «*Ад вежай Ферары*» — назва паэтычнага зборніка.

так *-и*: *столъ* — *столи*, *городъ* — *города*. У той час як усе шматлікія назоўнікі цвёрдай разнавіднасці сталі ўжывацца з канчаткам *-ы* (*стальы*, *гарады* і інш.), словы *сусед* і *чорт* ужываюцца ў беларускай літаратурнай мове з канчаткам *-і*. Што ж да народных гаворак, то ў частцы іх і гэтыя два назоўнікі падпалі пад агульнае выраўноўванне — маюць, як і *сады*, *лясы*, *плыты*, *платы*, канчатак *-ы* (*суседы*, *чарты*) у назоўным склоне, адпаведныя канчаткі ва ўскосных склонах (*суседаў*, *суседамі* і г. д.). Гэтыя формы назоўнікаў *сусед*, *чорт* — дыялектныя, часам сустракаюцца і ў мове мастацкіх твораў.

ЗАЙМЕННІК

§ 125. Кароткія папярэднія заўвагі

Лёгка ўбачыць выразныя і «кідкія» асаблівасці займенніка сярод іншых часцін мовы.

І ў старажытнай агульнаславянскай мове-аснове, і ў сучаснай беларускай, і ва ўсіх сучасных славянскіх мовах займеннікі — нешматлікія словы, іх лёгка пералічыць. Калі назоўнікі абазначаюць прадметы, прыметнікі — прыметы (прадметаў), лічэбнікі — лік (колькасць) або парадак пры лічэнні (прадметаў), дзеясловы — дзеянні, прыслоўі — прыметы дзеянняў або прыметы прымет, абазначаных прыметнікамі ці прыслоўямі (*вельмі дасціпныя*, *надта прыгожыя*; *вельмі дасціпна*, *надта прыгожа*), то займеннікі не абазначаюць прадметаў, прымет, ліку (колькасці), а толькі паказваюць на прадметы, прыметы, лік (*Заспявай ты мне песню такую, каб душу мне паліла яна, каб у ёй ты нядолю людскую і ўсё вычарпаў гора да дна.* — Я. Колас). Займеннік вылучаўся і вылучаецца сярод самастойных часцін мовы неразвітасцю словаўтварэння, хоць і маем: *іх* — *іхні*, *іхня*, *іхняе*, *які* — *абы-які* і інш. Нешматлікія словы, што ўтварыліся ад займеннікаў: *засвоіць*, *присвоіць* і (прастамоўнае) *якаць*, (тваё) «*яканне*», *абыякавая*, *свойская* (птушка, жывёліна), *наская* (з *нашская*) і інш.; ад займеннікавых каранёў паходзяць прыслоўі *сюды*, *туды*, *сяды-тады*, *там*, *усюды*, *заўсёды* (параўн. з *сёй-той*, *той*, *увесь*), *куды*, *калі*, *адтуль* і некаторыя іншыя.

У беларускай народна-дыялектнай мове часта ўжываюцца формы ацэнкі некаторых займеннікаў (*кожны* — *кожненькі*, *увесь* — *усенькі* (*-ая*, *-ія*), *столькі* — *столечкі*, *нічога* — *нічогаенькі*, *анічагенекі*, *анічагенечкі*, *нешта* — *нештачка* і інш.); гэтыя формы — жывыя і ўжывальныя ў мове літаратурных (мастацкіх) і фальклорных твораў.

Займеннік характарызуецца ўстойлівасцю лексічнага значэння: і ў старажытнасці і сёння паводле лексічнага значэння вылучаюцца фактычна тыя самыя групы: асабовыя, прыналежныя, адмоўныя, няпэўныя, адносныя і інш.

Словы-займеннікі вылучаюцца ўстойлівасцю значэння, граматычнай характарыстыкі.

Развіццё поўных прыметнікаў, іх скланення (склонавых канчаткаў) — вынік уплыву на прыметнікі займеннікаў. Займеннікі *тая* (тоё, *тыя*), *гэтыя* (параўн. з рускімі *та*, *то*, *те*, *эти*) у беларускай мове маюць поўную форму, як і прыметнікі (*зімовая*, *сцюдзёная*; *крутое*, *маладое*; *адзінкавыя*, *стракатыя*).

§ 126. Асабовыя займеннікі

Да асабовых займеннікаў у агульнаўсходнеславянскай мове належалі толькі чатыры словы: *я* (*ѧзѧ*), *ты*, *мы*, *вы*. Значэнне іх тое самае, што і ў сучаснай беларускай мове.

Сучаснаму *я* адпавядае старажытнае *ѧзѧ*²⁷ (у стараславянскай мове — *азѧ*, без пратэтычнага *ј*). Асабовыя займеннікі не мелі катэгорыі роду, скланяліся ў адзіночным, множным і парным ліках.

	Адзіночны лік		Множны лік	
Н.	<i>ѧзѧ</i>	<i>ты</i>	<i>мы</i>	<i>вы</i>
Р.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>насъ</i>	<i>васъ</i>
Д.	<i>мѣнѣ</i> , <i>ми</i>	<i>тобѣ</i> , <i>тебѣ</i> , <i>ти</i>	<i>намѣ</i> , <i>ны</i>	<i>вамѣ</i> , <i>вы</i>
В.	<i>мене</i> , <i>мя</i>	<i>тебе</i> , <i>тя</i>	<i>насъ</i> , <i>ны</i>	<i>васъ</i> , <i>вы</i>
Т.	<i>мѣною</i>	<i>тобою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М.	<i>мѣнѣ</i>	<i>тобѣ</i> , <i>тебѣ</i>	<i>насъ</i>	<i>васъ</i>

Парны лік

Н.	<i>вѣ</i>	<i>ва</i>
В.	<i>на</i>	<i>ва</i>
Р.-М.	<i>наю</i>	<i>ваю</i>
Д.-Т.	<i>нама</i>	<i>вама</i>

§ 127. Змены ў асабовых займенніках

У агульнаўсходнеславянскіх тэкстах пачатку пісьмовай эпохі сустракаюцца варыянты займенніка першай асобы: *ѧзѧ*, *я* і *азѧ*. Першыя два — заканамерныя ўсходнеславянскія. У першым варыянце (*ѧзѧ*) яшчэ ў дапісьмовую эпоху з'явіўся прыстаўны зычны. Варыянт *я* — параўнальна новы, гэта зменены *ѧзѧ*. Трэці варыянт (*азѧ*) — кніжны, запазычаны са стараславянскай мовы.

Параўнанне формы назоўнага склону з формамі іншых склонаў выяўляе так званы суплетывізм (*я* і *мене*, *ты* і *тобѣ*, *мы* і *насъ*, *вы* і *васъ*), які захаваўся і ў сучаснай беларускай мове.

²⁷ Лічаць, што ўсходнеславянскае *ѧзѧ* адпавядае лацінскаму *ego*: зычны з паходзіць з *g(e)*, доўгі *ѧ(e)* супаў з *a*, развіўся прыстаўны *ј* (*јаѧѧ*) (гл. § 26).

Якія ж змены адбыліся ў скланенні асабовых займеннікаў?

Займеннік *я* (язъ) у давальным склоне адзіночнага ліку меў формы *мѣнѣ* і *ми*. Першая з іх кваліфікуецца як звычайная, умоўна — поўная, другая — як энклітычная. У агульнаўсходнеславянскай мове яны ўжываліся паралельна: *неси мѣнѣ* і *неси ми, даи мѣнѣ* і *даи ми*.

Займеннік *ты* ў давальным склоне адзіночнага ліку меў формы *тобѣ*, *тебѣ* і *ти*; з іх у беларускай мове замацавалася фанетычна змененая першая — *табѣ*.

Займеннікі *назъ* і *ты* мелі дзве формы ў вінавальным склоне: *мене(-ѣ)*, *тебе(-ѣ)* і *мя, тя*.

Энклітычныя формы займеннікаў *я*, *ты*, (*ми, ти; мя, тя*) ужываліся не толькі ў агульнаўсходнеславянскай, а і ў старажытнай беларускай мове: *зъ Смоленска... далъ ми знать* (Км.-Чарнаб.), *обещал ми у пуцы... попелу выробит(ь)* (Магіл. акты 1578), *ми ся то не подобало* (Трыстан), *Хочу ти дати одну панну за жону* (Бава), *ничого ти мною не заборонено* (Трыстан), *выслухай мя, прошу тя, сыну милый* (Стр. Хр.), *Пулкане, послухай мя* (Бава), *тя ранилъ невмыслне* (Ст. літ. 1529). Аднак захаваліся толькі поўныя формы з пэўнымі фанетычнымі зменамі: *мѣнѣ* → *мне*, *тобѣ* → *табѣ*, *мене* → *мянѣ*, *тебе* → *цябѣ*.

У месным склоне, як і ў давальным, з дзвюх форм *тобѣ* і *тебѣ* замацавалася першая: *тобѣ* → *табѣ*²⁸.

Што да формы творнага склону (*мною, тобою*), то ў ёй адбыліся толькі фанетычныя змены, у выніку якіх з'явіліся варыянты *мною(-оу)* і *мною(-ој)*, *тобою(-оу)* і *тобой(-ој)*; варыянт канчатка *-ой(-ој)* адрозніваецца ад *-ою(-оу)* адсутнасцю канцавога галоснага *у(-оу) → -ој*.

Займеннікі *мы*, *вы* (множны лік) страцілі энклітычныя формы давальнага (*ны, вы*) і вінавальнага (*ны, вы*²⁹) склону; у формах *насѣ*, *васѣ* адбылася фанетычная змена: *насѣ* → *нас*, *васѣ* → *вас*.

Формы асабовых займеннікаў парнага ліку выцесніліся формамі множнага.

§ 128. Зваротны займеннік *сябе*

Займеннік *сябе* не меў формы назоўнага склону. Такая асаблівасць гэтага займенніка ёсць і ў сучаснай беларускай мове³⁰. Як і займеннікі *я*, *ты*, *мы*, *вы*, займеннік *сябе* ў даваль-

²⁸ Параўн. у рускай мове: *тебе* — давальны і месны склону. Лічаць, што яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове побач з *тобѣ* ўзнік варыянт *тебѣ*, які і замацаваўся ў рускай мове (→ *тебе*).

²⁹ Энклітычная (архаічная) форма *вы* захавалася ва ўстойлівым выразе *иду на вы* (!).

³⁰ Зваротны займеннік *сябе* (і ў мінулым і сёння) — своеасаблівы суправаджальнік дзеючай асобы, суб'екта дзеяння (*ён купіў сабе кашук, яна любавалася сабою*), не мае формы назоўнага склону.

ным і вінавальным склону меў поўныя і энклітычныя формы: *собѣ* (*себѣ*) і *си, себе(-ѣ)* і *ся*.

Энклітычная форма давальнага склону часта ўжывалася ў старажытнай беларускай мове, але бясследна страцілася³¹. Поўная форма *собѣ* перажыла толькі фанетычныя змены: *собѣ* → *сабѣ*.

Энклітычная форма вінавальнага склону *ся* дайшла да нас як структурны элемент зваротных дзеясловаў. У агульнаўсходнеславянскай і ў старажытнай беларускай мове энклітыка *ся* магла займаць адносна вольную пазіцыю³² — стаяць пасля дзеяслова, перад ім, аддзяляцца ад дзеяслова словам (словамі): *что ся дѣеть по верѣмнемъ* (Гр. 1229), *а што ся дотычеть данины наше господарское* (Ст. літ. 1529), *мещане ся бояли* (Атыла), *у твоей волости ся то дѣяло* (Гр. 1300), *ся ему дивовати почали; ми ся то не подобало; треба ся тобѣ... стеречы* (Трыстан), *взявши з собою... остронома, которых ся знал по звѣздахъ; сподобало ся ему место велми* (Рачынскі с.), *пригодила ся пригода* (Скарына, Руф). У «Лісце да Абуховіча» (1655) напісання *ся* як асобнага слова няма³³: *зблудился, дееться, волоклося*.

Былы займеннік *ся* стаў часціцаю (так называюць -ся традыцыйна; апошнія гады гэта -ся называюць то суфіксам, то постфіксам). Гэта часціца ў гаворках перажыла новыя змены: *спытайшысь* (Мсціслаў), *прачнуўся* (Петрыкаў). У літаратурнай мове замацавалася найбольш тыповая — -ся: *спытаюся, здзіўляюся, вучымся, здзіўімся*.

§ 129. Займеннік 3-й асобы

Займенніка 3-й асобы ў агульнаславянскай мове не было, ён з'явіўся з часам, хоць уласна асабовым займеннікам назваць яго нельга і сёння, бо ён выдзяляецца з ліку асабовых займеннікаў і ў сучаснай беларускай мове. Гэта выдзяленне — і ў тым, што займеннік 3-й асобы захоўвае значэнне ўказальнасці на любы прадмет³⁴, тады як асабовыя *я*, *ты*, *мы*, *вы* — паказчыкі асобы; і ў тым, што займеннік 3-й асобы змяняецца па родах (*ён, яна, яно*), мае форму множнага ліку *яны* (як і *тыя, гэтыя*). Займеннік 3-й асобы ў сучаснай мове мае значэнне асабова-ўказальнае.

Развіццё займенніка 3-й асобы складанае і працяглае. Неабходна засвоіць узнікненне займенніка трэцяй асобы *ён*

³¹ Параўн. у балгарскай мове: *купили си горне мед*.

³² Першапачаткова *ся* ішло ў сказе за першым самастойным словам (Скокова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка. — Л., 1962).

³³ Нарысы па гісторыі беларускай мовы. — Мінск, 1957.

³⁴ *Узышоў месяц. Ён асвятліў дарогу. Прышла вясна. Яна прынесла цеплыню і зеляніну.* («Звязда»)

(яна, яно, яны), яго суплетывізм у скланенні, ускладненую (падвойную) аснову ў назоўным склоне.

З агульнаславянскай мовы перайшлі, як спадчына, у агульнаўсходнеславянскую мову ўказальныя займеннікі трохступеннай указальнасці: займеннік *сь* (*ся, се*) паказваў на самы блізкі прадмет, *тэ* (*та, то*) — на прадмет адносна блізкі, *онэ* (*она, оно*) — на аддалены прадмет. Узнікненне і пашырэнне ў мове займенніка *гэты* (*г-э-тэ, г-э-тэ-тэ*), які паказваў на блізкі прадмет, прывяло да паступовага выцяснення займенніка *сь*. Займеннік *тэ* як бы «спецыялізаваўся» паказваў на далейшы прадмет. Займеннік *онэ* паступова замацоўваўся ў сказе ў ролі дзейніка, страчваў значэнне проста ўказальнасці, становячыся асабова-ўказальным словам. Займеннік *он-э* (*он-а, он-о*) замацаваўся як асабовы (асабова-ўказальны) толькі ў назоўным склоне адзіночнага і множнага ліку. Ва ўскосных склонах значэнне гэтага займенніка выражаецца формамі іншага займенніка — займенніка з асноваю на *і*: *і-э* (графічна — *и*) — м. р., *і-а* (графічна — *я*) — ж. р., *і-э* (графічна — *ѣ* або *е*) — н. р.

Займеннік *и* (*я, е*) скланяўся наступным чынам:

Адзіночны лік			Множны лік			
	М. р.	Н.р.	Ж.р.	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.	и(іѣ)	ѣ(іэ)	ѣ(ја)	и	ѣ	ѣ
Р.	ѣго	ѣго	ѣ		ихъ	
Д.	ѣму	ѣму	ѣи		имъ	
В.	и, нь, ѣго	ѣ	ю, <i>ѣѣ</i>	ихъ	ѣ	ѣ
Т.	имъ	имъ	ѣю		ими	
М.	ѣмъ	ѣмъ	ѣи		ихъ	

Парны лік

	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.-В.	я	и	и
Р.-М.		ю	
Д.-Т.		има	

Форма назоўнага склону *и* (*я, е*) выцеснілася займеннікам *онэ* (*она, оно*) і перастала ўжывацца яшчэ ў дапісьмовы перыяд агульнаўсходнеславянскай мовы; помнікі першых стагоддзяў пісьмовай эпохі засведчылі гэты займеннік у спалучэнні з часціцаю *же*: *иже, яже, еже*.

Такім чынам, яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове займеннік 3-й асобы ў назоўным склоне адзіночнага ліку меў аснову *он-* (*он-э, он-а, он-о; он-и, он-ы, он-а*), а ва ўскосных склонах — аснову *і-*: Р. *ѣго* (*і-эго*), Д. *ѣму* (*і-эму*) і г. д. Узнік суплетывізм, або спляценне, асноў.

У мове беларускай народнасці адбылася змена і ў аснове назоўнага склону адзіночнага і множнага ліку — развіўся пры-

стаўны *і*. Гэты прыстаўны ўзнік не фанетычным шляхам, а ў выніку выраўноўвання асновы назоўнага склону паводле іншых склонаў адзіночнага і множнага ліку, дзе асновай быў *і-*: *і+он* (графічна — *ѣн*), *і+она* → *і-ана* (графічна — *яна*), *і+оно* → *іано* (графічна — *яно*). Атрымалася падвойная аснова (*і+он*). Такі варыянт займенніка 3-й асобы (*јана, јано, јаны*) узнік толькі ў беларускай мове (параўн.: руск. *он, она, оно*; укр. *він, вона, воно*, дзе *в* — прыстаўны гук, як і ў беларускіх *вуліца, восень*).

Займеннік мужчынскага роду *и* ў вінавальным склоне меў тры формы: *и* (як у назоўным), *нѣ* і *ѣго*. Форма *нѣ* знікла бясследна. Форма *и* ўжывалася часта (*кто... изнесѣтъ и ѿ манастира* — з надпісу на крыжы Е. Полацкай), сустракаецца яна і ў выданнях Ф. Скарыны (*поразил и для смелости*). Яна таксама выцеснілася. Запанавала форма *ѣго* (з фанетычнаю зменаю — *јаго*), якая замацавалася і як форма вінавальнага склону ніякага роду. У вінавальным склоне жаночага роду ўжываліся формы *ю* і *ѣѣ*: *проводимъ ю сквозь всяко страшно мѣсто; родителя повелѣста ю крестити; пояти ю невесту за с(ы)нѣ твои* (Ж. Ефр.), *нашли ю змерзлую* (Ал.). Першая з іх дайшла да нас як частка канчатка ў словах (формах) тыпу *маладую, пятую, узараную, тую, першую*³⁵. Другая перажыла толькі фанетычныя змены — *яе*.

У мове беларускай народнасці адбылася змена, у выніку якой усе скланяльныя словы прыметнікавага тыпу мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку набылі форму творнага склону. Так здарылася і з займеннікам *ѣн* (*яно*): былым дзвюм формам (*имъ* — творны склон, *ѣмъ* — месны склон) стала адпавядаць адна — *ім*.

У назоўным склоне множнага ліку займеннік *онэ* (*она, оно*) меў родавыя формы: *они* (як і *столи, плоди, черти*) — мужчынскі род, *оны* (як і *стѣны, руки*) — жаночы род, *она* (як і *окѣна, села*) — ніякі род. У выніку уніфікацыі замацавалася адна з іх — былая форма назоўнага склону жаночага роду: *оны* → *јоны* → *јаны* (*яны*).

У вінавальным склоне для ўсіх трох родаў запанавала форма роднага склону множнага ліку — *ихъ* (*јих*).

Азнаямленне са старажытнымі тэкстамі паказвае, што яшчэ ў дапісьмовую эпоху займеннік *и* (*я, е*) ва ўскосных склонах пасля прыназоўнікаў меў прыстаўны *и* (*къ нему, съ нею, съ ними*). Гэты прыстаўны з'явіўся ў выніку перараскладання. Старажытныя прыназоўнікі *сѣи, кѣи, вѣи*³⁶ канчаліся на зычны *и*, гэты зычны «прымкнуў» да наступнага займенніка ў форме ўскосных склонаў: *сѣи ими* → *съ ними, кѣи имѣ* → *къ нимѣ*. Паступовае «дарошчванне» *и* адбылося і пасля іншых прыназоўнікаў: *на*,

³⁵ *Тую* — з *ту* + *ю*, як і *маладую* — з *молоду* + *ю*.

³⁶ У словах *снедаць, зняць, знешні* прыстаўка *с'и-* (*з'и-*), у слове *унутры* — *ун-*; *яны* — з былых *сѣи, вѣи*, якія ў сваю чаргу паходзяць адпаведна ад прыназоўнікаў *сѣи, вѣи*.

нихъ, на ню, за ними, у нихъ. У старажытных беларускіх тэкстах часта сустракаем: *него, нему, ними* і падобн. Аднак яшчэ ў мове беларускай народнасці займеннік 3-й асобы пачаў ужывацца без *н*. У гаворках XIX—XX ст. займеннікі 3-й асобы ўжываюцца без *н*: з *ім*, з *імі*, на *іх*, пад *імі* і г. д.

§ 130. Неасабовыя займеннікі

Сярод займеннікаў неасабовыя складаюць колькасна большую групу. Як і ў сучаснай мове, выдзяляюцца такія, напрыклад, групы неасабовых займеннікаў:

указальныя: *тэ (та, то), сё (ся, се), овэ (ова, ово), онэ (она, оно)* і інш.;

азначальныя: *всё (всья, вьсе), такэ (така, тако)* і інш.;

прыналежныя: *моі (моя, мое), твоі (твоя, твое), свои (своя, свое), нашэ (наша, наше), вашэ (ваша, ваше)* і інш.;

пытальныя і пытальна-адносныя: *кёто, чёто, чы (чыё, чьё), которэ (котора, которо)* і інш.

Для неасабовых займеннікаў характэрна ўласна займеннікавае скланенне, перамятае прыметнікамі і іншымі словамі прыметнікавага тыпу.

Усе неасабовыя займеннікі распадаюцца на дзве выразныя групы:

займеннікі мяккай разнавіднасці: *и (я, е), моі (моя, мое), твоі (твоя, твое), свои (своя, свое), чы (чыё, чьё), нашэ (наша, наше), вашэ (ваша, ваше), кёи (кая, кое), чёто, сё (ся, се)* і некаторыя іншыя;

займеннікі цвёрдай разнавіднасці: *тэ (та, то), онэ (она, оно), которэ (котора, которо), самэ (сама, само), якэ (яка, яко), какэ (кака, како), вьсякэ (всьяка, вьсяко), сикэ (сика, сико), инэ (ина, ино), кёто* і некаторыя іншыя.

Тыповым узорам скланення займеннікаў мяккай разнавіднасці было скланенне займенніка *и (я, е), моі (моя, мое)*, а цвёрдай разнавіднасці — скланенне займенніка *тэ (та, то)*.

§ 131. Скланенне неасабовых займеннікаў

Мяккая разнавіднасць

Адзіночны лік			Множны лік			Парны лік		
М.р.	Н.р.	Ж.р.	М.р.	Н.р.	Ж.р.	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н. моі	моё	моё	моі	моі	моі	Н.-В. моі	моі	моі
Р. моёго	моёго	моё		моіх		Р.-М. моёю		
Д. моёму	моёму	моё		моім		Д.-Т. моіма		
В. моі	моё	моё	моі	моі	моі			
Т. моім	моім	моё		моі				
М. моём	моём	моё		моі				

Цвёрдая разнавіднасць

Адзіночны лік			Множны лік		
М.р.	Н.р.	Ж.р.	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н. тэ	то	та	ти	та	ты
Р. того	того	тоё		тёх	
Д. тому	тому	тоі		тём	
В. тэ, тэі, тётэ, того	то	ту	ты	та	ты
Т. тём	тём	тою		тёмі	
М. том	том	тоі		тёх	

Парны лік

М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.-В. та	тё	тё
Р.-М. тою		
Д.-Т. тёма		

Займеннікі цвёрдай і мяккай разнавіднасцей адрозніваюцца не толькі тым, што ў першых аснова канчаецца на цвёрды, а ў другіх — на мяккі зычны, а і скланавымі канчаткамі.

Параўнаем, напрыклад, некаторыя скланавыя формы адзіночнага

Р. того (т-ого)	і	моёго (мој-его)	ёго (ј-его)
Д. тому (т-ому)	і	моёму (мој-ему)	ёму (ј-ему)
Т. тём (т-ём)	і	моім (мој-им)	им (ј-им)

і множнага ліку

Р. тёх (т-ёх)	і	моіх (мој-их)	их (ј-их)
Д. тём (т-ём)	і	моім (мој-им)	им (ј-им)
Т. тёмі (т-ёмі)	і	моімі (мој-ими)	ими (ј-ими)

Асобную змешаную разнавіднасць утвараў займеннік *всё (всья, вьсе)*, які ў адных склонах меў такія канчаткі, як займеннікі мяккай разнавіднасці, а ў другіх — як займеннікі цвёрдай разнавіднасці.

Адзіночны лік

Р. вьсе (вс-его) — як моёго (мој-его)
Т. вьсём (вс-ём) — як тём (т-ём)

Множны лік

Р. вьсёх (вс-ёх) — як тёх (т-ёх)
Д. вьсём (вс-ём) — як тём (т-ём)

§ 132. Змены ў займенніках мяккай разнавіднасці³⁷

У назоўным склоне адзіночнага ліку займеннікаў мужчынскага роду *мой, твой, свой, чый* адбылася фанетычная змена — страта канцавога *ь*: *моѣ* (графічна — *мои*) → *мој* (*мой*), *своѣ* (графічна — *свои*) → *свој* (*свой*). У займенніку ніякага роду канцавы націскны *э(е)* змяніўся на *о*: *моѣ* → *мајо* (*маё*), *своѣ* → *свајо* (*сваё*). Аснова гэтых займеннікаў і ў агульнаўсходнеславянскай і ў сучаснай беларускай мове — на *ј*. Форма займенніка *чый* у назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку — з *чѣѣ* (графічна — *чи*): рэдукаваны *ь* перад *ј* змяніўся на рэдукаваны *и* (гл. § 82, 83), які падоўжыўся, а з зацвярдзеннем *ч* супаў з *ы*, канцавы *ь* страціўся; *чѣѣ*, такім чынам, → *чии* (→ *чиј* → *чыј*). Аснова *чый* замацавалася ва ўсіх склонавых формах адзіночнага і множнага ліку: *чыя, чыѣ, чыйго, чыѣй, чыйму, чыйм, чыѣ, чыйх, чыйм, чыймі, (на) чыйх (чыј-а, чыј-о, чыј-го, чыј-ой, чыј-му, чыј-ім, чыј-э, чыј-іх, чыј-ім, чыј-імі)*.

У родным і давальным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду займеннікаў на *й* (*ј*) адбылося своеасаблівае скарачэнне канчатка: *моѣго* (*мој-его*) → *мај-го, твоѣго* (*твој-его*) → *твај-го, своѣго* (*свој-его*) → *свај-го, чѣѣго* (*чыј-его*) → *чыј-го, моѣму* (*мој-ему*) → *мај-му, твоѣму* (*твој-ему*) → *твај-му, своѣму* (*свој-ему*) → *свај-му*. Гэта скарачэнне з'явілася, можна думаць, вынікам своеасаблівага выраўноўвання з формамі іншых склонаў — змяншэння колькасці галосных (складаў); параўн.: (з) *маім* (*мајім*), (на) *маім* (*мајім*), *твајо, мајо, тваја, маја*, адпаведна і *мајго, мајму, твајго, твајму* (з двума галоснымі гукамі, з двума складамі).

У сувязі з развіццём катэгорыі адушаўлёнасці, яе выражэння ў вінавальным склоне, апрача спрадвечнай формы *мой, твой, свой* (з *моѣ, твоѣ, своѣ*), *маё, тваё, сваё* (з *моје, твоје, своје* і г. д.), з'явілася другая форма — роднага склону: *аглядаў свой сад*, але *даглядаў свайго сына*.

І апошняя заўвага — пра выцясненне формаю творнага склону формы меснага. Творны склон меў форму (за) *моимь, нашимь, вашимь* (сталом, полем); месны — (на) *моѣмь, нашѣмь, вашѣмь* (стале, полі). Замацавалася і запанавала для абодвух склонаў першая форма; г. зн. стала: (на) *маім, нашым, вашим* (стале, полі), як і (за) *маім, нашым, вашим* (сталом, полем).

Абмяжуемся канстатацыяй змен фанетычнага характару ў займенніках *нашѣ, вашѣ* (гл. § 38). У назоўным-вінавальным склоне мужчынскага і ніякага роду страціўся канцавы *ь*, зычны *ш* зацвярдзеў; у родным склоне канчатак *-его* змяніўся на

³⁷ Увайшло ў традыцыю спачатку разглядаць змены ў займенніках цвёрдай разнавіднасці, а потым — мяккай. Адступаем ад гэтай традыцыі з улікам таго, што ў гісторыі беларускай мовы формы займеннікаў мяккай разнавіднасці выцеснілі некаторыя формы цвёрдай.

-ага (аканне); у творным склоне страціўся рэдукаваны *ь*, зычны канчатак *м* зацвярдзеў (*своимь* → *сваім, нашимь* → *нашым*).

Са склонавых форм займеннікаў мяккай разнавіднасці жаночага роду патрабуе заўвагі родны склон: *моѣѣ, твоѣѣ, своѣѣ, нашеѣ*. Да нас дайшоў фанетычна зменены былы канчатак *-ѣѣ*, дзе *ѣ* супаў з *э(е)*, адбылося зліццё (спяжэнне) *ее* → *е*: *моѣѣ* → *мае, твоѣѣ* → *твае*. Узнік і пашырыўся ва ўжыванні і другі варыянт канчатка; побач з (у) *мае* (унучкі), (з) *твае* (парады), *нашае, вашае* ўжываюцца (прычым часцей) *маёй, тваёй, свайй, нашай, вашай*.

У форме творнага склону, галоўным чынам у паўночнаўсходніх гаворках, узнік варыянт канчатка ў сувязі са стратаю канцавога *у*: *маёю* (*мајоју*) → *маёй* (*мајој*). Па аналогіі з назоўнікамі і прыметнікамі цвёрдай разнавіднасці (*вадою* і *вадой, травою* і *травой, густою* і *густой*) галосны *э(е)* супаў з *о*: *маёю* → *мајоју* і *мајој, твоѣю* → *твајоју* і *твајој, чѣјею* → *чыјоју* і *чыјој*.

Са склонавых форм множнага ліку патрабуе тлумачэння толькі назоўны склон (змены ў вінавальным склоне — гэта змены ў назоўным і родным склонах).

У назоўным склоне множнага ліку займеннікі мужчынскага роду мелі канчатак *-и*: *мои* (*моји*), *твои* (*твоји*), *свои* (*своји*), *чи* (*чѣји*), *наши*³⁸; жаночага роду — *-ѣ*: *моѣ, твоѣ, своѣ, чѣѣ, нашиѣ*³⁹; ніякага роду — *-а* (*-я*): *моя, своя, твоя, наша*⁴⁰. У старажытнай беларускай мове працэс змяншэння форм назоўнага склону множнага ліку быў працяглы; спачатку забывалася форма назоўнага склону ніякага роду і ўжываліся *мое* (з *моѣ*) і *мои*. Паступова першая з іх запанавала як адзіная форма назоўнага склону множнага ліку: *маё адказы, маё кніжкі, маё пажаданні*⁴¹. Займеннікі *наш, ваш* у назоўным склоне множнага ліку захавалі форму былога мужчынскага роду: *наши* (→ *нашы*), *ваши* (→ *вашы*).

§ 133. Змены ў займенніках цвёрдай разнавіднасці

Перш за ўсё адзначым істотную і прыкметную змену займенніка *тѣ* у назоўным склоне адзіночнага і множнага ліку. Гэты займеннік у назоўным склоне адзіночнага ліку меў формы: *тѣ* і *тот* — мужчынскі род, *та* — жаночы, *то* — ніякі. У такім выглядзе яны дайшлі да нашага часу ў рускай мове: форма жаночага роду — *та*, ніякага — *то*, з дзвюх форм мужчынскага роду *тѣ* і *тѣтѣ* — фанетычна змененая другая.

³⁸ Параўн.: *мој* і *стоілі, твой* і *саді, чый* і *стоілі*.

³⁹ Параўн.: *моѣ* і *зѣмлі, твоѣ* і *пѣці, своѣ* і *задѣчѣ*.

⁴⁰ Параўн.: *твоя* і *поля, своя* і *окѣна*.

⁴¹ У рускай мове запанавала *мои, твои, свои* — былая форма назоўнага склону множнага ліку мужчынскага роду.

Былыя агульнаўсходнеславянскія (і агульнаславянскія) *тѣ, та, то* ў перыяд утварэння і развіцця мовы беларускай народнасці змяніліся і замацаваліся як поўныя формы (параўн.: *тая* і *маладая, тое* і *дарагое*). *Тая* — з *та* і *ѧ*, *тое* — з *то* і *Ѧ* (як і *маладая* — з *молода* і *ѧ*, *дорогое* — з *дорого* і *Ѧ*). Складаней было з формаю назоўнага склону мужчынскага роду. У агульнаўсходнеславянскай мове побач з *тѣ* ужывалася форма *тѣтѣ*, якая ўтварылася шляхам падваення *тѣ*: *тѣ* + *тѣ*. З такой падвойнаю асноваю займеннік ужываўся і ў старажытнай беларускай мове. Яшчэ ў дыялектах агульнаўсходнеславянскай мовы ўзнікла складаная (поўная) форма мужчынскага роду шляхам зліцця *тѣ* і *и* (*тѣѣ*). Рэдукаваны *ѣ* перад наступным *ѣ* змяніўся на *ы* рэдукаваны, які з часам падоўжыўся і супаў з *ы*; канцавы *ѣ* страціўся. Так развілася форма мужчынскага роду *тый*, якая бытавала ў жывой старажытнай мове, натуральна адлюстравалася ў старажытных беларускіх помніках, ужываецца ў частцы сучасных беларускіх гаворак. Помнікі засведчылі варыянт *той*, які запанаваў (яшчэ ў старажытны перыяд) у беларускай мове. Гісторыкі мовы мяркуюць, што ўзнікненне варыянта *той* (з *тѣи*) звязана з уплывам на заканамернае *тый* (*тѣѣ* → *тый*) займеннікаў *мой, твой, свой* (*тый* → *той*). Ва ўсякім разе ў старажытнасці ўзнікла форма *тый*, паралельна ўжывалася і замацавалася форма *той*; яна — нарматыўная (пры дыялектных *тый, тэй*).

У вінавальным склоне таксама замацаваліся формы *той* (мужчынскі род) і *тое* (ніякі род).

З развіццём катэгорыі адушаўлёнасці спалучэнні тыпу (взьмі) *тѣ конь* у вінавальным склоне набылі форму роднага склону — (взьмі) *того коня* → *таго каня*.

Форма вінавальнага склону жаночага роду *ту* таксама змянілася на складаную, якая ўтварылася зліццём *ту* з адпаведнаю формай займенніка *ѧ* ў вінавальным склоне — *ю* (*тую*). Яшчэ ў помніках, напісаных у XIII ст. і на мяжы XIII—XIV ст., сустракаем: *тая правда* (Гр. 1229), *на тую землю* (Гр. 1284), *тая... обида, тую дѣтину, тую думу* (Гр. 1300). У помніках наступных часоў: *уся тая волость, усю тую дань* (Гр. 1387), *тая шкода* (Ст. літ. 1566), *трузину тую; я зрадою быти не хочу за тую ласку и почестност(ѣ); Трыцян тое чулѣ* (Трыстан), *тую панну; и назвали тую землю Жомоить; была велми красна тая дѣвка и розумна* (Рачынскі с.), *тое свіато минуло* (Маг. акты 1578), *на тое мѣсто; але што за лѣкарство на тое зло наити маем?* (Атыла).

Формы роднага і давальнага склону мужчынскага і ніякага роду граматычных змен не перажылі. Да нас дайшлі два варыянты формы роднага склону жаночага роду, абодва яны — фанетычныя: *таѣ* і *той* (з *тоѣ*). Абодва сустракаюцца ў помніках: *тыи два службе(б)ники приехали до тое корчмы; з господынею тое корчмы* (Суд. кн.), *тое небеспечности* (Атыла), *тое ж нocy...* *пошол* (Бава), *со все той земли* (АЛМ).

У частцы дыялектаў агульнаўсходнеславянскай мовы ў

творным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду на месцы *тѣмѣ* паявілася форма *тым(ѣ)* — як вынік уплыву формы займеннікаў мяккай разнавіднасці (*нашимѣ, вашимѣ, моимѣ, своимѣ, имѣ*) і поўных прыметнікаў (*добрымѣ, лѣтнимѣ, синимѣ*). Старажытныя беларускія помнікі XV—XVII ст. засведчылі форму творнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду *тым(ѣ)*: *зѣ всимѣ тымѣ* (АЛМ)⁴², *с тым сыном* (Ст. літ. 1529), *пане, albo пусти Трыцана, albo хочу сама себе убити тым мечомѣ* (Трыстан), *нѣхто... был перед тым у князя* (Рачынскі с.).

Як і займеннікі мужчынскага і ніякага роду мяккай разнавіднасці, займеннік *той* (*тоѣ*) перажыў выпяцненне формы меснага склону формай творнага склону. Побач з *...пыталі о том* (АЛМ), *а в том бы шкода стала; в том листе* (Ст. літ. 1529) сустракаюцца: *на сейме тымѣ; в тымѣ... гневѣ* (Еўлашэўскі)⁴³. У апошнім тэксе ёсць: *вѣ том року і в тымѣ же кутѣ*.

Адзіная форма для творнага і меснага склону адзіночнага ліку стала нормаю сучаснай беларускай літаратурнай мовы: (за) *тым* (берагам) і (на) *тым* (беразе), (з) *тым* (кашом) і (у) *тым* (кашы), (перад) *тым* (полем) і (на) *тым* (полі).

Займеннік *тѣ* (*та, то*) у назоўным і вінавальным склонах множнага ліку меў тры адпаведныя родавыя формы: *тѣ* — *ти* (як і *столи, плоди*), *та* — *ты* (як і *стѣны, рѣкы*), *то* — *та* (як і *окѣна, сѣла*).

У жывой беларускай мове ўжо ў XV—XVII ст. пералічаныя формы множнага ліку не ўжываліся. На змену *ти, ты, та* прыйшлі поўныя формы, утвораныя зліццём *тѣ, та, то* з адпаведнаю формай займенніка *и* (мужчынскі род), *ѣ* (жаночы род), *ѧ* (ніякі род): *тыи, тыѣ, таѧ*. З гэтых трох форм пераважалі ў тэкстах XV—XVIII ст. першыя дзве — *тыѣ* і *тыи* (*тыи*); *тыѣ* з *тыѣ* — форма жаночага роду, *тыи* з *тыи* — форма мужчынскага роду, у якой, як і ва ўскосных склонах (параўн.: *тѣхѣ* — *тых, тѣмѣ* — *тым*), пасля *т* з'явіўся *ы*: *тыи свѣтки присягнули* (АЛМ, 1495), *тыи роки минули* (АЛМ, 1498), *тыѣ кожемяки* (АЛМ, 1495)⁴⁴, *тыѣ, которые ся зведутъ* (Ст. літ. 1566), *приступили тыѣ рыцѣры; тыѣ его соромотили* (Трыстан), *люди... тыѣ, што за Велею осѣли, игривали на трубах* (Рачынскі с.).

Былая форма жаночага роду *тыѣ* пераважала і ў жывой народнай мове і ў пісьмовых помніках XV—XVII ст.⁴⁵

Як і ў творным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду, у родным, давальным, творным і месным склонах множнага ліку займеннік *той* (*тая, тое*) змяніў склавальны фор-

⁴² Нарысы па гісторыі беларускай мовы. — Мінск, 1957, с. 134.

⁴³ Тамсама.

⁴⁴ Тамсама, с. 135.

⁴⁵ Тамсама.

мы пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці і поўных прыметнікаў: на месцы *тѣхъ, тѣмъ, тѣми* сталі ўжывацца формы:

тых — як і *моихъ, нашихъ, вашихъ, добрыхъ, синихъ*,
тым — як і *моимъ, нашимъ, вашимъ, добрымъ, синимъ*,
тыми — як і *моими, нашими, вашими, добрыми, синими*,
тых — як і *моихъ, нашихъ, вашихъ, добрыхъ, синихъ*.

Новыя формы адлюстроўваюцца ў старажытных тэкстах: з *тыхъ часовъ* (Ст. літ. 1529), *тыхъ земель* (Ст. літ. 1566), *с ты(х)* *дубчыко(в)* (Тры кар.), *странами тыми* (Скарына, Юдзіф), *у ты(х)* *колодзех(х)* (Тры кар.), *ты(м)* *суседомъ*; на *ты(х)* (Гр. 1465).

З даўніх часоў у беларускай мове ўжываецца займеннік *гэты*. У яго складзе ўказальная часціца *гэ*⁴⁶ і займеннік *тѣѣ* (та ці *тата*, то ці *тоѣ*). У форме мужчынскага роду з часам займеннік атрымаў гучанне *гэты* (з *г-э-тѣѣ*), у жаночым родзе — *гэта* і *гэтая*, у ніякім — *гэто*, *гэта* і *гэтае*. З двух варыянтаў жаночага і ніякага роду (*гэта* і *гэтая*, *гэта* і *гэтае*) у сучаснай літаратурнай мове пераважае першы.

§ 134. Змены ў займенніку *увесь (уся, усё)*

У § 131 паказана своеасаблівасць скланення займенніка *вѣсь* (*вѣся, вѣсе*); на аснове гэтай своеасаблівасці скланення ён выдзяляецца ў так званую змешаную разнавіднасць.

Скланенне займенніка змешанай разнавіднасці:

Адзіночны лік			
	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.	вѣсь	вѣсе	вѣся
Р.	вѣсего	вѣсего	вѣсею
Д.	вѣсему	вѣсему	вѣсеи
В.	вѣсь	вѣсе	вѣсею
Т.	вѣсьмъ	вѣсьмъ	вѣсю
М.	вѣсемъ	вѣсемъ	вѣсеи

Множны лік			
	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.	вѣси	вѣся	вѣсьѣ
Р.		вѣсьхъ	
Д.		вѣсьмъ	
В.	вѣсьѣ	вѣся	вѣсьѣ
Т.		вѣсьми	
М.		вѣсьхъ	

⁴⁶ Юргелевіч П. Я. Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. — Мінск, 1974, с. 278.

Парны лік

	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.-В.	вѣся	вѣсьѣ	вѣсьѣ
Р.-М.		вѣсею	
Д.-Т.		вѣсьма	

Перш чым сказаць пра змены ў склонавых формах займенніка *вѣсь*, звернем увагу на фанетычныя змены ў ім: Н. *вѣсь* → *вѣс'*, *вѣся* → *уся*, *вѣсе* → *усе* → *ус'о*; Р. *вѣсего* → *усяго*, *вѣсеѣ* → *усяе* (і *ўсѣй*); Д. *вѣсему* → *усяму*, *вѣсеи* → *усѣй*; В. *вѣсь* → *вѣсь*, *вѣсю* → *ую*, *вѣсе* → *усѣ*. Як бачым, толькі форма назоўнага і вінавальнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду засталася з пачатковым *в*, астатнія формы назоўнага і ўскосных склону сталі пачынацца з *у* (*ў*). Пад уплывам шматлікіх склонавых форм і ў назоўным-вінавальным склоне мужчынскага роду з'явіўся як прыстаўны *у* (*ў*): *вѣс'* → *увѣсь* (*ўвѣсь*). Прыклады са старажытных беларускіх тэкстаў: *уся тая волость* (Гр. 1387), *он самъ увѣсь* (Рачынскі с.), *ваши(х)...* *справѣ вѣвѣсь* (*увѣсь*) *свет полонъ светѣко(в)* (Рымша), *уси справы* (БА, 1499), *уси меццане* (Ст. літ. 1529).

Займеннік *вѣсь* змяніў свае склонавыя формы пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці і прыметнікаў:

Т. адз. ліку *вѣсьмъ* → *всім* (*усім*) — як і *моимъ, нашимъ; синимъ*;

Р. і М. мн. ліку *вѣсьхъ* → *всѣх* (*усѣх*) — як і *моихъ, нашихъ, синихъ*;

Д. мн. ліку *вѣсьмъ* → *всім* (*усім*) — як і *моимъ, нашимъ, синимъ*;

Т. мн. ліку *вѣсьми* → *всѣми* (*усѣмі*) — як і *моими, нашими, синими*.

Такія формы адлюстравалі і старажытныя беларускія помнікі: *всѣхъ князеи... и всѣхъ воевниковъ; пленилъ вси(х) сынов Тарсиныхъ; послалъ... всѣм народамъ* (Скарына, Юдзіф), *всѣхъ людей добрыхъ* (Трыстан), *пора(н)у са(м) Миха(ль) поведѣ(л) на(м) вси(м)* (Суд. кн.), *сѣ всѣми вои своими* (Вілен. л.), *во вси(х) науках уже процвѣта(л)* (Ж. Алякс.), *по всѣх границахъ* (Ст. літ. 1566). Тэксты адлюстроўваюць і формы *всѣх* (*вѣсьх*), *всѣм* (*вѣсьм*), *всѣми* (*вѣсьми*).

З родавых форм назоўнага склону множнага ліку (*вѣси* — мужчынскага, *вѣсьѣ* — жаночага, *вѣся* — ніякага) запанавала, як і ў іншых займенніках, фанетычна змененая форма жаночага роду: *вѣсьѣ* → *усе*, як і *моѣ* → *маѣ*, *твоѣ* → *тваѣ*, *своѣ* → *сваѣ*.

§ 135. Займеннікі *хто, што*

Абодва гэтыя займеннікі ў форме назоўнага (а *што* — і вінавальнага) склону перажылі фанетычныя змены: *кѣто* → *кто* → *хто*, *чѣто* → *что* → *што*. Абодва яны — ад каранёвага элемен-

та к (к-ѳ; *к-ѳ → чѳ, гл. § 31) і часціцы -то. Скланяліся наступным чынам:

Н.	кѳто	чѳто	В.	кого	чѳто
Р.	кого	чѳго	Т.	цѳмь	чимь
Д.	кому	чѳму	М.	комь	чемь

Скланавыя формы гэтых займеннікаў пасля разгляду скланення займеннікаў цвёрдай і мяккай разнавіднасцей зразумелыя. Параўнаем формы роднага (кого і чѳго), давальнага (кому і чѳму), творнага (цѳмь і чимь) склонаў. Займеннік *кѳто* меў тыя скланавыя канчаткі, што і займеннікі цвёрдай разнавіднасці (Р. *того*, Д. *тому*, Т. *тѳмь*), а *чѳто* — што і займеннікі мяккай разнавіднасці (Р. *нашего*, *Ўго*, Д. *нашему*, *ему*, Т. *нашимь*, *имь*). Займеннік *чѳто* ў творным склоне захаваў сваю старажытную форму, змененую толькі фанетычна: *чимь* → *чим'* → *чым*. Займеннік *кѳто* ў творным склоне меў форму *цѳмь*, дзе заднеязычны к перад ѳ з дыфтонга *оі* заканамерна змяніўся на *ѳ*. У форме *цѳмь* адбыліся змены, з аднаго боку, пад уплывам *каго*, *каму*, якія пачыналіся з к; з другога боку, пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці ўзнік на месцы -ѳмь канчатак -ім (як і *маім*, *тваім*, *сінім*, *летнім*). Такім чынам, былой форме *цѳмь* адпавядае беларуская *кім*.

У месным склоне займеннікаў *хто*, *што*, як і займеннікаў тыпу *той*, *наш*, прыметнікаў і слоў прыметнікавага тыпу (*моцны*, *добры*, *смачны*, *пяты*, *пасівелы*, *умацаваны*), усталявалася форма творнага склону: на месцы *комь* — *кім*, на месцы *чимь* — *чым*; параўн.: (з) *кім* і (на) *кім*, (з) *чым* і (на) *чым*.

ПРЫМЕТНІК

§ 136. Агульныя заўвагі

Прыметнік перажыў свае змены; яны перш за ўсё — у гісторыі кароткай і поўнай формы, у страце формы парнага ліку, ва уніфікацыі формы ў некаторых склонах, напрыклад у назоўным множнага ліку. Гісторыкі мовы з пэўнасцю лічаць, што поўныя прыметнікі — вытворная форма, што «першапачаткова» прыметнікі мелі толькі кароткую форму.

Прыметнік найяснейшым чынам звязаны з іншымі імёнамі, перш за ўсё з назоўнікамі і займеннікамі. Сувязь прыметніка з назоўнікамі трэба бачыць не толькі ў сінтаксічнай функцыі прыметніка і яго дапасаванасці да назоўніка; прыметнік — гэта былы назоўнік у функцыі азначэння пры назоўніку. Прыметнікі тыпу *смачная*, *трывожная*, *карысная* — гэта складаныя словы, часткаю канчатка -ая з'яўляецца былы ўказальны займеннік *я* (*смачна і я*, *трывожна і я*, *карысна і я*); формы тыпу *сіняга* — з *сіня* і *Ўго*, *сіняму* — з *сіню* і *Ўму*.

§ 137. Кароткія і поўныя прыметнікі

Калі ў курсе сучаснай літаратурнай мовы ўвага акцэнтаецца на поўныя прыметнікі (на поўную форму прыметнікаў), якія запанавалі ў беларускай мове, то ў курсе гістарычнай граматыкі нельга пачынаць размову з поўных прыметнікаў, бо яны — вытворныя; поўныя развіліся з кароткіх.

Кароткія прыметнікі называюць іменнымі. Яны скланяліся літаральна так, як назоўнікі з асновамі на галосны.

Адзіночны лік

Цвёрдая разнавіднасць

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	добрь (столь)	добро (ведро)	добра (гора)
Р.	добра (стола)	добра (ведра)	добры (горы)
Д.	добру (столу)	добру (ведру)	добрѳ (горѳ)
В.	добрь (столь)	добро (ведро)	добру (гору)
Т.	добрѳмь (стольмь)	добрѳмь (ведрѳмь)	доброю (горою)
М.	добрѳ (столѳ)	добрѳ (ведрѳ)	добрѳ (горѳ)

Мяккая разнавіднасць

Н.	синь (конь)	сине (поле)	синя (земля)
Р.	синя (коня)	синя (поля)	синѳ (землѳ)
Д.	синю (коню)	синю (полю)	сини (земли)
В.	синь (конь)	сине (поле)	синю (землю)
Т.	синѳмь (конѳмь)	синѳмь (полѳмь)	синѳю (землѳю)
М.	сини (кони)	сини (поли)	сини (земли)

Множны лік

Цвёрдая разнавіднасць

Н.	добри (столи)	добра (ведра)	добры (горы)
Р.	добрѳ (столь)	добрѳ (ведрѳ)	добрѳ (горѳ)
Д.	добрѳмь (столѳмь)	добрѳмь (ведрѳмь)	добрѳмь (горѳамь)
В.	добры (столи)	добра (ведра)	добры (горы)
Т.	добры (столи)	добры (ведры)	добрами (горами)
М.	добрѳхь (столѳхь)	добрѳхь (ведрѳхь)	добрахь (горахь)

Мяккая разнавіднасць

Н.	сини (кони)	синя (поля)	синѳ (землѳ)
Р.	синь (конь)	синь (поль)	синь (землѳ)
Д.	синѳмь (конѳмь)	синѳмь (полѳмь)	синѳмь (землѳамь)
В.	синѳ (конѳ)	синя (поля)	синѳ (землѳ)
Т.	сини (кони)	сини (поли)	синѳямь (землѳямь)
М.	синихь (конихь)	синихь (полихь)	синѳхь (землѳхь)

Парны лік

Цвёрдая разнавіднасць

Н.-В.	добра (стола)	добрѣ (ведрѣ)	добрѣ (горѣ)
Р.-М.	добру (столу)	добру (ведру)	добру (гору)
Д.-Т.	доброма (столома)	доброма (ведрома)	добрама (горама)

Мяккая разнавіднасць

Н.-В.	синя (коня)	сини (поли)	сини (земли)
Р.-М.	синю (коню)	синю (полю)	синю (землю)
Д.-Т.	синема (конема)	синема (полема)	синяма (земляма)

Як бачым, кароткія (іменныя) прыметнікі ў мужчынскім і ніякім родзе скланяліся, як назоўнікі з асноваю на *o(jo)*; параўн.: *новѣ і столѣ, нова і стола, нову і столу* і г. д.; *чисто і окѣно, чиста і окѣна, чисту і окѣну* і г. д. У прыметніках на заднеязычны (*мѣногѣ, великѣ, сухѣ*), як і ў назоўніках, перад *и* і *ѣ* з дыфтонга *oi(ai)* чаргаваліся *g : z', k : c', x : c'* (другое палаталізацыйнае пераходнае пам'якчэнне): Н. мн. л. *мѣнози* (як *сто-зи*), *велици* (як *вѣлци*), М. адз. л. *мѣнозѣ* (як *сто-зѣ*), *велицѣ* (як *вѣлцѣ*), М. мн. л. *мѣнозѣхѣ* (як *стра-сѣхѣ*), *велицѣхѣ* (як *вѣлцѣхѣ*).

У жаночым родзе кароткія прыметнікі скланяліся, як назоўнікі з асноваю на *a(ja)*; параўн.: *нова і стѣна, новы і стѣны, новѣ і стѣнѣ* і г. д.

Аднолькавае скланенне кароткіх прыметнікаў і назоўнікаў сведчыць пра надзвычайную блізкасць старажытных прыметнікаў і назоўнікаў. Некаторыя гісторыкі акрэсліваюць кароткія прыметнікі як назоўнікі-азначэнні пры назоўніках.

У агульнаславянскую эпоху ўзніклі поўныя прыметнікі. Утварыліся яны зліццём (складаннем) дзвюх асноў: кароткага прыметніка і ўказальнага займенніка *и* (м.р.), *ѡ* (ж.р.), *ѣ* (н.р.): Н. *новѣ і и(ѣ) → новѣи (новѣѣ)*, *ново і ѣ(ѣ) → новоѣ (новоѣе)*, *нова і ѡ(ѡ) → новаѡ*; Р. *нова і ѣго → новаѣго (новаѣе)* — мужчынскі і ніякі род, *новы і ѣѣ → новыѣѣ* — жаночы род; Д. *нову і ѣму → новуѣму (новуѣему)* — мужчынскі і ніякі род, *новѣ і ѣи → новѣѣи → новѣи* — жаночы род.

Формы *новаѣго, новаѣму, новыѣѣ* і падобныя перажылі змены, звязаныя са стратаю асновы займенніка *и*, прыпадабненнем суседніх галосных і зліццём (сцяжэннем) іх у адзін гук:

новаѣго → новаега → новааго → новаго,
новуѣму → новуеу → новууу → новууу.

Утвораныя поўныя формы *новаго, новууу* перажылі змену пад уплывам займеннікаў цвёрдай разнавіднасці *того, ового, тому, овому*: *новаго* змянілася на *нового*, *новууу* на *новому*.

Паказанае ўтварэнне формы поўных прыметнікаў робіць зразумелым, чаму поўныя прыметнікі называюць займеннікавымі: у

поўныя прыметнікі ўвайшоў займеннік (*и, ѣго, ѣму* і г. д.; *ѡ, ѣѣ, ѣи* і г. д.). Поўныя прыметнікі называюць таксама членнымі: займеннік *и* (*ѡ, ѣ*) называюць членам — паказчыкам пэўнасці: калі ў старажытнасці ішла размова пра пэўную, вядомую добрую сястру (а не ўвогуле пра сястру), ужываўся займеннік *ѡ*: *добра ѡ сестра*.

Поўныя прыметнікі — складаныя, паводле паходжання і ўтварэння, словы. Скланенне поўных прыметнікаў называюць займеннікавым або членным.

У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове ўжываліся і кароткія і поўныя прыметнікі. За кожнай разнавіднасцю паступова замацоўвалася пэўная сінтаксічная функцыя, сваё ўжыванне: поўныя (членныя, займеннікавыя) прыметнікі — у атрыбутыўнай, а кароткія (нячленныя) — у прэдыкатыўнай функцыі. Страчваючы здольнасць ужывацца ў атрыбутыўнай функцыі, кароткія прыметнікі пачыналі страчваць і здольнасць змяняцца — скланяцца; кароткія прыметнікі, такім чынам, пачалі страчваць скланенне.

Працэс страты кароткімі прыметнікамі скланення ў старажытнай беларускай мове праходзіў інтэнсіўна. У жывой народнай мове (пра гэта сведчаць тыя пісьмовыя тэксты XIV — XVII ст., якія адлюстроўваюць жывую народную мову — перапіска, дзелавыя дакументы і інш.) прадуктыўнасць кароткіх прыметнікаў ва ўсіх склонах была надзвычай малая; усё большае пашырэнне набывалі поўныя прыметнікі. Паступова яны запанавалі ў атрыбутыўнай функцыі (азначэнне), а з часам — і ў прэдыкатыўнай функцыі (выказнік).

Асабліва выразна відаць выцясненне поўнымі прыметнікамі кароткіх у ролі выказніка на ўжыванні формы мужчынскага роду: нават такія словы, як *рад, варт, вінен, вінават, павінен, гатоў*, у беларускай мове ўжываюцца і ў поўнай форме: *рад і рады, варт і варты, вінен і вінны, павінен і павінны, гатоў і гатовы*. Што ж да вялікай колькасці адносных і якасных прыметнікаў (тыпу *снежны, каменны, бярозавы, дубовы, ранішні, разумны, вузкі, люты, самотны* і інш.), то яны, як норма, не ўжываюцца ў кароткай форме, хіба толькі ў паэтычных творах. Нават ва ўстойлівых фразеалагічных зваротах (*рукі кароткія!*), нават у сказах тыпу *Багатая наша краіна!* (Я. Колас) сустракаем поўную форму (*кароткія, багатая*).

Кароткія прыметнікі дайшлі да нас як «часткі» складаных слоў: *вялікдзень (вялікадня)* — назва свята, *Наваградак (Нава-грудак)* — назва горада, а таксама ў вуснапаэтычных творах — набытках мінулых часоў: *повен падпечак белых авечак; сядзіць як сій галубочак; панёсся як дуж*.

§ 138. Прыналежныя прыметнікі

У далёкай старажытнасці прыналежныя прыметнікі, як і адносныя і якасныя, мелі толькі кароткую форму. Аднак развіццё і пашырэнне поўных прыметнікаў — агульная тэндэнцыя, што дзейнічала ў старажытнай беларускай мове, — прывялі да запанавання поўнай формы прыналежных прыметнікаў. Поўная форма прыналежных прыметнікаў ужывалася ў беларускай мове ўжо ў XIV—XVII ст. За перыяд з XVII ст. і да нашага часу прыналежныя прыметнікі паслядоўна набылі поўную форму: параўн.: Р. *бацькавага, братавага*; Д. *бацькаваму, братаваму*; Т. *бацькавым, братавым*; М. (на) *бацькавым, братавым* — як і *добрага, сытага; добраму, сытаму*; (на) *добрым, сытым*. І толькі ў назоўным склоне ўжываецца кароткая форма: *бацькай, матчын* (м. р.), *бацькава, матчына* (ж. і н. р.). Наяўнасць кароткай формы ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку не выключае прыналежных прыметнікаў з агульнага прыметнікавага скланення. Да гэтага трэба дадаць, што ў сучаснай беларускай мове (у народных гаворках, у мове мастацкіх твораў) і ў назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага і множнага ліку сустракаецца поўная форма: *бацькавы твар* (А. Александровіч), *братавую хату* (К. Чорны), *мужавыя боты* (К. Чорны) ⁴⁷, *панічовы гібкі стан* (Я. Купала), *Нёманавае лона* (Я. Колас), *Святаслававыя ўнукі* (Я. Купала).

Асобна адзначым форму вінавальнага склону прыналежных прыметнікаў пры назоўніках мужчынскага роду: *перадаў на-стайнікаў ліст, прыслаў братаў кажух (ліст, кажух — неадушаўлёныя назоўнікі) і запрасіў у госці бацькавага брата, паклікаў брыгадзіравага сына (брат, сын — адушаўлёныя назоўнікі)*.

Прыналежныя прыметнікі ў сучаснай беларускай мове — прадуктыўная катэгорыя (*касманаўтава адзенне, лётчыкава знаходлівасць, у Каласавага брата, Брылёва вёска*). Пры параўнанні беларускіх літаратурных твораў з перакладамі іх на рускую мову высвятляецца прыкметна часцейшае ўжыванне прыналежных прыметнікаў у беларускай мове, чым у рускай (гл. § 9).

У старажытнасці прыналежныя прыметнікі ўтвараліся не толькі пры дапамозе такіх суфіксаў, як *-ов-, -ін-,* а і пры дапамозе суфікса *-і-(-іе-, -іа-)*; так утвораны прыналежныя прыметнікі тыпу *Боянь* (з *Боян+і+о*), *Стрибожь* (*Стрибог+і+о*), *Мьстиславль* (*Мьстислав+і+о*), *Изяславль* (*Изяслав+і+о*). Страта гэтага тыпу ўтварэння прыметнікаў не зрабіла, аднак, уплыву на жыццёвасць прыналежных прыметнікаў у беларускай мове.

⁴⁷ Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія. — Мінск, 1975, с. 92.

§ 139. Злітая (усечаная) форма прыметнікаў

Ад кароткай формы прыметнікаў трэба адрозніваць злітую, або ўсечаную, форму. Гэта форма — жывая з'ява ў народных гаворках, сустракаецца яна і ў мастацкай літаратуры. Злітую форму маюць перш за ўсё прыметнікі жаночага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: *дубова* (дошка), *цагляна* (хата), *асфальтава* (дарога), *летня* (ноч), *зімова* (дарога), *вясёла* (песня), *ціха* (рэчка), *цёпла* (вада), *смачна* (груша), *лёгка* (зіма); *дубову* (дошку), *вясёлу* (песню), *цёплу* (ваду) і г. д.

Злітая форма знешне супадае з кароткаю, але гэта не кароткая, а змененая поўная форма; у ёй страціўся *і* (*дубоваја → дубоваа, дубовују → дубовуу, смачнаја → смачнаа, смачнују → смачнуу*), зліліся галосныя *аа → а, уу → у* (*дубоваа → дубова, дубовуу → дубову, смачнаа → смачна, смачнуу → смачну*). Ад кароткай формы злітая (як і поўная) адрозніваецца месцам націску: *тиха́, лёгка́, нова́, добра́, мила́; тиху́, лёгку́, нову́, добру́, милу́* — кароткія формы; *ціха, лёгка, нова, добра, міла і ціху, лёгку, нову, добру* — злітыя (сцягнутыя) формы, у іх націск на тым самым складзе, што і ў поўных: *ціхая, лёгкая, новая, добрая, мілая, ціхую, добрую, лёгкую, новую*. Прыклады са сцягнутымі формамі з народных гаворак (Глушкі р-н, Катка): *І ў сына нова хата, і ў дачкі нова. Сынаву нову бляхаю накрылі, а старую прадалі. Сама (матка.— Ф. Я.) сьмела й бойка, то й дачку выгадала сьмелу й бойку*.

У частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак бытуе злітая форма прыметнікаў ніякага роду ў назоўным (вінавальным) склоне: *сухое — сухо* або *сухе*, дзе фанетычна на месцы *оје* з'явіўся адзін галосны — *о ці э(е), смачное — смачно* або *смачнэ, велікое — веліке* або *веліко, бурлівое — бурліво* або *бурлівэ*.

§ 140. Скланенне поўных прыметнікаў у агульнаўсходнеславянскай мове

Цвёрдая разнавіднасць

Адзіночны лік

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	добры (—ы)	добро	добрая
Р.	доброго (—аго)	доброго (—аго)	доброѣ (—ыѣ)
Д.	доброму	доброму	доброи
В.	добры (—ого)	доброе	доброу
Т.	добрымь (—ымь)	добрымь (—ымь)	доброю
М.	добромь (—ёмь)	добромь (—ёмь)	доброи

Множны лік

Н.	добрии	добрая	добрыѣ
Р.	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)
Д.	добрымъ (-ымъ)	добрымъ (-ымъ)	добрымъ (-ымъ)
В.	добрыѣ	добрая	добрыѣ
Т.	добрыми (-ыми)	добрыми (-ыми)	добрыми (-ыми)
М.	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)

Парны лік

Н.-В.	добрая	добрѣи	добрѣи
Р.-М.	добрую	добрую	добрую
Д.-Т.	добрыма (-ыма)	добрыма (-ыма)	добрыма (-ыма)

Мяккая разнавіднасць

Адзіночны лік

Н.	синии	синее	синяя
Р.	синего (-яго)	синего (-яго)	синѣѣ
Д.	синему (-юму)	синему (-юму)	синен
В.	синии (-его)	синее	синюю
Т.	синимъ (-нимъ)	синимъ (-нимъ)	синюю
М.	синемъ	синемъ	синен

Множны лік

Н.	синии	синяя	синѣѣ
Р.	синихъ (-нихъ)	синихъ (-нихъ)	синихъ (-нихъ)
Д.	синимъ (-нимъ)	синимъ (-нимъ)	синимъ (-нимъ)
В.	синѣѣ	синяя	синѣѣ
Т.	синими (-ими)	синими (-ими)	синими (-ими)
М.	синихъ (-нихъ)	синихъ (-нихъ)	синихъ (-нихъ)

Парны лік

Н.-В.	синяя	синии	синии
Р.-М.	синюю	синюю	синюю
Д.-Т.	синима (-има)	синима (-има)	синима (-има)

Не ўсе скланавыя формы аднолькава празрыстыя для ўспрымання і разумення. Лёгка, напрыклад, зразумець канчаток назоўнага склону адзіночнага ліку ў жаночым і ніякім родзе: *добро + ѣ → доброе, сине + ѣ → синее, добра + ѣ → добрая, синя + ѣ → синяя*. Форма мужчынскага роду патрабуе тлумачэння: *добрѣ + и(ѣ) → добрыѣ, синѣ + и(ѣ) → синѣи*; рэдукаваны *ѣ (ѣ)* перад наступным *і* змяніўся на *ы_р* (*і_р*), які, падоўжыўшыся, супаў з *ы*: *добрѣѣ → добры_рѣ → добрыѣ (→ добры), синѣѣ → сини_рѣ (→ сіні)⁴⁸*.

⁴⁸ Пра змену *ѣ, ѣ* перад наступным *і*. гл. § 82, 83.

Формы роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду ўтварыліся шляхам далучэння да кароткага прыметніка адпаведнай формы займенніка *и(ѣ)*: *добраѣго, синяѣго*, якія змяніліся фанетычна, а таксама пад уплывам займеннікаў *того, того, нашего, ѣго*: *добраѣго → добраѣго → добрааго → добраго → добраго; синяѣго → синяѣго → синяаго → синяго → синего*. У родным склоне жаночага роду ўзнікла форма *добрѣѣ, синѣѣ*; пад уплывам займеннікаў *тоѣ, сеѣ* атрымалася *добрѣѣ, синѣѣ* (г. зн. — формы *добрѣѣ, синѣѣ* больш старажытныя, чым *добрѣѣ, синѣѣ*).

Прыметнікі мужчынскага роду ў вінавальным склоне мелі дзве формы; адна з іх такая, як у назоўным (*добрѣи*), другая — як у родным склоне (*добраго*). Форма вінавальнага склону жаночага роду — *добра + ю* (*ю* — форма вінавальнага склону займенніка *ѣ*), *синю + ю*.

Асаблівай увагі вымагае форма поўных прыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку. Кароткія прыметнікі і займеннікі *и(ѣ, ѣ)* мелі ў назоўным склоне множнага ліку родавыя формы:

- м. р. *добрѣ → добры, синѣ → сини і и — и;*
- н. р. *добро → добра, синѣ → синя і ѣ — ѣ (ѣ — я);*
- ж. р. *добра → добры, синя → синѣ і ѣ — ѣ (я — ѣ).*

Адсюль — тры родавыя формы поўных прыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку: *добрѣи, синѣи* (м. р.), *добрая, синяя* (н. р.), *добрѣѣ, синѣѣ* (ж. р.).

У родным, месным, давальным, творным склонах множнага ліку заканамерна ўзніклі адпаведна формы *добрѣихъ, синѣихъ; добрымъ, синѣимъ; добрыми, синѣими*. У выніку зліцця (сцяжэння) на месцы спалучэння галосных *ыи (ии)* атрымаўся галосны — *ы* або *и*: *добрѣихъ, синѣихъ; добрымъ, синѣимъ; добрыми, синѣими*.

§ 141. Змены ў поўных прыметніках

Беларуская мова ў асноўным захавала агульнаўсходнеславянскую сістэму займеннікавага скланення прыметнікаў, хоць і адбыліся змены. Сярод іх трэба назваць:

фанетычныя змены ў скланавых формах — канчатках: *стра-та ѣ* у формах тыпу *клѣбьскыи*, змена *добрѣѣ* (рукі) → *добраѣ* ці *добраѣ* (рукі) і інш.;

узнікненне адной формы для творнага і меснага склону адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду: (з) *родным* (словам) і (у) *родным* (склоне), (за) *шырокім* (полем і (на) *шырокім* (полі), (за) *бацькавым* (дваром) і (на) *бацькавым* (двары); страту формы парнага ліку і інш.

Разгледзім гэтыя змены.

§ 142. Канчатак прыметнікаў мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку

Прыметнікі на цвёрды зычны (у тым ліку на *г, к, х*) мелі канчатак *-ыи*, на мяккі — *-ии*. Дзвюм літарам канчатка адпавядаюць тры гукі: *ыи* — *ыіѣ*, *ии* — *иіѣ*. Канцавы слабы *ѣ*, як і ўсякі канцавы *ѣ* у неаднаскладовых словах, страціўся, у выніку канчатак скараціўся (*-ыіѣ* → *ыі*, *-иіѣ* → *-иі*). Я. Карскі адзначаў, што яшчэ ў XIII ст., г. зн. у пачатковы перыяд утварэння мовы беларускай народнасці, сустракаецца форма без канцавага *й*. Я. Карскі прыводзіць прыклад з граматы 1264 г.: *готьскы берегѣ*⁴⁹. У старажытных беларускіх тэкстах XV ст. не адзінкавыя прыклады адлюстроўваюць страту *й*: *осподарь полоцки, князь кобрынски, велики князь Литовски, Руски, Жомойтски*. Страта канцавага *й* прыметнікамі тыпу *шчыры, разумны, сухі, дужы* — старажытная беларуская асаблівасць.

Канцавы *й* страцілі ўсе словы прыметнікавага тыпу: *такі, які, сакі-такі, кожны, усякі, усялякі, самы, гэты* (займеннікі), *першы, другі, трэці, сёмы, соты* (парадкавыя лічэбнікі), *выкармлены, збудаваны, скароцаны, схуднелы* (дзеепрыметнікі).

Страта канцавага *й* прыметнікамі мужчынскага роду — асаблівасць беларускіх паўднёва-заходніх гаворак. Гэта асаблівасць стала нормаю беларускай літаратурнай мовы⁵⁰.

§ 143. Канчатак роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў жаночага роду

Ужо адзначалася, што формы *новыѣѣ, синѣѣ* змяніліся (пад уплывам формы займеннікаў *тоѣ, сеѣ, моеѣ*) на *новоѣ, синеѣ*. Галосны *ѣ*, ведаем з фанетыкі, супаў з гукам *э(е)*: *новое, синее*; ненаціскны галосны канчатка *о, е* супаў з *а* (аканне), узніклі варыянты канчатка: *маладое і новае, сіняе*. У паўднёва-заходніх гаворках, у вуснай народнай паэзіі сёння маем: (з) *чыстае* (крыніцы), (з) *высокае* (гары), (з) *ціхае* (ракі), (тае) *смачнае* (стравы); *З харашае кушачкі* [гняздзечка] *добрыя птушачкі*. (Прыказка) *У багатае няўдалае валы ды каровы, а ў беднае сіраціначкі толькі чорныя бровы* (Глускі, Любаньскі, Акцябрскі р-ны; поўдзень Валожынскага, Мінскага р-наў). У паўночна-ўсходніх гаворках канцавы галосны канчатка *э(е)* адпаў, узнік варыянт канчатка без *э(е)*: *добрай, чыстай, крынічнай, роднай, чужой, разумнай*; гэты варыянт у літаратурнай мове часта ўжывальны, сустракаецца часцей за першы.

⁴⁹ Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы, вып. 2-3, с. 229.

⁵⁰ Канцавы *й* захаваўся ў рускай і ўкраінскай мовах (*вкусный, зимний; смачний, синій*) і не захаваўся, напрыклад, у польскай (*dobry, siny*), чэшскай (*dobrý, siný*) мовах.

З другога боку, беспадстаўна лічыць, што варыянт *-ое(-ой)* — па-за літаратурнаю нормаю. Яго сустракаем не толькі ў Я. Коласа (*Ад роднае зямлі, ад гоману бароў...*) і ў Я. Брыля (*векавое мудрасці, вечнае наймічкі, лясное рачулі, белае грэчкі, патрэбнае цішыні, вобраз старога маці, лугавое дарогі, людское працы*), у Я. Скрыгана і К. Чорнага — пісьменнікаў родам з паўднёва-заходняй Беларусі, а і ў пісьменнікаў, якія паходзяць з зоны паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак: у П. Броўкі (з прозы 70-х гг.: *простае світкі, асаблівае ўвагі, пастуховае торбы, снежнае скульптуры, начное расы, марознае пары, вышыванае кофты*), у М. Гарэцкага, у М. Танка і іншых прызнаных літаратараў, знаўцаў мовы.

Што да канчатка роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду, то тут трэба адзначыць толькі супадзенне ненаціскавага *о, э(е)* з *а(я)* — аканне: *старого — старога, смачного — смачнага, лётнаго — лётняга*. У значнай частцы паўднёва-заходніх гаворак (напрыклад, на Навагрудчыне, Случчыне, Ваўкавышчыне), дзе аканне няпоўнае, канцавы ненаціскны *о* захаваўся: *добраго, смачнаго, худбога*, а ў гаворках, дзе не развілося аканне (напрыклад, лунінецкіх, тураўскіх), маем *добраго, смачнаго, сінего*.

§ 144. Канчатак меснага склону адзіночнага ліку

У агульнаўсходнеславянскай мове прыметнікі мужчынскага і ніякага роду мелі розныя канчаткі ў творным (*добр-ымь, син-имь*) і месным (*добр-омь, син-емь*) склонах. Яшчэ ў старажытны перыяд развіцця беларускай мовы назіраецца ўжыванне ў месным склоне канчатка *-ымь(-имь)*; гэта засведчылі беларускія тэксты: *в повѣтъ Волковыйскимъ, при нынешнимъ старосте* (XV ст.), *в гаю березовымъ, в великимъ князствѣ, у панстве нашимъ великимъ* (XVI ст.).

Канчатак *-ым(-им)* у месным склоне прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду з'явіўся на месцы *-омь(-емь)* пад уплывам творнага склону. Такім чынам, форма творнага склону (*-ымь* → *ым, -имь* → *ім*) выцесніла форму меснага (*-омь, -емь*); у выніку адна форма замацавалася ў двух склонах: *за густым* (лесам) і *ў густым* (лесе), *з сінім* (васільком) і *на сінім* (васільку), *з цікавым* (творам) і *ў цікавым* (творы), *доўгім* летнім (днём) і *ў летнім* (адзенні), *пад сінім* (небам) і *на сінім* (небе), *з чарговым* (заданнем) і *ў чарговым* (заданні). Гэта марфалагічная асаблівасць беларускай мовы пашырылася на ўсе словы прыметнікавага тыпу: *за нашым* (горадам) і *ў нашым* (горадзе), *з маім* (братам) і *ў маім* (пакоі), *пад трэцім* (дрэвам) і *на трэцім* (дрэве), *за пафарбаваным* (плотам) і *на пафарбаваным* (плоце).

§ 145. Канчатак назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку

З § 140 ведаем, што прыметнікі ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку (як і адзіночнага) мелі родавыя формы: *новиш, лѣтънши* (м. р.), *новая, лѣтъняя* (н. р.), *новыѣ, синѣѣ* (ж. р.). У старажытных беларускіх тэкстах сустракаюцца ўсе тры формы. Тэксты засведчылі і другое: пашырэнне і своеасаблівае спабодніцтва ва ўжыванні двух (з трох) канчаткаў — мужчынскага (*-ыш, -иш*) і жаночага роду (*-ыѣ, -ѣѣ*). Паступова ў старажытнай беларускай мове запанавала апошняя форма *-ыѣ, -иѣ* (→ *-ыя, -ія*). Прыклады з тэкстаў XV—XVI ст.: *шкоды великія, горкія слезы, сведомыя люди, мешчане могільскія, тыя речи рухомыя, сукни паходныя, кола новыя, ліхія слова, дома сыновскія, ланцуги железныя, народы земныя*.

§ 146. Ступені параўнання прыметнікаў

Катэгорыю ступеней параўнання (адпаведныя формы) прыметнікі мелі ў агульнаславянскай мове-аснове, адкуль яна (катэгорыя) перайшла, як спадчына, у агульнаўсходнеславянскую мову-аснову. У далёкай старажытнасці была толькі вышэйшая ступень параўнання, у больш позні час развілася найвышэйшая ступень.

Як і ўвогуле прыметнікі, вышэйшая ступень была кароткай формай, яна скланялася, мела родавыя адрозненні.

Пакажам кароткую форму вышэйшай ступені ў асобных склонах.

Адзіночны лік

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	смѣлѣи новѣи болии	смѣлѣе новѣе болѣе	смѣлѣиши новѣиши больши
Р.	смѣлѣиша новѣиша больша	смѣлѣиша новѣиша больша	смѣлѣишѣ новѣишѣ большѣ
Д.	смѣлѣишу новѣишу большу	смѣлѣишу новѣишу большу	смѣлѣиши новѣиши больши і г. д.

Вышэйшая ступень утварылася далучэннем да асновы якасных прыметнікаў суфіксаў *-ѣиш-* і *-ѣи-*, прычым першы ўжываўся часцей, чым другі. Зычны суфікса *ш* (ён паходзіць са спалучэння *сј*) ужываўся ва ўсіх склонах, апрача назоўнага склону адзіночнага ліку ў мужчынскім і ніякім родзе; яшчэ ў эпоху, калі дзейнічаў закон адкрытага склада, *ш* страціўся: *смѣлѣиш,*

новѣиш — *смѣлѣи, новѣи*; у іншых склонах вышэйшая ступень канчалася на галосны і зычны *ш* захаваўся.

У старажытнай беларускай мове кароткія прыметнікі страцілі скланенне і ўжываліся толькі ў форме назоўнага склону, выконваючы прэдыкатыўную функцыю: *тои смелеи, чорнее ночи* (Трыстан), *ты не стареи* (Скарына, Руф). Былая кароткая форма назоўнага склону дайшла да нас як прыслоўе: *ісці цішэй, бегчы шпарчэй, рабіць разумней, апрацуца цяплей, набраць больш (болей)*.

У беларускай мове запанавала поўная форма вышэйшай ступені якасных прыметнікаў з суфіксам *-ейш-* (*-эйш-*)⁵¹. Помнікі сведчаць, што яна ўжывалася і ў старажытнай беларускай мове. Ужыванне і запанаванне поўнай формы вышэйшай ступені абумоўлена агульнай тэндэнцыяй у гісторыі беларускай мовы — пашырэннем поўных (займеннікавых) і выцясненнем кароткіх (іменных) прыметнікаў. Прыклады са старажытнай мовы: *иншому, вѣрнѣишому... отдадим* (АЗР, II, 203), *хлебѣ сокритиш смачнеиши* (Скарына), *тым важнѣишая тая продажа была* (АВАК, IX, 177), *горчѣишу нежели смѣрть* (Скарына)⁵².

У старажытных тэкстах сустракаецца поўная форма вышэйшай ступені з варыянтам суфікса *-айш-*: *крѣпчайший, множайшимѣ*. Ужыванне яе тлумачыцца пісьмовай традыцыяй, вышэйшая ступень прыметнікаў з суфіксам *-айш-* не была ўласцівая старажытнай беларускай мове, не ўласцівая яна і сучаснай.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове заканамерна ўжываецца вышэйшая ступень прыметнікаў з суфіксамі *-ейш-* (*-эйш-*) і *-ш-* (*-ыш-*): *разумнейшы, смачнейшы, лягчэйшы, дужэйшы, лепшы, горшы, большы*.

Беларускія старажытныя пісьмовыя помнікі адлюстравалі найвышэйшую ступень параўнання прыметнікаў з прэфіксам *най-*: *найгорчейшы, найвышійшій, найлѣпшая, найпервейшая*; з прэфіксам *на-*: *наголовнейшую, нацуднейшее, надолжейший*; з займеннікам *самы*: *самог первейшого, самого головного, самыи добрый, самую лѣпшую*.

Найвышэйшая ступень з прэфіксам *на-* выйшла з ужывання.

Сучасныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступені тыпу *разумнейшы* (*-ая, -ае, -ыя*), *лепшы* (*-ая, -ае, -ыя*), *самы разумны* (*самая разумная* і г. д.) скланяюцца, як і іншыя прыметнікі.

⁵¹ Старажытнай беларускай мове «кароткія формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў ужо не былі ўласцівыя», «у перыяд фарміравання беларускай народнасці скланення кароткіх прыметнікаў у форме вышэйшай ступені ўжо не існавала. Старажытныя ж формы вышэйшай ступені кароткіх прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду тыпу *яснее, простее, крашей* з цягам часу пачалі ўжывацца як формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў. Поўныя ж формы вышэйшай ступені прыметнікаў у старабеларускай мове атрымалі далейшае развіццё» (Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы, с. 172).

⁵² Прыклады з кн.: Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове, с. 73.

§ 147. Агульныя заўвагі

Як ужо адзначалася, у старажытнасці не было часціны мовы лічэбнік. Гэта нельга разумець так, быццам бы не было слоў з лікавым значэннем. Напрыклад, у агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовах слова *сѣто* мела лікавае значэнне, а ў граматычных адносінах яно не адрознівалася ад назоўнікаў: змянялася па склонах у адзіночным (*сѣто, сѣта, сѣту*), у множным (*сѣта, сѣтѣ, сѣтомѣ*), у парным (*дѣвѣ сѣтѣ, дѣву сѣту*) ліках, належала да слоў ніякага роду (як назоўнікі з асновай на *о* тыпу *окѣно*). Слова *сѣто*, такім чынам, мела лікавае значэнне, але не мела такіх граматычных асаблівасцей, якія вылучалі б яго з назоўнікаў. Слова *десять* скланялася ў адзіночным, множным і парным ліках, як назоўнікі. Слова *пять, шэсць* мелі пры сабе паясняльныя словы (як і назоўнікі *клець, дань*), г. зн. у мове былі спалучэнні тыпу *дай мѣнѣ ту (тую) пять, ту (тую) шэсць* і падобн.⁵³ У дзвінскіх граматах ёсць спалучэнні: *а изоиде та е*⁵⁴ *лѣтѣ, а друга с*⁵⁵ *пудовѣ ржи*; у апошні «Атыла»: *а нине может другую двадцать миль уехати*.

У эпоху ўтварэння трох усходнеславянскіх моў словы з лікавым значэннем перажываюць змены, у выніку якіх з часам утвараецца новая часціна мовы — лічэбнік. Слова з лікавым значэннем паступова набываюць новыя характэрныя асаблівасці. Так, напрыклад, слова *дзесяць* страціла катэгорыю ліку, катэгорыю роду, не аб'ядноўваецца з назоўнікамі паводле сваёй граматычнай характарыстыкі, калі не лічыць аднолькавых з назоўнікамі тыпу *клець, павець* (у адзіночным ліку) склонавых канчаткаў. Тое самае можна сказаць пра слова *сто*, яно захавала толькі дзве склонавыя формы (*сто* і *ста*), не мае граматычнай катэгорыі ліку, яго не аднясеш да пэўнага роду. Лічэбнікі *одинъ (одьна, одьно, одьни, одьны, одьна)*, *дѣва (дѣвѣ, оба (обѣ), трие (три), четыре (четыри)* граматычна былі блізкія да прыметнікаў. Так, з назоўнікамі мужчынскага роду (у множным ліку) спалучалася форма *четыре*, а з назоўнікамі жаночага і ніякага роду — *четыри: четыре столы, четыре рѣкы*. З часам слова *чатыры* страціла родавае адрозненне: *чатыры сталы, чатыры акны, чатыры ракі*. Форма *дѣвѣ* спалучалася з назоўнікамі жаночага і ніякага роду (*дѣвѣ рѣцѣ, дѣвѣ окѣнѣ*), форма *два* — з назоўнікамі мужчынскага роду. Гэтак спалучаюцца

⁵³ У Маскве ў XVI ст. і пазней гаварылі: *та пять деревень сгорѣла, в ту пять ден, в ту шесть лет взяли осмь городов, подожди одну пятнадцать ден (Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. — М., 1952, с. 205).*

⁵⁴ *е* — *пять*.

⁵⁵ *с* — *шэсць*.

формы *два, дзве* і сёння ў чэшскай мове. У беларускай форма *два* стала ўжывацца і ў спалучэннях з назоўнікамі ніякага роду: не толькі *два слупы, два ясакары, два буслы, два песняры*, а і *два акны, два плячы, два гумы, два пытанні, два заданні, два апавяданні*.

§ 148. Лічэбнік адзін

Лічэбнік *адзін* у старажытнасці меў тры родавыя формы (*одинъ, одьна, одьно*) і скланяўся так, як займеннікі цвёрдай разнавіднасці (*тѣ, та, то*).

Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н. — одинъ	одьно	одьна
Р. — одьного	одьного	одьноѣ
Д. — одьному	одьному	одьной
В. — одинъ	одьно	одьну
Т. — одьнѣмъ	одьнѣмъ	одьною
М. — одьномъ	одьномъ	одьной

Скланенне колькаснага лічэбніка *адзін (адна, адно)* у аснове захавалася; змены ў яго формах амаль тыя самыя, што і ў займенніку *тѣ (та, то)*; гэта, напрыклад, з'яўленне ў творным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду канчатка *-ым* — супадзенне формы меснага склону з формай творнага: *на адным (кані), у адным (горадзе), пры адным (возеры), у адным (акне)* — як і *(з) адным (канём), адным (днём), (з) тым адным (хлопцам), (за) адным (возерам), (з) адным (акном)*.

У назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку захавалася іменная (кароткая) форма: *адзін (←одинъ), адна (←одьна), адно (←одьно)*. Формы *адное* (дзіцятка), *адная* (дачка) дыялектныя.

Займеннік *адзін (адна, адно)* меў у назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку тры родавыя формы: *одинъ — одьны* (як *столъ — столы, розъ — розы*), *одьна — одьны* (як *стѣна — стѣны, рука — руки*), *одьно — одьна* (як *окѣно — окѣна, поле — поля*). З трох родавых форм замацавалася былая форма жаночага роду: *одьны → адны*⁵⁶ (параўн.: у рускай мове *одни* — былая форма мужчынскага роду). У частцы беларускіх гаворак (Дзятлаўскі, Карэліцкі і інш. р-ны), часам у мастацкіх творах ужываецца поўная форма *адныя* (як і *тыя, гэтыя, кемлівыя, шчырыя*).

Лічэбнік *адзін* у множным ліку скланяецца, як прыметнікі і займеннікі тыпу *той, наш, гэты*: Р. *адных — новых, усіх, маіх*,

⁵⁶ У множным ліку лічэбнік *адзін* ужываецца ў спалучэнні з такімі назоўнікамі, як *абцугі, вароты, дзверы, штаны*. У прыкладзе *Схудней, адны вочы засталіся слова адны* лічэбнікам не з'яўляецца.

нашых, гэтых; Д. адным — новым, усім, маім, нашым, гэтым; Т. аднымі — новымі, усімі, маімі, нашымі, гэтымі.

Фанетычныя змены ў разгледжаным лічэбніку відавочныя: *одинъ* → *адзін*, *одного* → *аднаго*, *одному* → *аднаму* і г. д.

§ 149. Лічэбнік два (дзве)

На скланенні лічэбніка *два (дзве)* спынімся больш падрабязна: істотна змяніліся яго скланавыя формы.

У спалучэннях з гэтым лічэбнікам выражалася катэгорыя парнасці назоўнікаў і іншых слоў. Як ужо адзначалася, граматычная катэгорыя парнасці (катэгорыя парнага ліку) страцілася. Гэта адбылася і на формах лічэбніка *два (дзве)*. У парным ліку слова *два (дзве)* мела формы назоўнага-вінавальнага, роднага-меснага, давальнага-творнага склонаў. Форма мужчынскага роду *дэва* спалучалася з назоўнікамі мужчынскага роду: *дэва коня*, *дэва воза*, а форма жаночага і ніякага спалучалася з назоўнікамі жаночага і ніякага роду: *дэвѣ веснѣ*, *дэвѣ полостѣ*, *дэвѣ нозѣ*; *дэвѣ окнѣ*, *дэвѣ ведрѣ*, *дэвѣ поли* (параўн. з сучаснымі: *два акны*, *два вядры*).

У родным-месным склоне лічэбнік *два (дзве)* меў дзве формы: займеннікавую — *дэваю* (для ўсіх трох родаў) і іменную — *дэву* (таксама для ўсіх трох родаў): *дэваю робу*, *вэлку*, *сестру*; *дэву робу*, *вэлку*, *сестру*. Абедзве гэтыя формы дайшлі да нас у складаных словах: *дваюрадны* (брат), *дваюрадная* (сястра), *двусастайны*, але не захаваліся як асобныя скланавыя формы роднага і меснага склонаў (сучасныя *двух і дзвюх*).

У давальным-творным склоне былі дзве разнавіднасці адной формы: *дэвома рукама*, *столома* і *дэвѣма земляма*, *конема*; параўн. з сучаснымі: *двума стагамі*, *сталамі*; *дзвюма рукамі*, *землямі*.

Такім чынам лічэбнік *дэва (дэвѣ)* меў наступныя формы:

Н.-В.	дэва (м.р.)	дэвѣ (ж. і н. р.)
Р.-М.	дэваю і дэву	
Д.-Т.	дэвома і дэвѣма	

Якія ж змены адбыліся? З назоўнікамі ніякага роду стала спалучацца форма *два*: *дэвѣ ведрѣ* → *два вядры*, *дэвѣ окнѣ* → *два акны*.

Ва ўсіх ускосных склонах (апрача вінавальнага, калі ён супадае з назоўным) запанавалі новыя формы, асноваю для якіх з'явілася былая іменная форма роднага і меснага склонаў *дэву*, ускладненая ўплывам скланення прыметнікаў і лічэбнікаў *тры*, *чатыры*: у давальным — *дэву-* і *-мѣ* (параўн.: *синимѣ*, *трѣмѣ*, *чѣтырѣмѣ*) → *дэвумѣ*; у родным і месным — *дэву-* і *-хѣ* (параўн.: *синихѣ*, *трѣхѣ*, *чѣтырѣхѣ*) → *дэвухѣ*. І для творнага склону асноваю з'явілася *дэву-*; ад формы *дэвома* ў творным склоне захавалася канцавое *-ма*: *дэвѣма* → *двума*.

Ва ўскосных склонах лічэбніка *два (дзве)* у беларускай мо-

ве ўзнікла родавае адрозненне — асаблівасць, якой няма ў іншых усходнеславянскіх мовах. Гэта адрозненне выражаецца не канчаткам, а характарам асновы: пры назоўніках мужчынскага і ніякага роду аснова лічэбніка цвёрдая (незалежна ад характару асновы назоўніка, з якім спалучаецца лічэбнік), пры назоўніках жаночага роду — мяккая: Н. *два і дзве (дэ'в'э)*, Р. *двух і дзвюх (дэ'в'ух)*, Д. *двум і дзвюм (дэ'в'ум)*, Т. *двума і дзвюма (дэ'в'ума)*, М. *двух і дзвюх (дэ'в'ух)*.

Што родавае адрозненне ва ўскосных склонах развілося яшчэ ў старажытнасці — у мове беларускай народнасці, пацвярджаюць помнікі: *дзвехѣ і двоух* (Ст. літ. 1588), *на двюхѣ подводахѣ*, *тыхѣ двюхѣ товаришовѣ*, *двоухѣ Литвиновѣ* (Дзвін. гр.).

§ 150. Лічэбнік абодва (абедзве)

Лічэбнік *абодва (абедзве)* складаны: *абодва* — з *оба* + *дэва*, *абедзве* — з *обѣ* + *дэвѣ*. У старажытных беларускіх тэкстах сустракаюцца з XIV ст. Іншы раз у тэксце стаяць побач *оба і дэва*, *обѣ і дэвѣ*: *у оной зваде оба два ся ранили* (Ст. літ. 1566), *тые два братеника оба седита на озере на Мяделе* (АЛМ, 1495) ⁵⁷.

Не зусім зразумелае ўзнікненне *о* (пасля *б*) у форме *абадэва* → *абодва*, дзе заканамерны быў галосны *а* (дарэчы, у частцы сучасных гаворак жывым фактам застаецца *абадва*). Магчыма, узнікненне *о* адбылося па аналогіі з іншымі словамі, у якіх вымаўляецца галосны *о* на месцы націскага *а* (*каціцца* — *коціцца*, *зайсці* — *зойдзеш*, *знайсці* — *знойдзеш*).

§ 151. Спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікам два

Страта катэгорыі парнага ліку і адпаведных форм павінна была адбыцца і на асаблівасці спалучэння назоўнікаў з лічэбнікам *два (дзве)*. У старажытнасці назоўнікі ў такіх спалучэннях мелі форму парнага ліку, са стратаю яго гэту форму замяніла іншая; яшчэ ў мове беларускай народнасці ўжывалася форма множнага ліку: *два грошы* (Ст. літ. 1588), *дворы два* (АЛМ, 1495). Замацаванню формы множнага ліку ў спалучэннях з *два (дзве)* садзейнічалі (магчыма — не толькі садзейнічалі) заканамерныя спалучэнні з *тры*, *чатыры*: *тры раманы*, *тры сябры*, *чатыры тамы*, *чатыры пінчукі* і падобі.

§ 152. Лічэбнікі тры, чатыры

Лічэбнікі *тры*, *чатыры* мелі наступныя скланавыя формы:

Н.	трые, чѣтыре (м. р.)	тры, чѣтыри (ж. і н. р.)
Р.	трии, трѣхѣ, чѣтырѣ, чѣтырѣхѣ	
Д.	трѣмѣ, чѣтырѣмѣ	
В.	три, чѣтыри	
Т.	трѣми, чѣтырѣми	
М.	трѣхѣ, чѣтырѣхѣ	

⁵⁷ Прыклады з кн.: Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 191.

Родавае адрозненне слоў *тры*, *чатыры* ў назоўным склоне страцілася, захавалася былая форма жаночага і ніякага роду з пэўнымі фанетычнымі зменамі: *тры* — *тры*, *чатыры* — *чатыры*⁵⁸.

Ва ўскосных склонах, апрача творнага, былыя формы таксама зазналі фанетычныя змены: *трѣхъ* → *трох*, *чатырьхъ* → *чатырох*; *трѣмъ* → *тром*, *чатырьмъ* → *чатыром*.

Што ж да формы творнага склону, то яна змянілася пад уплывам лічэбніка два: *трѣми* → *трыма*, *чатырьми* → *чатырма* (параўн.: *дзѣома* → *двума*, *дзѣѣма* → *дзвюма*).

§ 153. Лічэбнікі *пяць* — *дзевяць* і *дзесяць*

Н.	пяць	В.	пяць	
Р.	пяти	Т.	пять (-ию)	
Д.	пяти	М.	пяти	
Адзіночны лік		Множны лік		Парны лік
Н.	десять	десяте (-и)	Н.-В.	десяти
Р.	десяте (-и)	десять	Р.-М.	десяту
Д.	десяти	десятьмъ	Д.-Т.	десятьма
В.	десять	десяти		
Т.	десятью (-ию)	десятьми		
М.	десяте	десятьхъ		

Скланенне лічэбнікаў *пяць* — *дзевяць* дайшло да нас у сваім былым выглядзе. У родным, давальным, месным склонах захаваўся (як і ў назоўніках тыпу *клець*) былы канчатак *-і*; у творным склоне фанетычныя змены прывялі да ўзнікнення падоўжанага зычнага: *пяц'у* (але *шас'ц'у*).

Лічэбнік *дзесяць* перажыў больш прыкметныя змены. Як і лічэбнікі *пяць* — *дзевяць*, ён мае скланавыя формы толькі адзіночнага ліку, страціў катэгорыю ліку. *Дзесяць* дайшло да нас як састаўная частка складаных лічэбнікаў; у адных яно так змянілася, што стала фактычна суфіксам *-ццац'* (у словах *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць*, *дваццаць*, *трыццаць*), у другіх мае форму *-дзесят* (*пяцьдзесят* — *восемдзесят*); *-дзесят* — гэта былая форма роднага склону слова *дзесяць* у множным ліку.

§ 154. Лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць*

Лічэбнікі групы *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* складаныя. Яны ўзніклі з граматычных спалучэнняў. Лічэнне пасля *дзесяці* ішло як бы накладаннем адзінак (*одинъ*, *два* і г. д.) на *дзесяць*. *Адзінаццаць* паходзіць з былога прыназоўнікавага спалучэння, у якім прыназоўнік на патрабаваў меснага склону, *одинъ* на *дзесяте*, дзе *дзесяте* — форма меснага склону адзіночнага ліку слова *дзесяць*; *дванаццаць* — з *два* на *дзесяте* (параўн.: *акуляры* на *стале*, *гняздо* на *таполі*) і г. д.

⁵⁸ У рускай мове — форма мужчынскага роду *четыре*.

Утвораныя складаныя словы *одинънадесяте* — *девятьнадесяте* былі з неўласціва вялікаю для старажытнай мовы колькасцю складоў (галосных); аб'ядноўваючыся ў адным слове, частка *-дзесяте* страчвала націск, у ёй галосны *э(е)* рэдукаваўся і страціўся. Так *дзесяте* змяняецца на *д'сят'*, у выніку іншых змен — на *ццац'* → *ццац'*: *дванаццаць*, *трынаццаць* і г. д. У лічэбніках гэтай групы адбыліся іншыя фанетычныя змены: у слове *одинънадесяте* страціўся *ѣ*, зліліся (сцягнуліся) *нн* → *н*, ненаціскны *о* супаў з *а*; у слове *шестънадесяте* новая група зычных спрашчлася (*стън* → *стн* → *сн*).

Лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* захавалі асаблівасці скланення лічэбнікаў *пяць* — *дзесяць*.

Першаю часткаю лічэбніка *дванаццаць* з'явілася форма мужчынскага роду *два* (← *дѣва*)⁵⁹: *двана(д)ца(ть) рублей* (Ст. літ. 1566), *дѣванадѣцать кошовъ* (Цяпінскі), *грошей копъ дванадцать* (Акт. Мінск.). Ва ўсіх лічэбніках разгледжанай групы націск замацаваўся на былым прыназоўніку *на*, што стаў унутранаю часткаю слова (інтэрфіксам): *адзінаццаць*, *трынаццаць*, *чатырнаццаць*, *пятнаццаць* і г. д.⁶⁰

§ 155. Лічэбнікі *дваццаць*, *трыццаць*

Як і ў лічэбніках *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць*, у словах *дваццаць*, *трыццаць* апошняя частка — змененае *дзесяць*; і тут *дзесяць* набыло гучанне *-ццаць* (гэта гучанне абазначаецца і на пісьме). Аднак *-ццаць* у лічэбніках *дваццаць* і *трыццаць* — былыя розныя формы. Мы ўжо бачылі, што *-ццаць* у словах тыпу *адзінаццаць* — з былой формы меснага склону *дзесяте*. А ў слове *дваццаць*? Вядома, што старажытнае *два* спалучалася з адпаведнаю формою парнага ліку, а слова *дзесяць* у назоўным склоне парнага ліку мела форму *дзесяти*, г. зн. *дваццаць* паходзіць са спалучэння *два дзесяти*. Са словам *тры* (назоўны склон) спалучалася тое ці іншае слова ў форме назоўнага склону множнага ліку (як і ў сучаснай мове: *тры хаты*, *тры вазы*). Такім чынам, *дзесяте* ў спалучэнні *тры дзесяте* і *дзесяти* ў спалучэнні *два дзесяти* змяніліся адвольна — на *-ццаць* (як і ў *адзінаццаць*, *дванаццаць*).

Лічэбнікі *дваццаць*, *трыццаць* успрынялі скланенне групы лічэбнікаў *пяць* — *дзесяць*.

§ 156. Лічэбнік *сорок*

У старажытнай мове ўсходніх славян са значэннем сучаснага лічэбніка *сорок* ужываліся *четыре дзесяте(-и)* і *сорокъ*. Слова *сорокъ* з часам выцесніла больш раннія *четыре дзесяте(-и)*.

⁵⁹ Параўн. у рускай мове: *двенадцать* — з *дѣѣ* на *дзесяте*.

⁶⁰ Параўн. у рускай мове: *двенадцать*, *тринадцать*, *пятнадцать* — *дзевятнадцать*, але: *одиннадцать*, *четырнадцать*.

Меркаванне некаторых лінгвістаў пра запазычанне ўсходнімі славянамі слова *сорок* недаказанае; замацавалася іншае меркаванне: *сорок* — не запазычанае, а спрадвечна славянскае слова; *сорок* — *сороцьк* (параўн.: *сороцька*) як мерка (мяшок), як набор скурак на футра (сорок вавёрчых або сабаліных скурак). Прыгадаем вядомыя прыклады з дзвінскіх грамат: *ѣ сороковъ бѣлки, десять рубловъ да г⁶¹ сороки бѣлки, три сороки бѣлѣ*.

Слова *сорок* — былы назоўнік з асноваю на *о*, які скланяўся ў адзіночным, множным і парным ліках. Паступова гэта слова фактычна пайшло па шляху страты скланення і ўжываецца зараз толькі ў дзвюх формах: *сорок* і *сарака*. У жывых народных гаворках яно звычайна мае толькі першую форму: *У мяне было сорок рублікаў. Не хапіла яшчэ сорок — быў бы касцюм*. (Глуск) *Ці паверыце? Усіх хатаў было пад сорок. І ў сорок хатах не было й аднаго мушчыны. Хай гарыць вайна тая*. (Дзятлаўскі р-н, Вялікая Воля) *Што я зраблю з тымі сорок авечкамі?* (Глускі р-н, Слаўкавічы)

Былое *четыре десяте* (як і *два десяти*) стала складаным словам і захавалася ва ўсіх, апрача ўсходніх, славянскіх мовах (параўн.: чэшск. *čtyřicet*, польск. *czterdzieści*, балг. *четиридесет*).

§ 157. Лічэбнікі *пяцьдзсят* — *восемдзсят*

У складаных лічэбніках *пяцьдзсят* — *восемдзсят* звяртае на сябе ўвагу форма другой часткі — *дзсят*. Такая форма слова *дзсяць* сустракаецца толькі ў складаных лічэбніках *пяцьдзсят*, *шэсцьдзсят*, *семдзсят*, *восемдзсят*. Яна адгалосак былога скланення слова *дзсяць* як назоўніка: *дзсят* — форма роднага склону множнага ліку. *Пяцьдзсят* — з *пять дзсятъ*, *шэсцьдзсят* — з *шесть дзсятъ*, *семдзсят* — з *семь дзсятъ*, *восемдзсят* — з *осмь дзсятъ* (параўн.: *пяць рублёў*, *шэсць двароў*, *сем сталоў*, *восем год*).

Калі ў групе лічэбнікаў *адзінаццаць* — *дзвятнаццаць*, у лічэбніках *дваццаць*, *трыццаць* другая частка стала суфіксам і яны скланяюцца, як і *пяць*, *шэсць*, то ў словах *пяцьдзсят* — *восемдзсят* другая частка не стала суфіксам, абедзве часткі гэтых слоў змяняюцца па склонах: Р., Д., М. *пяцідзсяці*, *шасцідзсяці* (як і *пяці*, *солі*), Т. *пяціюдзсяцію*, *шасціюдзсяцію* (як і *пяцію*, *соллю*).

Словы *пяцьдзсят*, *шэсцьдзсят*, як і *пяць*, *дваццаць*, не маюць катэгорыі роду, ліку; яны скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення ў адзіночным ліку.

⁶¹ *г* — тры.

§ 158. Лічэбнік *дзевяноста*

Наяўнасць спалучэння *дзеваць десатъ* у стараславянскай мове, складанага лічэбніка *деветдесет* у балгарскай, *devadesat* у сербскахарвацкай, *devadesát* у чэшскай, *dziewięćdziesiąt* у польскай мовах сведчыць, што і ва ўсходніх славян было *дзеваць дзсятъ* → *дзевацьдзсятъ*. Гэта пацвярджае і Астрамірава евангелле: *дзеваць десатъ*. Пераважная большасць гісторыкаў мовы⁶² і этымолагаў лічаць, што *дзевяноста* — змененае *дзевацьдзсятъ*. Але дасюль яшчэ няма пераканальнага тлумачэння, як *дзевацьдзсятъ* змянілася на *дзевяноста*.

Слова *дзевяноста* ў беларускай мове не скланяецца.

§ 159. Лічэбнік *сто*

Лічэбнік *сто* (*сѣто*) — былы назоўнік ніякага роду асноў на *о*. Ён скланяўся ў адзіночным, множным і парным ліках, як словы *окно*, *село*: Н. *сѣто*, Р. *сѣта*, Д. *сѣту* і г. д.; Н. *сѣта*, Р. *сѣтѣ*, Д. *сѣтомѣ* і г. д.; Н.-В. *сѣтѣ*, Р.-М. *сѣту*, Д.-М. *сѣтома*.

Як і іншыя лічэбнікі, слова *сто* страціла катэгорыю ліку, родавую прыналежнасць. Колькасць яго склонавых форм скарацілася да дзвюх: *сто* і *ста*.

§ 160 Лічэбнік *дзвесце*

Лічэбнік *дзвесце* паходзіць са спалучэння *дзѣвѣ сѣтѣ*. Якужо адзначалася, з лічэбнікам *два* (*дзве*) назоўнікі спалучаліся ў форме парнага ліку. Слова *сѣто* было назоўнікам ніякага роду і таму ў спалучэнні з *дзѣвѣ* мела форму *сѣтѣ* (назоўны склон парнага ліку). Былое спалучэнне *дзѣвѣ сѣтѣ* стала складаным словам — *дзѣвѣсѣтѣ*, у выніку фанетычных змен — *дзвесце* (*дз'в'эс'ц'э*)⁶³. Другая частка гэтага складанага лічэбніка — былая форма назоўнага склону парнага ліку слова *сѣто*.

У слове *дзѣвѣсѣтѣ*, як і ў спалучэнні *дзѣвѣ сѣтѣ*, *сѣто* мела склонавыя формы парнага ліку: Р.-М. *-сѣту*, Д.-Т. *-стома*. Са стратай у мове катэгорыі парнасці на месцы форм парнага ліку часткі *-сто* сталі ўжывацца былыя формы множнага ліку: Р. *-сот*, Д. *-стам* і г. д.

Такім чынам, у складаным лічэбніку *дзвесце* да нас дайшлі закасянялая былая форма назоўнага-вінавальнага склону парнага ліку (*сѣтѣ* → *сце*) і былыя формы множнага ліку (*сѣтѣ* → *сот*, *сѣтомѣ* → *стам*) ва ўскосных склонах.

⁶² Соколова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка; Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А. Исторична граматика української мови. — Київ, 1962; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка.

⁶³ Абодва рэдукаваныя страціліся, былы памяжочны *в* супаў з мяккім *в'*, абодва *ѣ* супалі з *э* (*е*), цвёрдыя зычныя *д* і *с*, прыпадабняючыся да наступных мяккіх, супалі са сваімі парнымі мяккімі *дз'* і *ц'*.

§ 161. Лічэбнікі *трыста, чатырыста*

Будова лічэбнікаў *трыста, чатырыста* відавочная, празрыстая. У іх, аднак, ёсць адна асаблівасць, якая патрабуе тлумачэння. Знешне здаецца, што другая частка (*-ста*) — форма роднага склону адзіночнага ліку. Але гэта не так. *Трыста* і *чатырыста* — складаныя лічэбнікі; яны паходзяць са спалучэнняў, першая частка якіх *тры, чатыры* (назоўны склон) у старажытнасці спалучалася з назоўнікамі ў множным ліку (такія асаблівасці захавалася і сёння: *тры сталы, чатыры хаты*). Лёгка зразумець, што *трыста* — з *тры сѣта, чатырыста* — з *четыри сѣта*, дзе *сѣта* — форма назоўнага склону множнага ліку (як і *окно* — *окна* → *вокны, озеро* — *озѣра* → *азѣры*), а не роднага склону адзіночнага ліку. Гэта пацвярджаюць і формы ўскосных склонаў: Р. *трохсот* (з *трѣхъ сѣтъ*), Д. *тромстам* (з *трѣмъ сѣтомъ*) і г. д.

Склонавыя формы другой часткі лічэбнікаў *трыста, чатырыста* — пераканальнае пацвярджэнне таго, што слова *сто* (*сѣто*) калісьці скланялася і ў множным ліку.

§ 162. Лічэбнікі *пяцьсот — дзевяцьсот*

Складаныя лічэбнікі *пяцьсот — дзевяцьсот* структурна не адрозніваюцца ад складаных лічэбнікаў *пяцьдзесят — восемдзесят*; *-сот* — форма роднага склону множнага ліку слова *сто* (*сѣто* — *сѣтъ*); *пяцьсот* — з былога *пять сѣтъ, шэсцьсот* — з *шесть сѣтъ, восемсот* — з *осьм сѣтъ* і г. д.; параўн. гэтыя складаныя лічэбнікі са спалучэннямі *пяць* (*шэсць, сем* і г. д.) *хат, вѣрбай, каняў, жанчын, гўсак; малайцоў, рублёў, ясеняў, двароў, куткоў; азѣр, заданняў, гумнаў, пасведчанняў*.

§ 163. Лічэбнік *паўтара (паўтары)*

Утварэнне і родавае адрозненне *паўтара* (рубля) і *паўтары* (сотні) зразумелыя, калі прыгадаць, што *паўтара (паўтары)* — складанае слова, у якім першая частка — *пол* (*палова*), а другая — форма роднага склону адзіночнага ліку слова, якое скланялася і змянялася па родах, як і іншыя кароткія прыметнікі (парадкавыя лічэбнікі). Слова *пол* — назоўнік, які патрабаваў ад залежнага слова формы роднага склону (параўн. таксама сучасныя: *паўгода, паўчаркі, паўгектара, паўшклянкі*). Гэта значыць: *паўтара* — з *пол- і вѣтора* (родны склон адзіночнага ліку мужчынскага роду слова *вѣторъ*), *паўтары* — з *пол і вѣторы* (родны склон адзіночнага ліку жаночага роду слова *вѣтора*)⁶⁴.

У абедзвюх формах слова — *полвѣтора* (м. і н. р.) і *полвѣторы* (ж. р.) адбыліся фанетычныя змены: у спалучэнні *лвѣт* са

⁶⁴ Ад *вѣторъ* паходзяць словы *аўторак, паўтарэнне* і інш.

стратаю рэдукаванага *в* → *ў*, зычны *л* выпаў, ненаціскны *о* → *а*, у выніку — *паўтара, паўтары*.

Сучаснае *паўтараста* — з былога *пол вѣтора сѣта (полвѣторасѣта)*.

§ 164. Іншыя лічэбнікі з *паў-*

У старажытных беларускіх помніках сустракаюцца словы *полѣтретѣя (полтретѣя, полтретя), полѣчетверта (полчетверта, полчверта, полчварта), полпята, полсема, полтретѣядцать* і інш. Адны з іх перажылі фанетычныя змены і дайшлі да нас у гаворках: *паўтраця* (=2,5), *паўчварта* (=3,5), *паўпята* (=4,5)⁶⁵; другія (тыпу *полтретѣядцать, полшестадесять, полчвартаста*)⁶⁶ — страціліся.

§ 165. Парадкавыя лічэбнікі *першы, другі*

Калі параўнаем адпаведныя колькасныя і парадкавыя лічэбнікі, напрыклад, *тры — трэці, чатыры — чацвёрты, сем — сёмы, дваццаць — дваццаты, сто — соты*, то выявім: парадкавыя лічэбнікі ўтварыліся ад адпаведных ім колькасных і маюць граматычнае афармленне прыметнікаў, скланяюцца, як і прыметнікі, у адзіночным і множным ліку, змяняюцца па родах. Лічэбнікі *першы, другі* ўтвораны не ад тых колькасных (*адзін, два*), якім гэтыя парадкавыя адпавядаюць.

Парадкавыя лічэбнікі *першы* паходзіць ад былога прыметніка вышэйшай ступені *първьшѣрь*, які фанетычна змяніўся на *першы*. Змена *първьшѣрь* (*първьшии*) на *першы* адлюстравана ў помніках: *на першых роках; не(р)шого опекуна* (Ст. літ. 1566), *першых... князеи; першымъ воеводою* (Рачынскі с.).

У агульнаславянскай мове са значэннем *другі* былі *другъ* (кароткая форма) і *другърь* (поўная форма), *вѣторъ* і *вѣторъи*. У беларускай мове, як бачым, замацаваўся лічэбнік *другі*, у рускай — *второй*. Прыклады з беларускіх помнікаў: *одинъ листъ маю, а другога не маю и не мель* (АЛМ, 1492), *другая светлица так великая, яко и первая* (АЛМ, 1495), *а нине можеть другую двадцать миль уехати* (Бава).

§ 166. Далучальнасць пры лічэнні. Састаўныя лічэбнікі

У старажытных тэкстах часта сустракаюцца лічэбнікі ў такім выглядзе: *пятьдесят и осмь, четиридесят и четири, сто и пятьдесят и четири, семь сѣтъ и двѣ десяти*. Прыгаданыя

⁶⁵ Параўн.: *паўтраця* — 'палова адзінкі на трэцюю', *паўчварта* — 'палова адзінкі на чацвёртую', *паўпята* — 'палова адзінкі на пятую'.

⁶⁶ *Полтретѣядцать* — 'палова дзесятка на трэці', г. зн. 25; *полшестадесять* — 'палова дзесятка на шосты', г. зн. 55; *полчвартаста* — 'палова сотні на чацвёртую', г. зн. 350.

прыклады — састаўныя лічэбнікі. У агульнаўсходнеславянскай мове, у старажытных беларускай, рускай, украінскай мовах назіралася паслядоўнасць далучэння да большай лічбы меншай: да сотні — дзесяткаў, да дзесяткаў — адзінак, прычым далучэнне забяспечвалася пры дапамозе злучнікаў *i*, *da* (*ды*) ці без злучніка: *дѣва десяти и одинъ*⁶⁷, *два десяти да одинъ, дѣва десяти одинъ; на четириста и семьдесятъ и пять, на четириста да семьдесятъ да пять*. Прыклады са старажытных тэкстаў: *а лѣтъ и двесте лѣтъ и осмьдесятъ лѣтъ и три лѣта* (Гр. 1284), *тысеца пятьсотъ и девятого на десеть* (Скарына, Юдзіф).

Выкарыстанне злучнікаў для далучальнасці пры лічэнні — з'ява гісторыі. Ужыванне састаўных лічэбнікаў без злучнікаў стала нормай: *дваццаць адзін, сто трыццаць пяць, тысяча дзевяцьсот пяцьдзесят шэсць* і г. д.

ДЗЕЯСЛОУ

§ 167. Граматычныя катэгорыі і формы дзеяслова ў старажытнай мове

Дзеяслоў вылучаўся ў агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай (вылучаецца і ў сучаснай беларускай) мове сярод іншых часцін мовы складаная сістэмаю граматычных катэгорый. Адны з гэтых катэгорый былі ўласцівы імёнам і дзеясловам (напрыклад, лік), другія (такіх больш) — толькі дзеясловам; так, напрыклад, толькі дзеяслоўнымі з'яўляліся катэгорыі часу, трывання, ладу.

Дзеяслоўныя формы старажытнай мовы падзяляюцца на простыя і складаныя. Да першых належаць цяперашні час (*несу*), аорыст (*несохъ*), імперфект⁶⁸ (*несяхъ*) і інш., да другіх — будучы складаны I (*иму носить*), будучы складаны II (*буду купилъ*), перфект (*Нсмь робилъ*), плюсквамперфект (*Нсмь былъ неслъ*) і інш.

Простыя і складаныя дзеяслоўныя формы ўласцівы граматычнаму ладу і сучаснай беларускай мовы; параўн.: *иду* і *буду хадзіць, пераехаў* і *быў пераехаў*. Некаторыя былыя складаныя формы сталі простымі: *Нсмь носилъ* → *насіў*, *сълалъ быхъ* → *слаў бы*.

Старажытныя дзеяслоўныя катэгорыі і іх формы перажылі прыкметныя змены. Сярод іх назавём:

- страту супіна (выцясненне яго інфінітывам);
- страту будучага складанага II;
- змяненне (спрашчэнне) сістэмы прошлых часоў (у выніку

⁶⁷ Параўн. у нямецкай: *ein und zwanzig*.

⁶⁸ У словах *перфект*, *плюсквамперфект*, *імперфект* зычныя *п*, *ф* цвёрдыя, як і ў словах тыпу *пэўны*, *фэст*. Аднак на пісьме ў словах *перфект*, *плюсквамперфект*, *імперфект* цвёрдасць *п*, *ф*, насуперак фанетычнаму прынцыпу напісання, не абазначаецца; параўн. вымаўленне і напісанне слоў *пэўнасць*, *пэрліна*, *гэты*, *арэна*, *шэры*, *тэпны*, *Рэчыца*, *фэст*.

страціліся аорыст і імперфект) і скарачэнне форм прошлых часоў;

выразнае пашырэнне значэння і ўжывання змененага перфекта; змяненне яго складанай формы ў простую; крышталізацыю катэгорыі трывання, яго выражэння; ператварэнне складанай формы ўмоўнага ладу ў простую; узнікненне зваротных дзеясловаў (ператварэнне словазлучэння ў слова);

узнікненне апісальнай формы загаднага ладу з *хай* (*няхай*) (3-я асоба адзіночнага і множнага ліку) тыпу *хай* (*няхай*) *скажа*, *хай* (*няхай*) *скажуць*;

узнікненне новай дзеяслоўнай формы — дзеепрыслоўя.

§ 168. Чатыры тыповыя разнавіднасці дзеяслоўных форм у старажытнай мове

Шматлікія дзеяслоўныя формы старажытнай мовы ўсходніх славян (*нести*, *несу*, *несешь*, *несе(ть)*, *несемъ*, *несете*, *несутъ*; *несохъ* і г. д., *несяхъ* і г. д.; *Нсмь неслъ* і г. д., *Нсмь былъ неслъ*, *неси* і г. д., *неслъ быхъ* і г. д.) сістэматызуюцца і аб'ядноўваюцца ў чатыры тыповыя разнавіднасці: інфінітыў, супін, спрагальныя формы і дзеепрыметнік. У некаторых дапаможніках выказваецца прэчэнне адносна выдзялення спрагальных форм. Тэрмін «спражэнне» мае значэнне звужанае — як змяненне дзеяслова па асобах — і пашыранае, калі пад спражэнне падводзяцца формы ўсіх ладоў і часоў. У апошнім выпадку дзеяслоўныя формы ўсіх ладоў і часоў супрацьпастаўляюцца інфінітыву, супіну, дзеепрыметніку, дзеепрыслоўю. Таму пры вывучэнні гісторыі дзеяслова выдзяленне спрагальных форм як тыповай разнавіднасці зусім апраўданае. Пад спрагальнымі формамі, такім чынам, будзем разумець формы ўсіх ладоў і часоў (у тым ліку і асабовыя формы тыпу *несу*, *ѣмъ*, *несешь*, *ѣси* → *нясу*, *ем*, *няеш*, *яси*) дзеясловаў.

§ 169. Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова)

Інфінітыў выступае як пачатковая форма дзеяслова (параўн.: пачатковая форма назоўніка — назоўны склон), у інфінітыве падаюцца дзеясловы ў слоўніках. Таму і пачынаем разгляд дзеяслоўных форм з інфінітыва.

Паводле паходжання інфінітыў лічаць не дзеяслоўнай, а іменнай формай. Інфінітыў — гэта застылая, нязменная форма назоўніка з дзеяслоўнай асновай (назоўніка, утворанага ад дзеяслова), які скланяўся, як назоўнікі былога чацвёртага скланення (з асноваю на *і*) тыпу *мышь*, *тьсть*.

Сувязь інфінітыва, або неазначальнай формы дзеяслова, з назоўнікам падказваецца таксама наяўнасцю ў славянскіх мовах амонімаў — інфінітыва і назоўніка. Так, на-

прыклад, у беларускай мове ёсць дзеяслоў *знаць* (пры звычайным *ведаць*) і назоўнік *знаць*, у рускай мове — *течь* і *течь*, *мочь* і *мочь*, ва ўкраінскай — *стать* і *стать*, у польскай *piec* і *piec*⁶⁹; параўн. таксама формы інфінітыва *класці*, *месці*, *несці*, *прасці*, *трэсці* і давальнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў: *карысці*, *радасці*, *малодасці*, *старасці*.

Інфінітыў перажыў фанетычныя змены. Яшчэ ў дапісьмовыя часы спалучэнні *ст*, *кт* перад наступным *и* змяніліся на афрыкату *ч*: **стригти* → *стричи*, **могти* → *мочи*, **легли* → *лечи*, **сѣкти* → *сѣчи*, **пекти* → *печи*.

У дапісьмовую пару ў інфінітывах з асноваю на зычныя *д*, *т* развілося дысімільцыйнае змяненне гэтых *д* і *т* перад наступным *т* на свісцячы *с*: **кладти* → *клатти* → *класти*, **крадти* → *кратти* → *красти*, *метти* → *месці*, *плетти* → *плесці*. Узніклі варыянты кораняў: *клад-* і *клас-*, *мет-* (→ *мят-*) і *мес-*, *крад-* і *крас-*, *пад-* і *пас-* (*упасці*), *гуд-* і *гус-*.

Яшчэ ў далёкай старажытнасці ў інфінітыве пачалася страта канцавога ненаціснага *и* (звычайна, калі аснова інфінітыва канчалася на галосны): *розумѣти* → *разумѣц'*, *творити* → *тварѣц'*, *казати* → *казѣц'*. Працэс страты канцавога *и* вельмі працяглы. Пра гэта сведчаць старажытныя беларускія помнікі: *нанялісе бити*, *крижовати* (Стр. Хр.), *поча(л) мя змогати* (Кн. суд.), *помстити* (Скарына, Юдзіф), *Трыщан почалъ рости и лѣпѣшати* (Трыстан), *тые два будутъ княжыти* (Рачынскі с.), *человѣка можемъ познати по твары* (Рымша), *покой заховать* (Км.-Чарнаб.), *попелу выробить* (Маг. акты 1578), *его звукъ за две мили было чуть* (Бава), *што маем, с того обратъ* (Атыла), *не хочечи... досвѣтчыти* (Атыла), *зѣ Смоленска... далъ им знать* (Км. Чарнаб.).

Пра гэта сведчыць і тое, што ў «Мужыцкай праўдзе» (1862—1863) сустракаецца інфінітыў тыпу *рабіці*, *майчаці*; у гаворках часткі Гродзеншчыны (напрыклад, у Свіслацкім, Скідальскім р-нах) і сёння ўжываюцца *рабіці*, *майчаці*, *чытаці*, *насіці* і падобн. У большасці сучасных беларускіх гаворак інфінітыў звычайна канчаецца на *-ц'*: *гуляць*, *майчаць*, *араць*, *смактаць* і г. д.

Працэс страты інфінітывам канцавога *и*, як відаць з прыганданых фактаў, храналагічна не супадае са стратаю рэдукаваных *ѣ*, *ь* (гл. § 55) у слабай пазіцыі.

Дзеясловы з асноваю на зычны (*з'*, *с'*) захавалі галосны *і* (*класці*, *месці*, *несці*, *весці*, *ісці*, *прасці*), але не ва ўсіх беларускіх гаворках. Літаратурная норма — *класці*, *несці* і г. д.

У мове беларускай народнасці адбылося выраўноўванне асновы інфінітыва паводле асновы цяперашняга часу ў дзеясловах на заднеязычны: пад уплывам *стрыгу*, *сцерагу*, *лягу*, *магу* аднавіўся заднеязычны *і* ў інфінітывах *стрыгчы* (стричи), *сцерагчы* (стеречи), *легчы* (лечи), *берагчы* (беречи), *магчы*

⁶⁹ Параўн. нямецкае *leben* (жыць) і *das Leben* (жыццё).

(мочи). У выніку гэтай змены ў беларускай мове развіўся спецыфічна беларускі інфінітыўны суфікс *-чы*⁷⁰.

У беларускай мове, такім чынам, інфінітыў мае постфіксы (суфіксы) *-ц'*, *-ці* (фактычна гэта не два постфіксы, а фанетычныя варыянты аднаго) і *-чы*⁷¹; у зваротных інфінітывах — *-цца* (*вучыцца*, *сварыцца*, *спытацца*) або *-чы-ся* (*сцерагчы-ся*, *дамагчы-ся*, *разбѣгчы-ся*), *-ці-ся* (*перанѣсці-ся*, *развѣсці-ся*).

§ 170. Супін

У старажытнай мове была і другая нязменная іменная форма дзеяслова — супін. Ён канчаўся на *-тѣ* (параўн.: *ловитѣ*, *гонитѣ*, *воеватѣ* і *ловити*, *гонити*, *воевати*). Ужываўся супін у спалучэнні з дзеясловамі руху і абазначаў мэту дзеяння (таму часам называюць яго дасягальным ладам). Паводле паходжання супін — закасячэнная форма вінавальнага (параўн.: інфінітыў — былая форма давальнага) склону назоўніка з дзеяслоўнаю асновай. Інфінітыў і супін мелі блізкія значэнні, блізкія яны і паводле афармлення (суфіксы *-ти* і *-тѣ*). Некалькі прыкладаў з супінам: *иду на вы воеватѣ* (Лаўр. с.), *ѣхаша за Києвѣ воеватѣ* (Сузд. летап.), *ѣздити... звѣри гонитѣ* (Дзвін. гр.).

Інфінітыў яшчэ ў старажытнасці пачаў ужывацца на месцы супіна. Так, у смаленскай грамаце 1229 г. чытаем: *ѣхали твердити мирѣ*. У XVI ст. супін фактычна перастаў ужывацца.

Выясненне інфінітывам супіна істотна не адбілася на ролі ці пашырэнні інфінітыва: першы быў рэдкаўжывальны і блізкі да інфінітыва.

§ 171. Асновы цяперашняга часу

Паводле асноў цяперашняга часу ўсе дзеясловы старажытнай усходнеславянскай мовы падзяляюцца на пяць груп, якія называюць класамі.

Да I класа належаць дзеясловы з асноваю цяперашняга часу на галосны *э(е)* (*несе-шь*, *несе-те*) або на *о*, які ў спалу-

⁷⁰ У рускай мове ў дзеясловах тыпу *стричи*, *лечи*, *мочи*, *сечи* канцавы *и* страціўся: *стричь*, *лечь*, *мочь*, *сечь*; генетычна гэты *ч* адпавядае спалучэнню зычнага кораня *з* ці *к* і суфіксальнага *ти*: *стричь* (з **стригти*). У літаратурнай украінскай мове (у большасці ўкраінскіх гаворак) суфікс *-чи* не захаваўся ў выніку выраўноўвання з дзеясловамі на *-ти*: *пекти*, *бегти*, *берегти*, *помогти* — як і *нести*, *вести*, *класти*.

⁷¹ У літаратуры сустракаецца сцверджанне: у формах *крас-ці*, *стагна-ц'*, *бег-чы* марфемы *-ці*, *-ц'*, *-чы* — канчаткі. Такое сцверджанне неабгрунтаванае: канчатак — зменная марфема, яе маюць зменныя словы (формы), інфінітыў жа — нязменная дзеяслоўная форма; канчатак змяняецца ў сувязі з іншымі словамі (я *няс-у* — яны *няс-уць*, новы *раман* — нов-а *аповесць* — нов-а *аповяданне*, *ішла* *дзяўчына* — *ішл-о* *дзіця*). Канчатак ж марфема ў інфінітыве (*иду гуля-ць*, *ішла гуля-ць*, *ішлі гуля-ць*, *ідзіце гуля-ць* і г. д.) не змяняецца. Лічыць канчаткамі *-ц'* (*касі-ц'*), *-ці* (*мес-ці*), *-чы* (*сцераг-чы*) нелагічна.

чэнні з *н* змяніўся на *р*, а потым на *у*: *несо-нть (→ *неср-ть → несуть).

Да II класа — з асноваю цяперашняга часу на *не* (сѣхне-шь, сѣхне-те) або на *но* (*сѣхно-нть → *сѣхнѣ-ть → сѣхнутъ).

Да III класа — з асноваю цяперашняга часу на *је* (ѣе) (знаѣе-шь, знаѣе-те) або на *јо* (ѣо) (*знајо-нть → *знајѣ-ть → знають).

Да IV класа — з асноваю цяперашняга часу на *и* (носи-ть, носи-те) або на *ин* (*носи-нть → *носѣ-ть → носять).

V клас утваралі нетэматычныя дзеясловы (гл. § 176), у якіх канчатак далучаўся непасрэдна да асновы, без суфікса.

Ад асноў цяперашняга часу ўтвараліся формы цяперашняга часу, загаднага ладу, дзеепрыметнікі цяперашняга часу.

§ 172. Асновы інфінітыва

Паводле асноў інфінітыва ўсе дзеясловы старажытнай мовы падзяляюцца на шэсць груп — класаў.

I клас — бяссуфіксныя дзеясловы, аснова інфінітыва якіх канчалася на каранёвы галосны або зычны гук: *зна-ти, вес-ти* (з *вед-ти), *клас-ти* (з *клад-ти).

II клас — дзеясловы з суфіксам *-ну-* (з *-нон-*): *сѣхнон-ти → сѣхнути, *дѣхнон-ти → дѣхнути.

III клас — дзеясловы з суфіксамі *-ѣ-*: *глядѣ-ти, хотѣ-ти, -а-* (гукі *ѣ* і *а* ў гэтых словах паходзяць з *э(е)*: *мѣлча-ти, крича-ти, стоја-ти*).

IV клас — дзеясловы з суфіксам *-и-*: *ходити, мѣлвити, косити*.

V клас — дзеясловы з суфіксам *-а-*: *писа-ти, чита-ти*.

VI клас — дзеясловы на *-ова-(-ева-)*: *воѣза-ти, купова-ти*.

Ад асновы інфінітыва ўтвараліся форма аорыста, імперфекта, дзеепрыметнікі прошлага часу. Аснову інфінітыва, зразуме-ла, мелі інфінітыў і супін.

§ 173. Лады дзеяслова

Катэгорыя ладу і ў беларускай, і ў рускай, і ва ўкраінскай мовах не новая; лады былі ў агульнаславянскай мове, у якую перайшлі з агульнаіндаеўрапейскай мовы-асновы. Катэгорыя ладу выражае адносіны дзеяння (стану) да рэчаіснасці. Абвесны лад абазначае дзеянне, якое адбывалася ці адбылося, адбываецца, адбудзецца ці будзе адбывацца; абвесны лад абазначае дзеянне, якое рэальна працякае ў часе — прошлым, цяперашнім, будучым. Такім чынам, абвесны лад выражаецца формай таго ці іншага часу. Можна сказаць інакш: абвесны лад і часы дзеяслова — у непарыўнай узаемнаабумоўленай су-

вязі; дзеясловы абвеснага ладу — гэта дзеясловы ўсіх трох часоў.

Загадны лад не абазначаў і не абазначае рэальнага дзеяння, што працякае ў часе, і не мае катэгорыі часу. Значэнне загаднага ладу — абазначэнне пабуджэння да дзеяння. Калі нехта кажа: *прынясі*, то гэта *прынясі* — ніяк не рэальнае дзеянне, а толькі загад ці просьба, толькі пабуджэнне да дзеяння. Загадны лад, такім чынам, не мае сувязі з катэгорыяй часу, не мае часоў.

Умоўны лад, як і загадны, абазначае не такое дзеянне, якое рэальна працякае ў часе, а толькі магчымае пры пэўных умовах, таму і ўмоўны лад не мае катэгорыі часу. Форма прошлага часу, якой выражаецца ўмоўны лад, не азначае, што ўмоўнаму ладу ўласцівы прошлы час.

§ 174. Часы дзеяслова

У індаеўрапейскай мове-аснове была складаная сістэма часоў. Складаная яна і ў старажытнай мове ўсходніх славян. У сучаснай беларускай мове значэнне часоў выразна акрэслена адносна моманту гутаркі — размовы пра дзеянне:

дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, што адбылося ці адбывалася да моманту гутаркі (размовы), — дзеясловы прошлага часу (*зайшоў, ішоў, прыехаў, ехаў*);

дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, што супадае з момантам гутаркі (адбываецца ў момант гутаркі), — дзеясловы цяперашняга часу (*іду, еду*);

дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, што адбудзецца (*паішу, прынясу*) ці будзе адбывацца пасля моманту гутаркі (*буду пісаць, буду насіць*), — дзеясловы будучага часу.

У агульнаўсходнеславянскай мове значэнне часоў не было так акрэслена, а саміх часоў было больш. Адбыліся змены ў сістэме часоў, у значэнні некаторых з іх, а таксама ў формах. Гэта адносіцца перш за ўсё і галоўным чынам да сістэмы прошлых часоў. У старажытнасці былі чатыры прошлыя часы: аорыст і імперфект, перфект і плюсквамперфект; два першыя — простыя, два апошнія — складаныя. Простыя часы, падкрэслім, перажылі найбольш прыкметныя змены, таму было б матывавана пачынаць разгляд часоў з прошлых. Але ў сувязі з тым што ў склад формы перфекта ўваходзіў дапаможны дзеяслоў у форме цяперашняга часу, а таксама ў сувязі з неабходнасцю разгледзець паняцце тэматычнасці дзеясловаў (тэматычныя і нетэматычныя дзеясловы, тэма ў дзеясловах) зручней пачаць з цяперашняга часу.

Разгледзім тыпы спражэння дзеясловаў, формы цяперашняга, прошлага і будучага часу.

§ 175. Цяперашні час. Два тыпы спражэння дзеясловаў

Перш чым разглядаць былыя формы цяперашняга часу і іх змены, трэба спыніцца на тэматычным і нетэматычным спражэннях, тэматычных і нетэматычных дзеясловах.

Пры вывучэнні дзеяслова сучаснай беларускай мовы вызначаюць першае (I) і другое (II) спражэнні: дзеясловы тыпу *нясу, нясеш* — I спражэння, а тыпу *кашу, косіш* — II спражэння. У старажытнай мове таксама вызначаюць два тыпы спражэння, але падзел на тыпы меў іншыя асновы і падставы.

Дзеясловы старажытнай мовы паводле спражэння падзяляюць на два тыпы на той падставе, што пры змене па асобах у адных дзеясловах канчатак далучаецца да асновы (кораня) непасрэдна, у другіх — пры дапамозе галоснага *е* ці *и*; гэтыя галосныя называюць тэматычнымі або тэмамі⁷² (тэма *э(е)* і тэма *и*). Дзеясловы, пры змене якіх па асобах канчатак далучаўся непасрэдна да асновы (кораня), называюць нетэматычнымі дзеясловамі, а спражэнне такіх дзеясловаў — нетэматычным. Дзеясловы, пры змене якіх па асобах канчатак далучаўся да асновы пры дапамозе тэматычнага галоснага, называюць тэматычнымі, а іх спражэнне тэматычным.

§ 176. Асабовыя формы цяперашняга часу дзеясловаў нетэматычнага і тэматычнага спражэння

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

	Ўсці	даты	в'ёд'фти	быти
1-я	Ўмь	дамь	в'ёмь	Ўсмь (-е, -и)
2-я	Ўси	даси	в'ёси	Ўси
3-я	Ўсть	дасть	в'ёсть	Ўсть (Ў)

Множны лік

1-я	Ўмь (-ы, -о)	дамь (-ы, -о)	в'ёмь (-ы, -о)	Ўсмь (-ы, -о)
2-я	Ўсте	дасте	в'ёсте	Ўсте
3-я	Ўдять	дадять	в'ёдять	суть

Парны лік

1-я	Ўв'ф	дав'ф	в'фв'ф	Ўсв'ф
2—3-я	Ўста	даста	в'фста	Ўста

⁷² Слова *тэма* ў лінгвістыцы абазначае і 'аснова'.

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1-я	иду	колю	кошу	хвалю
2-я	идеши (-шь)	колеши (-шь)	косиши (-шь)	хвалиши (-шь)
3-я	иде (ть)	коле (ть)	косить	хвалить

Множны лік

1-я	идемь (-мо, -мы)	колемь (-мо, -мы)
2-я	идете	колете
3-я	идутъ	колють
1-я	косимъ (-мо, -мы)	хвалимъ (-мо, -мы)
2-я	косите	хвалите
3-я	косятъ	хвалятъ

Парны лік

1-я	идев'ф	колев'ф	косив'ф	хвалив'ф
2—3-я	идета	колета	косита	хвалита

Параўнанне першых і другіх дзеясловаў у 1-й і 2-й асобах адзіночнага, 1-й і 2-й асобах множнага ліку выяўляе адсутнасць тэматычных галосных у першых і наяўнасць у другіх.

Нетэматычныя і тэматычныя дзеясловы мелі не заўсёды аднолькавыя канчаткі. Так, напрыклад, у 1-й асобе адзіночнага ліку: *Ўмь*⁷³, *да-мь*, *в'ёмь*, *Ўс-мь* і *ид-у*, *нес-у*, *вед-у*, *пиш-у*; у 2-й асобе адзіночнага ліку: *Ўси*, *да-си*, *в'ёси* і *иде-ши(-шь)*, *несе-ши(-шь)*, *веде-ши(-шь)*, *пише-ши(-шь)*.

Дзеясловы нетэматычнага спражэння (нетэматычныя дзеясловы) адзінкавыя: *Ўсци*, *даты*, *в'ёд'фти*, *быти*, *имати*. Усе астатнія шматлікія дзеясловы — тэматычнага спражэння.

§ 177. Змены ў нетэматычным спражэнні (цяперашні час)

Старажытнае нетэматычнае спражэнне дзеясловаў перажило прыкметныя змены, але засталіся выразныя рэшткі яго. Гэта адносіцца перш за ўсё да асабовых форм дзеясловаў *есці* і *даць*.

⁷³ Пры вызначэнні марфалагічнай будовы дзеясловаў нетэматычнага спражэння сустракаюцца цяжкасці: у далёкія дапісьмовыя часы адбыліся фанетычныя змены, якія прывялі да змены ў граматычнай будове (структуры) форм.

У сучаснай форме 1-й асобы адзіночнага ліку *ем* вылучаюцца дзве марфемы: *корань* (і аснова) *ја-*, канчатак *-м*; *ем* — з *Ўмь*, якое ў сваю чаргу з **Ўдмь*: **Ўд-мь* → *Ў-мь* → *е-м*. У форме *дамь* — *корань да-* і канчатак *-мь*; *дамь* — з **дадмь* (**дад-мь* → *да-мь* → *да-м*).

Сучасная форма 2-й асобы адзіночнага ліку *ясі* — з *Ўси*, якая ў сваю чаргу з **Ўдси*. Форма *есць* — з *Ўсть* (← **Ўдть*), *дасць* — з *дасть* (← **дадть*).

Форма 2-й асобы множнага ліку *ясце* — з *Ўсте*, якая ў сваю чаргу з **Ўдте*; *дасце* ← *дасте* ← **дадте*.

У формах дзеяслова *есці*, такім чынам, знаходзім наступныя варыянты *кораня*: *е-* (*е-м*), *я-* (*я-сі*), *яд-* (*яд-уць*); усе гэтыя варыянты — зменены *корань Ўд-*.

Параўнаем старажытныя і сучасныя формы ў адзіночным ліку:

1-я	ѣмь і ем	дамь і дам
2-я	ѣси і ясі	дасі і дасі
3-я	ѣсть і есц'	дасть і дасц'

У адзіночным ліку, як бачым, захаваліся (фанетычна змененыя) асабовыя формы⁷⁴ гэтых нетэматычных дзеясловаў.

У множным ліку захавалася фанетычна змененая форма 2-й асобы: *ѣсте* → *ясце*(-ѣ) і *дасте* → *дасце*(-ѣ). У старажытных беларускіх тэкстах сустракаюцца такія варыянты формы 1-й асобы множнага ліку: *ѣмо* (*емо*), *ѣмы* (*емы*), *ѣмъ* (*емъ*); *дамо*, *дамы*, *дамъ*. Форма *дамо*, *ямо* дайшла да нашага часу ў паўднёва-заходніх гаворках, напрыклад, у Клецкім, Нясвіжскім, Капыльскім і іншых раёнах; сустракаецца ў літаратурнай мове: *Мы дамо! Мы — права! Мы — сіла!* (Цётка). Запанавала, аднак, новая форма — *ядзім*, *дадзім*, якая ўзнікла пад уплывам тэматычных дзеясловаў, выраўноўваючыся на іх узор (*косім*, *носім*; *крычым*, *ходзім*). На ўзор дзеясловаў тыпу *ідуць*, *нясуць* змянілася форма 3-й асобы множнага ліку: *ѣдять* → *ядуць*, *дадять* → *дадуць*⁷⁵.

Дзеяслоў *ѣдѣти* прыняў форму тэматычнага спражэння, стаў спрагацца так, як і *чытаць*, *гуляць*, *бегаць*: *ведаю* (*ведаі-у*) — як *чытаю*, *ведаеш* (*ведаі-э-ш*) — як *чытаеш*, *ведае* (*ведаі-э*) — як *чытае*, *ведаем* — як *чытаем* і г. д.

Асобная размова — пра лёс форм цяперашняга часу дзеяслова *быти*. Гэты нетэматычны дапаможны дзеяслоў у старажытнай мове ўсходніх славян ужываўся часта. Ён, напрыклад, ужываўся як звязка і паказчык асобы ў канструкцыях цяперашняга часу: *Ѥсмь ти сынъ* (я табе сын), *(ты) Ѥси ми отьць*⁷⁶, *(вы) Ѥсте дочки мое*; як састаўная частка перфекта і плюсквамперфекта: *Ѥсмь хвалилѣ*, *Ѥси былѣ неслѣ* і г. д. Яшчэ ў пачатковы перыяд утварэння беларускай мовы ўжыванне гэтага дзеяслова звужалася. У сучаснай беларускай літаратурнай мове сустракаюцца формы 3-й асобы адзіночнага ліку — *ѣсць* (у старажытных тэкстах — *есть*, *Ѥ* і *Ѥст*) і 3-й асобы множнага ліку — *суць*; першая з іх часам сустракаецца ў сучасных народных гаворках і ў літаратурнай мове (*Яма ня ѣсць глыбокая*. — Маладзечанскі р-н, Радашкавічы. — *Куды ж? На гару, ѣсць вядома*. — Я. Колас); другая — толькі ў творах навуковага стылю.

Формы 1-й асобы адзіночнага ліку (*есмь*) і множнага ліку⁷⁷,

⁷⁴ Параўн. у рускай мове: *есть*, *дашь* і *читаешь*, *пишешь*.

⁷⁵ Параўн. у рускай мове: *едят*, *дадут* і *несут*, *идут*, *бегут*, *везут*.

⁷⁶ Параўн. у нямецкай мове: *ich bin der Lehrer, wir sind die Studenten*.

⁷⁷ У старажытных беларускіх пісьмовых помніках форма 1-й асобы множнага ліку часта сустракаецца з варыянтамі канчатка -мо, -мы, радзей з -ме: *есмо* (*дали*), *есмы* (*казали*), *есме* (*чсвали*).

2-й асобы адзіночнага і множнага ліку (*еси*, *есте*) страціліся бяследна.

Формы парнага ліку (іх было дзве: *ѣсѣѣ* — для 1-й асобы, *ѣста* — для 2-й і 3-й) перасталі ўжывацца, як і іншыя формы парнага ліку дзеясловаў.

Форма 3-й асобы адзіночнага ліку *ѣсць* (← *есть*) у беларускай мове ўжываецца са значэннем 'маецца' (не як дапаможны дзеяслоў).

§ 178. Змены ў тэматычным спражэнні

Адбыліся змены і ў тэматычным спражэнні. Абмяжуемся кароткімі заўвагамі да некаторых асабовых форм адзіночнага і множнага ліку.

У 2-й асобе адзіночнага ліку з агульнаславянскай пары ведаем два варыянты канчатка: -*ши* і -*шь*. У старажытных беларускіх помніках сустракаем тры варыянты канчатка: -*ши*, -*шь*, -*шѣ*. Тэматычныя галосныя ў адных дзеясловах захаваліся без змены: *нясеш*, *ідзеш*, *сядзіш*, *глядзіш*, у другіх змяніліся фанетычна (аканне, зацвярдзенне папярэдняга зычнага): *можешь* → *можаш*, *рѣжешь* → *рэжаш*, *бѣжишь* → *бязыш*. Такія фанетычныя змены адбыліся і ў іншых асобах.

У 3-й асобе адзіночнага ліку ў старажытнай мове ўсходніх славян дзеясловы з тэматычным галосным *и* мелі канчатак -*ть*: *косить*, *носить*, *хвалить*, *говорить*. Што да дзеясловаў з тэматычным галосным *э*(*е*), то яны ўжываліся з канчаткам -*ть* і без яго. Відаць, не будзе памылковае меркаванне: на тэрыторыі сучасных паўднёва-заходніх беларускіх гаворак была форма 3-й асобы адзіночнага ліку без -*ть*: *несе*, *иде*, *знае*.

Беларускія помнікі адлюстравалі абедзве формы 3-й асобы дзеясловаў з тэмаю *е*: *иначе не може быти* (Трыстан), *лѣшкаго над мене не може быти* (Бава), *не ратуе* (Атыла), *коли хто попаде* (Ліст); *конец тои найдеть...* Витовта (Вилен. л.), *кожыи кустъ* (Бальзаму. — Ф. Я.) *маеть...* *сторожа апришного* (Тры кар.), *можеть ловити* (Ст. літ. 1566), *панна... говорить, а сама плачетъ* (Бава).

Адсутнасць канчатка -*ть* (ці яго фанетычнага варыянта) у некаторых славянскіх мовах (польск. *kladzie, idzie, bierze*, укр. *иде, гуде, кладе*) — сведчанне таго, што яшчэ ў агульнаславянскай мове дыялектна ўжывалася 3-я асоба адзіночнага ліку з канчаткам -*ть* і без яго: *несеть* і *несе*, *кладеть* і *кладе*. І старажытныя і сучасныя беларускія гаворкі маюць выразную адрозную асаблівасць: паўднёва-заходнім гаворкам уласціва форма 3-й асобы адзіночнага ліку без -*ц'*(-*ть*), паўночна-ўсходнім — з *ц'*(-*ть*): *кіне*, *стане*, *вядзе*, *бярэ*; *кінец'*, *станец'*, *вядзец'*, *бярэц'*. Гаворкі адлюстроўваюць і ўплыў формы дзеясловаў без канчатка -*ц'* на дзеясловы тыпу *хадзіць*, *касіць*, *курыць*: *ходзя*, *кося*, *кура*.

Нормою літаратурнай мовы стала форма 3-й асобы *косіц'*, *носіц'*, *ходзіц'*, *майчыц'*, *вучыц'*, *глядзіц'* і нясе, *кладзе*, *ідзе*, *бярэ*, *рэжа*, *кажа*.

Агульнаўсходнеславянскую форму 1-й асобы множнага ліку (*несемъ*, *идемъ*) адлюстроўваюць старажытныя беларускія помнікі, прычым падаюць гэтую форму не толькі з канчаткам *-мъ*, а часта з *-мо* і *-мы*: *чинимъ* (Гр. Віт. 1407), *чинимы* (Гр. 1349), *правды не мовимо*, з *подхлѣбными языками пота-каемо* (Мялешка).

У адных беларускіх народных гаворках форма на *-мо* сустракаецца і сёння (напрыклад, *стаімо*, *седзімо* — у Карэліцкім, Навагрудскім раёнах) пры наяўнасці ў іншых гаворках формы на *-м* (*стаім*, *крычым*, *нясём*, *ідзём*). Націскны тэматычны галосны *э(е)*, напрыклад, у гаворках Шчучынскага і Гродзенскага раёнаў захаваліся (*нясем*, *бярэм*), у другіх супаў з *о* (*няс'ом*, *ідз'ом*, *бяр'ом*). Узаконены — як літаратурная норма — варыянт *нясём*, *ідзём*.

У форме 2-й асобы множнага ліку адбыліся змены толькі фанетычныя: *косите* — *косіце*, *рѣжете* — *рэжаце*. У групе дзеясловаў адбылося перанясенне націску з тэматычнага галоснага на апошні гук, які ў адных гаворках супаў з *о(ё)*, у другіх захаваліся: *несяце* і *несяце*, *бераце* і *бераце*, *ідзяце* і *ідзяце*, *крычыце* і *крычыце*, *майчыце* і *майчыце*. У частцы гаворак (напрыклад, у Лідскім, Шчучынскім, Скідальскім і некаторых іншых раёнах) націск захаваліся на тэматычным галосным: *нясеце*, *ідзеце*. Як норма ў літаратурнай мове замацаваліся варыянт з націскам на апошнім складзе *ідзяце* або *ідзяце*, *седзіце* або *седзіце*, *майчыце* або *майчыце*, *кладзяце* або *кладзяце*, *бераце* або *бераце*, *крычыце* або *крычыце*, *бежыце* або *бежыце*.

У форме 3-й асобы множнага ліку захаваліся былыя канчаткі *-уть(-ють)*, *-ать(-ять)*. Прыклады з помнікаў: *не ходи*, *княже, убьютъ тя* (Лаўр. с.), *пчелы боронятъ ульевъ своихъ* (Скарына, Юдзіф), *жнутъ, пьютъ* (Скарына, Руф), *тые рыбы... ся в тых реках плодятъ, але множество рыб rozmaityх а дивных прихоятъ(ь) з мора* (Рачынскі с.). Захавалася і мяккасць зычнага канчатка (з пераходам *т' → ц'*): *идутъ → ідуц'*, *сѣдятъ → сядзяц'*⁷⁸.

Заўвага. У школьных падручніках, практычных дапаможніках па мове вылучаюцца таксама два спражэнні — першае і другое, але абодва яны — толькі разнавіднасці тэматычнага спражэння: дзеясловы I спражэння — гэта дзеясловы з тэмай *э(е)*, якая ў адных захавалася (*нясеш*), а ў другіх фанетычна змянілася (*хочаш*); дзеясловы II спражэння — дзеясловы з тэмай *і* (*ловіш*, *кročыш*). Тэматычны галосны ад канчатка не аддзяляюцца: *няс-еш*, *бяр-эш*, *кліч-аш*, *хоч-аш*; *ходз-іш*, *нос-іш*, *майч-ыш*, *муч-ыш*, што, з улікам задач практычнага вывучэння мовы, не павінна выклікаць пярэчання або папрокаў.

⁷⁸ У рускай мове зычны канчатка *т* зацвярдзеў: *идутъ → идут' → идут*, *сѣдятъ → сядят' → сядят*.

§ 179. Сучасныя формы прошлага часу

У сучаснай беларускай мове дзве формы прошлага часу: простая (*Поле зрабілася шэрае, нуднае*. З. Бядуля) і складаная (*Пад поле было пайшло і асушанае балота. Але памеркавалі, падумалі, запрасілі аграномаў з суседніх гаспадарак і зрабілі гэта былое балота выганам, пашаю, падсеяўшы травы-культуры*. — Звязда). Толькі прайшоў час (зразумела — і ўмоўны лад) з усіх спрагальных дзеясловаў змяняецца (у адзіночным ліку) па родах і не змяняецца па асобах. Гэтыя граматычныя асаблівасці прошлага часу маюць гістарычнае тлумачэнне.

§ 180. Аорыст

Як і астатнія тры прошлыя часы (імперфект, перфект, плюсквамперфект)⁷⁹, аорыст перайшоў у агульнаўсходнеславянскую з агульнаславянскай мовы-асновы. Гэты прайшоў просты час перажыў складаную гісторыю: змянялася яго значэнне, змяняліся формы. Гісторыя славянскіх моў ведае два тыпы аорыста: просты і сігматычны (пра іх ішла размова ў курсе стараславянскай мовы). У курсе гістарычнай граматыкі беларускай мовы дэтальна разгляду аорыста, натуральна, не будзе: «як граматычная катэгорыя ён не пакінуў... слядоў у беларускай мове»⁸⁰. Карскі лічыць, што ў перыяд утварэння мовы беларускай народнасці аорыст не быў жывою з'яваю⁸¹.

У першыя стагоддзі пісьмовай пары ў агульнаўсходнеславянскай мове сігматычны аорыст быў жывою з'яваю і адлюстраваліся ў тэкстах. Так, напрыклад, у Лаўрэнцьеўскім спісе летапісу аорыст мае выразнае значэнне — *абазначае мінулае непрацяглае закончанае дзеянне*: *В се же лѣто рекоша дружина Игореві. И послуша их Игорь, иде в дерева... възьемавъ дань, поиде в градъ свои*.

Асабовыя формы аорыста

Адзіночны лік

1-я	быхъ	ведохъ	хвалихъ
2-я	бы	веде	хвали
3-я	бы	веде	хвали

⁷⁹ Адны гісторыкі мовы пішуць пра чатыры прошлыя часы ў старажытнай мове, другія — пра чатыры формы прошлага часу. Натуральна, лагічна, відаць, бачыць чатыры прошлыя часы: кожны прайшоў меў сваё значэнне, свае асабовыя формы адзіночнага, множнага і парнага лікаў, а прошлы перфект і плюсквамперфект яшчэ і родавыя формы; не можа быць спрэчкі, напрыклад, пра тое, што *ішоў*, *ішла*, *ішло* — толькі тры родавыя формы, а *гукаю*, *гукаеш*, *гукае* — тры асабовыя формы.

⁸⁰ Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы, с. 212.

⁸¹ Карскі Е. Ф. Беларусы: Язык белорусского народа, вып. 2-3, с. 291.

Множны лік

1-я	быхомъ	ведохомъ	хвалихомъ
2-я	бысте	ведосте	хвалисте
3-я	быша	ведоша	хвалиша

Парны лік

1-я	быховѣ	ведоховѣ	хвалиховѣ
2-3-я	быста	ведоста	хвалиста

Дапаможны дзеяслоў *быти* ўжываўся таксама ў такіх формах аорыста: 1-я *бѣхъ*, 2—3-я *бѣ* — адзіночны лік; 1-я *бѣхомъ*, 2-я *бѣсте*, 3-я *бѣша* — множны лік; 1-я *бѣховѣ*, *бѣста* — парны лік.

Аорыст выцесніўся перфектам. Але формы аорыста сустракаюцца ў беларускіх пісьмовых помніках не толькі XIII—XIV ст., а і наступных часоў: *Кестутій, собрав(в) всю свою жомою(т), поиде из Городна противу о(т)ца* (Вілен. л.), *родителя повелѣста ю крестити, увѣдавъ... о(т)ць: «Горѣ мнѣ, чадо мое, почто се сотворила еси, печаль д(у)ши моей принесе»* (Ж. Ефр.), *придоша послы... о(т) великого кн(я)зя, немьци убища кн(я)зя Скиригаиля, бѣ зима вельми студена* (Супр. л.), *приде и вѣсѣлъ плевелы, аще слѣпецъ слѣпца водить, оба в яму впадетася; книжку... събрахъ и написахъ* (Будны), *потом Кунус умре и по немъ почнетъ сын его Кернус пановати* (Рачынскі с.).

У сучаснай беларускай мове захавалася былая асабовая форма (2-я і 3-я адзіночнага ліку) аорыста дзеяслова *быти* — часціца *бы*, яе фанетычны варыянт *б* (у гаворках *быб* і *баб*); форма *бы*, лічаць, увайшла ў службовыя словы *каб*, *абы*.

§ 181. Імперфект

Імперфект — другі просты прошлы час, які мае таксама сваю гісторыю. У старажытных усходнеславянскіх помніках ён звычайна абазначаў мінулае працяглае, не абмежаванае ў часе незакончанае дзеянне. У кароткім урыўку са старажытнага летапісу (апісанне нораваў і звычайў) чытаем формы імперфекта *бяху, нарицаху(ся), живяху, убиваху*; ім адпавядаюць у сучаснай мове *былі, называліся, жылі, забівалі*: *бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне; а древляне живяху звѣринскимъ образомъ... убиваху другъ друга*.

Асабовыя формы імперфекта

Адзіночны лік

1-я	бяхъ	писахъ	ведяхъ
2-я	бяхе	писаше	ведяхе
3-я	бяхе	писаше (-тъ)	ведяхе (-тъ)

Множны лік

1-я	бяхомъ	писахомъ	ведяхомъ
2-я	бяхе	писаше	ведяхе
3-я	бяху (-тъ)	писаху (-тъ)	ведяху (-тъ)

Парны лік

1-я	бяховѣ	писаховѣ	ведяховѣ
2-3-я	бяхта	писаста	ведяхта

У старажытнай беларускай мове імперфект не ўжываўся, хоць яго і адлюстроўваюць беларускія тэксты. У жывой мове імперфект выцесніўся перфектам.

У сучаснай беларускай мове няма і слядоў прошлага простага часу — імперфекта.

§ 182. Перфект

Перфект абазначаў такое мінулае дзеянне, вынікі якога наяўныя і ў момант гутаркі пра гэта дзеянне. Каб атрымаць уяўленне пра значэнне перфекта, спынімся на двух прыкладах. Часам у сучаснай літаратурнай мове можна сустрэць былое перфектнае значэнне; так, у апавесці Якуба Коласа «Дрыгва» адзін персанаж кажа пры сустрэчы да другога: «*Як добра, што я сустрэўся з вамі, стары дружа!*» У сказе дзеяслоў *сустрэўся* мае значэнне прошлага часу, але своеасаблівае, якое не часта ўжываецца ў сучаснай літаратурнай мове: *сустрэўся* мае прымету прошлага часу, адначасова ён мае і другое значэнне — мінулае дзеянне, вынікі якога наяўныя і тады, калі пра гэта (пра «сустрэўся») гаворыцца. Другі прыклад. Старажытнае спалучэнне *ѣсмь пришлѣ* абазначала «я прыйшоў і я ёсць (тут)». Можна сказаць, што ў перфекце спалучаліся два планы значэння: план мінулага (прошлага) і план сучаснага (цяперашняга). Гэтай двухпланавасці значэння адпавядае і выражэнне перфекта, у які ўваходзіў былы нескланяльны дзеепрыметнік на *л* спрагальнага дзеяслова⁸² і дапаможны дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе (дапаможны дзеяслоў мог стаяць перад дзеепрыметнікам і пасля яго); дзеепрыметнік змяняўся па родах у адзіночным, множным і парным ліках, а дапаможны дзеяслоў *быти* ва ўсіх трох ліках па асобах і быў паказчыкам асобы.

Асабовыя формы перфекта

Адзіночны лік

1-я	ѣсмь ⁸³ неслъ (-а, -о)	ѣсмь былъ (-а, -о)
2-я	ѣси неслъ (-а, -о)	ѣси былъ (-а, -о)
3-я	ѣсть (ѣ) неслъ (-а, -о)	ѣсть (ѣ) былъ (-а, -о)

⁸² Словы на *л* тыпу *неслъ, сѣклъ* — нескланяльныя дзеепрыметнікі, якія мелі родавыя формы: *неслъ, несла, несло* — у адзіночным ліку; *несли* (як і *нови столи*), *неслы* (як і *новы стѣны*), *несла* (як і *новѣ бѣгна, новѣ сѣла*) — у множным ліку; *несла* (м. р.) і *неслѣ* (ж. і н. р.) — у парным.

⁸³ У старажытных беларускіх тэкстах — *есмь* і *есми, есме, есмѣ, есм*.

Множны лік

1-я	Ўсмь ⁸⁴ несли (-ы, -а)	Ўсмь были (-ы, -а)
2-я	Ўсте несли (-ы, -а)	Ўсте были (-ы, -а)
3-я	суть несли (-ы, -а)	суть были (-ы, -а)

Парны лік

1-я	Ўсвѣ несла (м. р.)	Ўсвѣ была (м. р.)
	Ўсвѣ неслѣ (ж. і н. р.)	Ўсвѣ былѣ (ж. і н. р.)
2-я	Ўста несла (м. р.)	Ўста была (м. р.)
	Ўста неслѣ (ж. і н. р.)	Ўста былѣ (ж. і н. р.)
3-я	Ўста несла (м. р.)	Ўста была (м. р.)
	Ўста неслѣ (ж. і н. р.)	Ўста былѣ (ж. і н. р.)

Развіццё катэгорыі трывання, як вядома, адбывалася ў сувязі з развіццём катэгорыі часу (часоў). Перфект утвараўся і ад асноў закончанага і ад асноў незакончанага трывання. Гэта ў значнай меры спрыяла ўдасканаленню катэгорыі трывання, захаванню самога перфекта для выражэння прашлага часу.

Выцясняячы імперфект і аорыст, перфект вельмі прыкметна, нават істотна змяніўся; змянілася яго значэнне, змянілася яго форма.

Перфект пашырыў сваё значэнне і пачаў абазначаць мінулае (працяглае і непрацяглае, закончанае і незакончанае, імгненнае ці іншае) дзеянне. Змянілася пры гэтым і форма перфекта — са складанай яна стала простаю. Што пры гэтым адбылося? Перастаў ужывацца дапаможны дзеяслоў *быти*, паказчыкам асобы стаў асабовы займеннік, які ў такім выпадку як бы заступіў месца дзеяслова *быти*, што паказваў асобу (*Ўсмь* — 1-я, *Ўси* — 2-я і г. д.); былы дзееспрыметнік на *л* паступова набываў і набыў форму таго прашлага часу, які ўжываецца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах.

Страту дапаможнага дзеяслова паказваюць помнікі яшчэ XI—XII ст. Так, у Мсціслававай грамаце (1130) чытаем: *азъ далъ* (а не *Ўсмь далъ*), у надпісе на Тмутараканскім камені: *князь мѣрилъ мо(ре)* (а не *Ўсть мѣрилъ*). Працэс страты дапаможнага дзеяслова быў вельмі працяглы, ён адбываўся ў XII—XIII і наступных стагоддзях: *разъѣжчал есми* (Гр. 1498), *стала есми удовою* (Ж. Алякс.), *я Янко Богданови(ч) прода(л)*, *есм сеножа(ти)...* над рекою над Ошменою (Гр. 1498), *я, деи, есми дома не бы(л); бы(л) есми на ниве* (Кн. суд.), *только есми сына вморыла, а чого есми хотѣла, того не вчынила* (Трыстан), *тогда есми тебе ховала, и узрос еси у моего отца дворе. Чему еси убил?* (Бава), *еси вывчил* (вывучыў, даў вывучку. — Ф. Я.) *Трыстана* (Трыстан), *до насъ писалъ еси...* *посолъ твои*

⁸⁴ У старажытных беларускіх тэкстах — *есмъ* і *есмо*, *есмы*, *есм*.

(Кн. пас.), *есмо* до тебе писали, *же бы еси далъ науку посламъ своимъ* (Кн. пас.), *досить есмо... спали* (Будны).

Старажытныя беларускія помнікі засведчылі страту дапаможнага дзеяслова, г. зн. адлюстравалі простую — змененую форму перфекта: *тыи бои удѣлялся* (Гр. 1300), *его не крыжовали* (Стр. Хр.), *кусты ба(л)самове и розги посохли и загнули* (Тры Кар.), *и загучалъ весь городъ* (Скарына, Руф), *иаблони садовые... поповалъ* (Маг. акты 1578), *королевая пришла на оныи гук... и сомѣла; Трыщан тое чулъ и вельми покорне и вдячне подяковалъ отцу; приехали два рыцеры* (Трыстан).

Адбыліся змены ў дзееспрыметніку на *л*. Сярод іх — уніфікацыя родавых форм у множным ліку: з трох (*носили* — м. р., *носили* — ж., *носила* — н.) запанавала адна — з канчаткам *-и* (*хлопцы насілі, дзяўчаты насілі, дзеці насілі*); страціўся суфікс *-л-* у дзеясловах з асноваю інфінітыва на зычны: *неслѣ* → *несл* → *нѣс*, *пеклѣ* → *пекл* → *пѣк*, *моглѣ* → *могл* → *мог(х)*; змяніўся паслягалоснага суфікс *-л-* на *-ѣ* у форме мужчынскага роду: *читалъ* → *читаѣ*, *гулялѣ* → *гуляѣ* (*вітала* — *вітаѣ*, *малявала* — *маляваѣ*). Узнікненне *ѣ* на месцы *л* (гл. § 69) не выклікала граматычнай (марфалагічнай) змены, толькі ўзнік фанетычны варыянт суфікса (*л* → *ѣ*) былога нескланяльнага дзееспрыметніка, які з часам стаў формаю прашлага часу: *почина-лѣ*, *почина-л-а* і *пачына-ѣ*, *пачына-л-а*. У формах дзеясловаў прашлага часу, аснова якіх у інфінітыве канчаецца (канчалася) на зычны, суфікс *-л-* стаў чаргавання з нулём гука: *нѣс* (з *неслѣ*) і *нес-л-а*, *пѣк* (з *пеклѣ*) і *пак-л-а*.

І з гэтага сціслага разгляду гісторыі перфекта вынікае, чаму толькі прашлы час дзеясловаў змяняецца па родах, чаму толькі прашлы (натуральна — і ўмоўны лад) не змяняецца па асобах.

§ 183. Плюсквамперфект

Плюсквамперфект (папярэдні мінулы, папярэдні прашлы) меў іншы лёс, чым аорыст і імперфект. З дзвюх форм плюсквамперфекта адна не захавалася, другая дайшла да нас з пэўнымі зменамі.

Значэнне плюсквамперфекта лёгка бачыцца і ўспрымаецца на прыкладах з сучаснай літаратурнай мовы: *Людзі кінуліся былі ўцякаць, але, убачыўшы партызан, высыпаі на вуліцу.* (М. Лынькоў) *Госць зноў надзеў паліто, якое быў скінуў, адчыніў вароты і, аглядаючыся выйшаў на двор.* (П. Галавач) *Конік, што быў спыніўся на мосце, паціху патупаў далей.* (І. Шамякін)

У агульнаўсходнеславянскай мове плюсквамперфект меў дзве формы. Першая з іх у сваім складзе мела дзееспрыметнік на *л* спрагальнага дзеяслова, які нѣс лексічнае значэнне закончанага або незакончанага дзеяння, і імперфект або аорыст да-

паможнага дзеяслова *быти*. Паказчыкам асобы быў дапаможны дзеяслоў; дзеепрыметнік змяняўся па родах.

Адзіночны лік

1-я	бяхъ неслъ (-а, -о)	бѣхъ неслъ (-а, -о)
2-я	бяхе неслъ (-а, -о)	бѣ неслъ (-а, -о)
3-я	бяхе (-ть) неслъ (-а, -о)	бѣ неслъ (-а, -о)

Множны лік

1-я	бяхомъ несли (-ы, -а)	бѣхомъ несли (-ы, -а)
2-я	бяхте несли (-ы, -а)	бѣсте несли (-ы, -а)
3-я	бяху (-ть) несли (-ы, -а)	бѣша несли (-ы, -а)

Парны лік

1-я	бяховѣ несла (-ѣ, -ѣ)	бѣховѣ несла (-ѣ, -ѣ)
2-3-я	бяхта несла (-ѣ, -ѣ)	бѣста несла (-ѣ, -ѣ)

Такая форма (яе разнавіднасць) прашлага часу страчвалася з XII—XIII ст., гэта абумоўлівалася перш за ўсё лёсам простых прошлых часоў — аорыста і імперфекта, а таксама лёсам другой формы плюсквамперфекта.

Іншы быў лёс адносна новай формы плюсквамперфекта, які адлюстроўваецца ў помніках XIII ст. — з пачатку перыяду ўтварэння беларускай, рускай, украінскай моў. У гэту форму плюсквамперфекта ўваходзіў дзеепрыметнік на *л* і перфект дзеяслова *быти*. Такім чынам, другая форма плюсквамперфекта была трохчленная: дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе, дзеепрыметнік на *л* спрагальнага дзеяслова, дзеепрыметнік на *л* дапаможнага дзеяслова *быти*; паказчыкам асобы з'яўляўся дапаможны дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе.

Адзіночны лік

1-я	Ѥсмь былъ (-а, -о) неслъ (-а, -о)
2-я	Ѥси былъ (-а, -о) неслъ (-а, -о)
3-я	Ѥсть (Ѥ) былъ (-а, -о) неслъ (-а, -о)

Множны лік

1-я	Ѥсмь были (-ы, -а) несли (-ы, -а)
2-я	Ѥсте были (-ы, -а) несли (-ы, -а)
3-я	суть были (-ы, -а) несли (-ы, -а)

Парны лік

1-я	Ѥсвѣ была несла (м. р.)	Ѥсвѣ былѣ неслѣ (ж. і н. р.)
2-3-я	Ѥста была несла	Ѥста былѣ неслѣ

Форма перфекта дзеяслова *быти* (*есмь былъ, еси былъ* і г. д.) спрашчалася — страціўся дапаможны дзеяслоў (*есмь, еси*

і г. д.), што адбілася і на форме плюсквамперфекта; трохчленная форма стала двухчленная: *Ѥсмь былъ възьялъ* → *быў узьяў, Ѥ си былъ възьялъ* → *быў узьяў* і г. д.

Прыклады змененага плюсквамперфекта з беларускіх помнікаў: *паявилося было повѣтрие на лю(д)* (Гр. 1465), *Воидило... полюбился ему [Альгерду] вельми и далъ былъ ему Лиду [горад] (Вілен. л.), а коли она была прышла... было Трышчану сем лѣтъ* (Трыстан).

Як і ў перфекце, перажыў змены дзеепрыметнік на *л*.

У старажытных беларускіх помніках толькі што паказаная на прыкладах форма плюсквамперфекта — жывая і ўстойлівая з'ява; на працягу стагоддзяў гэтыя прашлы час ужываўся для абазначэння мінулага дзеяння, што адбылося (адбывалася) раней за другое мінулае. Захаванню і ўстойлівасці змененага плюсквамперфекта спрыяла тое, што плюсквамперфект, як і перфект, меў значэнне закончанага і незакончанага трывання (пры выразнай перавазе першага).

Плюсквамперфект у яго змененай двухчленнай форме тыпу *быў узьяўся (была ўзялася, были ўзялися)* ужываецца ў сучасных народных гаворках і літаратурнай мове⁸⁵.

§ 184. Будучы прасты час

Асобна гаварыць пра змены асабовых форм дзеясловаў у будучым простым часе няма патрэбы: будучы прасты час мае канчаткі (формы) цяперашняга: *кажу і скажу, кажаш і скажаш, кажа і скажа*. Адрозніваюцца будучы прасты і цяперашні часы толькі значэннем, трывальнаю прыналежнасцю: будучы прасты мае значэнне закончанага трывання: *прынясу, напишу, кіну, крыкну*, а цяперашні — незакончанага: *нясу, пішу, кідаю, крычу*.

У старажытнай мове ўсходніх славян значэнні цяперашняга і будучага простага часоў не заўсёды акрэслена адрозніваліся і размяжоўваліся. Так, напрыклад, у Пачатковым летапісе чытаем: *а Двина ис того же лѣса потечеть* [выцякае], *а идеть не на полунощье, а Днѣпръ втечеть* [упадае] *у Понтьское море; вдаимы ся печенѣгоми; да кого живять, кого ли умертвять. Потечеть, втечеть, живять і умертвять* — формы цяперашняга часу.

Развіццё адрознення паміж цяперашнім часам (незакончанае трыванне) і будучым простым (закончанае трыванне) адбывалася з развіццём супрацьпастаўленасці закончанага і незакончанага трыванняў — крышталізацыяй катэгорыі трывання. У беларускіх пісьмовых помніках XVI ст. безліч прыкладаў, у якіх будучы прасты мае тыя самыя формы, што і цяперашні, ак-

⁸⁵ Ужыванне на месцы дапаможнага дзеяслова (формы яго: *быў* — м. р., *была* — ж., *было* — н.; *былі* — мн. л.) часціцы *было* (чытаем, напрыклад, у Гроднева: *Разгневаўся было Лявон, стаў прасіць...*; у Карпава: *Яны ўзялися было...*) — не што іншае, як памылка.

рэслена мае, як і ў сучаснай мове, значэнне закончанага трывання.

Формы тыпу *запамятаю, пачастую, павячэраю* называюць формамі цяперашняга-будучага закончанага трывання, бо яны маюць асабовыя канчаткі цяперашняга часу, а значэнне — будучага часу — дзеяння, якое адбудзецца пасля моманту гутаркі пра гэта дзеянне.

§ 185. Будучы складаны I

У сучаснай беларускай мове тыповаю формаю будучага часу незакончанага трывання з'яўляецца спалучэнне інфінітыва з асабоваю формаю дапаможнага дзеяслова *буду*: *буду працаваць, будзем працаваць*. У паўднёва-заходніх гаворках ёсць і другая форма — таксама былая аналітычная, якая стала сінтэтычнаю: *працаваціму (працавацьму), працавацімеш (працавацьмеш), працаваціме (працавацьме)*. Апошняя ў сучаснай літаратурнай мове сустракаецца рэдка; з часу рэформы беларускага правапісу (1933) яна кваліфікуецца як дыялектная. Паходзяць формы тыпу *гуляціму, гуляцімеш* з былога *иму гуляти, имешь гуляти*.

Форма будучага складанага незакончанага трывання з *буду* ўласціва таксама рускай і ўкраінскай мовам.

На той падставе, што ў старажытных усходнеславянскіх помніках першых стагоддзяў пісьмовай эпохі будучага складанага часу з *буду* няма і што будучы складаны незакончанага дзеяння (трывання) выражаўся з дапамогаю *почьну, начьну, стану, хочу*, выказваецца пераканальнае меркаванне: на пачатку гістарычнай эпохі ў мове ўсходніх славян толькі пачынае складвацца будучы складаны I — будучы час са значэннем незакончанага дзеяння (трывання). Спалучэнні тыпу *хочу писати, стану говорити, почьну хотѣти, почьну искати* — гэта яшчэ не ўласна будучы час; асабовая форма (*хочу, стану, почьну, начьну*) тут не толькі граматычны паказчык, а і слова з лексічным значэннем пачынальнасці, пажадальнасці ці іншым; такім чынам, можна гаварыць пра *почьну хотѣти* як пра складаны дзеяслоўны выказнік, а не як пра будучы складаны час⁸⁶.

Старажытныя тэксты паказваюць, што ў старажытнай беларускай мове будучы складаны час незакончанага трывання выражаўся інфінітывам у спалучэнні з *иму (маю)* і *буду*. Першы з іх шырока, як норма, ужываўся ў мове XIV—XVI ст.: *мають брати, иметь жаловатися, дати имаеть, боронитися маеть, король маеть... поцеловати крест, я... имаю его за своего зятя*. З XIV ст. помнікі засведчылі ўжыванне дапаможнага дзеяслова *буду*: *будем держать, будеть держати*⁸⁷. Менавіта з ужываннем

⁸⁶ Якубинский Л. П. История древнерусского языка. — М., 1953; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка.

⁸⁷ Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 230.

дапаможных *иму* і *буду* ў беларускай мове⁸⁸ пачынаецца ўласна будучы складаны I час, які абазначаў (абазначае) будучае незакончанае дзеянне.

Як мяркую М. Карнеева-Петрулан, у адных гаворках мовы беларускай народнасці XIV—XVII ст. ужываўся будучы складаны I з *буду*; у другіх — з *иму (иму, имешь)* → *маю*. Адрозненне гэта ўласцівае і сучасным беларускім гаворкам. Магчыма, формы з *иму (маю)* і з *буду* развіваліся не ў адзін час.

Старажытныя тэксты сведчаць, што дапаможны дзеяслоў *иму*, спалучаючыся з інфінітывам, мог стаяць перад ім і пасля. З часам дапаможны дзеяслоў *иму (маю)* заняў постпазіцыйнае становішча і зліўся з інфінітывам; будучы складаны тыпу *иму робити (робити иму)* стаў простаю формаю, корань *им-* стаў фактычна суфіксам *-им-* ці *-м-*: *чытаціму* або *чытацьму*; дзеяслоў захаваў асабовыя формы: *чытаціму (чытацьму), чытацімеш (чытацьмеш), чытаціме (чытацьме), чытацімем (чытацьмем), чытацімеце (чытацьмеце), чытацімуць (чытацьмуць)*.

Запанаваў будучы складаны час з дапаможным дзеясловам *буду*: *буду пісаць, будзеш пісаць, будзе пісаць* і г. д., але ўжываюцца і формы тыпу *пісацьму, пісацьмем (І пісацьмем вершы не пяром мы. Панчанка), маю будаваць, маю рабіць (Сам не знаю, не ведаю, што рабіці маю. Народная песня; А што маем рабіць? Я. Колас; Куды цяпер маеце пісаць? «Звязда»)*.

§ 186. Будучы складаны II

Будучы складаны II называюць яшчэ будучым папярэднім (параўн.: *папярэдні мінулы, папярэдні прошлы*) часам. Ён абазначаў будучае дзеянне, папярэдняе да другога будучага. Сказ *Тивун може то вѣдати, в кого што будеть купилъ* трэба разумець так: *Цівун можа тог ведаць, хто ў каго што купіць*. Сказ *А хто будеть што заслужилъ, так его карати* — трэба разумець: *Хто што (чаго) заслужыць, так яго караць*.

Будучы складаны II выражаўся спалучэннем формы дзеепрыметніка на *л* і дапаможнага дзеяслова *буду*. Дзеепрыметнік змяняўся па родах (ва ўсіх трох ліках), дапаможны дзеяслоў — па асобах (ва ўсіх ліках).

Асабовыя формы будучага складанага II

	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	буду купилъ (-а, -о)	будемъ (-мо, -мы) купили (-ы, -а)
2-я	будеш (-шь) купилъ (-а, -о)	будете купили (-ы, -а)
3-я	будеть (буде) купилъ (-а, -о)	будуть купили (-ы, -а)

Парны лік

1-я	будевѣ купила (м. р.)	будевѣ купилѣ (ж. і н. р.)
2-3-я	будета купила	будета купилѣ

⁸⁸ У рускай мове будучы складаны з *буду* прыкметна пашыраецца з пачатку XVII ст. (Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 231).

Гэта складаная форма будучага часу з XVI ст. занепадае⁸⁹ і з часам выцясняецца формаю будучага простага. Але і сёння часам сустракаюцца своеасаблівыя адгалоскі будучага складанага другога. Некалькі прыкладаў: *Калі не распытаць усе-ўсёго чысьценька й зараней, то будзем як пад лёд праваліліся* (Салігорскі р-н, Вялікі Рожан). *Варту каб ставілі й на дзень белы, й на ўсю ночачку. Бо ўсе будуць зямлёй накрыліся* (Вілейскі р-н, Буцькі). *Калі выцягну гэтыя два пытанні (экзаменацыйны білет з названымі студэнткай (родам з Лагойскага р-на) двума пытаннямі.— Ф. Я.), то ў мяне будзе правалілася. Хоць дадому не едзь. Хіба ж можна так? Не возьмемся сёння, не зробім сёння, то заўтра будзе спазніліся. Спознімся назаўсёды* (А. Бачыла). *А калі я сама астануся тут яшчэ дзве гадзіны,— усе будзе прапала* (К. Чорны)⁹⁰.

Можна назваць досыць відавочныя прычыны выцяснення былога другога складанага будучага часу: гэта перш за ўсё станаўленне і запанаванне простага будучага са значэннем закончанага дзеяння (трывання); другая прычына — тое, што дзеепрыметнік на л становіўся пануючаю формаю прошлага часу.

§ 187. Умоўны лад

Катэгорыя ўмоўнага ладу ў беларускай мове не новая, як не новая яна і ў іншых славянскіх мовах.

Умоўны лад абазначаў не рэальнае, што працякае ў часе, дзеянне, а магчымае пры пэўных умовах ці пажаданае дзеянне (таму, трэба падкрэсліць, умоўны лад не мае катэгорыі часу; дзеянне, абазначанае формаю ўмоўнага ладу, да пэўнага граматычнага — цяперашняга, будучага, прошлага — часу не аднясеш). І ў старажытнасці ён быў складанаю дзеяслоўнаю формаю, якая змянялася па асобах і родах у адзіночным, множным і парным ліках. Выражаўся ўмоўны лад дзеепрыметнікамі спрагальнага дзеяслова на л і аорыстам дзеяслова *быти*, які з'яўляўся і паказчыкам асобы.

Адзіночны лік

1-я	быхъ несль (-а, -о)
2-я	бы несль (-а, -о)
3-я	бы несль (-а, -о)

Множны лік

быхомъ несли (-ы, -а)
бысте несли (-ы, -а)
быша несли (-ы, -а)

Парны лік

1-я	быховѣ несла (-ѣ)
2-3-я	быста несла (-ѣ)

⁸⁹ Будучы складаны II захаваліся ў польскай мове: *nis nie będzie krowała*.

⁹⁰ Запісаны тут прыклады неаднолькава яркія ў адлюстраванні будучага складанага II; у некаторых можна бачыць субстантывацыю.

У старажытных тэкстах сустракаем: *а быхъ не слала... слезъ на море* (Слова), *аж бы миро (мирѣ) былъ и дѣ [до] вѣка* (Смал. гр. 1229), *быхомъ уладили* (Ул. Манам.), *у кого купишь, тому заплати, то они бышь (быша) на тя не жаловалъ* (Гр. 1300), *сыну мои, сын мои наимилишии, и кто ми дасть, иж бы(х) я умерла за тебе? Беда мне, бедници* (Стр. Хр.), *але коли бы ми ся обещал миловати мене, я быхъ ждала до его часу* (Трыстан), *а коли быхъ его видела, я быхъ с ним пошла; я, Пулкан, не видел есми... человека, хто бы ся мнѣ спротивилъ; а коли бы еси з Бовом зъєдналъ ся мир деръжати и з ним товаришыти, на всем бы свѣте не нашли ся лепшыи товаришы надъ вас* (Бава).

Форма аорыста дзеяслова *быти* (быхъ, бы і г. д.) магла стаць перад дзеепрыметнікамі (часцей) і пасля яго.

Змены ва ўмоўным ладзе пачаліся перш за ўсё са зменаю ў дзеяслоўных часах — з паступоваю стратаю аорыста (выцясненнем яго перфектам). Страта аорыста вяла да страты формамі *быхъ, бы* і інш. дзеяслоўнасці, здольнасці змяняцца па асобах і быць паказчыкам асобы. У помніках назіраецца як бы выпадковае ўжыванне асабовых форм аорыста *быти: аще бы слѣпи были* (Маск. еванг.), дзе пры *были (слѣпи)* чакалася форма 3-й асобы множнага ліку *быша* (а не *бы*). У Прывілеі Смаленскай зямлі: *тые бы сами судили и рядили (бы — на месцы быша)*. Сустракаецца ўжыванне *бы* побач з іншаю формай аорыста *быти: аще бы мя бысте вѣдали* (Еванг. 1339). Паступова, але няўхільна замест іншых асабовых форм ужываецца форма 2-й і 3-й асоб адзіночнага ліку *бы*, якая становіцца формаўтваральнаю часціцай, г. зн. былая складаная форма дзеяслова становіцца простаю (*быхъ несль* → *нѣс бы*, *быхомъ несли* → *неслі б*).

Што да змен у форме былога дзеепрыметніка (*несль* → *нѣс, везль* → *вѣз, свклъ* → *сек, робилъ* → *рабіў, молотилъ* → *малаціў*), то яны разглядаліся ў гісторыі фанетыкі (гл. § 66).

Былая форма аорыста, стаўшы часціцаю *бы* (яе фанетычны варыянт *б* пасля слова з канчавым галосным; у гаворках — варыянты *ба, быб, баб*), захавала старажытную асаблівасць ужывання: яна не мае ў сказе зафіксаванага месца (*сам прачытай бы ты, ты сам бы прачытай; рэчка заліла б і поле, рэчка і поле б заліла*).

Умоўны лад мае толькі форму прошлага часу, значэння ж прошлага часу ён не мае (і пры выражэнні ўмовы і пры выражэнні пажадальнасці): *Паплыў бы я, здаецца, хмаркі, разам з вамі*. (Я. Колас) *І я б касіў, каб чорт касу насіў*. (Нар. творч.)

§ 188. Загадны лад

Загадны лад, як і толькі што разгледжаны ўмоўны, не меў і не мае катэгорыі часу, бо выказвае пабуджэнне да дзеяння, а не такое рэальнае дзеянне, якое працякае ў часе. І ў далёкай старажытнасці ў мове ўсходніх славян, і ў сучаснай беларускай мо-

Гэта складаная форма будучага часу з XVI ст. занепадае⁸⁹ і з часам выцяняецца формаю будучага простага. Але і сёння часам сустракаюцца своеасаблівыя адгалоскі будучага складанага другога. Некалькі прыкладаў: *Калі не распытаць усе-ўсёго чысьценька й зараней, то будзем як пад лёд праваліліся* (Салігорскі р-н, Вялікі Рожан). *Варту каб ставілі й на дзень белы, й на ўсю ночачку. Бо ўсе будуць зямлёй накрыліся* (Вілейскі р-н, Буцькі). *Калі выцягну гэтыя два пытанні* (экзаменацыйны білет з названымі студэнткай (родам з Лагойскага р-на) двума пытаньнямі.— Ф. Я.), *то ў мяне будзе правалілася. Хоць дадому не едзь. Хіба ж можна так? Не возьмемся сёння, не зробім сёння, то заўтра будзе спазніліся. Спознімся назаўсёды* (А. Бачыла). *А калі я сама астануся тут яшчэ дзве гадзіны,— усё будзе прапала* (К. Чорны)⁹⁰.

Можна назваць досыць відавочныя прычыны выцяснення былога другога складанага будучага часу: гэта перш за ўсё станаўленне і запанаванне простага будучага са значэннем закончанага дзеяння (трывання); другая прычына — тое, што дзеепрыметнік на л становіўся пануючаю формаю прошлага часу.

§ 187. Умоўны лад

Катэгорыя ўмоўнага ладу ў беларускай мове не новая, як не новая яна і ў іншых славянскіх мовах.

Умоўны лад абазначаў не рэальнае, што працякае ў часе, дзеянне, а магчымае пры пэўных умовах ці пажаданае дзеянне (таму, трэба падкрэсліць, умоўны лад не мае катэгорыі часу; дзеянне, абазначанае формаю ўмоўнага ладу, да пэўнага граматычнага — цяперашняга, будучага, прошлага — часу не аднясеш). І ў старажытнасці ён быў складанаю дзеяслоўнаю формаю, якая змянялася па асобах і родах у адзіночным, множным і парным ліках. Выражаўся ўмоўны лад дзеепрыметнікамі спрагальнага дзеяслова на л і аорыстам дзеяслова *быти*, які з'яўляўся і паказчыкам асобы.

Адзіночны лік

1-я быхъ неслъ (-а, -о)
2-я бы неслъ (-а, -о)
3-я бы неслъ (-а, -о)

Множны лік

быхомъ несли (-ы, -а)
бысте несли (-ы, -а)
быша несли (-ы, -а)

Парны лік

1-я быховѣ несла (-ѣ)
2-3-я быста несла (-ѣ)

⁸⁹ Будучы складаны II захаваўся ў польскай мове: *nie będzie kupowała*.

⁹⁰ Запісаныя тут прыклады неаднолькава яркія ў адлюстраванні будучага складанага II; у некаторых можна бачыць субстантывацыю.

У старажытных тэкстах сустракаем: *а быхъ не слала... слезъ на море* (Слова), *аж бы миро (миръ) былъ и дѣ [до] вѣка* (Смал. гр. 1229), *быхомъ уладили* (Ул. Манам.), *у кого купишь, тому заплати, то они бышь (быша) на тя не жаловалъ* (Гр. 1300), *сыну мои, сын мои на милеишии, и кто ми дастъ, иж бы(х) я умерла за тебе? Беда мне, бедници* (Стр. Хр.), *але коли бы ми ся обещал миловати мене, я бых ждала до его часу* (Трыстан), *а коли быхъ его видела, я бых с ним пошла; я, Пулкан, не видел есми... человекъ, кто бы ся мнѣ спротивилъ; а коли бы еси з Бовом зъедналъ ся мир держати и з ним товаришты, на всем бы свѣте не нашли ся лепшыя товаришы надъ вас* (Бава).

Форма аорыста дзеяслова *быти* (быхъ, бы і г. д.) магла стаяць перад дзеепрыметнікамі (часцей) і пасля яго.

Змены ва ўмоўным ладзе пачаліся перш за ўсё са зменаю ў дзеяслоўных часах — з паступоваю стратаю аорыста (выцясненнем яго перфектам). Страта аорыста вяла да страты формамі *быхъ, бы* і інш. дзеяслоўнасці, здольнасці змяняцца па асобах і быць паказчыкам асобы. У помніках назіраецца як бы выпадковае ўжыванне асабовых форм аорыста *быти*: *аще бы слѣпи были* (Маск. еванг.), дзе пры *были* (слѣпи) чакалася форма 3-й асобы множнага ліку *быша* (а не *бы*). У Прывілеі Смаленскай зямлі: *ты бы сами судили и рядили* (*бы* — на месцы *быша*). Сустракаецца ўжыванне *бы* побач з іншаю формай аорыста *быти*: *аще бы мя бысте вѣдали* (Еванг. 1339). Паступова, але няўхільна замест іншых асабовых форм ужываецца форма 2-й і 3-й асоб адзіночнага ліку *бы*, якая становіцца формаўтваральнаю часціцай, г. зн. былая складаная форма дзеяслова становіцца простаю (*быхъ неслъ* → *нѣс бы*, *быхомъ несли* → *неслі б*).

Што да змен у форме былога дзеепрыметніка (*неслѣ* → *нѣс, везлѣ* → *вѣз, свѣклѣ* → *сек, робилѣ* → *рабіў, молотилѣ* → *малаціў*), то яны разглядаліся ў гісторыі фанетыкі (гл. § 66).

Былая форма аорыста, стаўшы часціцаю *бы* (яе фанетычны варыянт *б* пасля слова з канцавым галосным; у гаворках — варыянты *ба, быб, баб*), захавала старажытную асаблівасць ужывання: яна не мае ў сказе зафіксаванага месца (*сам прачытай бы ты, ты сам бы прачытай; рэчка заліла б і поле, рэчка і поле б заліла*).

Умоўны лад мае толькі форму прошлага часу, значэння ж прошлага часу ён не мае (і пры выражэнні ўмовы і пры выражэнні пажадальнасці): *Паплыў бы я, здаецца, хмаркі, разам з вамі*. (Я. Колас) *І я б касіў, каб чорт касу насіў*. (Нар. творч.)

§ 188. Загадны лад

Загадны лад, як і толькі што разгледжаны ўмоўны, не меў і не мае катэгорыі часу, бо выказвае пабуджэнне да дзеяння, а не такое рэальнае дзеянне, якое працякае ў часе. І ў далёкай старажытнасці ў мове ўсходніх славян, і ў сучаснай беларускай мо-

ве значэнне загаднага ладу выражаецца перш за ўсё формамі 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку (у старажытнасці таксама парнага ліку). Загадны лад не мае і не меў формы 1-й асобы адзіночнага ліку; гэта і зразумела: загадным ладам выказваецца воля таго, хто гаворыць, пабуджэнне да дзеяння, накіраванае да іншай асобы ці асоб: *ты нясі, вы нясіце, ты кажы, вы кажыце*.

Асабовыя формы тэматычных дзеясловаў

Адзіночны лік

2-я	неси	веди	пиши	хвали
3-я	неси	веди	пиши	хвали

Множны лік

1-я	несѣмъ (-о, -ы)	ведѣмъ (-о, -ы)	пишимъ (-о, -ы)	хвалимъ (-о, -ы)
2-я	несѣте	ведѣте	пишите	хвалите

Парны лік

1-я	несѣѣѣ	ведѣѣѣ	пишиѣѣ	хвалиѣѣ
2-я	несѣѣѣ	ведѣѣѣ	пишиѣѣ	хвалиѣѣ

Як бачым, у 3-й асобе адзіночнага ліку ўжывалася такая самая форма, як і ў 2-й. Усе без выключэння дзеясловы ў 2-й і 3-й асобах адзіночнага ліку мелі канчатак *-и* (былі тэматычны галосны дыфтангічнага паходжання). Перад гэтым *-и*, як і перад *ѣ* дыфтангічнага паходжання, заднеязычныя ў выніку пераходнага памякчэння супалі з адпаведнымі свісцячымі. Такім чынам, у старажытнасці было: *бѣзи* (параўн.: *бѣгу*), *помози* (параўн.: *помогати*), *сѣци* (параўн.: *сѣку*), *пѣци* (параўн.: *пѣку*).

У 1-й і 2-й асобах множнага ліку тэматычных дзеясловаў была тэма *-ѣ* або *-и*. Формы загаднага ладу ўтвараліся ад асноў цяперашняга часу. Дзеясловы I і II класаў у формах I-й і 2-й асоб множнага ліку мелі тэму *-ѣ*, а III і IV — *-и*⁹¹: 1-я *несѣмъ* (-о, -ы), *берѣмъ* (-о, -ы), *идѣмъ* (-о, -ы), *ведѣмъ* (-о, -ы); 2-я *несѣте*, *берѣте*, *идѣте*, *ведѣте*; 1-я *пишимъ* (-о, -ы), *знаимъ* (-о, -ы), *хвалимъ* (-о, -ы), *косимъ* (-о, -ы); 2-я *пишите*, *знаите*, *хвалите*, *носите*.

Асабовыя формы мелі і ў парным ліку адпаведныя тэматычныя *-ѣ* і *-и*: 1-я *несѣѣѣ*, *берѣѣѣ*, *идѣѣѣ*, *ведѣѣѣ*; *пишиѣѣ*, *хва-*

лиѣѣ, *косиѣѣ*, *знаиѣѣ*; 2-я *несѣѣѣ*, *берѣѣѣ*, *идѣѣѣ*, *ведѣѣѣ*; *пишиѣѣ*, *знаиѣѣѣ*, *хвалиѣѣѣ*, *косиѣѣѣ*.

Формы ўсіх асоб загаднага ладу перажылі тыя ці іншыя змены.

У форме 2-й асобы адзіночнага ліку канчатак *-и* (былі тэматычны галосны) страціўся: *стѣни* → *станѣ*, *рѣжи* → *рѣжѣ*, *сѣди* → *сѣдѣ*, *кѣни* → *кінѣ*. Асобна звернем увагу на дзеясловы тыпу *даваи*, *умѣи*, *читаи*, у якіх таксама страціўся *-и*: *даваѣи* → *даваѣ* (давай), *читаѣи* → *читаѣ* (читай). Прыклады: *едѣ гдѣ хочѣи*, *нѣшто пораѣѣ нам* (Атыла).

Страту канчатак *-и* перажылі, аднак, не ўсе дзеясловы. Гэты канчатак захаваліся пад націскам: *нясі*, *ідзі*, *бярѣ*, *кажѣ*; у дзеясловах тыпу *крыкѣи*, *грукѣи*, *стукѣи*, дзе аснова канчаецца на групу зычных; у дзеясловах з прыстаўкай *вы-* тыпу *вынесѣи*, *выкладзі*, *выйдзі*, *выбѣри*, *выплаці*⁹².

Канчатак *-и* пасля зацвярдзелых (шыпячых і *р*) супаў з *-ы*: *бярѣи*, *кажѣи*, *палажѣи*, *пиѣи*.

Адбылася змена таісама ў дзеясловах тыпу *помози*, *бѣзи*, *сѣци*, *пѣци*; у іх аснова загаднага ладу выраўнавалася па аснове гэтых дзеясловаў у абвесным ладзе: *сячы* (як і *сячѣи*), *пѣчы* (як і *пѣчѣи*), *бѣжѣи* (як і *бѣжѣи*), *ляжѣи* (як і *ляжѣи*) (гл. § 32).

Такім чынам, у форме 2-й асобы адзіночнага ліку адны дзеясловы захавалі канчатак *-и* (*нясі*, *йдзі*, *вазьмі*), у другіх, пры зацвярдзенні зычнага асновы, *-и* змяніўся на *-ы* (*пратры*, *збярѣи*, *збѣражѣи*, *абстрыжѣи*, *прывучѣи*, *вытѣи*, *запішѣи*, *высушѣи*, *чашѣи*), у трэціх канчатак не стала (*станѣ*, *гуляѣи*, *кідаѣи*, *малюѣи*, *атрымаѣи*).

Помнікі яшчэ XIII ст. адлюстроўваюць ужыванне *-ите* ў дзеясловах I—IV класаў тыпу *несѣте*, *ведѣте* — як вынік змешвання тэматычных галосных *-ѣ* і *-и*. У значнай частцы гаворак форма з тэматычным *-ѣ* запанавала. У выніку сталі ўжывацца не толькі *ідѣѣѣ*, *нясѣѣѣ*, *вазьмѣѣѣ* (дзе *-ѣѣѣ* — з былога *-ѣѣѣ*), а і *пишѣѣѣ*, *касѣѣѣ*, *нясѣѣѣ*, *вазьмѣѣѣ*, *рабѣѣѣ*, *хадѣѣѣ*, *скажѣѣѣ*⁹³. Такая форма 2-й асобы множнага ліку з'яўляецца жывою і сёння. У паўночна-ўсходніх гаворках запанавала, наадварот, форма на *-ѣѣѣ*: *вазіѣѣѣ*, *кладзіѣѣѣ*, *хадзіѣѣѣ*, *насіѣѣѣ* і г. д. Такая форма — норма сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Форма 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу зрабіла ўплыў на форму 2-й асобы множнага ліку: следам за *станѣ*, *глянѣ*, *кінѣ*, *сѣдѣ*, у якой страціўся канчатак *-и* (былі тэматычны галосны *-и*), запанавала форма без тэматычнага галоснага ў

⁹² Гэтыя дзеясловы без прыстаўкі *вы-* маюць націскны канчатак: *нясі*, *кладзі*, *йдзі*, *бярѣ*, *плаці*.

⁹³ Форма на *-ѣѣѣ* не была штучнаю нормою літаратурнай мовы (да рэформы правапісу ў 1933 г.). Увайшла гэта форма ў літаратурную мову з твораў Я. Купалы, Я. Коласа, З. Бядулі, К. Чорнага, К. Крапівы і іншых пісьменнікаў.

⁹¹ Форму на *-ѣѣѣ* мелі дзеясловы I спражэння з пвёрдаю асноваю ў 1-й асобе адзіночнага ліку і 3-й асобе множнага ліку: *иду*, *идуть* — *идѣѣѣ*; *несу*, *несутѣѣѣ* — *несѣѣѣ*; дзеясловы I спражэння з асноваю на мяккі зычны і дзеясловы II спражэння мелі форму на *-иѣѣѣ*: *пишу*, *пишутѣѣѣ* — *пишиѣѣѣ*; *хвалю*, *хвалятѣѣѣ* — *хвалиѣѣѣ*; *курю*, *курятѣѣѣ* — *курѣѣѣѣ*.

множным ліку: *стан'* — *стан'це*, *глян'* — *глян'це*, *рэж* — *рэжце*, *атрымай* — *атрымайце*, *чытай* — *чытайце*.

Як і ў 2-й асобе адзіночнага ліку, у 2-й множнага ліку не захаваліся ў аснове свісцячыя, што развіліся перад тэматычнымі галоснымі *ѣ* і *и* па другой палаталізацыі: *пѣѣте* → *пѣчыце*, *сѣѣте* → *сѣчыце*, *стерѣѣте* → *сѣражыце*; адбылося выраўноўванне па аснове абвеснага ладу: *пѣчѣш* — *пѣчы*, *пѣчыце*; *сѣчѣш* — *сѣчы*, *сѣчыце*; *сѣражѣш* — *сѣражы*, *сѣражыце*.

Помнікі засведчылі ўжыванне ў старажытнай беларускай мове формы 1-й асобы множнага ліку на *-мо*: *несѣмо* (*несѣмо*) і на *-мы*: *несѣмы* (*несѣмы*); *косимо*, *ходѣмо*, *ведѣмо* і г. д. З часам у паўднёва-заходняй частцы Беларусі (у паўднёва-заходніх гаворках) назіраецца замацаванне формы 1-й асобы множнага ліку на *-ем* ці *-мо* (з *-ѣмѣ*, *-имо*): *нясѣм*, *вядзѣм*, *кладзѣм*, *кладзѣм*, *бярѣм*, *вяжѣм* і г. д., а таксама *хвалѣм*, *нясѣм*, *касѣм*. У гэтых гаворках форма загаднага ладу тыпу *нясѣм*, *кладзѣм* не супала з формай 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу *нясѣ́ом*, *вядзѣ́ом*, *ідзѣ́ом*, *кладзѣ́ом*⁹⁴, *бярѣ́ом*, *нѣ́сім*, *вяжѣ́ам*. У паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках форма 1-й асобы множнага ладу загаднага ладу супала з адпаведнаю формаю абвеснага ладу: *нясѣм*, *вядзѣм*, *ідзѣм*, *кладзѣм*.

Старажытныя помнікі, як ужо адзначана, адлюстравалі форму 1-й асобы множнага ліку на *-мо*: *ведемо*, *беремо* і г. д. Дзеясловы, якія ў 2-й асобе адзіночнага ліку страцілі канчатак *-и* (былы тэматычны), у гаворках паўднёвага захаду Беларусі захавалі форму 1-й асобы множнага ліку на *-мо* (*-ма*): *стан'* — *стан'ма*, *кін'* — *кін'ма*, *прадай* — *прадайма*, *слухай* — *слухайма*, *рэж* — *рэжма*, *намаж* — *намажма*. Форма на *-ма* ўжывалася і ўжываецца ў сучаснай літаратурнай мове: *Пакіньма напуста на лёс свой наракаць*. (Я. Купала) *«Уцякайма», — тузанула Валя старога*. (І. Мележ) *Ну, рэжма, а то ты ўжо замёрз*. (Я. Брыль) *Станьма сягоння пад сцягі*. (П. Панчанка)

У сучаснай беларускай мове сустракаецца яшчэ форма 1-й асобы множнага ліку тыпу *хадземце*, дзе відавочным з'яўляецца даражчэнне *-це* — канчатка 2-й асобы множнага ліку.

3-я асоба адзіночнага ліку загаднага ладу мела аднолькавы канчатак з 2-й асобай адзіночнага ліку: *неси*, *знаи*, *даваи*. Яшчэ да ўтварэння беларускай, рускай, украінскай моў пачалася страта 3-й асобы адзіночнага ліку. Форма тыпу *неси*, *знаи*, *хавай*, перажыўшы змены, засталася толькі як форма 2-й асобы адзіночнага ліку.

У старажытнай беларускай мове ўзнікла і развілася новая, апісальная форма 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу — спалучэнне формы абвеснага ладу (незакончанага і закончанага трывання) у 3-й асобе адзіночнага ці множнага

⁹⁴ На поўдні Беларусі сустракаецца форма 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу з зацвярдзеннем зычнага асновы (*нясѣ́ом*, *вядѣ́ом*, *кладѣ́ом*).

ліку з часціцаю *няхай* або яе варыянтам *хай*⁹⁵: *няхай* (*хай*) *піша*, *няхай* (*хай*) *пішуць*, *няхай* (*хай*) *напішуць*. Ілюстрацыі са старажытных беларускіх помнікаў: *нехай збіраець* (Скарына, Руф), *нехай буде(ть) тобою вызволена* (Трыстан), *нехай и спить пры кони у стаини, нехай... прывыкаець*; Пулкане, *нехай будець на твою волю* [па-твойму; так, як ты хочаш] (Бава), *нехай так и будуць* (Атыла).

Такая форма 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу (*няхай возьме*, *хай бярэ*, *няхай возьмуць*, *хай забяруць*) — асаблівасць і мовы беларускай народнасці і нацыянальнай беларускай мовы⁹⁶.

Асобнай заўвагі патрабуюць формы загаднага ладу дзеясловаў V класа — нетэматычных дзеясловаў. Спынімся, аднак, толькі на формах *даць* і *есці*, бо формы іншых дзеясловаў да нас не дайшлі.

Асабовыя формы нетэматычных дзеясловаў

Адзіночны лік

2-я	буди	дажь	ѣжь ⁹⁷
3-я	буди	дажь	ѣжь

Множны лік

1-я	будѣмъ (-о, -ы)	дадимъ (-о, -ы)	ѣдимъ (-о, -ы)
2-я	будѣте	дадите	ѣдите

Парны лік

1-я	будѣѣѣ	дадѣѣѣ	ѣдѣѣѣ
2-я	будѣѣѣ	дадѣѣѣ	ѣдѣѣѣ

Форма 2-й асобы адзіночнага ліку *дажь* не захавалася; пад уплывам *чытай*, *гуляй*, *малюй*, *спявай* узнікла *дай*. Захавалася фанетычна змененая форма *ѣжь* (у вымаўленні — *еш*). У напісанні гэтай формы назіраецца разнабой і сёння: пад уплывам вымаўлення пішуць *еш*, а ў сувязі з наяўнасцю 1-й асобы множнага ліку *ежма* і назоўніка *ежа* — *еж*⁹⁸.

⁹⁵ Часціца *няхай* (*хай*) — дзеяслоўнага паходжання, гэта змененая форма загаднага ладу ад старажытнага слова *хаяти* са значэннем 'звяртаць увагу'; такое значэнне прасвечваецца і ў сучасных *няхай*, *хай* (*няхай скажэ, хай аддасць*).

⁹⁶ Параўн. у рускай мове: *пусть* (*пускай*) *идет*, *пусть* (*пускай*) *идут*, дзе *пусть* і *пускай* — часціцы дзеяслоўнага паходжання.

⁹⁷ У форме *дажь*, *ѣжь* зычны *ж* — з былога спалучэння *дј* (гл. § 39). Параўн. у стараславянскай мове: *даждь*, *ѣждь*.

⁹⁸ Параўн. народныя выслоўі: *З'ежма тваё, а потым кожны сваё. Сёння з'ежма ваца, а заўтра кожны сваё. Ежма, дзеткі, і гуляйма, толькі заўтра не забывайма*. Няма і не можа быць напісання «ешма», як і назоўніка «еш-а».

У 2-й асобе множнага ліку ўжываюцца формы *дайце*, *жж(ш)це* (як і *чытайце*, *хавайце*, *рэжце*).

У 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку — *няхай (хай) даць, ець; няхай (хай) дадуць, ядуць*.

§ 189. Зваротныя дзеясловы

У агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мове не было так званых зваротных дзеясловаў, часта густа ўжывальных у беларускай мове. Паводле паходжання (утварэння) зваротныя дзеясловы — складаныя словы, якія ўтварыліся аб'яднаннем, зліццём дзеяслова і энклітычнай формы займенніка *сябе* ў вінавальным склоне — *ся*; у некаторых дзеясловах гэта *ся* так змянілася фанетычна, што і не нагадвае *сябе* (*здасца, вуццця*).

Як адзначалася (§ 128), у старажытных беларускіх тэкстах *ся* ўжывалася і ў прэпазіцыі да дзеяслова, з якім гэта *ся* было звязана сінтаксічна. З часам замацоўваецца постпазіцыйнае ўжыванне, што садзейнічала зліццю з дзеясловам. Першапачаткова, відаць, былі ўтвораны зваротныя дзеясловы ад тых пераходных дзеясловаў, якія абзначалі канкрэтнае дзеянне. Словазлучэнне «пераходны дзеяслоў + *ся*» сінтаксічна не адрознівалася ад словазлучэнняў тыпу *мыю рукі (рукі мыю), чашу валасы (валасы чашу)*. Са словазлучэнняў *мъю ся* (і *ся мъю*), *чешу ся* (і *ся чешу*) утварыліся зваротныя дзеясловы *мыюся, чашуся*, дзе былое слова *ся* стала часціцаю (фактычна постфіксам). З часам набывалі зваротнасць не толькі пераходныя дзеясловы: *наскачуся, наспяваюся, выплюся*.

Некаторыя дзеясловы з часам перасталі ўжывацца без *ся* (сказаць інакш: не ўжываюцца як незваротныя). Параўн.: *чашу і чашуся, брыю і брыюся*, дзе *-ся* і сёння «пераклікаецца» з *сябе (чашу сябе, мыю сябе, брыю сябе)*; інашэ — у дзеясловах *смяюся, баюся* (няма «баю», «смяю»), дзе *-ся* ніяк не «пераклікаецца» з *сябе*.

У зваротных дзеясловах 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу, у інфінітывах (апрача тых, што канчаюцца на *-чы, -ці*, тыпу *берагчыся, змагчыся, пастрыгчыся, разбегчыся, разлегчыся, красціся, несціся, весціся*) фанетычныя змены прывялі да ўзнікнення варыянтаў *-ся* — *-цца (сцеражэцца, нясецца), -ца (наесца, здасца)*.

Утвораная зваротная форма дзеяслова страціла пераходнасць і здольнасць кіраваць прамым аб'ектам (параўн.: *мыю посуд і мыюся, аглядаю наваколле і аглядаюся*).

§ 190. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе, як і інфінітыў і супін, належаць да іменных форм дзеяслова. Самі назвы «дзеепрыметнік», «дзеепрыслоўе» трапна выказваюць сутнасць гэтых форм:

дзеепрыметнік — дзеяслоўная форма з асаблівасцямі прыметніка, дзеепрыслоўе — дзеяслоўная форма з асаблівасцямі прыслоўя. Першая з іх не новая ў агульнаўсходнеславянскай мове; яна — спадчына агульнаславянскай мовы. Дзеепрыслоўе — адносна новая дзеяслоўная форма, якая набыла выражаны характарыстычныя асаблівасці (нескланяльнасць, акалічнасная функцыя ў сказе, абазначэнне дадатковага дзеяння да таго асноўнага, якое выражаецца дзеясловам-выказнікам) яшчэ ў старажытнай беларускай мове.

Беларускае дзеепрыслоўе паводле паходжання — гэта амярцвеля кароткая форма назоўнага склону адзіночнага ліку дзеепрыметніка цяперашняга (*ідучы, кажучы, пішучы, п'ючы, шыючы, гавораць, ходзячы, носячы*) або прошлага часу (*прынёсшы, паспытайшы, убачыўшы*) жаночага роду.

У агульнаўсходнеславянскай мове адрозніваліся дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану (інакш: актыўныя і пасіўныя дзеепрыметнікі) цяперашняга і прошлага часу, дзеепрыметнікі незакончанага і закончанага трывання.

Дзеепрыметнікі мелі кароткую і поўную форму, змяняліся па родах, скланяліся ў адзіночным, множным і парным ліках.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараліся ад асновы цяперашняга часу з дапамогаю суфіксаў *-уч-, -ач-*⁹⁹; дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу — ад асновы інфінітыва з дапамогаю суфіксаў *-вѣш-* і *-ѡш-*¹⁰⁰.

§ 191. Скланенне кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану

Кароткія дзеепрыметнікі мужчынскага і ніякага роду скланяліся так, як назоўнікі мяккай разнавіднасці скланення на *jō*, а жаночага — як назоўнікі мяккай разнавіднасці скланення на *jā*.

Цяперашні час незалежнага стану

Адзіночны лік

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	неса(-я)	неса(-я)	несучи
Р.	несуча (коні)	несуча (поля)	несучѣ (землі)
Д.	несучу (коню)	несучу (полю)	несучи (земли)
В.	несучь (конь)	несуче (поле)	несучу (землю)
Т.	несучьмь (коньмь)	несучьмь (польмь)	несучею (землею)
М.	несучи (коні)	несучи (поля)	несучи (земли)

⁹⁹ Суфікс *-уч-* адпавядае больш старажытнаму **-ontj-(*-ontj-)*, *-ач-* — **-entj-(*-entj-)*; спалучэнні *он (on)*, *ен (en)* змяніліся (дзейнасць закону адкрытага склада) адпаведна на *o^u* і *e^u*, якія ў сувязі з дэназалізацыяй супалі адпаведна з *y* і *a* (у некаторых выпадках з *э*); спалучэнне зычных *tj* → *ч*. Такім чынам: **-ontj- → -уч-*, **-entj- → -ач-*; у стараславянскай мове — адпаведна *-ѡш-*, *-ѡш-*; пад уплывам стараславянскай мовы ў рускай запанавалі дзеепрыметнікі *-ѡш-*; *идуший, сидящий, валяющийся, смеющийся*.

¹⁰⁰ Суфіксы *-вѣш-*, *-ѡш-* адпавядаюць больш старажытным **-vѣcj-(*-vѣsj-)* і **-ѡcj-(*-ѡsj-)*.

Множны лік

Н.	несуче	несуча	несучѣ
Р.	несучь	несучь	несучѣ
Д.	несучемъ	несучемъ	несучамъ
В.	несучѣ	несуча	несучѣ
Т.	несучи	несучи	несучахи
М.	несучихъ	несучихъ	несучахъ

Парны лік

Н.-В.	несуча	несучи	несучи
Р.-М.	несучу	несучу	несучу
Д.-Т.	несучема	несучема	несучама

Звернем увагу на форму назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду: толькі ў гэтай форме дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу не мелі суфіксаў *-уч-, -ач-*: *неса, хваля* (параўн.: Р. *несуча, хваляча*, Д. *несучу, хвалячу* і г. д.). Форма назоўнага склону жаночага роду мела суфіксы *-уч-, -ач-* і нязвычны сёння канчатак *-и*. Ад былой формы назоўнага склону мужчынскага і ніякага роду да нас дайшлі (у літаратурнай мове) толькі нязначныя рэшткі: гэта *мага* ў фразеалагізме *як мага*, злучнік *хаця* (яго варыянт *хоць*); у гаворках сустракаецца яшчэ *сця* (былое **чѣтѣ* — *чѣстѣ* са значэннем 'шануючы'), *любя* ў фразеалагізме *ні сця ні любя* (Карэліцкі р-н Гродзенскай вобл.), *гледзя* ў фразеалагізме *на ноч гледзя* (Мсціслаў). Што ж да былой кароткай формы назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду тыпу *несучи, мѣлѣячи* (→ *несучы, мовячы*), то яна частаўжывальная ў сучаснай беларускай мове, але форма гэта перастала быць дзеепрыметнікам, яна — дзеепрыслоўе (гл. § 8, 192).

Прошлы час незалежнага стану

Адзіночны лік

Мужчынскі род Ніякі род Жаночы род

Н.	несь	несь	несьши
Р.	несьша	несьша	несьшѣ
Д.	несьшу	несьшу	несьши
В.	несьшь	несьшь	несьшу
Т.	несьшьмъ	несьшьмъ	несьшью
М.	несьши	несьши	несьши

Множны лік

Н.	несьше	несьша	несьшѣ
Р.	несьшь	несьшь	несьшь
Д.	несьшемъ	несьшемъ	несьшамъ
В.	несьшѣ	несьша	несьшѣ
Т.	несьши	несьши	несьшамі
М.	несьшихъ	несьшихъ	несьшахъ

Парны лік

Н.-В.	несьша	несьша	несьша
Р.-М.	несьшу	несьшу	несьшу
Д.-Т.	несьшема	несьшема	несьшама

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду не мелі суфікса: *несѣ*. Рэшткі гэтай формы ў беларускай мове не захаваліся. Што ж да формы жаночага роду (*несѣши, знавѣши*), то яна — жывая з'ява ў беларускай мове, праўда, са значэннем закончанасці (закончанага трывання): *прынѣшы, зрабѣшы, паспытайшы, выпайшыся*. Але гэта форма, як і былая форма цяперашняга часу, у сучаснай беларускай мове (не толькі ў мастацкіх творах) звычайна ўжываецца як дзеепрыслоўе (гл. § 190).

§ 192. Лёс кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану. Паходжанне дзеепрыслоўяў

Лёс кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу ў пэўнай меры быў такі, як і кароткіх прыметнікаў. Кароткія прыметнікі і дзеепрыметнікі ўжываліся калісьці ў ролі азначэння і выказніка, дапасоўваліся да назоўнікаў у родзе, ліку, склоне. Але сувязь кароткіх дзеепрыметнікаў з дзеясловам, іх дзеяслоўнасць садзейнічалі больш ранняй, чым у кароткіх прыметнікаў, страце здольнасці ўжывацца ў ролі азначэнняў. З усіх форм кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу захавалася ў мове форма назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду. У старажытнай беларускай мове, як сведчаць беларускія помнікі, кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку страчваюць сувязь з назоўнікамі, былая зменная форма становіцца нязменнаю, набывае ролю акалічнасці, паясненне дзеяслоў. Дзеепрыметнікі становіцца дзеепрыслоўем.

Ужо ў пачатку XVI ст. дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу набылі ўстойлівае значэнне дзеепрыслоўяў¹⁰¹. Помнікі другой паловы XVI ст. часта і досыць паслядоўна адлюстроўваюць дзеепрыслоўе як дзеяслоўную форму, што, абазначаючы дадатковае дзеянне, паясненне ў сказе дзеяслоў-выказнік, з'яўляецца акалічнасцю. Прыклады: *всякий человек, простой и посполитый, чтучи и(х) [книгі] или слушаючи, может поразумети, что есть потребно* (Скарына, Прадмова да «Бібліі»), *посекиши лѣсъ, городъ муровали Каменецъ* (Супр. л.), *ничого не прикладаючи, ани уймуючы, буду судити* (Ст. літ. 1566), *идучи до насъ, в дорозе вмеръ* (Кн. пас.), *если Трыцанъ*

¹⁰¹ Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 251.

то вчыніць, то зле, а не вчыніўшы, недобре; Трыцань... пакло-
нилъ ся з великою покорою, просечы в него одного дару (Тры-
стан), одны тяжко vzdыхаючы, другіе плачучы... утеклі ся,
невѣсты, дѣти і дѣвочки плакалі, крычалі, голас до неба выно-
сечы (Атыла), а добры конь рѣзал, чуючы своего пана; воіско,
почиваючы, ідзё; каждый день... маюць бѣгати на конех, вою-
ючы Маркобруна; поехалі... нікому зла не чынечы (Бава), взяв-
шы зъ собою одного остронома, которыи ся знал по звѣздахъ...
поішли у кораблехъ моремъ (Рачынскі с.).

§ 193. Скланенне і лёс поўных дзеепрыметнікаў незалежнага стану

Поўныя дзеепрыметнікі незалежнага стану скланяліся так,
як поўныя прыметнікі.

Цяперашні час незалежнага стану

Адзіночны лік

Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н. несаі	несучее	несучія
Р. несучего	несучего	несучѣѣ
Д. несучему	несучему	несучиі
В. несучиі (-его)	несучее	несучую
Т. несучимъ (-нимъ)	несучимъ (-нимъ)	несучею
М. несучемъ	несучемъ	несучей

Множны лік

Н. несучиі	несучая	несучѣѣ
Р. несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)
Д. несучимъ (нимъ)	несучимъ (-нимъ)	несучимъ (-нимъ)
В. несучѣѣ	несучая	несучѣѣ
Т. несучиі (-ими)	несучиі (-ими)	несучимъ (-нимъ)
М. несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)

Парны лік

Н.-В. несучая	несучиі	несучиі
Р.-М. несучую	несучую	несучую
Д.-Т. несучима (-има)	несучима (-има)	несучима (-има)

Прошлы час незалежнага стану

Адзіночны лік

Н. несѣи	несѣе	несѣія
Р. несѣего	несѣего	несѣѣѣ
Д. несѣему	несѣему	несѣен
В. несѣиі (-его)	несѣе	несѣую
Т. несѣимъ (-нимъ)	несѣимъ (-нимъ)	несѣею
М. несѣемъ	несѣемъ	несѣен

Множны лік

Н. несѣиі	несѣія	несѣѣѣ
Р. несѣихъ (-нихъ)	несѣихъ (-нихъ)	несѣихъ (-нихъ)
Д. несѣимъ (-нимъ)	несѣимъ	несѣимъ
В. несѣѣѣ	несѣѣѣ	несѣѣѣ
Т. несѣиі (-ими)	несѣиі (-ими)	несѣиі (-ими)
М. несѣихъ (-нихъ)	несѣихъ (-нихъ)	несѣихъ (-нихъ)

Парны лік

Н.-В. несѣія	несѣиі	несѣиі
Р.-М. несѣую	несѣую	несѣую
Д.-Т. несѣима (-има)	несѣима (-има)	несѣима (-има)

Поўныя дзеепрыметнікі незалежнага стану ўжываліся ў
агульнаўсходнеславянскай мове, сустракаюцца ў старажытных
беларускіх тэкстах: *ему належачае панство, идучого* (Хр. літ.),
неговорячего со мною (Ж. Алякс.). Аднак ужыванне іх станаві-
лася ўсё больш абмежаваным. У сучаснай літаратурнай мове
яны сустракаюцца зусім рэдка¹⁰²; так, напрыклад, у кнізе Янкі
Брыля «Вітраж» (Мінск, 1972) ужыты толькі адзін дзеепрымет-
нік незалежнага стану з суфіксам *-ѣи-*. У «Браме неўміручасці»
Кандрата Крапівы, у праявічных творах Петруся Броўкі («По-
лымя», 1972, № 12; 1973, № 1), у артыкуле Міколы Лобана
(«Полымя», 1973, № 12) — ні аднаго дзеепрыметніка незалеж-
нага стану з суфіксамі *-ѣи-*, *-и-*, *-уч-*, *-ач-*.

Словы тыпу *гарачы, калючы, пякучы* — былыя поўныя
дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу, яны сталі
прыметнікамі.

Асобную заўвагу трэба зрабіць адносна дзеепрыметнікаў
тыпу *неслѣ, везлѣ, робилѣ*. Яны былі нескланяльнымі дзеепры-
метнікамі і разам з дапаможным дзеясловам *быти* (*есмь, еси,*
есть і г. д.) утваралі перфект, плюсквамперфект, будучы скла-
даны II, умоўны лад. З гэтымі дзеепрыметнікамі ў гістарычнай
сувязі знаходзяцца дзеепрыметнікі прошлага часу на *л*: *пама-*
ладзелы, удзірванелы, пасівелы, узмужнелы. Такія словы ў су-
часнай беларускай мове маюць значэнне дзеепрыметнікаў неза-
лежнага стану прошлага часу. Гэта адзіная форма са значэннем
дзеепрыметніка незалежнага стану, якая часта ўжываецца ў
мове мастацкай літаратуры. Так, напрыклад, у творах Якуба
Коласа: *парыжэлыя* (на сонцы стагі), *амярцвелы* (лес) і інш.;
у рамане Івана Мележа «Людзі на балоце»: *паружавелы, па-*
жойкы, згалелы, пабурэлы, згаладалы, навесялелы і мноства
іншых, у апавяданнях Анатоля Кудраўца: *навіслыя, пабурэлыя,*
прыпухлыя, расчырванелыя і інш.

Словы тыпу *вялы, смелы, прышлы* — сучасныя прыметнікі
дзеепрыметнікавага паходжання.

¹⁰² Граматыка беларускай мовы: Марфалогія / Пад рэд. К. К. Атраховіча
(К. Крапівы), М. Г. Булахава. — Мінск, 1962, с. 377.

§ 194. Дзеепрыметнікі залежнага стану

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараліся ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфікса *-м-*: *несомъ, знаемъ; несомый, знаемый*; дзеепрыметнікі прошлага часу — з дапамогай суфіксаў *-н-* і *-т-*: *взятъ, писанъ, взятый, писанный*.

Кароткія дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга і прошлага часоў скланяліся так, як і кароткія прыметнікі (гл. § 137): *Н. вѣдомъ, знаемъ* — як і *новъ, молодъ* (посьлѣ, городѣ), *вѣдома, знаема* — як і *нова, молода* (сторона, трава), *вѣдомо, знаемо* — як і *ново, молодо* (окно, село); *Р. вѣдома, знаема* — як і *нова, молода* (посьла, города), *вѣдомы, знаемы* — як і *новы, молоды* (стороны, травы), *вѣдома, знаема* — як і *нова, молода* (окна, села); *Д. вѣдому, знаему* — як і *нову, молоду* (посьлу, городу), *вѣдомѣ, знаемѣ* — як і *новѣ, молодѣ* (сторонѣ, травѣ), *вѣдому, знаему* — як і *нову, молоду* (окну, селу) і г. д.; *Н. вѣзятъ, несенъ* — як і *новъ, молодъ; вѣзята, несена* — як і *нова, молода; вѣзято, несено* — як і *ново, молодо; Р. вѣзята, несена* — як і *нова, молода; вѣзяты, несены* — як і *новы, молоды; вѣзята, несена* — як і *нова, молода; Д. вѣзяту, несену* — як і *нову, молоду; вѣзятѣ, несенѣ* — як і *новѣ, молодѣ; вѣзяту, несену* — як і *нову, молоду* і г. д.

Поўныя дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга і прошлага часоў скланяліся так, як і поўныя прыметнікі (гл. § 140). У склонавых формах поўных дзеепрыметнікаў адбыліся тыя самыя змены, што і ў поўных прыметніках.

§ 195. Лёс дзеепрыметнікавых форм, ужыванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

З усіх дзеепрыметнікавых форм у беларускай літаратурнай мове найчасцей ужываюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу тыпу *высушаны, накормлены, абсаджаны, узгагароджаны, створаны, выкарыстаны, вымыты, вышыты, разгорнуты*; прычым, як і ў старажытнай агульнаўсходнеславянскай, у беларускай гэтыя дзеепрыметнікавыя формы (*агледжаны, абтынкаваны, забаранаваны, прывучаны*) ужываюцца не з *-нн-*, а з *-н-*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ў сучаснай беларускай мове сталі малаўжывальныя¹⁰³. Словы тыпу *вядомы* ('той, каго ведаюць'), *знаёмы* — гэта ўжо звычайныя прыметнікі.

Адносна часта ўжываюцца ў беларускай літаратурнай мове дзеепрыметнікі незалежнага стану тыпу *памаладзелы, загарэ-*

¹⁰³ Граматыка беларускай мовы: Сінтаксіс / Пад рэд. К. К. Атраховіча (К. К. Крапівы), М. Г. Булахава, П. П. Шубы. — Мінск, 1966, с. 101.

лы, пасвяжэлы, насталелы, амярцвелы, ап'янелы; яны, як сведчаць старажытныя беларускія тэксты, не новыя ў нашай літаратурнай мове.

Што ж да дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу, залежнага стану цяперашняга часу, — такіх, як «выходзячы» (чалавек), «крадучыся» (воўк), «крадучаяся» (рысь), «трымаўшаеся» (за руку дзіця), «прачынаючыся» (хлопчык), «прачынаўшыся» (перад усходам сонца лес), «угнойваемая» (зямяля), «ламаемая» (галінкі), то яны ўжо не раз, даўно і нядаўна, атрымалі кваліфікацыю «неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікавых форм»¹⁰⁴.

§ 196. Кароткае падагульненне

Як не раз падкрэсліў і грунтоўна паказаў у сваіх капітальных працах заснавальнік беларускай лінгвістыкі акадэмік Я. Карскі, беларуская мова — адна са славянскіх моў, асабліваці фанетыкі, граматыкі якой выступаюць у сваёй сістэме, уласцівай толькі беларускай мове¹⁰⁵.

Беларуская мова (яе фанетычная сістэма, яе марфалогія), як і руская, украінская, развілася з агульнаўсходнеславянскай мовы-асновы.

Сярод іншых славянскіх моў беларуская мова вылучаецца не проста наяўнасцю пэўных асаблівасцей, а сваёй фанетычнай сістэмай, сваім граматычным ладам.

Нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы жыцця беларускай на-роднасці, беларускай нацыі ў мінулым, мова беларусаў развітая, багатая, як багатыя іх культурныя здабыткі.

¹⁰⁴ Гл., напрыклад: *Крапіва К. 36*, твораў: У 5-ці т. — Мінск, 1976, т. 5, с. 164.

¹⁰⁵ *Карский Е. Ф.* Белорусы: Введение в изучение языка и народной словесности белорусского племени. — Вильно, 1904, т. 1, с. 105, 114. Звернем увагу на ацэнку толькі што названай кнігі (гл. артыкул В. І. Баркоўскага «Исследования Е. Ф. Карского по белорусскому языку» ў кн.: *Карский Е. Ф.* Язык белорусского народа. — М., 1955, вып. 1, с. 492): «Гэту незвычайную, выключную ў гісторыі славянскіх моў працу славетнага лінгвіста І. В. Ягіч назваў у пісьме Я. Ф. Карскаму цудоўнаю, выдатнаю». Кніга, падкрэслім, адыграла ў свой час вялікую ролю ў развіцці беларусістыкі.

ДАДАТКІ

ДАДАТАК 1

**ПРЫКЛАДНЫЯ ГІСТАРЫЧНА-ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ
КАМЕНТАРЫІ ДА СТАРАЖЫТНАГА ТЭКСТУ
«НАДПІС НА КРЫЖЫ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ»**

Гісторыя пісьменства і культуры ўсходніх славян ведае выдатны помнік пад умоўнаю назваю «Надпіс на крыжы Ефрасінні (Афрасінні) Полацкай». Зрабіў гэты крыж (з золата і срэбра), упрыгожыў каштоўнымі каменямі і жэмчугам, выпісаў на крыжы тэкст мастак-ювелір Лазар Богша для князеўны Ефрасінні, дачкі полацкага князя Георгія. Як відаць з тэксту, Ефрасіння даравала крыж полацкаму манастыру Спаса. Стагоддзі беларусы захоўвалі, зберагалі невымернай каштоўнасці помнік. У пачатку Айчынай вайны яго выкралі і вывезлі фашысты.

Въ лѣ^т. с. и. х^нж^н. покладаетъ ѿфросинь^н чьстныи крст^н. въ монастыри своемъ въ цркви стго Спаса. чьстною дръво. бесцѣнно^н ѿст^н. а кованы^н его. злото и серебро. и камѣны^н. и жьнчюгъ. въ. р. гривнъ. а да. м... гривнъ. да нѣ изнесѣтъсѣ^н ѿ монастырѣ^н никогда же ѿко^н ни продати. ни ѿдати. аще се кто прѣслоушакъ. изнесѣтъ и ѿ монастырѣ^н. да не боуди кмоу помощникъ. чьстныи крст^н ни въ сѣ въкъ ни въ боудущи^н. и да боудеть проклатъ стою животворѣ^нщею троицею. и стыми ѿтци. .т. и .иі. семню съборъ стыхъ отць и боуди кмоу часть сѣ Іюдою. иже прѣда Хса. кто же дръзнетъ сътворити се... властелинъ. или кнѣзь. или пискоупъ. или игоумѣнъ^н. или инъ которыи любо члвкъ а боуди кмоу клѣтва си. ѿфросинь^н же раба хва сътѣ^нжавъши крстъ сии. приметъ вѣчнѣю жизнь сѣ всѣми стыми. ги помози рабоу своѣмъ Лазорю нареченому Богъши съдѣлавшему крстъ сии цркви стаго Спаса и ѿфросинь^н.

въ лѣ^т — спалучэнне прыназоўніка *въ* з назоўнікам *лѣто*;
надрадкавае *т* чытаецца як *то*. Старажытнаму *въ* лѣ^т адпавядае

сучаснає спалученнє прыназоўніка *у* і назоўніка *год* у месным склоне: *вѣ лѣто — у годзе*; *лѣто* — назоўнік ніякага роду было-га скланення з асноваю на *о* *ў* вінавальным склоне адзіночнага ліку.

$\neq \cdot \overset{N}{S} \cdot$ и $\cdot \overset{N}{X} \overset{Z}{\underset{N}{\text{З}}} \overset{N}{\text{Н}}$ — лік, абазначаны літарамі. Паказчыкамі, што літары ўжыты з лікавым значэннем, з'яўляюцца пастаўленыя абাপал літар кропкі $\cdot \overset{N}{S} \cdot$, цітлы і знак \neq — тысячы. Чытаем: $\cdot \overset{N}{S} \cdot$ — 6, а $\neq \cdot \overset{N}{S} \cdot$ — 6000, $\cdot \overset{N}{X} \cdot$ — 600, $\cdot \overset{Z}{\underset{N}{\text{З}}} \overset{N}{\text{Н}}$ — 60, $\cdot \overset{N}{\underset{N}{\text{Н}}} \cdot$ — 9. Значыць, вѣ лѣ^т $\neq \cdot \overset{N}{S} \cdot$ и $\cdot \overset{N}{X} \overset{Z}{\underset{N}{\text{З}}} \overset{N}{\text{Н}}$ — вѣ лѣто 6669 (у 6669 годзе). Прыгадаем: сучаснае лічэнне гадоў бярэцца ад пачатку хрысціянскай эры; ва ўсходніх славян у старажытнасці карысталіся візантыйскім лічэннем гадоў, заснаваным на біблейскай легендзе: ад «стварэння» свету да нараджэння Хрыста (да хрысціянскай эры), паводле гэтай легенды, прайшло 5508 гадоў; каб перавесці на сістэму злічэння гадоў, якою мы сёння карыстаемся, трэба ад 6669 адняць 5508, — надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай быў зроблены, такім чынам, у 1161 годзе, у агульнаўсходнеславянскую эпоху.

и — злучнік, які спалучае *шэсць тысяч* і *шэсцьсот*.

покладаєть — дзеяслоў у 3-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу; тэма *е* (поклада-е-), канчатак *-ть* (параўн.: у сучасных паўночна-ўсходніх гаворках і сэння *няс-е-ць, ідз-е-ць, кладз-е-ць*).

ѡфросиньѧ — назоўнік (уласнае імя) жаночага роду былога скланення асновы на *ja*. Літара **ѧ** абазначае *ja(я)*. Пасля страты рэдукаванага *ь* спалучэнне *н'j* змянілася на *н*. У слове **ѡфросиньѧ** (як і ў словах *Њзеро* → *озеро* → *возера*, *Њсень* → *осен'* → *восен'*) пачатковы галосны *о*, абазначаны літараю **ѡ**, — на месцы спалучэння *jə(je)*¹: *Ефросиньѧ* → *Офросиньѧ*; з даўніх часоў у жывой беларускай мове гэта імя мае такія беларускія варыянты: *Апра-сіння*, *Прасіння*, *Прасія*, *Прося* і інш.; напісанне *Ефрасіння* афіцыйнае, канцылярскае.

² **чьстьныи** — поўны прыметнік, дапасаваны да назоўніка *крстѣ*, у вінавальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. Параўн. з сучасным *пачэсны*, дзе *си* на месцы былога *стын* (редукаваны страціўся, *стын* → *си*); зычны *с* з былога *т* (**чѣтъѣ*) — дзіміліяцыйная змена. Слова *чьстьныи* ў гэтым кантэксте абазначае ‘свяхшчэнны’ (крыж).

к^срѣ — назоўнік мужчынскага роду скланення слоў з асноваю на *о*, форма вінавальнага склону адзіночнага ліку. Знак цітла паказвае на пропуск галоснага *в*.

въ манастири — спалучэнне прыназоўніка *вѣ* з назоўнікам

¹ Параўн. (таксама запазычаныя ў грэкаў): *Еўстафіос* (устойлівы, сталы, надзейны) → *Остан* → *Астан*, *Елена* (выбранніца, светлая) → *Олена* → *Алена* (*Галена*).

монастырь у месным склоне адзіночнага ліку; скланялася слова па тыпу назоўнікаў з асноваю на *jō*. Літара *a* ў запазычаным слове *монастырь* ужыта на месцы *o* (гэта часта назіраецца ў старажытных усходнеславянскіх тэкстах) у сувязі з тым, што *o* ў грэкаў і славян вымаўлялася неаднолькава.

своемь — прыналежны займеннік мяккай разнавіднасці скланення, дапасаваны да назоўніка (*вѣ*) *манаствыри* — у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. Яшчэ ў старажытнай беларускай мове на месцы канчатка *-емь* замацаваўся канчатак творнага *ім* (← *имь*).

въ цркви — спалучэнне прыназоўніка *вѣ* з назоўнікам жаночага роду былога скланення на *и* (*у* доўгае). Гэта скланенне яшчэ ў агульнаславянскай мове-аснове змянялася і паступова аб'ядноўвалася з разнавіднасцю назоўнікаў з асноваю на зычны — на *ѣв*; у старажытнай беларускай мове гэта слова (як і *морква*) паступова збліжалася з сучасным першым скланеннем: *царквы*, *морквы* — як *травы*, *галавы*; *царкве*, *моркве* — як *траве*, *галаве*; *царкву*, *моркву* — як *траву*, *галаву* і г. д.

стго (святого) — поўны прыметнік, дапасаваны да назоўніка *Спаса* ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. Параўнанне з польскім *święto* паказвае, што *'a* ў слове *свята* з былога *e* (*eⁿ*).

Спаса — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на *o* ў родным склоне адзіночнага ліку. *Съпасѣ* ад таго кораня, што і *сѣпасати* (ратаваць), *сѣпаситель* (выратавальнік); *Съпасѣ* — Хрыстос (у біблейскай легендзе); *цркви стго Спаса* — царква імя Спаса (Хрыста).

чьствоноѣ дрѣво — спалучэнне слоў са значэннем 'жыватворнае', 'жыватворчае'²; **чьствоноѣ** — якасны поўны прыметнік, дапасаваны да назоўнага *дрѣво* ў назоўным склоне ніякага роду адзіночнага ліку. Поўная форма *чьствоноѣ* ўтварылася ў выніку зліцця кароткай формы *чьствно* з займеннікам **ѣ**, які стаў часткаю канчатка *-оѣ*; *дрѣво* — назоўнік ніякага роду былога скланення асновы на *o*. Напісанне засведчыла фанетычную асаблівасць слова, якая дайшла ў беларускай мове да нашага часу (*дрѣво* → *дрѣва*).

бесцѣьно — кароткі прыметнік, дапасаваны да назоўніка *дрѣво* ў назоўным склоне адзіночнага ліку ніякага роду; *бесцѣьно ѣсть* — састаўны іменны выказнік. Напісанне *бесцѣьно* адлюстравала прыпадабненне звонкага з да глухого *ц* і супадзенне з са сваім парным глухім *с*; зычны *ц* адпавядае індаеўрапейскаму *к*; галосны *ѣ* з дыфтонга *аі* (параўн. літ. *kaina*).

ѣсть — нетэматычны дапаможны дзеяслоў (інфінітыў *быти*) у 3-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу, корань *ѣс-*, канчатак *-тъ*.

² Срезневский Н. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Спб., т. 1, 1893.

кованьѣ — тут 'матэрыял, тое, з чаго зроблены (выкаваны) крыж (злото, серебро, жынчюгъ)'. **Кованьѣ** — назоўнік ніякага роду былога скланення на *jō* (як *житыѣ*, *поле*) у назоўным склоне адзіночнага ліку. Рэдукаваны *ѣ* у слабай пазіцыі, пасля страты яго ўзнікла спалучэнне *н'ј*, якое змянілася (паміж галосных) на *н* падоўжаны.

его — указальны займеннік *и* (*jѣ*) у родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду; аснова *ј-*.

злото и серебро и камѣньѣ и жынчюгъ — аднародныя члены, звязаныя паўторным злучнікам *и*. **Злото** (*золата*) — назоўнік ніякага роду былога скланення з асноваю на *o* ў назоўным склоне адзіночнага ліку; спалучэнне *ло* ў слове *злото* — або апіска, або дыялектная з'ява ва ўсходнеславянскай мове. **Серебро** — назоўнік ніякага роду былога скланення з асноваю на *o*. **Камѣньѣ** — тут 'упрыгожанне, дарагія самацветы'; **камѣньѣ** — зборны назоўнік ніякага роду скланення з асноваю на *jō* ў назоўным склоне адзіночнага ліку.

Адлюстравалася падаўжэнне *э(е)* (са стратаю *ѣ*), што абазначаны літараю *ѣ* (так званы «новы» *ѣ*). **Жынчюгъ** — назоўнік мужчынскага роду скланення з асноваю на *o* ў назоўным склоне адзіночнага ліку.

ⁿ
р = 100.

гривнѣ — назоўнік (*грьвня*) скланення з асноваю на *а* ў родным склоне множнага ліку.

ⁿ
м = 40.

а да — далучальны злучнік *і*; ⁿ**р** (100) а да ⁿ**м** (40) = 140.

да нѣ изнесѣтьсѣ — 3-я асоба адзіночнага ліку загаднага ладу ў спалучэнні з **сѣ**. Параўн: *Да здравствует солнце, да скроется тьма!* (А. Пушкін) У беларускай мове загадны з *да* не ўжываецца. **да** — часціца.

(нѣ) изнесетсѣ — трэцяя асоба адзіночнага ліку дзеяслова будучага простага часу.

сѣ — энклітычная форма займенніка *сябе* ў вінавальным склоне. Літару **ѣ** трэба чытаць як *'а(я)*, а не як насава галосны: яшчэ ў IX—X ст. нашай эры ва ўсходніх славян насава галосныя **ѣ**, **ѣ** перажылі дэназалізацыю; **ѣ** → *у*, **ѣ** → *а(я)*.

из манаствырь — спалучэнне прыназоўніка *из* з назоўнікам *монаствырь*. Прыназоўнікі *из(ѣ)* і *с(ѣ)* у старажытнай беларускай мове «аб'ядналіся» ў адным з (яго фанетычныя варыянты з *і са*: з *намі*, *са мною*). **Монаствырь** — назоўнік ніякага роду былога скланення з асноваю на *jō* ў родным склоне адзіночнага ліку.

никогда — прыслоўе часу. Каранёвы элемент у гэтым прыслоўі той самы, што і ў прыслоўях *калі*, *куды*, *адкуль*, што і ў займеннікавых формах *каго*, *каму* і інш. (*хто* ← *къто*).

же, ни — часціцы.

Іако — тут 'так што'.

продати — неазначальная форма дзеяслова з суфіксам -ти, у далёкай старажытнасці — падзельным: і — былы канчатак давальнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў скланення на і.

Ўдати — неазначальная форма дзеяслова. Спалучэнне літар ѡ (амега) і т(ѡ) — так званая лігатура; ѡѡ — отъ. Страціўся рэдукаваны ѡ. На беларускай моўнай глебе развілося прыпадабненне глухого т да наступнага д і супадзенне першага са звонкім д, узнік двайны (падвойны) зычны д (дд), ненаціскны о → а, т' перажыў далейшае змякчэнне і супаў з ц', страціўся канцавы и: отъдати → аддац'.

аще — злучнік калі.

се — указальны займеннік у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку ніякага роду. Як асобнае слова займеннік се (сь — форма мужчынскага роду, ся — жаночага) даўно перастаў ужывацца, уваходзіць у такія словы, як сёлета (з сего лѣта), летась (з лѣто се), сёння (з сего днь(я)).

кто — адносны займеннік у форме назоўнага склону; каранёвы элемент к-; адлюстравалася страта рэдукаванага: кѣто → кто. Яшчэ ў старажытнай беларускай мове ў спалучэнні кт адбылося распадабненне (дысіміляцыя), у выніку зычны к замяніўся гукам х: кѣто → кто → хто.

прѣслоушаѣть — дзеяслоў у форме 3-й асобы адзіночнага ліку будучага простага (цяперашняга-будучага) часу; аснова канчаецца на і, тэматычны галосны э (е), канчатак -тъ. У паўночнаўсходніх беларускіх гаворках гэты фанетычна зменены (-тъ → ц') канчатак ужываецца і сёння (прычым ненаціскны тэматычны е вымаўляецца як і: малю-э-ц' → малю-і-ц', бега-э-ц' → бега-і-ц'). Прѣслоушаѣть тут 'не паслухае'.

изнесѣть — дзеяслоў у той самай форме, што і папярэдні (прѣслоушаѣть). Напісанне літары ѣ сведчыць, што канцавы ь ужо страціўся, а е ў новым закрытым складзе падоўжыўся, ён абазначаны літараю ѣ (так званы «новы» ѣ).

и — займеннік мяккай разнавіднасці (з асноваю і-) у вінавальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. У вінавальным склоне займеннік и меў такія формы: и, нь, Іго; з трох захавалася толькі апошня, фанетычна змененая: Іго → і-аго (арфаграфічна яго).

Ѣ манастирѣ — спалучэнне прыназоўніка Ѣ (отъ) і назоўніка ў родным склоне манастирь.

да не боуди — 3-я асоба загаднага ладу дзеяслова (гл. да нѣ изнесѣтъсѣ); сама па сабе боуди — форма 3-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу: у агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовах у адзіночным ліку ўжывалася адна і тая форма для 2-й і 3-й асоб: неси, коси. Параўн.: у сучаснай беларускай мове з яе старажытных часоў 3-я асоба адзіночнага (множнага)

ліку загаднага ладу выражаецца формаю абвеснага ладу і часціцай няхай (хай): няхай (хай) нясе, няхай (хай) прынясе; таксама ў множным ліку: няхай (хай) нясуць, няхай (хай) прынясуць. У форме боуди страціўся канцавы ненаціскны и: боуди → будз' (буц').

Ўмоу — займеннік и (з асноваю і) у форме давальнага склону адзіночнага ліку. Фанетычна змененая (яканне) форма ўжываецца і сёння: Ўму → яму (арфаграфічна яму).

помощьникъ — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на о ў назоўным склоне мужчынскага роду. У слове ёсць стараславянская прыкмета ц(ш'т'); параўн.: помощникъ, польск. ротоспik, бел. памочнік.

ни въ сѣ въкъ ни въ боудоуши: сѣ — указальны займеннік (з асноваю с'), дапасаваны да назоўніка въкъ у вінавальным склоне адзіночнага ліку; у сучаснай мове яму адпавядае займеннік гэты; въкъ — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на о ў вінавальным склоне адзіночнага ліку; як і ў слове лѣто, вымаўляўся галосны ѣ (яшчэ не супаў з э); боудоуши — прыметнік дзеепрыметнікавага паходжання, дапасаваны да назоўніка въкъ у вінавальным склоне адзіночнага ліку; у слове боудоуши ёсць стараславянская прыкмета ц; параўн. з усходнеславянскімі будучы, гарачы, някучы (таксама прыметнікі дзеепрыметнікавага паходжання, дзе старадаўняму *tj адпавядае ч).

ѡфросинѣ — гл. ѡфросинѣ; тая самая форма, адрозненне толькі ў абазначэнні канцавага спалучэння ја: у першым выпадку гэта спалучэнне абазначаецца літараю ѡ, у другім — іа; зразумела, ѡ абазначаў не насаваы галосны: насаваы галосныя перажылі дэназалізацыю яшчэ ў IX—X ст.

раба — назоўнік жаночага роду з былою асноваю на а ў назоўным склоне адзіночнага ліку.

хва — кароткая форма прыналежнага прыметніка, дапасаванага да назоўніка раба.

сѣѡ жавѣши — кароткая форма дзеепрыметніка незалежнага стану прошлага часу ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду (ѡфросинѣ сѣѡ жавѣши). Сѣѡ жавѣши ад сѣѡ жати (са значэннем 'даць сродкі на штосьці').

сии — поўная форма ўказальнага займенніка мяккай разнавіднасці, утвораная зліццём займеннікаў сѣ і и (іѣ) (сѣіѣ), рэдукаваны ь перад і змяніўся на и_р, які падоўжыўся, супаў з і; займеннік сии дапасаваны да слова крѣстъ — назоўніка ў вінавальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду.

приметь — дзеяслоў 3-й асобы адзіночнага ліку будучага простага (цяперашняга-будучага) часу, тэматычны галосны е канчатак -тъ (у сучасных паўночнаўсходніх беларускіх гаворках прымец'); адбылося зліццё (сцяжэнне) ии → и (сучасныя прыме

прымы, прымакі), зацвярдзенне *р*, пасля якога з'явіўся варыянт фанемы *и* → *ы* (прыме).

вѣчнѣю (жизнь) — поўны адносны прыметнік, дапасаваны да назоўніка ў вінавальным склоне адзіночнага ліку жаночага роду; канчатак *-ю* з *у* (канчатак кароткай формы) і *ю* (форма вінавальнага склону адзіночнага ліку былога ўказальнага займенніка **ѣ**). Адлюстравалася страта *ь* пасля *и* (суфікс *-ѣн-* → *-н-*).

жизнь — назоўнік жаночага роду былога скланення асновы на *і*. Зычны *ж* з *г* (палаталізацыйная змена *г* перад наступным галосным пярэдняга рада *и*): параўн.: *загаіць, загаіцца* і *жыць, зажывае*.

сь всѣми стыми — прыназоўнікавае словазлучэнне ў форме творнага склону множнага ліку; **стыми** — субстантаваны прыметнік у форме творнага склону множнага ліку; **всѣми** — дапасаваны да слова **стыми** займеннік так званай змешанай разнавіднасці; пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці (*ими, моими, нашими* → *нашими*) і прыметнікаў (*добрыми*) канчатак *-ѣми* замяняўся *-імі* (*всѣми* → *усімі*). Адлюстравалася страта рэдукаванага *ь*: *всѣми* з *всѣми*.

ги (господи) — назоўнік мужчынскага роду былога скланення з асноваю на *і* ў клічным склоне.

помози — дзеяслоў у 2-й асобе адзіночнага ліку загаднага ладу: зычны *г* перад галосным *и*, як і ў формах (на) *нозѣ, помозѣте, лузи* (лугі), па другой палаталізацыі змяніўся на *з*, вынікі гэтай змены ў загадным ладзе не захаваліся; яшчэ ў старажытнай беларускай мове на месцы *з* з'явіўся шыпячы *ж* у выніку выраўноўвання асновы (параўн. асабовыя формы абвеснага ладу і іх асновы: *поможаш, поможа, поможам, поможашце*).

рабоу — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на *о* ў давальным склоне адзіночнага ліку.

своѣмѣ — прыналежны займеннік у давальным склоне адзіночнага ліку, дапасаваны да назоўніка *рабоу*; яшчэ ў старажытнай беларускай мове адбылося своеасаблівае скарачэнне канчатка *-ему* → *-му* (*своѣ-ему* → *сваѣ-му*).

Лазорю — назоўнік (уласнае імя) былога скланення асноў на *іо* ў давальным склоне адзіночнага ліку.

нареченому — поўны дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу, дапасаваны да назоўніка ў давальным склоне адзіночнага ліку.

Богъши — уласнае імя, назоўнік былога скланення асноў на *а* (*ја*) у давальным склоне адзіночнага ліку.

сѣдѣлавъшему — поўны дзеепрыметнік незалежнага стану прошлага часу, дапасаваны да назоўніка ў давальным склоне адзіночнага ліку.

ДАДАТАК 2

ПРЫКЛАДНЫЯ КАМЕНТАРЫІ ДА УРЫЎКАУ, СКАЗАУ, СЛОВАЗЛУЧЭННЯУ, АСОБНЫХ СЛОУ СА СТАРАЖЫТНЫХ ТЭКСТАУ

1. Что сѧ дѣѣтъ по вѣрьменьѣ то ѿидето по вѣрьменьѣ.
(Гр. 1229. Хр., с. 34, р. 1—2)

Грамата пачынаецца са зразумелага і сэнна афарыстычнага выслоўя. Паводле будовы яно — складаназалежны сказ.

Не толькі год (1229) на грамаце, а і напісанні паказваюць, што рэдукаваныя (*ѣ, ѥ*) ужо змяніліся (праясніліся ў галосныя поўнага ўтварэння або страціліся), што *ѣ* супадаў з *ѥ* (*е*).

У грамаце (гэта відаць і з выпісанага выслоўя) пішуцца літары *ѣ* ці *ѥ* на месцы *ѥ* і наадварот — *ѥ* на месцы *ѣ* ці *ѥ*. У слове *что* ўжо не было *ѥ*, што і паказвае тэкст: *что*. У дзеяслоўнай форме *дѣѣтъ* (3-я асоба адзіночнага ліку цяперашняга часу) *ѣ* ў першым складзе на месцы *ѣ*; на канцы слова *ѣ* на месцы (былога слабага) *ѥ*. У слове *веремѣ* (параўн. са ст.-сл. *врѣмѧ*) поўнагалоснае *ере* (як і *берегѣ, передѣ* і інш.); у паўтораным слове *веременьѣ* пасля *р* — то *ѣ*, то *ѥ*; пасля *м* — *ѥ* на месцы спрадвечнага *ѣ*.

У выслоўі ёсць словазлучэнне *сѧ дѣѣтъ* (*сѧ* трэба чытаць, як *ся*: насавыя галосныя перажылі дэналізацыю яшчэ ў канцы дапісмовай пары), у якім на першым месцы энклітычная форма зваротнага займенніка *сябѣ*, на другім дзеяслоў. З часам → *дзеецца* (*Чым то дзеецца на свеце, што не роўна дзеле бог?* Ф. Багушэвіч).

2. того лѣ коли алѣбрахтъ вѣдка ризкии оумьрѣ ѡздоумалѣ кнѧзѣ смольнескыи мѣстиславѣ двѣѣ сѣѣ прислалѣ въ рѣгоу своѣго лѣучышего поѣѣ ѡрьмѣѧ ... оумьѣѣ моужѣ пантельѣѧ.
(Гр. 1229. Хр., с. 34, р. 4—6)

Змест урыўка зразумелы.

Тэкст адлюстроўвае фанетычныя і граматычныя змены, што адбыліся ў пісьмовую эпоху. Некаторыя з вынікаў змен — характарыстычныя асаблівасці беларускай мовы. Так, напрыклад, *ѡздоумалѣ* — з былога *вѣздоумалѣ*, дзе на месцы *вѣ* — *у* (*ѣ*).

Напісанне *ризкии* (з былога *рижскѣѣ*) адлюстравала некалькі змен, у ліку іх страта ў суфіксе *-ѣск-* рэдукаванага, пры-

падабненне шыпячага да наступнага свісцячага, зліццё іх у адным, свісцячым (з); *рижскыѣ* → *рыскі* (арфаграфічна — *рыжскі*).

Ва ўрыўку — змененая былая складаная форма перфекта: *оуздумалъ* ← *єсть въздумалъ*.

Тэкст адлюстроўвае жывую тады скланяльную форму кароткага прыметніка: *оумна* (моужа) — вінавальны склон адзіночнага ліку; параўн.: сучасная поўная форма *разумнага* (пасла), *выдатнага* (дзеяча).

3. Зде почина^лцьс^а правда ∴ Аже боудѣть свободѣньны члвк^н оубить ∴ а^н гривенъ серебра за гольвоу Аже боудѣте хольпѣ оубить ∴ а^н гривна серъбра заплатити ∴ (Гр. 1229. Хр., с. 35, р. 27—30)

У былым *сьде* адбыліся (і адлюстраваліся на пісьме) фанетычныя змены: страціўся *ь*, глухі *с* прыпадобніўся да наступнага звонкага і супаў са сваім парным з: *сьде(сь)* → *зде(сь)*.

У дзеяслове почина^лцьс^а, як і ў сучаснай мове, — прыстаўка *па-* (← *по-*).

У словах *будеть* і *свободѣньны* напісана літара ѣ, у першым выпадку — на месцы *э(е)*, у другім — на месцы рэдукаванага *ь*.

У словах *голова*, *холопъ* (у поўнагалосным спалучэнні *оло*) пісец напісаў *ъ* на месцы *о* (як і *ь* на месцы *е* ў слове *березъ* — *берызъ*).

Інфінітыў *заплатити* яшчэ не страціў канцавога *и*.

4. тие лю^д што ныне живи суть. (Гр. Герд. Хр., с. 39, р. 2)

Напісанае *лю* чытаецца, як *людзі* (*люди*).

Адлюстраваліся на пісьме дзве фанетычныя змены ў займенніку *что* (з **кѣто*): страціўся рэдукаваны, спалучэнне *чѣ* → *шт* (распадабненне, або дысіміляцыя).

Граматычнае спалучэнне *живи суть* — састаўны выказнік: кароткі прыметнік у форме назоўнага склону множнага ліку мужчынскага роду *живи* (*живѣ* — *живи*, як і *стогъ* — *стога*, *столъ* — *стола*) і дзеяслоў у форме 3-й асобы множнага ліку — *суть*.

Тие — новая, поўная (можна сказаць, беларуская) форма ўказальнага займенніка ў назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку; параўн. кароткія формы *тѣ* — *ти* (м.р.), *та* — *ты* (ж.р.), *то* — *та* (н.р.) і поўныя *тии* (*тиє*), *тыѣ*, *тая*, што сустракаюцца ў беларускіх помніках. У беларускай мове запанавала поўная форма назоўнага склону множнага ліку жаночага роду: *тѣ-ыѣ* → *тѣ-ыє* → *тыя*.

Прыведзенаму ўрыўку ў сучаснай мове адпавядае: *тыя* (*людзі*), *што живуць сёння*; *сённяшнія людзі*; *сучасныя людзі*.

5. миръ есмы створи^л промежи^с местер^а и с ратьманы^н рижькы-

ми. и с полочаны и видьбл^ланы. (Гр. Герд. Хр., с. 40, р. 4—6)

Есмъ створи(ли) (у тэксце *есмы створи*) — форма перфекта (складанага проплага часу).

Промежи — усходнеславянскі прыназоўнік, сустракаецца і ў сучасных беларускіх гаворках, часам у мастацкіх творах; *промежи* — *між*, *паміж*, *паміж*; параўн. са стараславянскім *между*, запазычаным рускаю мовай.

(Сь — з) *ратманы* (рижскымі), *полочаны*, *видьбл^ланы* — назоўнікі з неўласцівым сёння *-ы* ў творным склоне множнага ліку. Такая форма выцеснілася іншаю: (з) *ратманы* — (з) *ратманамі* (як і *хатамі*). У слове *висьбляны* рэдукаваны *ь* страціўся, глухі *т*, прыпадабняючыся да звонкага *б*, супаў са сваім парным звонкім *д*; пісец і абазначыў гэты *д* на месцы *т*: *видьбл^ланы* (параўн. *Висьбьскъ*, *Висьбьска* і г.д.).

6. было шѣ ржтва гн^на до сего лѣта а^н лѣтъ и двесте лѣтъ и шмьдес^атъ лѣтъ и три лѣта а на четвертое лѣто псана ∴ а федорко писецъ кн^нажъ псалъ ∴ (Гр. 1284. Хр., с. 42)
а^н — (адна) тысяча.

Слова *рождество* ад таго кораня, што і *род* (*родны*, *природа*, *нарадзіцца*, *народжаны* і г.д.); зычны *ж* з былога **дж(*dj)*; *-ств(о)* — з *-ств(о)*.

Пры абазначэнні года — 1284 паўтараецца злучнік *і*: і дзвесце... і восемдзсят... і тры.

писецъ кн^нажъ (псьецъ кн^нязъ) — словазлучэнне; пры назоўніку *писецъ* паясняльны кароткі прыналежны прыметнік *кн^нязъ* з агульнаславянскай мовы, зычны *ж* — з былога спалучэння зычнага кораня з суфіксальным *й(j)*; у сучаснай мове былому *кн^нажъ* адпавядае *князь*. У слове *писецъ* адлюстраваліся змена *ь* → *э(е)* (параўн.: *писецъ* і *писца*) і мяккасць зычнага *ц'* (*цѣ*).

Слова *дѣвъстѣ* перажыло прыкметныя змены, з іх адлюстраваліся страта абодвух рэдукаваных і супадзенне *ѣ* → *э(е)*.

7. а коли товаръ на стану станеть шѣтупи^л прочъ а рукою не приймаи. (Гр. 1330. Хр., с. 47, р. 4—5)

Коли — калі.

Станеть — форма 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу; жывая і сёння ў гаворках Полаччыны, Віцебшчыны.

Слова *приймаи*, як і назоўнік *прымы* (*прымакі*, *прымацкі*), з коранем *-ім-*; галосныя *йі* прыстаўкі і кораня зліліся ў *і*, з зацвярдзеннем *р* галосны *і* → *ы*.

8. ув озернице, хто, тоє, або (Гр. 1377. Хр., с. 48, р. 6—8)

Пяць слоў граматы адлюстравалі:

змену *въ* → *у(ѣ)*;

узнікненне прыстаўнога *в* перад пачатковым *о*;
дысіміляцыйную змену *кт* (з *кѣт-о*) → *хт* (*хт-о*);

поўную форму займенніка *тоє* (з *то* + *јэ*),
злучнік або.

9. на конь вѣсѣдъ поехалъ оу витьбескъ. (Гр. 1300. Хр., с. 44, р. 51—52)

У сказе адлюстраваліся фанетычныя змены:

у прыназоўніку: *вѣ* → *оу(ѣ)*;

у слове *поехалъ*: *ѣ* → *э(е)*;

у слове Витьбескъ — моцны *ѣ* → *е*; на ўзор *Витебск-а*, *Витебск-у* адбылося выраўноўванне асновы ў назоўным-вінавальным склоне: *Витѣбск* → *Витебск* (→ *Вицебск*).

Змянілася старажытная складаная дзеяслоўная форма (3-я асоба адзіночнага ліку перфекта): *есть поѣхалъ* → *поехалъ* (→ *поехаў*).

Граматычна не выражана катэгорыя адушаўлёнасці: *вѣсѣдъ на конь* (у вінавальным склоне — як у назоўным).

10. то еси княжо неправду дѣалъ. и ныне княжо мы сѧ тебе молимъ. ... тыи товаръ. ѿдаи что еси възалъ (Гр. 1300. Хр., с. 44, р. 55—57)

Канцавы *э(е)* пасля спрадвечнага мяккага *ж* супаў з *о*: *кѣнаже* → *княжо*; далейшая змена → *княжа*.

Страціліся рэдукаваныя *ѣ*: *кѣнаже* → *княжо*, *възалъ* → *взалъ* і *ѣ*: *неправѣду* → *неправду* (параўн. з *праведнікі*), *что* → *что*. Абазначаны формы 2-й асобы адзіночнага ліку складанага прошлага часу перфекта: *еси дѣалъ*, *еси възалъ*.

Слову *молимся* адпавядае *сѧ молимъ* — дзеяслоўнае словазлучэнне: *сѧ* — дапаўненне, выражанае энклітычнаю формою вінавальнага склону займенніка *сябе*; *молимъ* — форма 1-й асобы множнага ліку тэматычнага дзеяслова *молити*.

11. поведываемъ про тую дѣтину. (Гр. 1300. Хр., с. 44, р. 45)

У слове *поведываемъ* пісец абазначыў супадзенне *ѣ* з *э(е)*.

Адлюстравалася беларуская поўная форма ўказальнага займенніка ў вінавальным склоне адзіночнага ліку *тую* (*ту* + *ју*).

Дзеяслоўнае словазлучэнне, як і ў сучаснай беларускай мове, — з прыназоўнікам *пра*: *поведываемъ про дѣтину* (як і *апа-вядаем пра падзеі*, *думаем пра шчасце*, *пішам пра нашу радасць*, *пра нашы поспехі*).

12. же бы ты оу своемъ слове стоѣалъ. ...мы быхомъ не поминали того конѧ. ...ныне мы сѧ тебе молимъ как то ѿдаи конь. (Гр. 1300. Хр., с. 46, р. 107—110)

Оу своемъ слове стоѣати(-лѣ) — фразеалагізм.

Прыназоўнік *оу(ѣ)* — з *вѣ*.

Быхомъ (не) *поминали* — форма ўмоўнага ладу; *быхомъ* — 1-я асоба множнага ліку дзеяслова *быти* ў аорысце.

Займеннік *ты*, як і ў сучаснай беларускай мове, у давальным-месным склоне меў форму *тоб-ѣ* (→ *таб-е*).

13. у твоеи волости сѧ то дѣало. (Гр. 1300. Хр., с. 46, с. 121)

Прыназоўнік *у* — з былога *вѣ*.

Слова *волость* (→ *воласць*) з поўнагалосным агульнаўсходнеславянскім спалучэннем; *воласць* ад таго караня, што і *валодаць* (*володѣти*); развілася (дзейнасць закону адкрытага склада) дысіміляцыя: *дѣ* (→ *ст* → *с'ц*); параўн. са стараславянствам *владесть* і *власть*.

сѧ дѣало — дзеяслоўнае словазлучэнне. *сѧ* — энклітычная форма зваротнага займенніка *сябе*.

То — старажытная форма займенніка назоўнага склону адзіночнага ліку ніякага роду; *тоє* — з былога *то* + *јэ*.

14. мы хочомъ бу жаловатисѧ. и темъ. кто правду любитъ. а кривду ненавидитъ. мы свое ѿбиды не положимъ. (Гр. 1300. Хр., с. 47, р. 143—145)

У словах *кривду*, *правду*, *кѣто* пісец не абазначыў рэдукаваных; на традыцыі яны абазначаюцца на канцы слоў: *хочомъ*, *темъ*, *любитъ*, *ненавидитъ*, *положимъ*.

Галосны *о* ў слове *хочомъ* — з былога *э(е)*.

15. за шию ѿковалъ и руки и ноги. и мучилъ его (Гр. 1300. Хр., с. 45, р. 80—81)

У слове *шию* адлюстравалася *и* (→ *ы*) на месцы *и*, перад *ј*. Задняязычныя *г*, *к* — цвёрдыя (*руки*, *ноги*).

Шыпячыя (*шию*, *мучилъ*) — мяккія.

На месцы былога *есть* ѿковал (3-я асоба адзіночнага ліку перфекта) простая дзеяслоўная форма, дапаможны дзеяслоў *есть* страціўся: *есть ѿковалъ* — *ѿковалъ*.

16. ѿждчалъ (до Городна на сеймикъ) (Акт. Гродз. Хр., с. 330)

У напісанні слова *ѿждчалъ* адлюстраваліся характэрныя асаблівасці беларускай фанетыкі:

глухія зычныя прыназоўнікаў і прыставак *от(ѣ)*, *с(ѣ)* не толькі перад звонкімі, якія маюць адпаведныя глухія (*б* — *п*, *г* — *х*, *з* — *с* і інш.), а і перад санорнымі (*в*, *ј*, *л*, *м*, *н*, *р*) супалі з *д* (*отъ* → *ад*) і *з* (*сѣ* → *э*); стала не толькі *аддаць*, *ад дарогі*, але і *адвезці*, *аднесці*, *адразу*, *ад Рагачова*, *адламаць*, *ад Лепеля*, *ад'ехаць* (*ад'ехаць*), *ад ярма* (*ярма*),

з'ехаць, *з ямы*; лігатураю *ѿ* абазначана спалучэнне галоснага *о* са звонкім *д*, што ўзнік на месцы *т* (*отъ* → *од* → *ад*);

каранёвы звонкі свісцячы з (*пераезды*, *ездакі*) прыпадобніўся да шыпячай афрыкаты *дж*, якая абазначана спалучэннем *дч*

(чытаецца, як *дж*), супаў са сваім парным звонкім шыпячым *ж*. Пісец, такім чынам, па-свойму абазначыў спалучэнне *ждж*. Напісанне (былое вымаўленне) адпавядае і сучаснаму літаратурнаму вымаўленню.

Што да паходжання афрыкаты *дж*, то яна на месцы далёкага дапісьмовага **дй*(*dj*), як і ў формах *хаджу*, *насаджу* (дрэўцаў, гародніны), *дагледжу*.

Прааналізаваць словы і словазлучэнні з таго самага тэксту: *не дбаючы нічога, сегомо дна, тыхъ позвовъ, повету городеньскаго, шкодятъ себе, власною волею, ледво живое, напастивъшы волю до работы, незносые кривды... шкоды... чинитъ*(ь).

ДАДАТАК 3

ПРЫКЛАДНЫЯ ЗАДАННІ І ПЫТАННІ ДА АНАЛІЗУ АСОБНЫХ СЛОУ СА СТАРАЖЫТНЫХ ТЭКСТАУ

1. тыми городаы и селы и всѣми людми· володети князю скирикгаилу (*Гр. 1387. Хр., с. 51, р. 57—58*)

Як чытаецца спалучэнне літар *кг* у літоўскім прозвішчы *Скирикгаилу*?

Назваць усходнеславянскую фанетычную асаблівасць у слове *володети*; параўнаць з *валодаць* (у беларускай мове) і *владеть* (стараславянiзм у рускай).

Вызначыць склон і лік назоўнікаў *городаы*, *селы*. Да якога старажытнага тыпу скланення назоўнікаў яны належалі? Рас-
тлумачыць, канчатак якога былога скланення назоўнікаў зама-
цаваўся ў творным склоне множнага ліку (*гарадамі* і г. д.).

Назваць некалькі сучасных слоў з такім канчаткам, як у прыкладзе: *людми*. Што за канчатак паводле паходжання?

Вызначыць аснову, склон і лік займенніка *тыми*. Расказаць пра паходжанне (узнікненне) канчатка *-ymi* (параўн. з былым *тѣми*).

Сучасная беларуская форма — *усімі*, у тэксце — *всѣми*. Расказаць пра ўзнікненне *усімі* з *всѣми*.

2. Вызначыць асаблівасці беларускай мовы, адлюстраваныя (XVI ст.) у сказе: у то^і скрыце были речы матки моее (*Літ. метр. Хр., с. 300*)

3. ^мполоч^мно блюсти риж^мнина оу полоцку какъ себе· а риж^мно блюсти ^мполоч^мнина оу ризѣ (*Даг. Пол. Хр., с. 54, р. 18—20*)

Растлумачыць паходжанне *с* у інфінітыве *блюсти*, *ж* — у назоўніку *риж* *Анина*, *з* — у назоўніку *ризѣ*.

Як чытаецца прыназоўнік *оу*? Назваць фанетычныя змены ў ім.

Вызначыць форму (склон, лік, былое скланенне) назоўнікаў *полоч^мномъ*, *рижаномъ*.

4. и печ^тати есмо свои привѣсили, к сеи грамотѣ, а писана бы^с грамо с^та, оу могилевѣ, по бжѣмь роженѣи · а · лѣ · и · у · и з · лѣ, а печ^татана оу ризѣ оу семую суботу мца ма^са дї · днѣ (Даг. Пол. Хр., с. 56, р. 49—52)

Прачытаць даты.

Растлумачыць паходжанне ж у слове *роженѣи*, параўнаць з сучасным беларускім *нараджэнне*, са стараславянскім (паводле паходжання) *рождение*.

Якая старадаўняя фанетычная змена адлюстравалася ў напісанні парадкавага лічэбніка *семую*? Параўнаць з балгарскімі *седем* (сем), *седмица* (тыдзень), з польскімі *siemioro* (сямёра), *siedem* (сем).

Лёс э(е) у словах *семую*, *Могилѣв(ѣ)*.

Звярнуць увагу на слова *суботу*, яго напісанне. Прыгадаваючы запазычаныя словы тыпу *група*, *сума*, *маса*, назваць адлюстраваную асаблівасць фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

Што такое -ю ў форме *семую* (паводле паходжання)?

Што такое (у граматычных адносінах) *есмо привѣсили*? Якая істотная змена ў гэтай форме адбылася?

Назваць адлюстраваныя ва ўрыўку асаблівасці беларускай мовы.

5. нѣхто пакъ оу великого кн^жаз^на ѿлгирда х^ллопъ вондило пръвое былъ · пекарцо а пото оуставиль его постелю собѣ слати и водѣ давати собѣ пити, пото пакъ полюбилс^а емоу велми · и да былъ емѣ лидоу дрѣжати · и повель его ѿ великы пото по животѣ великого кн^жаз^на ѿлгирда · двѣ лѣтъ боши ль было · кн^жаз^на великыи ^агаило · поведе его веми оу высокы · и дасть за него сестрѣ свою рѣноую кн^жгню марью · ... и бы тои воило · ѿ вели · кои мѡци · ѿ великого кн^жаз^на ^агаила · и поча с нѣмѣи собѣ соимы чинити · и записыватис^а грамотами противѣ велико кн^жаз^на... (Вілен л. Хр., с. 62—63, р. 1—21)

Растлумачыць адлюстраваныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў словах *нѣхто*, *ѿлгирда*, *слати*, *ѿ* (оу).

Вызначыць граматычную форму спалучэння *двѣ* (← *дѣвѣ*) *лѣтъ* (бол(ѣ)ши ль было).

Звярнуць увагу на напісанне ўласнага імя *Марью*, яго гукаванне.

Што можна сказаць пра словы (і спалучэнні слоў): (полюбилс^а) *велми*, *дал(ѣ)* *был(ѣ)*, *ве(ль)ми* (оу) *высоких(ѣ)*, *ѿ великой мѡци*, *почал(ѣ)*, *собѣ*?

Значэнне слова *живот(ѣ)* (по животѣ великого кн^жаз^на)?

6. Звярнуць увагу на фанетыку, граматычнае афармленне геаграфічных назваў: з *вил(ѣ)ни* (р. 148, 176), *оу Вил(ѣ)ню* (р. 71, 126), *к(ѣ) вильни*, *дорогичиноу* (р. 68, 76, 161), *дорогичин(ѣ)* (р. 166), *новогород(ѣ)коу* (р. 127), *город(ѣ)ноу* (р. 150), *город(ѣ)нѣ*, *берестью* (р. 155), *берестѣи* (р. 164), (вышен) *ковна* (р. 172), *берестѣя* (нѣ добылъ) (р. 165), *на* (рацѣ) *велми* (р. 172) у Віленскім спісу летапісу (Хр., с. 66—70).

7. канѣи ко албо ^мсе маеъ свое ^лпришныи ^ласли · ^мдны ^ласли ^м старадавна... та были zostали · (Тры кар. Хр., с. 87, р. 111—114)

Назваць асаблівасці беларускай мовы, адлюстраваныя ва ўрыўку.

Прыгадаць з гаворкі (гаворак) або знайсці ў беларускіх (у тым ліку дыялектных) слоўніках словы *апрычныя*, *яслі*, *альбо*, *кажны*.

Якому старажытнаму спалучэнню адпавядае (у тэксе і ў сучаснай мове) *жн* у слове *кажны*?

Якія фанетычныя змены, апрача *ѣ → э*, адбыліся ў слове *мсе(л)*?

Якому старажытнаму спалучэнню гучаў адпавядае *жи* (→ *ы*) у слове *ка(ж)ныи* (у сучасным літаратурным *кожны*)? Расказаць пра змены ў канчатку, якія прывялі да скарачэння спалучэння гучаў (*кожн-ы*).

Прыгадаць былыя родавыя формы займеннікаў (*мой*, *твой*, *свой*), поўных прыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку. Расказаць пра формы *свое*, *пришныи*.

Даць каментарый да дзеяслоўнай формы *маеъ*.

Лічэбнік *адзін* (*адна*, *одно*) у старажытнасці меў родавыя формы і ў назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку. Вызначыць род старажытнай формы назоўнага склону множнага ліку *одныи* (→ *адны*).

8. по^лавилос^а было повѣтрие на лю · на ты которыи оу ва оу ризе были кормники и та^лглечи ... иныи на дорозе помѣрли ... (Гр. 1465. Хр., с. 56, р. 4—6)

Што можна сказаць пра напісанне *ѣ* у слове *помѣрли* (параўн. з *паморак*, *памруць* і інш.)? Звярнуць увагу на напісанне *ѣ* ў слове (з) *повѣтрие*, *е* ў словах *дорозе*, *ризѣ*.

Паказаць адлюстраваныя на пісьме змены ў прыназоўніку *вѣ*.

Растлумачыць змену ў форме займенніка *тых* (← *тѣхѣ*).

Звярнуць увагу на прыстаўку *по-* ў *помѣрли*. Якой старадаўняй (складанай) форме адпавядае змененае *помѣрли*?

Што значыць на *лю*?

9. и сусѣдство и приазнь мѣли [палачане з рыжанами] (Гр. 1465. Хр., с. 56, р. 12)

Параўнаць фанетычны склад былога *сусѣдство* і сучаснага беларускага *сусе(ц)тва*, растлумачыць фанетычныя змены пісьмовай пары ў гэтым слове.

Звярнуць увагу на слова *мѣли*, яго гукавы склад. Прывесці доказ, што *э(е)* ў форме *меѣ* (*мела*, *мелі*) паходзіць з *ѣ*.

Што такое *мѣли* (*мели*) паводле паходжання?

10. ты ми боуди ѿць (Ч., 1489. Хр., с. 60, р. 201—202)

Што такое *ми*? Яго лёс?

Што за дзеяслоўная форма *боуди*? Паказаць, якія фанетычныя змены адбыліся ў ёй.

Параўнаць сказ з помніка з фраземаў *бог бацька* (*бог бацька* — ‘пачакаем’, ‘не будзем спяшацца’, ‘час сваё скажа’, ‘будзе з часам відаць’); звярнуць увагу на склонавую форму выказніка *боуди о(тѣ)цѣ*.

11. на *нанко* богданови *боѣри* *ѿшменьски* *сознаваю* *си* *монѣ* *листомъ* *самъ* *на* *себѣ* *або* *хто* *на* *него* *посмотритъ* *или* *чтѣчи* *его* *ѿслышитъ* *прода* *есми* *сеножа* *свои* *ѿчинны* *на* *рекою* *на* *ѿшменею*... *петрѣ* *ѿлехновичу* *за* *семъ* *ко* *гроше* *широки* ... *прода* *есми* *ты* *свои* *сѣножа*... *вѣчно* *и* *непорушно* *и* *его* *женѣ* *и* *и* *дѣте* *и* *потомъ* *и* *бѣдучи* *счаткѣмъ*... *нанко* | *богданови* *и* *печа* *свою* *приѿвѣси* *к* *семѣ* *моемѣ* *записѣ* *а* *пса* *дѣѣ* *великого* *кнѣѣ* *алексѣдра* *богѣши* *пса* *въ* *горѣнѣ*... (Гр. 1498. Хр., с. 70—71, р. 1—6, 8—10, 23—26)

Прачытаць, уразумець сэнс урыўка.

Што можна сказаць пра фанетыку і марфалогію слова *Алекса(н)дра* ў выразе *п(и)са(л) алекса(н)дра богѣши*?

Знайці ў літаратуры (гл., напрыклад, «Слоўнік» у Хр.) значэнні слоў *лист(ѣ)*, *с(ѣ)чад(ѣ)к(ѣ)*; параўнаць апошнія слова з *нашчѣдак* — *нашчѣдкі*.

Прачытаць у беларускіх і рускіх слоўніках артыкул «запіс». Род гэтага слова?

Знайці ў тэксе складанае слова, вызначыць корані ў ім.

У напісанні слоў *моимѣ*, *листомѣ* (творны склон адзіночнага ліку), *семѣ* (лічэбнік) адлюстравалася змена, якая стала адной з фанетычных асаблівасцей беларускага кансанантызму. Расказаць пра гэту змену.

Што трэба ведаць пра *уч* у слове *бѣдучи(м)*?

Вызначыць корань у слове *непоруш(ѣ)но*. Расказаць пра ўзнікненне ў слове *непоруш(ѣ)но* шыпячага *ш*. Прыгадаць словы таго кораня, што і *непоруш(ѣ)но*, паказаць яго варыянты.

У першым сказе знайці прыдатак. Асэнсаваць ужыванне прыназоўніка: *продал(ѣ) есми сеножа(ти) свои... над(ѣ) рекою над(ѣ) ѿшменею*.

12. нѣшто порады нам, што маем с того двоига злого... ѿбратъ. (Атыла. Хр., с. 190, р. 155)

Растлумачыць значэнне слова *обратъ*, прывесці групу аднакаранёвых слоў, вызначыць варыянты кораня.

13. *матка* плакала *рекоючи*· и *говорила* *плачоучи*· *сѣноу* *мои* *сѣноу* *мои* *наимилѣиши*· и *кто* *ми* *дасть* *и* *ж* *бы* *ѿ* *оумерла* *за* *тебе*· *беда* *мне* *бедниці*· што *оучиню* *сѣноу* *мои* *милыи* *не* *ѿпоукаи* *мене* *але* *оутѣни* *мене* *за* *собою* *абы* *ѿ* *оумерла* *с* *тобою*... *ѿ* *сѣноу* *мои* *наимилѣишии* *оузнаи* *бедною* *маткою* *своею*· а *выслѣ* *хаи* *молитвы* *моее*... *выслуоухаи* *мѣ* *прошоу* *тѣ* *снѣ* *милыи*· да *приими* *мене* (Стр. Хр. Хр., с. 81—82, р. 104—109, 116—120)

Прадумаць ўтварэнне беларускага слова *матка*. Параўнаць з *матуля*, *матчыні*, *дача*, *дачушка*; з рускімі *мать*, *матери*, *дочь*, *дочери*. Параўнаць скланенне старажытнага слова *мати* (Р. *матере* і г. д.) і сучаснага *матка*.

Што можна сказаць пра слова *бѣд(ѣ)ница*, яго значэнне і ўтварэнне? Даказаць, што ў першым складзе слова быў галосны *ѣ*.

Што за формы *рекоючи*, *плачоучи* ў тэксе? Іх былое значэнне, былая граматычная характарыстыка?

Расказаць, што за формы *ми* (кто ми дасть) і *мѣ*, *тѣ* (выслуоухаи *мѣ* *прошу* *тѣ*) і якіх слоў? Які лёс *ми*, *тѣ*, *сѣ*?

Што за форма *сѣноу*? Прыгадаць прыклады з гэтаю формай з сучасных літаратурных твораў, з народных песень.

Што за форма *наимилѣишии*? Яе ўтварэнне?

Расказаць пра складаную дзеяслоўную форму *бых(ѣ) оумерла*. Як яна змянілася? Чым стала *бы*?

Расказаць пра дзеяслоўную форму *приими*. Падзяліць *при-*

ими на марфемы. Ведаючы, што *приимати* і *прымы* (*прымаць*, *прымак*, *прымацкі*) — словы аднаго караня, расказаць пра змены галосных на стыку прыстаўкі і караня.

Закон адкрытага склада выклікаў спрашчэнне груп зычных: *обвоз(ъ) → обозъ → абоз* (*бв → б*). Раствумацьць нааўнасьць групы *дн* у словах *бедници*, *бедною*, *гн* — у слове *оут Агни*. Парайнаць беларускія *стагнаць*, *цягнуць* і рускія *стонать*, *тянуть*.

Знайсьці адлюстраваныя ў словах (формах) *мне*, *што*, *бедную* фанетычныя змены, запісаць так, каб паказаць, як гучалі яны ў X—XI ст. (*мне* — *мънѣ* і г. д.).

У помніку чытаем: *мѣстыце*. Расказаць пра фанетычныя змены ў слове *мѣстыце* (змена *ѣ → э* і інш.). Што за марфема *-ѣц-*?

14. Запісаць уласныя каментарыі да дзвюх цытат з граматыкі Л. Зізанія (Хр., с. 248):

Грама́тика е́сть пѣвное вѣда́е, жебымы́ доре́ мо́вили и писа́ли.

На́ча́еть до́бре писа́ти и до́бре чита́ти, до́скона́лы и пе́ны бы́ти.

15. У старажытных беларускіх тэкстах (напрыклад, у «Александрыі», «Троіі», «Рымскім летапісцы», «Хроніцы» М. Стрыйкоўскага) сустракаюцца запазычаныя з іншых моў. Сярод запазычаных слоў: *адрыятыцкае*, *Прыям* (уласнае імя), *дыяменты*. Якую асаблівасць фанетычнай сістэмы беларускай мовы адлюстравалі старажытныя тэксты напісаннем літары *я* ў гэтых словах?

16. Пра што сведчыць напісанне літары *я* ў іншамоўным слове *дыялект*: на просты... дыялектъ истолкованы (*Зіз. Лекс.*)?

17. Раствумацьць гістарычна заканамернае з’яўленне афрыкаты *ц* у прыметніку ад назоўніка *грэк* (*грѣк-ѣ*): грецкою моваю почнеть, а индѣискою докончить (*Ал.*).

18. посудокъ и писа [павінен] пристагънути тыми словы...
буду судити и сознатѣ и записы примова не фокгуючи высокимъ и полымъ стано на достоинствѣ и на рѣде седѣчи на богатого и на богото на приѣтелѣ кроного заховалого а ни на неприѣтелѣ тутощнего а ни на гостѣ не смотрѣти не с приѣни а ни з вани и не боѣзни ни за посулы а ни дары а ни сподеваючыста напо- то даро а ни ѣакого нагорожѣа и не радечи стороне а ни бою-

чисѣа казни посты погрозоукъ не дучы нагорожѣа але самого бога и его светую справеливость... и права посполитого и сумнее свое

презъчима маючы, ... писа зески по руску маеть литѣрами и словы рускими вси листы и позвы писати а не инъшы ѣаыко и словы... (*Ст. літ. 1566. Хр., с. 144—145, р. 33—53*)

Прачытаць урывак, уразумець яго сэнс. Звярнуць увагу на наступныя словы:

(не) *фо(ль)кгуочи* — дзеепрыслоўе (былая кароткая форма дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду), значэнне '(не) змякчаючы, (не) патураючы'; з нямецкага *folgen*;

(на) *(в)рѣде* — месны склон назоўніка (*врѣд* — урад, парайн. з украінскім *ўряд*);

(з) *ва(з)ни* — родны склон адзіночнага ліку назоўніка *вазнь(-я)*, значэнне 'сварка, звадка, варожыя адносіны, варожасць'.

Знайсьці і растлумачыць адлюстраваныя ў тэксце 5—10 фанетычных, 5—10 граматычных беларускіх асаблівасцей.

Заўвага. У адным прыкладзе (слове) можна паказаць не адну асаблівасць; напрыклад, у слове *па-руску*:

а) зліццё (сцяжэнне) *сс* у *с* пасля страты рэдукаванага: (*по*) *русьск(у) → (по) русск(у) → (на) руск(у)*;

б) нааўнасьць суфікса *-у* (паводле паходжання — гэта былі канчатак). Зліццё (*сс → с*) — фанетычная з’ява; суфікс *-у* (параўн. з рускім *по-русски*) — з’ява іншага, граматычнага плана.

Прачытаць у літаратуры (напрыклад, у «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» Л. М. Шакуна (Мінск, 1963, с. 80), як называлі беларусы сваю мову ў старажытнасці.

19. РОЗДЕЛЬ СЕМЫ...

маеть в себе атыкуловъ двацаць чотыры.

Артыкѣ кг

ѣако много бе листу вызнаного мае позычити. Ѹставуе и коды шѣахти мешани и нито инъшыи не маеть бе листу вызнаного позычити бошѣ десети копѣ гршѣ а хто бы бошую суму позычи а листу вынаного на то не ме тоды то хто бошѣ бе листу да пѣизи трати а то которы позычи не повиненъ бошѣ платити токо

десеть копъ ^нгршэ и то за прис^иагою ^имнога хто на немъ тыхъ ^нпнзѣ доходить правомъ. (Ст. літ. 1566. Хр., с. 153)

Паказаць ва ўрыўку традыцыйнага напісання, што не адлюстроўваюць змен і фанетычных асаблівасцей беларускай мовы.

Паказаць адлюстраваныя ў тэксе фанетычныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы.

Што можна сказаць пра лексіку ўрыўка, пра асобныя словы з урыўка?

Звярнуць увагу на напісанне запазычанага слова *суму*, адзначыць фанетычную асаблівасць, якая з'яўляецца нормай і сучаснай літаратурнай мовы.

20. Растлумачыць форму назоўнікаў у колькасна-іменных спалучэннях: *шесть рѣблевъ, три рубли, два рубли, две копе* (Ст. літ. 1588. Хр., с. 225, р. 74—79).

Паказаць новае, беларускае ў формах назоўнікаў.

Запісаць спалучэнні так, як гучалі і пісаліся яны ў старажытнасці, як гучаць і пішуцца ў сучаснай беларускай мове.

21. Як разумець словазлучэнне *в девѣто(й) године* (Ал.)? Што такое *в*? Параўнаць са спалучэннем слоў і са словам з сучаснай літаратурнай мовы: *Васіль выехаў... а самай поўначы*. (М. Лынькоў) *Апоўдні¹ пакрыўся [зруб.] сеткаю крокваў і лат.* (Я. Брыль)

22. *вбачывали* то *Ѹсихъ* вековъ люди *мѹдрые* же *чловеку* почѣстивомѸ *ничого* не маеть *быти* *дорожѣшого* надѣ *вольность*. А *неволею* такъ се маеть *гыдити* же не только *скарѣбами*, але и *смертью* ее *вѹдъ* себе *ѹганѹти* естъ *повинень...* (Сапега. Хр., с. 210, р. 5—9)

Прачытаць урывак, прадумаць кожнае слова, сувязь паміж словамі, сэнс слоў.

Запісаць тэкст, дадаючы ў дужках да асобных слоў, словазлучэнняў кароткія каментарыі.

Адказаць на пытанне, ці можна запісаны тэкст з каментарыямі назваць перакладам.

23. збирала [каласы] в поли до вечера и змолотила то, иже събрала (Руф. Хр., с. 124, р. 173—175)

Растлумачыць варыянты прыстаўкі ў формах дзеяслова *събирала* → *з'бірала* (незакончанае дзеянне) і *събѣрала* → *сабрала* (закончанае дзеянне).

¹ У сучаснай літаратурнай мове ёсць два фанетычныя (дакладней акцэнтныя) варыянты: *апоўдні* і *апаўдні*. Часцей ўжываецца першы. Прыслоўе *апоўначы* таксама варыянтнае: *апоўначы* і *апаўначы*; напісанне першага (*апоўначы*) сустракаецца дваякае: *апоўначы* і *а поўначы*. Другое з іх наўрад ці апраўданае.

Вывявіць традыцыйнае напісанне прыстаўкі ў дзеяслоўнай форме *събѣрала*. Паказаць, якая фанетычная змена адлюстравалася ў гэтай форме.

Параўнаць сучасныя *збірала* і *сабрала* (*збіраць* і *сабраць*) і паказаць старажытнае і сучаснае чаргаванне галоснага.

У сучасным друку сустракаем не толькі *збірала*, а і *сабірала*. Які варыянт заканамерны?

Звярнуць увагу на прыстаўку ў дзеяслоўнай форме *змолотила*. Запісаць гэту форму па нормах X—XI ст.

Што трэба ведаць пра канчатак меснага склону: (в) *поли*?

24. А коли вже была весна в року а^нх^н в... люде множество почали мерти... которые ишли на низъ тые вси тамъ померли мало се zostало, а та мерли *ѹны* при места на вулицѹ по доро^хга по лесахъ на пустыни при роспѣ^хтиа, по пусты избахъ по гу^хмна помели. ѹцѣ сна^н ѹца, мака деки деки макѸ, му женѸ жена мѹжа покинувши деки свои розно по места по села разыш^хлиа, ѹди друго покидали не ведаючи ѹдинъ ѹ дрѹгомъ малѹ

не вси помели: А коли то нахо^рѸ воро або в дому Ѹ кого сто^та^лчи хлеба просили: ѹцѣ з сыно сынъ с ѹцемъ. мака з докою доч^тка з макою, бра з брато, сестра з сестрою, му з жоною, тыми словы мо^жвили силне слезне горко, мовили та: матуно зезѹлюно ѹтуно па^хнюшко, сподарина^н слнце мѣцъ звездѹхно, да крошку хлеба, ту^тже подле воро бѹдетъ сто^дати зранѹ до ѹбеда и до полу^дна, та^к

то прос^ма^чи, та же дрѹги по плотомъ и умре... А коли варива^ч просили тые слова мовили, сподарина^н перепелюко зорѹхно, зерне^тко сонушко да ложечку дитѹкѸ варивца... Того жѣ року купова^лли жита... (Баркул. л. Хр., с. 314—315, р. 51—74)

Прачытаць урыўкі. Прадумаць адлюстраваныя ў тэксе асаблівасці беларускай мовы. Звярнуць, напрыклад, увагу на сінтаксічную асаблівасць: *по дорогах(х) по лесахъ на пустыни при распустия(х)...* *по гумна(х) поме(р)ли*; на словаўтварэнне і паходжанне слоў *матка*, *детки*, *до(ч)кою*, *зраня*, *варива*, *сподариня*, *почали*; на дзеяслоўныя формы *ведаючи*, *покинувши*, *просячи*; на іншыя граматычныя формы: *тые*, *тыми*, *одны*; на фанетыку: *разышлись*, *други(й)*, *(на) вулицѹ(х)*, *ишли*.

ДАДАТАК 4

ПРЫКЛАДНЫЯ ЗАДА́ННІ (ПЫТАННІ) ДА ТЛУМАЧЭННЯ ЗМЕН У СЛОВАХ

1. Падабраць слова (словы) аднаго кораня да назоўніка *абаранак*, выявіць у ім спрашчэнне групы зычных. Выпісаць гэта слова са слоўніка польскай мовы і расказаць, што дае параўнанне беларускага *абаранак* з адпаведным словам у польскай мове.

2. Знайсці у літаратуры тлумачэнні да слова *чан*. Якому былому, старадаўняму спалучэнню гукаў адпавядае пачатковы *ч*? Параўнаць сучасную і старажытную граматычную будову гэтага слова.

3. Слова *абоз* паходзіць ад *воз*. Растлумачыць змену ў корані, выкліканую дзейнасцю закону адкрытага склада.

4. Ведаючы, што нашаму сучаснаму *семя*, агульнаўсходнеславянскаму, засведчанаму і ў помніках, *сѣмя*, стараславянскаму *сѣм* **▲** ў старажытнай латыні адпавядае *semen*, знайсці гукавыя адпаведнасці, растлумачыць агульнаўсходнеславянскія змены ў слове *семя*.

5. Вызначыць варыянты кораня ў дзеяслоўных формах *пачынаць* і *пачаць* (параўнаць з *усчынаць*, *зачынаць*). Паказаць адрозненне ў варыянтах кораня. Растлумачыць гэта адрозненне.

6. Растлумачыць значэнне слова *ручнік*, вызначыць яго «унутраную форму». Падабраць словы аднаго кораня з *ручнік*, паказаць у іх варыянты кораня. Што і ў якую эпоху забяспечыла з'яўленне зычнага *ч* у слове *руч-н-ік*?

7. Падабраць да слова *малачу* назоўнікі таго самага кораня. Растлумачыць вынікі дзвюх фанетычных змен (у корані гэтага дзеяслова) дапісьмовых часоў. Прыгадаць польскія *młot*, *młocić*; балгарскія *млат* — 'вялікі молат', *млатя* — 'біць'. Параўнаць польскія і балгарскія словы з нашымі *малаток*, *малаціць*.

8. Параўнаць беларускае слова *чужы*, балгарскае *чужд* і польскае *ciudzy*. Знайсці фанетычную адпаведнасць, растлума-

чыць яе. У выніку чаго з'явілася ў рускай мове няўсходнеславянскае *чуждый*?

9. Паказаць агульнаўсходнеславянскую фанетычную асаблівасць у назвах наступных старажытных беларускіх гарадоў: *БерестыѦ*, *ДорогычынѦ(о)*, *Городьно* (*ГородьнѦ*), *НовъгородѦкъ*.¹ Якая замена прыцьміла ўсходнеславянскае паходжанне гэтых назваў?

10. Паказаць гістарычнае чаргаванне зычных, растлумачыць, пры якіх умовах і як яно ўзнікла:

месці — *мяту* (*мятліца*, *мятла*);

расцвісці (*цвісці*, *зацвісці*) — *расцвітаць*, *адцвітанне*.

11. Падабраць да дзеясловаў *пралі*, *клалі*, *цвілі*, *мялі*, *плялі*, *селі* (форма прошлага часу множнага ліку) аднакаранёвыя словы ці формы, выявіць спрашчэнне груп зычных, паказаць і растлумачыць гістарычныя чаргаванні.

12. Параўнаць словы аднаго кораня *абавязак* (бел.) і *обязанность* (руск.), выявіць у адным з іх страту зычнага.

13. Падабраць словы аднаго кораня з *племя*, выявіць спрашчэнне груп зычных, паказаць гістарычнае чаргаванне.

14. Параўнаць беларускае *звычайны* і рускае *обычный* (яны аднаго кораня), выявіць і растлумачыць у адным з іх страту зычнага.

15. Падабраць словы (формы) да *ясі*, *дасі* (2-я асоба адзіночнага ліку дзеясловаў *есці*, *даць*), выявіць і растлумачыць спрашчэнне груп зычных, паказаць гістарычнае чаргаванне.

16. Стараславянізму *арѣмя* адпавядае ўсходнеславянскае *вермя*. Падабраць аднакаранёвае слова (словы), каб выявіць страту зычнага *т* і ўзнікненне гістарычнага чаргавання *т* з нулём гука.

17. Растлумачыць значэнне фразеалагізма *мяшок травяны*. Аднавіць гучанне слова *мяшок* у X—XI ст. Паказаць відавочную змену, што адбылася ў гэтым слове ў дапісьмовую пару.

З якіх гукаў паходзяць *а* (*я*) і *о* ў слове *мяшок*?

18. Вызначыць корані ў словах-адпаведніках (словы з адным значэннем) *вейка* (бел.) і *ресница* (руск.). Вызначыць «унутраную форму» гэтых слоў — аснову ўзнікнення іх. Выкарыстаць слоўнікі (у тым ліку этымалагічныя).

19. Падабраць словы (формы) да формы *дам* (1-я асоба адзіночнага ліку дзеяслова *даць*), выявіць спрашчэнне груп зычных (страту зычнага), паказаць чаргаванне, што ўзнікла ў выніку спрашчэння груп зычных.

20. Удумацца ў значэнне слова *парэчкі*, вызначыць яго «ўнутраную форму» — тое папярэдняе значэнне, ад якога ўтварылася слова *парэчкі*. Растлумачыць: паходжанне *ч* (з дапісьмовых фанетычных змен); паходжанне галоснага *э* (з *э?* з *ь?* з *ѣ?*); былы гукавы склад суфікса ў слове (параўн. *парэчкі* і *парэчак*).

Падабраць словы аднаго кораня з *парэчкі*, паказаць варыянты кораня.

21. Падабраць да слова *прапасці* такія словы (формы) аднаго кораня, на якіх можна паказаць дысіміляцыю *д* → *с'* і гістарычнае чаргаванне *д* : *с'*.

22. У словах *вазіць* (*возіш*, *возіць* і г. д.) і *везці* старадаўняе чаргаванне галосных *о* : *э(е)*. Вызначыць семантычнае і граматычнае адрозненне, якое забяспечылася паказаным чаргаваннем. Зрабіць гэта самае, параўноўваючы *насіць* (*носіш*, *носіць* і г. д.) і *несці*, *вадзіць* (*водзіш*, *водзіць* і г. д.) і *вёсці*, *ход* і **(і)шыдлі*, *сѣдоръ* і *сѣдирати*, *сѣборъ* і *сѣбърати*, *сѣборъ* і *сѣбити*.

23. Параўнаць беларускія словы *пяць*, *святы* (наяўнасць галоснага *а*) з адпаведнымі літоўскімі *penki*, *šventas*, з польскімі *pięć*, *święty*. Растлумачыць паходжанне *'а* ў нашых *пяць*, *святы*.

24. Знайсці і растлумачыць гукавую адпаведнасць у нямецкім (заходнееўрапейскім) *Karl* і старажытным усходнеславянскім *король* (→ *кароль*).

25. Ведаючы, што ў коранях слоў з далёкіх дапісьмовых часоў чаргаваліся галосныя *о* : *і* : *ь*, растлумачыць агульнасць кораня ў словах *кончыць* і *пачынаць*, *кончыць* і *пачаць*. Растлумачыць адпаведнасць спалучэння *он* (*кончыць*) і галоснага *а* (*пачаць*), спалучэнняў *он* (*кончыць*) і *ын* (*пачынаць*), спалучэння *он* (*кончыць*) і зычнага *н* (*пачну*). Прадумаць семантычную сувязь, агульнае ў семантыцы слоў *канец* і *пачатак*, *кончыць* і *пачаць*. Ці не пярэчыць аднясенне гэтых слоў да аднаго кораня рэалістычнаму разуменню, успрыняццю рэалій?

26. Паказаць гістарычнае чаргаванне зычных, растлумачыць, пры якіх умовах, у выніку чаго яно ўзнікла:

прасці — *прадуць*, *самапрадка* (дыялектнае);
пастка — *падаць*, *выпадаць*, *падўчка* ('эпілепсія');
красці — *крадуць*, *украдзены*;
класці — *кладуць*, *складзены*, *склады*, *кладачка*;
знайсці — *ідуць* (параўн.: *Каб знайсці, трэба ісці. Ісці і знайсці* — словы аднаго кораня);
апавесць — *апавядаць*, *апавядальнік*;

весткі (*весці*, *вясун*, *звесткі*) — *ведаць*, *паведаміць*, *разведаць*;

воласць — *валодаць*, *авалоданне*, *валоданні*.

27. У беларускай мове ёсць колькасна прыкметная група дзеясловаў-інфінітываў на *-ець(-эць)*: *гарэць*, *глядзець*, *жаўцець* (*жжаўцець*), *закіпець*, *ляцець*, *маладзець*, *мацнець*, *млець* (*самлець*), *мужнець*, *паспець*, *святлець* (*пасвятлець*), *сталёць* (*пасталёць*), *сядзець*, *чырванець* і інш. Ёсць таксама група дзеясловаў-інфінітываў на *-аць*: *дрыжаць*, *стаяць*, *веяць*, *сеяць*, *крычаць*, *маўчаць*; у гэтых дзеясловах перад *а* спрадвечна мяккі шыпячы або *й(й)*: *баі-а-ць*, *веі-а-ць*, *дрыж-а-ць*, *крыч-а-ць*, *маўч-а-ць*, *сеі-а-ць*. Растлумачыць паходжанне паказанага *а*. Заўважым: у некаторых дапаможніках памылкова сцвярджалася, быццам я ў словах *сеяць*, *сеялка*, *веяць*, *веялка* каранёвы. Што гэта не так, відаць з параўнання: *сеяць*, *сеялка* і *сейбіт*, *засейкі*, *дасейкі*, *насенне*, *пасевы*, *семя*, *сявенька*; *веяць*, *веялка* і *вецер*, *паветра*, *павевы*, *вейка*.

28. Выпісаць асобна словы з поўнагалоснымі спалучэннямі гукаў і тыя, у якіх няма, паводле паходжання, поўнагалосных спалучэнняў: *барада*, *парадак*, *залаты*, *пала́дзіць*, *на́лавіць*, *маладзіца*, *серада*, *нерашучы*, *сорам*, (за) *борам*, *долата*, *салодкі*, *солад*, *агораць*, *гарачыня*, *вароты*, (за) *марамі*, *верасок*, *варожы*, *зародак*, *палажыць*, *палонны*, *паражэнне*, *нярэ́дні*, *бярэ́знік*, *узнагароджаны*, *кароткі*, *насу́перак*, *нярэ́чыць*, *пара́дніца*, *парашок*, *старава́ты*, *параход*, *нярэ́дні*, *нярэ́дка*.

29. Растлумачыць, чаму нельга лічыць, што ў словах *палажыць*, *паласавацца*, *нярадасны*, *аўторак*, *узгорак* і інш. ёсць поўнагалосныя, паводле паходжання, спалучэнні.

30. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне паходжання і былой марфалагічнай будовы слова *тхор*. Засвоіць фанетычныя змены ў яго корані.

31. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне значэння слова *тыдзень*, вызначыць марфалагічную будову яго. Растлумачыць паходжанне галосных *ы*, *э(е)*. Знайсці ў слоўніках польскі і ўкраінскі адпаведнікі беларускаму *тыдзень*.

32. Ведаючы, што слова *збор* — фанетычна змененае *сѣборъ* (абодва рэдукаваныя страціліся, глухі свісцячы зычны *с* апынуўся перад наступным звонкім *б*, прыпадобніўся да апошняга і супаў са сваім парным звонкім свісцячым *сѣб* → *сб* → *зб*: *сѣборъ* → *сбор* → *збор*), што ў адакаранёвых словах *збор*, *сбраць* (← *сѣбърати*), *збраць* (← *сѣбирати*) калісьці чаргаваліся галосныя *о* : *і* : *ь*, падабраць словы аднаго кораня да *здор* — 'сала на нутранасях, якое здзіраюць, калі разбіраюць (свяжуюць) кабана', аднавіць гучанне (гукавы склад) слова *здор*

да страты рэдукаваных галосных. Аднавіць былое гучанне дзея-слова *здзіраць*.

33. Параўнаць словы аднаго кораня *заяц, зайка, зайчыха*. Паказаць памылковасць тлумачэння, нібыта ў слове *заяц* галосны 'а(я) каранёвы.

34. Прыгадаць фанетычную пазіцыю (фанетычныя ўмовы), пры якой развілася змена былога *л → ў*: *тълстая → тойстая, вълна → воўна, жълтая → же(→ о)ўтая*. Прачытаць у Беларускай Савецкай Энцыклапедыі (т. 2, с. 92—94) даведку з гісторыі Балгарыі (балгараў), якая называлася і называецца па-балгарску *България*, і асэнсаваць наступнае: беларусы, удзельнікі вайны з туркамі ў 1877—1878 гг. (сядод іх, напрыклад рэвалюцыянер-дэмакрат М. Судзілоўскі, генерал І. Гурка), вярнуўшыся на Беларусь, казалі: *Байгэрыя, байгэры*. Ці можна лічыць такое вымаўленне скажэннем назвы дзяржавы, народа?

35. Параўнаць беларускае слова *злегчы* з рускім *слечь*. Падзяліць іх на марфемы, сказаць пра паходжанне *ч*. Якою марфемаю з'яўляецца беларускае *-чы* і рускае *-чь(ч')*?

36. Вызначыць, якому агульнаўсходнеславянскаму гуку адпавядаюць націскныя *э(е)* і *о(ё)* у словах *ветрык, шэры, рэзаць, рэзкі, лета, прымета, дзеткі, вера, намер, цэлы, ведаць, смелы, умелы, белы, месца, сетка, лепшы, седала, ела, абед; лётчык, шосты, нёс, вёз, мёй, мёд, лёд, сёмы, цёплы, лёгка, надзеянны, вучоба*.

37. Вызначыць, якому агульнаўсходнеславянскаму гуку адпавядае націскны *э(е)* у словах *сесці, лезці, лецеўка, вецер, глядзець, дзвесце, пасталець, памаладзець, ляцець, несці, месці, нясеш, ідзеш*.

38. Падлічыць гукі ў словазлучэннях *тая іскра, збегала па Іну*. Паказаць на гэтых і іншых прыкладах асаблівасць фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

39. Вызначыць, якому агульнаўсходнеславянскаму галоснаму адпавядае канцавы націскны *э(е)* у словах *дзве, маё* (кніжкі), *тваё* (сшыткі), *сваё* (задачы), (на) *сталё*, (у) *вадзе*, (на) *траве*. Якому агульнаўсходнеславянскаму галоснаму адпавядае канцавы націскны *о(ё)* у словах *галлё, няўжо, жыццё, усё, маё, сваё, чыё, касё, плячо*?

40. Вызначыць аснову ў займенніку *ён*. Параўнаць форму *ён* з іншымі формамі назоўнага склона (*яна, яно, яны*) і з формамі ўскосных склонаў адзіночнага і множнага ліку (*яго, яе, іх, ім, імі*). Растлумачыць суплетывізм у асновах *ён* (*яна, яно, яны*) і *яго* (*яе, ім, іх, імі*).

41. Знайсці ў літаратуры пра паходжанне фразеалагізма *іду на вы*. Што за форма *вы*? Яе лёс?

42. Знайсці ў літаратуры гістарычнае тлумачэнне ўтварэння слова *досыць*.

43. Вызначыць корань (варыянты кораня) у словах і іх формах: *каса і кашу, коска і чэшаш*. Прыгадаць: *воз (важу) — везці*. Растлумачыць гукавыя адрозненні ў варыянтах кораня *каса і кашу, косіш і чэшаш*.

44. У словах *кінуць, глянуць* (параўн. *кідаць, погляды*) спрасцілася група зычных: *дн → н*. Як растлумачыць наяўнасць *дн* у словах *адны, ладны, бедны, страдны, родны*?

45. Знайсці ў літаратуры пра спрашчэнне груп зычных (ці іх захаванне) у беларускіх *клала, прыйшла, пляла* і ў польскіх *kladła, przyszedł, plół*.

46. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне адпаведнасці *м* і *д'м* у *сёмы* і *сёdmой*. Паходжанне *сёdmой* у рускай мове?

47. Прадумаць значэнне слова *вясло* ('тое, чым паганяюць лодку'), услухацца ў яго гучанне, параўнаць са словам аднаго кораня *везці*, яго формам *вязу*. Растлумачыць фанетычныя змены ў словах *вясло, масла* (параўнаць з *мазаць, памазаць*).

48. Параўнаць слова аднаго кораня ў некалькіх мовах: старажытнае польскае (вышесненае словам *dziecko*) *сзёdo*, стара-славянскае *ѡдо*, старажытнае ўсходнеславянскае *чадо*, сучаснае беларускае *нашчадкі* з нямецкім (*das*) *Kind* (дзіця). Звярнуць увагу на адпаведнасці:

к → ч (*Kind і чадо, нашчадак*),

а → in (*in*).

У выніку якой змены нямецкаму *к* адпавядае *ч*?

У выніку чаго нямецкаму *in* адпавядае ў нашай мове *а(←е)*, стара-славянскі *ѡ*.

49. Параўнаць беларускае слова *гусь* з нямецкім *Gans*, сказаць пра паходжанне *у* ў беларускім (усходнеславянскім) *гусь*. Род слова *гусь* у беларускай і рускай мовах?

50. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне значэння старажытнага слова *мѣщанин*, падбраць слова, ад якога яно ўтварылася. Растлумачыць паходжанне *шч* у слове *мешчанин*, гістарычныя змены ў яго значэнні. Значэнні старажытнага *мѣсто* (*мѣсто* *Городно, мѣсто Мѣньско*)?

51. Старажытнаму агульнаўсходнеславянскаму *стричи* адпавядае польскае *strzyc*. Параўнаць формы *стрыгу, стрыгуць* і *стричи*, растлумачыць паходжанне агульнаўсходнеславянскага *ч*, польскага *с(ц)*.

Расказаць пра ўзнікненне *г* (*г*→*х*) у беларускім інфінітыве *стрыгчы*. Падзяліць *стрыгчы* на марфемы. Прадумаць марфемную будову беларускага слова *стрыгчы* і рускага адпаведніка *стричь*; адказаць, чым (якою марфемаю) трэба лічыць *-чы* ў беларускім *стрыгчы* і *-чь* (*-ч'*) у рускім *стричь*.

52. Расказаць пра фанетычныя змены пісьмовай пары ў словах: *крывавы, ростлына, устыная, пыльбыць, рубль, сметь* *Ў* *сего дьні* (*-я*), *мбсьце, гэрньчаръ, узькѣи, отърѣзати, дьрнѣ, товаришскѣи, дѣцанѣ, плечѣ, тѣкачскѣи, угль, отънеслѣ, стѣлати, зѣванѣ* *Ў*, *порѣчѣ* *Ў*, *первышы, събирати, вѣтрѣ, бѣи* (*бѣи*), *сѣлнѣце, тѣлстѣи, обѣдѣвѣ, мякѣкѣи, тѣкачство, жѣлтѣи, рыбацѣскѣи, грѣмѣ, замѣкнути, стеречи* (*←*стергѣи*), *зѣлѣѣ, кѣняжѣство, лѣпнышы, мѣи* (загадны лад), *Мьстиславѣ* (літаральна *Мсціславаў* — прыналежны прыметнік), *клѣчскѣи, (по)чѣстнѣи, (на)крѣшѣи, сѣ мѣною, шѣѣ, чѣи* (*чѣѣ*).

53. Расказаць пра фанетычныя змены дапісьмовай і пісьмовай пары ў наступных словах: *птаства* (прыгадаем *птаха*), *нашча, мноства, збожжа, нашчадак, падчарыца* (*падчарка*), *княства, легчы, магчы, берагчы, ішоў, плошча, лічба, раскінуліся, можна, варажба, каго і чаго* (родны склон займеннікаў *хто і што*, каранёвы элемент у іх *к-*), *пярэчыць, ціснуць, пастка, прадалі, жаць і жну, дажынаю, запрэгчы, стрыгчы, прыгожая, скарачу, пяшчотны, дашчэнтку, цешча, купляць, малачу, саладжу, разрэджу, знайсці, вестка, грэчка*.

ДАДАТАК 5

КАРОТКІЯ КАМЕНТАРЫІ ДА АСОБНЫХ СЛОУ

Абалачок (беларускае дыялектнае — паўднёвая Бабруйшчына, Глушчына і інш.) — ‘воблачка’. *Абалачок* ад таго караня, што і *валакуца* (*валачыца*); слова з поўнагалосным усходнеславянскім спалучэннем *ала* (*← оло ← *ол*). У слове *валакуца* зычны *в* не страціўся (не мог страціцца). У слове ж *абалачок* спалучаліся гукі *б* і *в*, першы — частка прыстаўкі *об-*, другі — пачатковы караня; склад *об-* быў закрыты; другі зычны спалучэння *бв* выпаў, яно спрасцілася: *бв*→*б*. А чаргаванне? Параўнаем: *завалакчы, валачыць* і *абалачок*; зычнаму *в* у першых двух адпавядае нуль гука ў слове *абалачок*; зычны *в*, такім чынам, чаргуецца з нулём гука.

Абярнуць (гаршчок, бочку, слоік, вядро). Запісаныя ў дужках дапаўненні паказваюць, што *абярнуць* аднаго караня з *пэравярнуць* (параўн. з *звярнуць, павярнуць, падвярнуць*). З былога караня *-вяр-* (*←-вер-*) у слове *абярнуць* засталася *-яр-*, узнікла чаргаванне зычнага *в* з нулём гука: *пэравярнуць* і *абярнуць*.

Вобад, абоддзе. Ад таго караня, што і *вадзіць, абводзіць*. *Вобад* — ‘пласціна, якая абводзіць спіцы ў коле’. Як і ў слове *абалачок*, спалучэнне *ба* змянілася: *ба*→*б*. Але ж *ба* ёсць у дзеяслове *абводзіць*. Справа ў тым, што ў агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовах прыставачнае словаўтварэнне не было багатае; развіццё прыставачнага ўтварэння, прадуктыўнасць — здабыткі мовы больш позніх часоў, калі закон адкрытага склада перастаў дзейнічаць, стаў мёртвы.

Віжаваць. Значэнне слова ‘выведваць, сачыць, шпігаваць’ (з асуджэннем). Ужывальнае ў раёнах поўдня Беларусі (Глуцкі, Акцябрскі, Слуцкі, Любанскі, Бабруйскі і інш.), сустракаецца ў мове мастацкай літаратуры (напрыклад, у творах К. Чорнага), часам у перыядычным друку. Ёсць цэлае гняздо слоў аднаго караня з *віжаваць*: *віж, вывіжоўванне, віжаванне* (назоўнікі), *віжаваты* (прыметнік), *віжаваць, вывіжоўваць, навывіжоўваць, павывіжоўваць* і інш. (дзеясловы). Карань слова зразумелы і відавочны, калі прыгадаць польскае *widz* (‘сведка’), балгарскае

вижданне (до виждання — 'да пабачэння'), старажытнае беларускае (часта сустракаецца ў помніках) *вижь* (*вижѣ, виж*) — 'чыноўнік-паслугач, выведчык' і інш. Гукавыя адпаведнікі *ж* (усходнеславянскае), *dz* (*дз*) (заходнеславянскае), *жд* (паўднёваславянскае) адлюстроўваюць іх паходжанне з былога **dj*(**дй*). *Віж* (*widz, віжд-ане*) аднаго кораня з *вид*-(*бти*).

Гуслі. *Гуслі, гусляр* аднаго кораня з чэшскім *housba* ('музыка'), з беларускімі *гудуць, Перагуд* (прозвішча). Корань у словах *гуслі, гусляр* канчаўся на *д*, першы склад быў закрыты. Закон адкрытага склада выклікаў спрашчэнне групы **дсл*: **дсл* → *сл*; група *сл* захавалася; калі спалучэнне зычных пачыналася са свісцячага, то ўся група прыцягвалася да наступнага галоснага, папярэдні склад *гу-* стаў адкрыты: *гу-слі*.

Ем. Параўнаем *ем* з *ядуць, едакі, паснедаць, аб'едкі, абед*. Усе яны ад кораня *ед-* (← *ѣд-*). Форма *ем* з былога **ѣдмь*, дзе першы склад закрыты. Ён стаў адкрыты ў выніку страты зычнага *д* — спрашчэння групы зычных: **ѣдмь* → **ѣмь* → *ем'* → *ем*. У форме *ем* аснова (і корань) *е-*. У словах *абед, едакі, аб'едкі, снедаць* корань *ед-*, у форме 3-й асобы множнага ліку варыянт кораня *яд-*, дзе *я* з *јэ* (яканне). Такім чынам, у прыведзеных і іншых словах (формах) чаргуецца *д* з нулём гукі (*е-м* і *ед-акі*).

Есці, ежа, елі. Корань **ѣд-* (*ед-*), як бачылі, перажыў у дапісмовую пару змены, у выніку якіх узніклі варыянты гэтага кораня. У інфінітыве **ѣити* першы склад канчаўся на *д*, развіліся супрацьлеглыя змены: прыпадабненне звонкага *д* да глухага *т* (*ѣт* → *ѣт*) і распадабненне ў групе *тѣ* (→ *ѣт'* → *ѣт'*); у выніку ў інфінітыве *есці* ўзнік варыянт кораня *ес'*. Зычны *ж* у назоўніку *ежа* адпавядае былому спалучэнню **дй*(**дж*), якое змянілася ва ўсходніх славян на *ж* (у беларусаў і ўкраінцаў былому спалучэнню **дй*(**дж*) часта адпавядае *дж*): *сажа, падсаладжу, ураджай*.

Жыццё, жыць. У беларускай мове ёсць словы *загаіць* (*загаіца*), *гаіць*. Яны ад таго кораня, што і *жыць* (*Адны раны загаіліся, адны засталіся ў чалавека на ўсё жыццё, незагойныя*. Польшча). Кораню *жы-* адпавядае *goj-*(*гај-*): адлюстроўваецца старадаўняе чаргаванне *i: oј*. Перад галосным пярэдняга рада *i* заднеязычны *г* → *ж*: **giti* → *жити*. Перад *oј* заднеязычны захаваўся; так словы аднаго кораня маюць пачатковы то *г*, то *ж*. Прыгадаем беларускія і літоўскія адпаведнікі: *жывы* — *gyvas, жывіць* — *gyvinti, жывіца* — *gyvasakiai, жывёла* — *gyvis, gyvinas*.

Беларускі падоўжаны *ц'* (*ц'ц'*) паходзіць з былога спалучэння *тѣј*; у ім рэдукаваны *ѣ* выпад, са спалучэння мяккага *т'* (*т' → ц'*) з наступным *ј* развіўся падоўжаны *ц'* (*ц'ц'*); зычны

ж' зацвярдзеў; галосны *i* → *ы*; канцавы націскны *'э* → *'о*. Такім чынам, *жыццё* — з *жыць* (шэсць гукі → чатыры гукі).

Ні адзін гук былога *жыць*, як бачым, не застаўся без змен.

Збожжа. Слова *збожжа* ад таго кораня, што і *бог*; ідзе ад веры чалавека ў незвычайную сілу, якая з сонцам і цеплынёю прыносіла ежу: зярняты, лісце і інш.

Сёння аснову слова *збожжа* практычна разглядаюць як непадзельную: *збожжа-а* (*збжж-ын-а, збжж-ын-к-а, збожж-ав-ыя*).

Сучаснае *збожжа* з былога *сѣбожьє*, дзе ў дапісмовую, яшчэ агульнаславянскую пару каранёвы *с* перад наступным *ѣ* перажыў пераходнае памякчэнне: **сѣ* → *сѣь*; г. зн. (*сѣ*)-*бог-ѣ-э* → (*сѣ*)-*божьє*. У пісмовую пару адбыліся прыкметныя фанетычныя змены:

рэдукаваны *ѣ* выпад: ён ненаціскны і ў пазіцыі перад складам з галосным поўнага ўтварэння;

такі самы лёс рэдукаванага *ѣ*;

глухі зычны *с* апынуўся ў непасрэдным суседстве з наступным звонкім *б*, прыпадобніўся да яго і супаў са сваім парным звонкім з (*сѣб* → *сѣ* → *зѣ*);

мяккі *ж* асіміляваў наступны мяккі *й* (*ј*), з двух (дакладней — на месцы трох гукі *жѣј*) развіўся адзін, але падоўжаны (доўгі) мяккі *жѣ*, абазначаюць яго на пісьме падвойным напісаннем;

мяккі падоўжаны *жѣ* (як і ўсякі *ж*, як і ўсе шыпячыя) зацвярдзеў;

ненаціскны *'э* (*е*) супаў з *'а* (аканне).

Такім чынам: *сѣбожьє* → *збожжа*. Пры падзеле слова на марфемы падоўжаны *жѣ* (*жѣжѣ*) не аддзяляецца ад кораня. Лічыць, нібы ў слове *збожжа* два зычныя *жѣ* — адзін каранёвы, а другі суфіксальны, — нельга. У слове *збожжа* не стала суфікса.

Згода. Слова *згода* не адзінкавае; яно з таго словаўтваральнага гнязда, што і *пагадзіца, нагода, прыгода* і інш.; ёсць на Беларусі вёскі, пасёлкі, хутары, урочышчы з назваў *Згода*. З такім самым, як і ў сучаснай мове, гучаннем чытаем у «Апокрысе Хрыстафора Філалета»: *сѣ ѿны межы братыёю... згоды... правды*.

Згода — з былога *сѣгода*. Ненаціскны рэдукаваны *ѣ* перад складам з галосным поўнага ўтварэння (*о*) страціўся, у спалучэнні глухага *с* з наступным звонкім *г* развілася асіміляцыя, глухі зычны *с* супаў са сваім парным звонкім з: *сѣгода* → *сгода* → *згода*.

Карэц. Пры скланенні слова *карэц* высвятляецца беглы галосны (*э* чаргуецца з нулём гукі); суфікс *-эц*, яго варыянт *-ц* (*карцы*) адпавядаюць былому суфіксу *-ѣц'*. *Карэц* — тое, што кубак, з доўгаю ручкаю, але не лубы, а такі, што заўсёды пры вядры з вадою або ў вядры; *карэц* ад таго кораня, што і *кар-а*.

Карэц, такім чынам, фанетычна зменены *корбць*: канцавы рэдукаваны адпаў, націскны *ь* супаў з *э*, зычны *р* зацвярдзеў, таксама зацвярдзеў *ц'* (\rightarrow *ц*), ненаціскны *о* супаў з *а*; у слове зменшылася колькасць гукаў, узнік новы закрыты склад *рэц*.

Лесвіца. Старажытнае *лѣзтьвиця*. Слова аднаго кораня з *лезу*. Перажыло фанетычныя змены: *ѣ* супаў з *э* (*е*), звонкі зычны з прыпадобніўся да наступнага глухого *т* і супаў са сваім парным *с* (*з*:*с*), рэдукаваны *ь* выпаў, група *ств* спрашчалася (выпаў *т'* \rightarrow *ц'*), зычны *с* \rightarrow *с'*, а *ц'* \rightarrow *ц*. Гэта значыць: *лѣзтьвиця* \rightarrow *лесвіца*.

Падчарка, падчарыца (фанетычна — *паччарка, паччарыца*). Дзеля высвятлення змен дапісьмовай і пісьмовай пары параўнаем з нашым *дача*, рускім *дочь*, стараславянскім *дѣщерь*, польскім *córka* (\leftarrow *dżeczka*). Разыходжанні, як бачым, прыкметныя, хоць ва ўсіх гэтых мовах слова аднаго кораня.

1. Змены дапісьмовай пары. Параўнаем слова *дача* (*дочь*, *дѣщерь*) з літоўскім *dūkte*, у якім беларускаму *а* (*дача*), рускаму *о* (*дочь*), беларускаму нулю галоснага гукі (*падчарыца, падчарка*) адпавядае галосны *и* (*ў*), як *і*, напрыклад, *и* (*ў*) у верхненямецкім *kuning* (*князь*). Літоўскаму *kt* (*кт*) адпавядае ўсходнеславянскі *ч* (*дача, дочь*), стараславянскі *щ* (*дѣщерь*), польскі *с* (*ц*) (*dżeczka*). Спалучэнне *kt* (*кт*) змянілася ў славян на *ч*, *щ*, *ц* (*с*).

Слова *па-дч-ар-ыца* (*па-дч-ар-к-а*), такім чынам, ад агульнаўсходнеславянскага кораня *-дѣч-* (*ч* \leftarrow *кт*); прыстаўка *па-* (не *пад-*!) — як і ў слове *пáсынак*.

2. Змены пісьмовай пары. У пісьмовую пару ва ўсходніх славян слабы *ѣ* страціўся (*па-дѣч-* \rightarrow *па-дч-*), развілася асіміляцыйная змена *дч* \rightarrow *чч*.

Кортка пра польскае *córka* (*цурка*), *córeczka* (*цурэчка*). З дапісьмовых часоў корань *dūkt-* (\rightarrow *džkt*) змяніўся ў палякаў (заходніх славян) на *džs-* (*дѣц-*), з'явіўся *ц* (*с*) на месцы *kt*, як і ў словах *пос* (*ноц*), *ріес* (*пец*). У слове *dżeczka* (*дѣщерька*), як і ў *падчарыца*, рэдукаваныя страціліся; узнікла пачатковае спалучэнне *дс* (*дц*), якое без змены не магло захавацца; спалучэнне спрашчалася: *дс* \rightarrow *с* (*дц* \rightarrow *ц*). Так ад былога кораня *džkt-* \rightarrow *дс-* у польскай мове захаваўся толькі (!) зычны *с* (*ц*). Адбылася лабіялізацыя *о* і супадзенне яго з *у* (у польскай графіцы — *ó*). Нашаму кораню *дч-* (*дч-*), *дч-* (\rightarrow *чч*) у польскай мове адпавядае *с-* (*córka, córeczka*).

Панядзелак. У старажытнай беларускай мове гэта слова мела такую самую структуру (будову), як і сёння; гл., напрыклад, у запісках Ф. Еўлашэўскага: *на он часъ в понедѣлокъ* (Хр., с. 281). Назва першага (умоўна) дня на тыдні *панядзелак* ад таго кораня, што *нядзеля*, якое, у сваю чаргу, таго самага

кораня, што *дзеянне, дзеецца* ('робіцца, творацца'), *дзея, па-дзея, рускае дело*. Граматычная будова: *па-ня-дзе-л-ак* (пры разборы школьным, практычным суфікс *-л-*, магчыма, выдзяляць не трэба). Выразна прасвечваецца значэнне марфемы *па-* (прыстаўка прыназоўнікавага паходжання: *па-* з *но*; параўн.: *Па абедзе* [пасля абеду] *госць едзе. Па гэтай тармае і разьдземся ўсе.* (Прыказкі) *Па нядзелі ў горад да сына з'езджу.* (Звяззда)

Галосны *'э* (*'е*) у слове *панядзелак* паходзіць з былога *ѣ*; у пазіцыі пад націскам пасля мяккага ці зацвярдзелага зычнага і перад цвёрдым *'э* (*'е*) не супаў з *о*, як і ў *сусед, налетах, наветра*.

Змена слова *панядзелак* па склонах выяўляе бегласць галоснага (*панядзелак* — ад *панядзелка, да панядзелка*); гэта сведчыць, што сучасныя два варыянты суфікса *-ак* і *-к-* з былога *-ѣк-*.

Перавясла. *Перавясла* — 'тое, чым звязваюць снапы': салома, шпагат ці што іншае. Прыгадаем з народнай песні: *Ды снапы вязала перавясламі*. У некаторых раёнах (Глушкі, Любанскі і інш.) у гэтым слове націск на канчатку — *перавясло*. Каля Быхава і ў другіх мясцінах Беларусі *перавясло* адпавядае *вязмо* (назва рамана Міхася Зарэцкага — «Вязмо»). На поўдні Беларусі бытуе даўняе і жывое слова *вясло*¹ — 'вязанка', 'нізка рыбы, вярчоў' (скручанага, нібы абаранак, лыка, лазы). З прыведзеных слоў *перавясла* (*перавясло*), *вязмо* і каментарыяў да іх можна бачыць, што *перавясла* (*перавясло*) і *вязмо, перавязаць, звязаць, вязанка* аднаго кораня. Група зычных *зсл* у слове *перавясла* (*-о*) спрашчалася: *зсл* \rightarrow *сл*.

Пі, бі, ві, лі, мый, крый, шый. *Пі* — форма 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу. Параўнаем з аднаведнымі рускімі *пей, бей, вей, лей, мой, крой, шей*. Беларускаму *і* (*ы*) адпавядае ў рускай мове *э* (*е*). Такая аднаведнасць назіраецца ў словах з былымі рэдукаванымі *і_р*, *ы_р*, што развіліся з моцных рэдукаваных *ь*, *ѣ* у пазіцыі перад наступным *й* (*ј*). Форма 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу канчалася на *і* (*и*). Гэта значыць: *пі* з былога *пѣ-и* (*пѣ_р-и*), *крый* — з *крѣ-и* (*крѣ_р-и*). У гаворках, з якіх развівалася мова беларускай народнасці, рэдукаваныя *і*, *ы* (*і_р*, *ы_р*) супалі аднаведна з *і*, *ы* звычайнымі. Канцавы ненаціскны *і* (*и*) страціўся (*пѣ_и*, *бі_и*, *лі_и*, *кры_и*, *мы_и*); канцавы зычны *й* (*ј*) пасля *і* таксама страціўся (*пѣ_и* \rightarrow *пѣ_р* \rightarrow *пѣ_и* \rightarrow *пі*), пасля *ы* — захаваўся (*крѣ_и* \rightarrow *крѣ_р* \rightarrow *крѣ_и* \rightarrow *кры_и*, *мѣ_и* \rightarrow *мы_и* \rightarrow *мы_и* \rightarrow *мы_и*).

Праўда, крывда. Нельга лічыць, што корань і аснова першага слова, корань і аснова другога супадаюць. Пры параўнанні аднакаранёвых *праўда* і *праведны, праўда* і *правільны, праўда* і *правіла* лёгка ўбачыць, што ўсе яны ад кораня *прав-* (\rightarrow *праў-*); у слове *праўда* корань *праў-* і суфікс *-д*. Параўнанне слоў *праў-*

¹ *Вясло* і *вясло* — амонімы, першае — ад *вез-*, другое — ад *вѣз-* (*вѣз-*).

да і *праведны* (*праведнік*) выяўляе бегласць галоснага (чаргаванне *э(е)* з нулём гука); відавочныя варыянты былога суфікса *-ьд-*: *-д-* і *-ед-*. Слова *праўда*, такім чынам, у старажытнасці мела такую марфалагічную будову: *прав-ьд-а*.

Крыўда — старадаўні антонім да слова *праўда*; корань *крив-* (*→ крыв-*). Дапамагае разуменню значэнне слова, бачыць яго корань вядомае беларускае фразеалагізаванае спалучэнне (яго сустракаем у В. Дуніна-Марцінкевіча) *крыв-ы закон* ('ня-правільны, супрацьлеглы правілу, праўдзе'). Былая марфалагічная будова слова: *крив-ьд-а*. У слове страціўся *ь(-ьд- → -д-)*, губна-зубны *в →* губна-губны *ў*, зычны *р* зацвярдзеў.

Птаства. Слова засведчылі з такім самым, як і сёння, гучаннем і напісаннем старажытных беларускіх тэксты. Так, у «Казанні» (пераклад) Л. Зізання (Хр., с. 260—261) чытаем: *голас птаства, крык птаства*. Яно аднаго кораня са словам *птах*, ужываным у старажытнасці, ужывальным у сучаснай народна-дыялектнай і літаратурнай мове. *Птаства* — суфіксальнае слова (параўнаем яго з *птаха-* (*→ птах*) і з мноства *← множаство, чалавецтва ← челоўчыство*). У слове *пташыство* адбыліся кананмерныя змены: **хь → шь*, абодва рэдукаваныя страціліся, спалучэнне *шьс → ш'с → сс → с*, канцавы ненаціскны *о → а*; спалучэнне *пт(← пѣт)* захавалася. Такім чынам, *пташыство → пташ'ство → птаство → птаства*; з дзесяці гукаў у слове засталася шэсць.

Слуцкі. Гэты прыметнік ад таго кораня, што і *Случ* — назва ракі. Гістарычна слова *слуцкі* складанае, яно ўтварылася зліццём былога кароткага прыметніка *случьскъ* (суфікс *-ьск-* і канчатак *-ѡ*) і займенніка *і-ѡ* (графічна *и*). Моцны рэдукаваны *ѡ* перад наступным *і(й)* змяніўся на *ы* рэдукаваны (*ы_р*): *случьскѡѣ → случьскы_рѣ*. Абодва рэдукаваныя *ь(ч-ь, і-ь)* былі слабыя і страціліся; рэдукаваны *ы* падоўжыўся, супаў з *ы* звычайным: *случьскыѣ → случскыѣ*. У новым спалучэнні разнародных зычных (*ч* і *с*) шыпячы прыпадобніўся да наступнага свісцячага, супаў са сваім парным свісцячым: *чс → цс*; спалучэнне свісцячых *цс* злілося: *цс → ц*; спалучэнне *кы* перажыло пераходнае пам'якчэнне: *кы → кі*; страціўся канцавы *і(й)*. Такім чынам: *случьск-ѡѣ → случьск-ы_рѣ → случк-ыѣ → случк-і*. Слова *случьскѡѣ* выразна скарацілася (10 гукаў *→* 6).

Былы канчатак поўнага прыметніка *-ѡѣ* непазнавальна змяніўся: *ѡѣ → ы_рѣ → ыѣ → іѣ → і*.

Як *слуцкі* з *случьскѡѣ*, так і *рыбакі* з *рыбачьскѡѣ* (не з «рыбакскѡѣ»), *ткацкі* з *тѡкачьскѡѣ*, *грэцкі* з *грѣчьскѡѣ*.

Сон, спаць. *Сон* і *спаць* сёння не ўспрымаюцца як словы аднаго кораня, прычына — прыкметныя змены ў першым. Абодва словы — ад *сѡп-*. Сучаснае *сон* з **сыпн-ѡ*; група зычных *пн* спрацілася яшчэ ў дапісьмовыя часы (**пн → н*), націскны *ѡ →*

о; суфікс *-н-* стаў неаддзельны ад кораня. У слове ж *спаць* корань *сѡп-* перажыў толькі страту рэдукаванага *ѡ*: *сѡп- → сп-*.

Тануць (патануць, затануць). Параўнаем *тануць, патануць, затануць, затон* з *утаніць, затоплены, тапелец* (А ў Вісле плавае *тапелец*. Я. Купала). Усе яны ад кораня *топ-*. У першых спрацілася група зычных *пн* (*пн → н*). У выніку зычны *п* чаргуецца з нулём гука: *тапелец — тануць*.

Снедаць ← сьнядати. Ненаціскны рэдукаваны *ѡ* (у пазіцыі перад складам з галосным поўнага ўтварэння *ѡ*) быў у слабай пазіцыі і страціўся; цвёрды *с* прыпадобніўся да наступнага *н'* і супаў са сваім парным мяккім *с'*; галосны *ѡ* супаў з *э(е)*, з *т'* развіўся *ц'*, канцавы ненаціскны і страціўся.

Тручы. У беларускай прыказцы *Не глядзі на мяне лён тручы, а глядзі на мяне на фэст ідучы* ёсць дзеяслоўныя формы *іду-чы, тручы*. Прыказка, яе варыянты (*Не глядзі на нявесту на фэст ідучы, а глядзі на яе лён тручы. Не глядзі на мяне лён тручы, а глядзі на мяне на фэст ідучы. Паглядзі на мяне і лён тручы, пазірні і на фэст ідучы. Не ўзірайся на яе на фэст ідучы, а прыгледзіся лён тручы* і інш.) зразумелыя, зразумелыя і названыя формы (*іду-чы ← ідуць, тручы ← труць*), хоць яны маюць у прыказцы, яе варыянтах і адметнае ў значэнні, ва ўжыванні. Калі дзеяприслоўі звычайна абазначаюць дадатковае дзеянне, якое ўтварае тая самая асоба (прадмет), што і галоўнае, выражанае дзеясловам, выказнікам, то ў згаданым выслоўі, яго варыянтах дзеяприслоўныя формы *тручы, ідучы* маюць і значэнне азначальнасці: 'такую (такую), як лён тру', 'такую (такую), як на фэст іду'.

Ход, ішлі. Гэтыя словы аднаго кораня². Звернем увагу на змены, што адбыліся ў дзеяслоўнай форме прошлага часу *ішлі*, улічым старадаўняе, з дапісьмовых часоў, чаргаванне галосных непярэдняга і пярэдняга рада *о : і, о : ѡ, о : е* і інш. Чаргаванне дайшло да нашага часу: *носіш і несці, возіш і везці, збор* (з былога *сѡборѡ*) і *сабраць* (з былога *сѡбрати*), *косіш і чэшаі* (*ко-сиши і чешеши*). Такое чаргаванне было і ў словах з коранем *ход-*: *ход-* і **хьд(ли)*. У дзеяслоўнай форме развіліся змены: **хь → шь*, **дл → л*, *ь* страціўся, узнік (пад уплывам *іду, ідзеш, ідуць, ісці*) прыстаўні *і*: **хьд(ли) → іш(лі)*.

Шчасце. 1. Змены дапісьмовай пары. Сучаснае гучанне слова непазнавальнае ў параўнанні з яго старажытным гучаннем.

Слова *шчасце* ад таго кораня, што і *частка* (гістарычна *част-к-а, *чет-*), *часцінка*. Параўнанне з польскім *część, szczęście* паказвае, што пасля *ч* і ва ўсходніх славян быў насава галосны, які з часам перажыў дэназалізацыю: *ѣ → а*. Пачатковы задне-

² Нельга лічыць аднакаранёвымі *ісці (іду)* і *ішлі*.

язычны кораня *к* перад галосным пярэдняга рада супаў (пераходнае памякчэнне) з мяккім шыпячым *ч*. Слова *шчасце* вытворнае, у ім, апрача кораня, прыстаўка *сѣ-*, суфіксы *-т-* і *-ѣ-*. *Шчасце*, такім чынам, з былога *сѣчастѣе* (← *сѣкестѣе).

2. Змены пісьмовай пары. Абодва рэдукаваныя страціліся. З'явіліся спалучэнні зычных *сч* і *стј* (*т' → ц'*). Абодва спалучэнні змяніліся: глухі свісцячы *с* у суседстве з наступным глухім шыпячым *ч* супаў са сваім парным шыпячым (*с → ш*), абодва шыпячыя (*ш'* і *ч'*) зацвярдзелі; у спалучэнні *стј* зычны *ј* асіміляваўся папярэднім зычным, на месцы *тѣј* (→ *ц'ј*) — узнік мяккі свісцячы *ц'*. Слова *сѣчастѣе* набыло беларускае гучанне (адпаведнае і напісанне): *шчасце*; у ім зменшылася колькасць гукаў.

ЛІТАРАТУРА

- Анічэнка У. В. Марфалогія ўсходнеславянскіх моў.— Мінск: Вышэйш. школа, 1973.— 127 с.
- Антонович А. К. Язык судебной (актовой) книги каунасского земского суда 1566—1567 гг.— Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1961.— 16 с.
- Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом.— Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1968.— 401 с.
- Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1970, т. 2, с. 224—227.
- Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— 512 с.
- Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы.— Мінск: Навука і тэхніка, 1979.— 328 с.
- Булыка А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы.— Мінск: Навука і тэхніка, 1970.— 174 с.
- Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка.— М.: Высш. школа, 1981.— 359 с.
- Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярёно В. Г. Історія української мови: Фонетика.— Київ: Наук. думка, 1979.— 367 с.
- Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск: Выд-ва АН БССР, 1967, т. 1.— 371 с.
- Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка.— М.: Просвещение, 1964.— 452 с.
- Історычна граматыка украінскай мовы /О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх і інш.— Київ: Рад. школа, 1962.— 510 с.
- Карский Е. Ф. Белорусы: Введение в изучение языка и народной словесности.— Варшава: В. и., 1903.— 477 с.
- Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа.— М.: Изд-во АН СССР, 1955, вып. 1.— 745 с.; 1956, вып. 2.— 518 с.
- Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка.— М.: Высш. школа, 1980.— 214 с.
- Нарысы па гісторыі беларускай мовы.— Мінск: Вучпедвыд, 1957.— 450 с.
- Падлужны А. І., Чэкаман В. М. Гукі беларускай мовы.— Мінск: Навука і тэхніка, 1973.— 264 с.
- Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови.— Київ: Рад. школа, 1964, ч. 1.— 234 с.; 1970, ч. 2.— 190 с.
- Собинникова В. И. Лекции по исторической грамматике русского языка.— Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1967.— 230 с.
- Соколова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1962.— 312 с.
- Супрун А. Е. Славянские числительные.— Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1969.— 327 с.
- Супрун А. Е., Калюта М. Е. Введение в славянскую филологию.— Минск: Вышэйш. школа, 1981.— 439 с.

Устинов И. В. Очерки по русскому языку. Историческая грамматика русского языка.— М.: Б. и., 1959, ч. 1.—382 с.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1972.—655 с.

Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мінск: выд-ва АН БССР, 1961, ч. 1.—415 с.

Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка.— М.: Учпедгиз, 1952.—312 с.

Шахун Л. М. Гісторыя беларускай мовы.— Мінск: Выд-ва МВСС і ПА БССР, 1964.—339 с.

Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы з гістарычнымі каментарыямі.— Мінск: Вышэйш. школа, 1974.—302 с.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка.— М.: Учпедгиз, 1953.—368 с.

Янкоўскі Ф. Беларуская мова.— Мінск: Вышэйш. школа, 1978.—333 с.

СКАРАЧЭННІ

Акт. *Брэсцк.*— Актавая кніга Брэсцкага земскага суда (1590).

Акт. *Гродз.*— Актавая кніга Гродзенскага земскага суда (1612).

Акт. *Магіл.*— Актавая кніга Магілёўскага магістрата (1578).

Акт. *Мінск.*— Актавая кніга Мінскага гарадскога суда (1582—1588).

Ал.— Александрія.

Атыла — Гісторыя пра Атылу (XVI ст.).

Бава — Аповесць пра Баву (XVI ст.).

Баркул. л.— Баркулабаўскі летапіс (канец XVI — пачатак XVII ст.).

Будны — «Катэхізіс», пераклад С. Буднага (XVI ст.).

Бяр. *Лекс.*— «Лексікон» Бярынды (1627).

Вілен. л.— Віленскі спіс летапісу (XIV—XV стст.).

Гр. *Анофр.*— Грамата князя Анофрыя польскаму манастыру (каля 1399 г.).

Гр. *Віт. 1407*— Грамата Вітаўта 1407 г.

Гр. *Герд.*— Грамата князя Гердэня (1264).

Гр. *1130*— Мсціславава грамата (каля 1130 г.).

Гр. *1229*— Дагаворная грамата князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам (1229).

Гр. *1284*— Грамата смаленскага князя Фёдара Расціслававіча (1284).

Гр. *1300*— Грамата рыжан да віцебскага князя (1300).

Гр. *1330*— Дагавор Полацка з Рыгай (1330).

Гр. *1349*— Дагаворная грамата літоўска-рускіх князёў з польскім каралём... (1349).

Гр. *1387*— Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу (1387).

Гр. *1465*— Грамата палачан у Рыгу (1465).

Гр. *1498*— Грамата Янкі Багдановіча (1498).

Гр. *Як.*— Грамата полацкага епіскапа Якава (1300).

Даг. *Пол.*— Дагавор Полацка з Рыгай (1407).

Дзвін. гр.— Дзвінская грамата.

Еўлашэўскі — Гістарычныя запіскі Ф. Еўлашэўскага (канец XVI — пачатак XVII ст.).

Ж. *Алякс.*— Жыццё Аляксея (XV ст.).

Ж. *Ефр.*— Жыццё Ефрасініі (спіс XV ст.).

Зб. *262*— Зборнік № 262 (прыклады з працы А. Булыкі «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы».— Мінск, 1970).

Зб. *391*— Зборнік № 391 (прыклады з працы А. Булыкі «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы».— Мінск, 1970).

Зіс. *Лекс.*— «Лексіс» Зізанія (1596).

Кам. зб. *Мараш.*— Камедыя ў зборніку К. Марашэўскага (XVIII ст.).

Км. *Чарнаб.*— Веставыя подпісы Ф. Кміты-Чарнабыльскага (XVI ст.).

Кн. *пас.*— Кніга пасольскай метрыкі Вялікага княства Літоўскага (XVI ст.).

Кн. *Слонім.*— Кніга запісаў актаў Слонімскага земскага суда (1565—1566) (прыклады з працы І. Крамко «Сінтаксіс слоніmsкіх актаў XVI ст. (складаны сказ)». Мінск, 1970).

Ковен. *1566*— Кніга Ковенскага земскага суда (1566—1567).

Лаўр. с.— Лаўрэнцьеўскі спіс летапісу (1377).
Літ. метр.— Літоўская метрыка, XVI ст.
Ліст — Ліст да Абуховіча (1655).
Магіл. акты 1578 — Магілёўскія акты 1578 г.
Мам. паб.— Сказанне пра Мамаева пабоішча (XV ст.).
Мялешка — Прамова Мялешкі (XVI ст.).
Надпіс Ефр.— Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай (1161).
Надпіс Раг.— Надпіс на Рагвалодавым камені (1171).
П. Гасц.— Пісьмо Гасцяты да Васіля (канец XI ці пачатак XII ст.).
Прывілей Мінску — Прывілей месту Менскаму на права магдэбурскае (1499).
Прывіл. Пол. з.— Прывілей Полацкай зямлі (1547).
Прывіл. См. з.— Прывілей Смаленскай зямлі (1505).
Рачынскі с.— Летапіс паводле спісу Рачынскага (XVI ст.).
Руф — Кніга «Руф», пераклад са старажытнай яўрэйскай мовы (XVI ст.).
Рымскі л.— Рымскі летапіс (XVI ст.).
Рымшы — Эпіграма А. Рымшы на герб Л. Сапегі (1588).
Сапега — Прамова Л. Сапегі на Варшаўскім сейме (1588).
Скарына, Апост.— Прадмова Ф. Скарыны з кнігі «Апостал» (1525).
Скарына, Юдзіф — Пасляслоўе Ф. Скарыны з кнігі «Юдзіф» (1519).
Слова — Слова аб палку Ігаравым.
Способ спраў — Способ спраў трыбунальскіх (1581).
Ст. літ. 1529 — Статут літоўскі 1529 г.
Ст. літ. 1566 — Статут літоўскі 1566 г.
Ст. літ. 1588 — Статут літоўскі 1588 г.
Стр. Хр.— Страсці Хрыстовы (XV ст.).
Стрыйкоўскі — «Хроніка» М. Стрыйкоўскага (XVII ст.).
Супр. л.— Супрасльскі спіс летапісу (XV ст.).
Тайна т.— Тайна тайных (XVI ст.).
Тмутар. к.— Надпіс на Тмутараканскім камені (1068).
Троя — Аповесць аб Троі (XVII ст.).
Тры кар.— Аповесць пра трох каралёў-валхваў (XV ст.).
Трыстан — Аповесць пра Трыстана (XVI ст.).
Хр.— Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мінск, 1961.
Хр. літ.— Хроніка літоўская і жамойцкая.— Полн. собр. русских летописей. М., 1975.
Цяпінскі — «Евангелле», пераклад В. Цяпінскага (каля 1570 г.).
Ч. 1489 — Чэщя 1489 г.
Шк. камед.— Школьная камедыя (XVIII ст.).

ПАКАЗЧЫК СЛОУ

Абгараджу, абгароджваць 67
Авкгуштына 113
ав'ос←ов'эс 104
агледзець, агледзіны 76
агньць 57
адбіць←отъбити 96
ад'ехаць←отъѣхати 96
адліць←отълити 96
адмяніць←отъмѣнити 96
адноу і адной 109
адпачыла і адпачыў 91
адраджэнне 67
адрэзаць←отърѣзати 96
адцвітанне 72
ажына 76
ажэніцца — жонка 104
азь 53
акно 107
акраіца — акраіца 81
алень 75
алькати, альчынъ 75
амшары і імшары 83
aniemieli 107
аптэчны 62
Arbeit 75
аржаны 83
асалода (і наслаждение) 75
асталоп (з стьльп) 86
асяродак 72
аўторак 83
ацеліцца — апёл 103

Байдарацны 61
бајэц — бајца 81
баранавішкі 94
бджола 95
бедны 96, 105
бъзи 65, 66
берегъ 73
беречи→берегчи→бегачы 116
*бергъ 73
Berg 73
Bzeg 77
біји→биј→бі 101, 116

благословить 113
блато 73
блеск (бляск) — блискавица 86
блискаю(т) 86
бобръ→бабёр 84
boha, bohy 113
*болто 73
*борда 73
*борна 73
бороздына→баразна 88
бороните 73
брада 73
браць — збор 78
broda 73
bropa 73
брусніца 64
брыгъ 73
буди→будз' (буц') 108
быдла 71
была й я 110
бъчела→бджола 95
бъчела→пчала 95
бяроза, бярозу, бярозы 106
бярэзнік 106
бярэмя, абярэмак (і бремя) 74
бярэш 105

Вадою і вадой 109
варожасць (і враждебность) 74
варожы (і враждебный) 74
вас і ваш 66
вашому 104
вдарым 115
везль→вёз 88
везці — воз, вазіць 77
wiedama 107
великыи і велики 117
вельмі 11
wengtom 113
вепрь 115
вепрь→вяпрук 85
вера 105
werebiow 105
върёмьнемъ 103

верех 87
 весці — вадзіць 77
 вѣстныкѣ→веснік 88
 вѣтрѣ→вѣцер 84, 88
 вечера 69
 ві 117
 вітер 103
 вихрѣ→віхор 84
 вонѣ 90
 Вовчъкевичѣ 91
 воженя 114
 вожык 77
 возера 77
 вол 91
 воласць 71
 волк-ы-кот 118
 воловъ→валоў 89
 ворогѣ, ворогую 73
 восковы 116
 востры 116
 воўк — ваўчок, ваўкаваты 91
 воўна 91
 вочы 112
 врана 73
 вѣсц 105
 вугаль, вуголле 112
 вугровіца 112
 вудка 112
 вуж, вужака 112
 вужы — вуш 100
 вузел 112
 вуліца 112
 вусы, вусаты, вусач 112
 вуха 112
 вучоба 62, 112
 выдаючы 47, 114
 выдра 112
 выеш 101
 вызваліаі 107
 вызволена 95
 выйграць 111
 выкрикаѣемѣ 99
 вихованя 99
 выю 101
 вѣлкѣ→воўк 90
 вѣлна→воўна 90
 вѣлцѣхъ 63
 вѣсе→усѣ 108
 вязаць — вузел 78
 вялікой дарозя 107
 вяселле→вѣсельѣ 98
 вясѣлаю гульнѣю — вясѣлай гуль-
 нѣй 109
 вясѣлы 103
 вячѣра 69, 115

Газа 113
 gałaguckiу 113
 галосны (і гласный) 74

галоўны (і главный) 74
 ганак 113
 гарэлка 91
 *гвѣзда 71
 gwiazda, gwѣzda 71
 Гидиминѣ 113
 Gdańsku 113
 гейзер 61
 generałom 113
 генетыка 61, 105
 *гѣрѣ→жар 61
 герой 61
 hetaja 113
 гетманѣ 113
 grzyb 115
 глава 73
 głowa 73
 глотка — глытаць 86
 глухі 100
 глухой 100
 hlyboko 113
 глытати→глытаць 86
 гляд- і гля- 70
 гляджу 114
 гляннѣ→глянѣ 108
 hniеwajsie 113
 гнѣзды (гнѣзда) 106
 hnoju 113
 Howorku 113
 головнище 73
 голубѣ 91
 Gonsiewski 113
 гонта 113
 *гордѣ 72
 гороб 87
 Городнѣ 74
 horsz 113
 горы 100, 115
 граблі 68
 град 73
 грамаде 107
 грецкого (царя) 94
 грѣшныкоу 114
 грѣмѣ, гром, грѣмоты 86
 hroszu 113
 грукні 108
 грѣмні 108
 грѣмѣ→гром 89
 гузік 113
 гульнѣю і гульнѣй 106
 гулнѣ-оу 106
 hustoje 113
 густы 101
 *губнѣти→губнѣти→губнѣти 69, 117
 гърнѣ→горнѣ→горан 87
 гърнѣчарѣ→ганчар 88

Даваи→давай 108
 дагледжаны 114

дарагою цаною — дарагой цаной 109
 Дарѣ і Адарѣ 84
 да самае — да самай 109
 дастаточне 107
 дачка і сын 111
 дашчѣнту 93
 два, дзве 93
 дѣрева 115
 дзед 105
 дзѣнь 103
 дзеўка 105
 dzied 111
 dzień 111
 дзѣонѣ 105
 dziwno 111
 дзюбали 111
 добраю зямлѣю — добрай зямлѣй 109
 добры, dobry 116
 dohetul 113
 дозволяемѣ 47
 дожѣть, дожчу 112
 дол 91
 dołozуw 91
 Дорогичинѣ 73
 до сыти 108
 досыць 108
 доўгі — доўг, даўжыня, падаўжэнне,
 доўжанѣ, удоўжкі, даўжѣразны 91
 дровы — дрывасѣкі 86
 дрожчи 112
 druh 113
 дрыжачоі 86
 дрыжыць 86
 Дрыса 115
 дрѣвѣ→дроў 90
 дрѣнь (дрѣнны) 76
 дубѣ→дубѣ→дуп 99
 дужый 117
 дыхаць — дух 78
 дѣвѣ сѣть→дѣвѣсѣце 92
 *дѣкти 64
 дѣлгѣ→доўг 91
 дѣхорѣ→дхорѣ→гхор 81, 87
 дѣсѣгѣка 65
 дѣщерѣ, дѣчи 65
 дѣшанѣ (дѣшанѣ)→чан 10
 дѣве 92
 дѣрнѣ→дѣбран 87
 дѣндрарѣум 111—112

Евстафиос→Астап 77
 едзѣ — едзѣ (еѣце) 108
 един 15, 76
 езеро 76
 Елена→Алена 76
 ель 70
 ем 105
 есен 15, 76
 ес-ці, еж-а, е-м, е-л-і 11

еѣти 92
 Ефраим→Ахрѣм 76
 Еѣхали 103
 еѣхачѣ 105

Жалосно 92
 запоскаѣа 107
 жарало→жѣрло 87
 жѣравль→жѣраў 89
 *жѣти→жѣти 75
 животѣ (при животѣ) 114
 жнѣтьѣ 106
 жо (в тѣм жо) 104
 жонатый 104
 жорны 8
 журавль→журавель 84
 жучѣкѣ→жучекѣ→жучок 104
 жыў 114
 жыцѣ 97
 жѣлѣтѣи→жѣўты 90
 жѣлна→жаўна 90
 *жѣнти 75
 žucio 111

З- і са- 81
 заби (не заби) 102
 завоѣстраны 112
 завоѣчны 112
 zawsiodу 105
 завулак 111—112
 завушнѣца 111—112
 заѣждчати 112
 за йголѣу 110—111
 зайграць 110—111
 заіграць→зайграць 110—111
 замужѣ 114
 за-мык-анѣ — за-мѣ-нуць 12
 занѣдбаѣе 92
 запрѣгчы 76
 застрѣшнѣа 114
 *(за)толѣнѣти → *(за)толѣнѣти→(за)та-
 нуць 69
 зацѣвѣтаць 115
 зацѣды 71
 забавенне 99
 забѣглѣе 95
 забѣгло ся (людей) 95
 забѣжнѣца 107
 забѣру, забѣрати 96
 забѣшѣ→сѣбѣти 96
 абѣжѣка→сѣбѣжѣѣ 98, 114
 абѣжемѣ 99
 абѣдѣвалѣ 96
 абѣуриѣвши 96
 абѣдѣжую 113
 з великою (покою) 95
 зѣврѣху 95
 зѣверѣѣ→зѣврѣю, зѣврѣѣ 99

звінець 193
 swgasa sie 17—18
 звязаль 96
 згнула (надея) 95
 здагадлівы 71
 з дѣтми 95
 з доброю 95
 здравствуй(те) 74
 зеллемь 99
 з'ехаць←сѣхати 96
 ziemia 68
 зіхатлівы 71
 з кожнае — з кожнай 109
 злато 73
 zloto 73
 злыи 102
 з малым (войском) 95
 з мачохою 95
 змена←сѣмѣна 96
 змилюнся 95
 з многими 95
 золотыи 102
 *золто 73
 зоры (на зоры) 115
 з розум(у) 95
 з тае — з той 109
 zubaty 117
 зъ братею 95
 зъехалъ 92
 зъягнеты 92
 зямля 69

Ідзеш, ідѣшь 105
 ідзі 113
 ідучы, ідя 12
 Ізяславль→Заслаѣе 92
 илвовъ→іл'воу 83
 ильвомъ (над ильвомъ) 83
 ільвіца 83
 ільгота 83
 ільняны 83
 ільняными 83
 ільсніца 83
 імгненны 83
 *имѣ 75, 76
 имѣль→меу 91
 *имен 75
 імчацца, імчаць 83
 імшары 83
 инъшымъ 114
 инъшыхъ 114
 ирвали 83
 іг'вас 83
 ірдзеш 83
 иржа 83
 иржыцу 83
 ісці 71
 ишоль 84
 ішоу (ішла, ішло, ішли) 84

Јакі 117
 jeden 17, 76
 jedyny 17
 jezioro 76
 jesień 16, 76
 ікаўка (ікаўка) 112
 імя (імя) 112
 іскры (іскры) 112
 ірха 112
 його 104
 jowchima 105
 jost 105

Кавадла 73
 казати→казац' 108
 kaina 62
 калѣквіум 111—112
 кали 107
 калоцішся 94
 каменне←камень 98
 камень — каменя 82
 камета 105
 кансіліум 112
 капустаны 88
 karve 72
 Karl 72
 кароткі (і краткий) 72—73
 карою 107
 карысны 88
 карэц 105
 касец 105
 каханы 116
 квалтъ 113
 *квѣлнті 71
 květ 72
 квецень і цвісці 72
 kwiat 72
 кганку 113
 кгвалтъ, кгвалтовника 113
 Кгинбунта 113
 кгмаху 113
 кгузиками 113
 кде(ѣ)→дзе 88
 кефір 61
 кі-нуць 70
 клад- і кла- 70
 kładzie 17
 класці 71
 клѣн, клѣнік 105—106
 клясці 71
 *кѣнезь 64
 knihi 113
 князскій 94
 кѣняжѣство 94
 кождынъ→кожны 88
 коньмъ 91
 коньць 114
 копыць 114
 корабль→карабелъ 84

корань — кораня 82
 король 72
 кѣрмъ 86
 корѣнне 99
 костѣу→косу 98
 косьба→кос'ба→каз'ба 95—96
 кошѣня 114
 кривавая 8—86
 кривьда→крыўда 89
 Кривы 116—117
 кричить 61—62
 кроу — кривавы 85—86
 крошка — крышыць 85—86
 крыга — (на) крызе 62—63
 кривды 115
 крыю 101
 куб-ак, куб-к-і 12
 купецъ (купць) 114
 купя, земля 68
 курыць 115
 курю 115
 (у) кусіе 111
 кыдати 61, 117
 *кыднѣти→*кынѣти→кінуць 69
 кыни→кін' 108
 Кііві (у Кііві) 102
 кѣнигы 117
 *кѣнегыни 64
 Кѣняжѣство → княжѣство → княсѣство →
 княства 94
 кѣто→хто 99
 кѣрмити 86
 кѣщичка 16

Лакътъ 75
 ланцуг 114
 легти 116
 лежачы 12
 лѣзтъвиця→лесвіца 88
 лезці — лезціць 78
 Леонъ→Лявон 112
 лепшы 105
 лес 105
 лета 105
 летіла 102
 летней, летний 101
 лечи→лечи→леччы 116
 лечи→леччы 116
 лечь 116
 лѣгенькі 61
 лёд, на лёдзе 106
 лёд — лёду 82
 лёжа 12
 лі 117
 ликъ 100
 ликъ — лице 64
 літо, у літі 102
 литовски 116
 Литовскимъ 117

логозкая дань 94, 97
 локаць 75
 lokieć 75
 loket 75
 loński 17
 луг-і-поле 118
 лузѣхъ 63
 льну→лѣну→л'ону 82
 льну→л'ну→іл'ну 82
 льгота→л'гота→іл'гота 83
 любовѣу→любоују 99
 lubieć 68
 людзі 111
 ludzie 111
 *лягешъ→ляжешъ 62
 ляцеу 105
 ляці 108

Магли 107
 моѣ→маю 105
 маладзец 105
 маладзіца 114
 маладою бульбаю і маладой буль-
 бай 110
 малады 100
 малайцы 14
 малань 107
 malaczu 107
 манера 105
 маўчаці 108
 маці й (ji) дачка 110—111
 masocha 14, 68
 мачаха 68
 машаха 14, 68
 маючы 114
 медены (гаршок) 116
 мезенец 103
 мезены 103
 мѣзѣнны 103
 *мел'ко→*мелко→*молко→*молоко 73
 *мента 75
 меншы 105
 мѣньскъ 82
 *мѣта 75
 мѣстыце→месца 47, 88
 мѣсты 114
 месці 71, 103
 месці — мѣу 103
 метрыка 62
 мець 111
 мѣу 103
 мизинец 103
 milczenie 17—18
 Minsk (з Мѣньскъ) 82, 103
 mleko 73
 млѣн 8
 мовити→мовіц' 108
 mohu 113

*могти 64, 116
 мо **К** → маё 108
 можно 62
 молоденьцом 73
 молодицу 73
 молодоў → маладое 109
 молодшое 73
 молодши 73
 мора (з мора) 115
 морокъ 73
 морыла 115
 moskowski 116—117
 мосць (міласць) 111
 моучком 90—91
 мощный 117
 мочи → магчы 116
 musić 111
 мый, мыю 106
 мълчати → маўчаць 61, 90, 108
 мѣху → моху і мѣху → мху → імху 83—84
 Мьстиславль → Мсціслаў 89
 мякенькі 61, 117
 мяккі 98
 мятла 71
 мяшэчак 114

Наваколле, навокал 112
 навоstrаны 112
 навучыць 112
 навышшого 93
 нага — нох 113
 пагароду 113
 нагрожэня 73, 114
 награждение 67
 над- і нада- 81
 наежчати 112
 на ігольцы → на йголцы (на ігол-
 цы) 111—112
 на ігрышчы → на йгрышчы (на
 ігрышчы) 111—112
 пароіосhaw 90—91
 нараджэньне 67
 нас і наш 66
 насельніцтва — пасёлак 103—105
 натхненне 95
 натѣще → нашча 87, 95
 нашому 104
 нашчадак 93, 114
 нашими, нашымъ 114
 не вдовзь 90—91
 несёшь 105
 нести → несьці 108
 неслъ → несе 88—89
 несьці — насіць 77—78
 несе 103—104
 нидаліока 103—105
 нічога 103—105
 nieszczaśliwy 117
 нішчымы (нішчымыіца) 93

нова і новая 110
 новаја → новаа → нова 110
 nowy 17—18
 Новугородку 72—73
 новују → новуу → нову 110
 нож 114
 норавы (і нравы) 72—74
 носити 108
 нос (ноц) 14, 64
 нўжа 66
 нўжда 66
 нянавісьць 67
 нясеш 103—105
 нясі 108
 няшчасны 93—94

Обвозъ → обозъ → абоз 69—70
 оборонять 72—73
 овесь → овес → ав'ос 103—104
 огородныя 72—73
 одъ дня 95
 одьна → одна (→ анна) 99
 Олкгирда 113
 *олкъъ 74—75
 опосьле 92—93
 осмь → восемь 84—85
 останѣть 102—103
 отъдати → аддаць 95—96

Пад- і пада- 81—82
 падаргис 111
 падзеншчык 103—104
 падпішчык (падпісчык) 93
 пайсці 110—111
 пайшоў 103—104
 паласкаць — палашчу 65—66
 палка 90—91
 палон (і плен) 62—74
 палонны (і пленный) 72—74
 ратахаіа 106—107
 ратіеъ 75—76
 Парэчка 114
 раидніа 106—107
 паукъ → павук 111—112
 пей 100—102
 *пекти 64
 *пентъ 75—76
 первышая → першая 87—88
 передъ 115
 першы 87—88, 105, 114
 першыхъ 114
 Петръ → Пятро, Пятрусъ, Пятрук,
 Пятрок, Пётра 84—85
 пеци 62—63
 печадё — пяціце 62—63
 пі 100—102, 108
 пи 100—102, 108
 пији 108

Пиньскъ 81
 писара 115
 піск — пішчаць 61, 65—66
 ріегаз 107
 ріеъ 75—76
 ріес (печ) 14, 64
 планета 105
 плачь 114
 *пледмен → *племе → племя 69
 плести → плесці 108
 плесці — плот 77
 плечё → плячю 106
 плоскі — плошча 65, 114
 плошча 114
 плят- і пля- 69—70
 пляці 108
 powtarza 17—18
 покара"емъ 99
 покрышил 85—86
 полътора → паўтара 87—88
 полонъ 72—74
 полоцки 116
 польски 116
 польскы 116
 ропоhaw 113
 помые 100—102
 попел — попелу 82—83
 пораждение 112—113
 поўны, поўнік, напоўнены 91
 почесно 88
 правьда → праўда 89
 празскомъ 94
 празрыстаю крыніцаю і празрыстай
 крыніцай 109
 прайіграць 110—111
 праскі (пражскі) 94
 прасці 71
 прафесар 105
 приеждати 112
 принимавали 110
 приими (мене) 110
 приими → прыими → прымі 110
 прииму 110
 приметь 115
 продати 115
 прускому 97
 пры 115
 прыбярэжны (і прибрежный) 72—74
 привела 115
 привелі 115
 привыкъ 115
 привыкнуць — навука 77—78
 привычны 111—112
 приезжающему 112—113
 прызба 110
 прійдѣть 115
 прыладжаны 114
 прымај-уц' — прымај 108
 прымак, прыму, прымы 110
 прынесла, прынесъ 115

прычыны 115
 прышла, прышли 115
 прышла й мая чарга 110—111
 прыяжджаць (прыязджаць) 93
 прэзідыум 111—112
 пушча 114
 пішоно 103—104
 przygojdzie 17—18
 пытаніе 106
 пытанне → пытань **К** 97—98
 пѣльнѣ → поўны 90—91
 пѣрскати → пѣрскаць 85—86
 пѣнь, пѣньмъ 79—80
 пѣпърьць → перац 87—88
 пѣшчотны 114

Рабіў 91
 рабіні 108
 работа, рабъ 74—75
 равенство і равный 74—75
 радасны 87—88
 радъуе 112
 размаўляці 108
 райцы 114
 раллѣю і раллѣй 109
 рало 73—74
 ракета 105
 рак-і-рыба 117—118
 рама 115
 ранняя раллѣю і ранний раллѣй 109
 растрѣсі 76
 расцвітаць 102—103
 расьсеяць 92—93
 ратай 74—75
 рашчысціць (расчысціць) 93
 рѣжн → рѣж (рѣш) 108
 рыбы 115
 рыжскыхъ 94
 рыжкхъ 94
 рыжкхъ 94
 рысому 94
 робити → рабіць 108
 ровный → роўны 89—90
 Роднонь → Радзівон 111—112
 роднонь → рідноі 109—110
 розніца, розныя і разніца, раз-
 ные 74—75
 розум 74—75
 розыск 75
 росписи 75
 ростлына → расліна 81—88
 роў — рова 89—90
 роўнасць і роўны 74—75
 рошчына 93
 рошширило 93
 рубловъ 103—105
 рубль → рубель 84—85, 88
 рука 115
 руку 117

руски 96—97, 116
 русского 96—97
 русьскѣи→русский→руски 96
 ручькѣ→ручек→ручок→ручак 80
 рыба 115
 рыбацьскѣи 94
 Рыга — (у) Рызе 63
 римское 115
 Риму 115
 рыскі (рыжскі) 94
 Рѣша→Рша→°Рша→Орша 83—84
 рэзаць 115
 рэчка 105

Сабою 107
 *саѣа 14
 sadza 14
 сажда 14
 салодкі (і сладкий) 72—74
 са мною—съ мною 80—81
 самоѣ→самае 109
 сарамоце (і срамота) 73—74
 сарамяжы, сорам 73—74
 сведка 103
 свекръ→свѣкар 84
 *свѣтѣа 14
 светками 95
 светковъ 95
 светлы 70—71
 светчить 95
 свещ 14
 świesca 14, 68
 свидетель 103
 свѣння і свѣней 98
 свислоцкого 94
 свѣтанне 102—103
 свѣтаць 102—103
 своѣ→сваѣ 106
 святы 101
 се 15—16
 сегодѣн(я)→сѣння 96
 седлы (сѣдзла) 106
 *сѣкти 64
 сем 70
 *сѣме 75—76
 *сѣмен 75—76
 семей 116
 семь→сем'→сем 92
 сѣмѣа→сѣмѣа 99
 сена 105
 сенажати 107
 се облизва 15—16
 серада (і среда) 73—74
 сесці — (па)садзіць 77—78
 сѣтъю→сѣшо 97—98
 сеѣ 105
 сѣни 62—63
 сѣдлы 106
 сѣмаѣа→сѣмаа→сѣма 110

сѣмују→сѣмуу→сѣму 110
 сѣмы 117
 siódmy 117
 сидеть, сидя 103
 синей, синий 101
 синьѣ 101
 сіно 102
 скарачэнне 68
 скарачэнне (і сокращение) 68
 Скирикгаилу 113
 скрипка і іскрыпка 83—84
 слѣпѣѣ 100
 сліпий 100
 слозы 103—105
 случьскѣи 94
 смачнаѣа→смачнаа→смачна 110
 смачнују→смачнуу→смачну 110
 смеретушка 86—87
 смех 105
 смех, смешна 105
 смѣхъ→с'мех 102—103
 смех-і-грѣх 117—118
 смоленскимъ 117
 смык-і-скрипка 117—118
 снѣгъ→с'нег 93
 собѣ 15—16
 сQдъ→судъ 75—76
 sad 75—79
 солод 72—74
 солодность 72—74
 сорам (і срам) 72—74
 соромотили 72—74
 списана 99
 сподарыня (сподариня) 49
 справуючы 114
 спяваў 91
 стаить 107
 стан' — стан'це 108
 стáни→стан' 108
 стары 116—117
 stary 116—117
 стерега 73
 стеречи — сцерагчы 116
 stoi 17—18
 сторожою 104
 страści 71
 страх-а, за-стрѣш-ак 12
 стрѣхы 17—18
 стригти 116
 strzyc 64, 116
 стрѣх 105
 стужка і істужка 83—84
 стукні 108
 суджу 12
 суддзя→судна 97—98
 сумле"е 99
 суніка 64
 суніцы 64
 сухѣнькі 61, 117
 схадзі й ты 108

спѣджаць, сцаджу 66—67
 счаткомъ 93
 синій 101
 сынъ 100
 съберечи→з'берагчы 95
 събирати→сбират'→з'бірац' 82, 96
 събираю→з'біраю 92
 събочити→сбочити→збочыц' 95
 събърати→соб'рат'→собрац' 82
 съгнунути→сгінунц'→з'гінунц' 95
 съдати→здаць 96
 съдоровѣ→сдоровѣ→здараѣе 95
 съѣздъ→сѣздъ→з'ѣзд 95—96
 съкынути→скінунц'→с'кінунц' 93
 сълѣзти→слѣзти→з'лез'ці 92
 сълньце→сонца 88
 съмѣна→смена→з'мена 92
 сънѣмъ 80
 съню→сню→с'ню 93
 сътня→сотня 81
 съчасць→шчасце 93
 съчасцьливѣи→шчаслівы 88
 съмятана 92
 сѣрдце→сѣрца 87—88
 сѣрца, сѣрцу 88
 сяку — сячѣш 62
 сяредні (і средний) 72—74
 сяку — сячѣще 62

Такі 101
 такий (такий) 101
 такою і такой 109
 tapara 107
 твоѣ→твоѣ 106
 товариствѣ 94
 тры 115
 трѣвожити 108
 трѣтихъ 115
 тхор 95
 trzeba 115
 тыи день 102
 тылетѣи→тоўсты 90
 тырчати→тырчаць 86
 тымѣни→тем'нѣи→цѣмны 92
 тырлѣ→цѣр 88

Убожество→убоства 94
 ubohich 113
 у великой (моци) 90
 оуверхъ 90
 оув озерниахъ 112
 увотца 112
 оув устьвицю 112
 у въ огородъ 112
 у въ орши 112
 угль→вугаль 84

удова 89
 уже→ужо 106
 узлѣ→вузел 84
 узнагароджанне 67
 у Клецку 90
 у ндлю 90
 у (оу) Полоцку 90
 ураджай, ураджайны, ураджѣнка 67
 оу Ризе 90, 103
 у (оу) семую (суботу) 90
 усѣ 106
 усмѣхацца 103
 усякаѣа→усякаа→усяка 110
 усякују→усякуу→усяку 110

Фарбованя 99
 французское 97

Хаваешся 94
 хавајунц'→хавај 108
 chadzu 107
 хата й sklep 111
 хлеб 105
 хмеловыми 105
 хован→хавай 108
 хова"емъ 99
 ходити 108
 хочомъ 104

Цаловати 107
 caluheńki 107
 царъ 115
 ц'вѣлы 103
 цвѣці 103
 ц'вѣльцѣ 115
 цѣна 62, 114
 цѣною(оу) 109
 церці 105
 цнатлівы 71
 цѣлы 114
 цѣною 114
 цисніна 114
 цяпер 105

Чакáне 106
 чарніцы 64
 черника 64
 cześć 75—76
 чого 104
 чоло 104
 чоловік 104
 чоломъ 104
 чому 104
 czogny 117
 чорт — чарцяня 104
 чотири 104

чотырыста 104
чужеѣ→чужое 109
чужога 104
чыіа 102
чый 100—101, 114
чѣѣ, чирѣ 100—101
чѣлнѣ→човен 87
чѣрвонѣи→чѣрвоны 86
чѣто→што 99, 114
czeka 17—18

Шню, шии 101—102
шовковий 104
шостаѣа→шостаа→шоста 110
шостуѣу→шостуу→шосту 110
шосты 103, 104, 116
шостый 116
штучны 116
ш чаго (з чаго) 93

шчасѣе, шчаслѣвы (няшчасны, шчас-
ны) 93, 114
szczęście 76
шчупак 114
шый 102
шыѣ 114
шня, шыа 102
шѣвыѣ→шавец 82
шѣсѣ — шосты 103

Яблык 111
ягня 111—112
ѣгня 57
яд-уѣ 11
язѣ 117
ѣзѣ 57
Якгейло 113
якій, який 116—117
якою часінаю і якої часінай 109

ЗМЕСТ

Ад аўтара (3)

Ад аўтара (прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 1. Уводзіны. Фанетыка») (5)

Ад аўтара (прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 2. Марфалогія») (6).

УВОДЗІНЫ

Гістарычная граматыка беларускай мовы

§ 1. Пра змены ў мове (8). § 2. Прадмет і задачы курса гістарычнай граматыкі (8).

Беларуская мова сярод славянскіх моў

§ 3. Тры славянскія моўныя групы (12). § 4. Агульнаславянская і агульнаўсходнеславянская мовы (13). § 5. З назіранняў над балгарскім і польскім тэкстамі (15). § 6. Блізкасць і роднаснасць усходнеславянскіх моў (19). § 7. Асаблівасці беларускай і рускай фанетыкі (21). § 8. Асаблівасці беларускай і рускай марфалогіі (24). § 9. Асаблівасці беларускага і рускага сінтаксісу (29).

Гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы

§ 10. Старажытная ўсходнеславянская народнасць і яе мова (38). § 11. Утварэнне беларускай народнасці і яе мовы (39). § 12. Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай (41). § 13. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (42). § 14. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст. (43). § 15. Беларуская літаратурная мова ў савецкі перыяд (44).

Старажытная беларуская пісьменнасць

§ 16. Пачатак пісьменнасці ва ўсходніх славян (44). § 17. Беларускія пісьмовыя помнікі (44).

Дзве тэндэнцыі ў старажытнай беларускай пісьмовай мове

§ 18. Традыцыйнае пісьмо і перадача новага ў мове на пісьме (46). § 19. Кароткі аналіз урыўкаў са старажытных беларускіх тэкстаў (47).

З гісторыі графікі

§ 20. Графічныя сістэмы (48). § 21. Кірылаўскае пісьмо. Значэнне літар (49). § 22. Лацінскае пісьмо (52). § 23. Арабскае пісьмо (54).

ФАНЕТЫКА

Фанетычная сістэма ўсходнеславянскай мовы

§ 24. Папярэднія заўвагі (56). § 25. Галосныя (вакалізм) (56). § 26. Пра асобныя галосныя (57). § 27. Зычныя (кансанантызм) (58). § 28. Заўвагі пра склад (59). § 29. Заўвагі пра націск (60).

Фанетычныя змяненні дапісмовай эпохі

§ 30. Агульныя заўвагі (60). § 31. Першае пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:ж', к:ч', х:ш'* (61). § 32. Другое пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:з', к:ц', х:с'* (62). § 33. Трэцяе пераходнае памякчэнне заднеязычных. Гістарычнае чаргаванне *г:з', к:ц', х:с'* (64). § 34. Змяненне спалучэнняў **gt, *kt* перад галоснымі *в, і* (64). § 35. Лёс спалучэнняў з наступным *й* (*j*) (65). § 36. Змяненне спалучэнняў **gй, *кй, *хй* (**gj, *kj, *chj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:ж, к:ч, х:ш* (65). § 37. Змяненне спалучэнняў **skй, *stй* (**skj, *stj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *ск:шч, ст:шч* (65). § 38. Змяненне спалучэнняў **zй, *cй* (**zj, *sj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *з:ж, с:ш* (66). § 39. Змяненне спалучэнняў **dй* (**dj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *д:дж і д:ж* (66). § 40. Змяненне спалучэнняў **tй* (**tj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *т:ч* (68). § 41. Змяненне спалучэнняў «губны+й» (*j*). Узнікненне гістарычнага чаргавання губнога са спалучэннем «губны+л'» (68). § 42. Змяненне спалучэнняў **lй* (**lj*), *нй* (**nj*), **rй* (**rj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *л:л', н:н', р:р'* (69). § 43. Спрашчэнне ў спалучэннях (групах) зычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання зычнага з нулём гука (69). § 44. Змяненне ў групах **dt* (**dt*), **tt* (**tt*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *д:ц', т(ц'):с'* (71). § 45. Змяненне ў спалучэннях **gv* (**gv*), **kv* (**kv*) перад *ѣ* з дыфтонга *ѡі* (71). § 46. Поўнагалоссе (72). § 47. Змяненне пачатковых спалучэнняў **ort* (**ort*), **olt* (**olt*) (74). § 48. З гісторыі насавых галосных. Узнікненне чаргавання галоснага з насавым зычным або галоснага са спалучэннем «галосны+насава зычны» (75). § 49. З'яўленне *о* на месцы пачатковага **ъз* (**je*) (76). § 50. Цвёрдыя, мяккія і памякчоныя зычныя (77). § 51. Чаргаванні галосных (77).

Фанетычныя змяненні пісмовай эпохі

§ 52. Агульныя заўвагі (78).

Рэдукаваныя ъ, ь, іх лёс

§ 53. Кароткая характарыстыка рэдукаваных ъ, ь (79). § 54. Чаргаванне моцных і слабых рэдукаваных (79). § 55. Лёс рэдукаваных ъ, ь (80). § 56. Вынікі страты рэдукаваных (80).

Вынікі страты рэдукаваных ъ, ь у вакалізме

§ 57. Бегласць галосных (81). § 58. Адсутнасць бегласці там, дзе яна павінна была ўзнікнуць. Выраўноўванне асноў (82). § 59. Прыстаўныя га-

лосныя (83). § 60. Устаўныя галосныя (84). § 61. Падаўжэнне галосных *о, э (е)* у новым закрытым складзе (85). § 62. Змяненне рэдукаваных ъ, ь у спалучэннях з плаўнымі. Чаргаванне *ро:ры, ло:лы, ле:лі* (85). § 63. Другое поўнагалоссе (86).

Вынікі страты рэдукаваных ъ, ь у кансанантызме

§ 64. Узнікненне новых груп зычных (87). § 65. Спрашчэнне груп зычных (87). § 66. Страта канцавога *л* (88). § 67. Замена зычнага *j* (ётам) (89). § 68. Змяненне *в* на *й* (89). § 69. Змяненне цвёрдага *л* на *й* (90). § 70. Зацвярдзенне губных перад зычнымі *і* на канцы слова (91). § 71. З'явы прыпадабнення (асіміляцыі) у новых групах зычных (92). § 72. Прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх (92). § 73. Прыпадабненне свісцячых зычных да шыпячых (93). § 74. Прыпадабненне шыпячых зычных да свісцячых (94). § 75. Прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх (95). § 76. Прыпадабненне глухіх зычных да звонкіх (95). § 77. Прыпадабненне ў спалучэнні *дн* (96). § 78. Зліццё свісцячых *сс→с, зс→с, цс→ц* (96). § 79. Узнікненне падоўжаных зычных (97). § 80. Распадабненне (дысіміляцыя) у новых групах зычных (99). § 81. Змяненне звонкіх зычных на канцы слова (99).

Рэдукаваныя ы, і (напружаныя ъ, ь) і іх лёс

§ 82. Паходжанне рэдукаваных *ы(ыр), і(ір)* (100). § 83. Лёс рэдукаваных *ы, і* (100).

Фанетычныя змяненні, не звязаныя са стратаю рэдукаваных

§ 84. Агульныя заўвагі (102). § 85. Змяненне галоснага *ѣ* (102). § 86. Змяненне *э(е)* на *о(ѡ)* (103). § 87. Адсутнасць змянення *э→о* ў словах тыпу *сена, першы, ясеиш* і інш. (105). § 88. Змяненне канцавога *э(е)* на *о(ѡ)* (106). § 89. Аканне (106). § 90. Страта канцавога *і* (108). § 91. Страта канцавых *у, э(е)* (109). § 92. Зліццё галосных (110). § 93. Змяненне *і* на *ѡ* (110). § 94. Далейшае памякчэнне *д', т'*. Узнікненне дзекання і цекання (111). § 95. Развіццё прыстаўных (пратаэтычных) зычных (111). § 96. Афірыката *дж* (112). § 97. Зычны *г* (113). § 98. Шыпячыя зычныя (114). § 99. Зычны *ц* (114). § 100. Зычны *р* (115). § 101. З'яўленне устаўных заднеязычных (116). § 102. Страта канцавога *j(ѡ)* (116). § 103. Змяненне *гы→гі, кы→кі, хы→хі* (117). § 104. Кароткае падагульненне (118).

МАРФАЛОГІЯ

Некаторыя агульныя пытанні

§ 105. Пра змены ў марфалогіі (119). § 106. З'явы аналогіі і спрошчання (121). § 107. Змены ў марфалагічнай будове слоў (122). § 108. Пра сістэму часцін мовы (124).

Назоўнік

§ 109. Агульныя заўвагі (125). § 110. Род назоўнікаў (125). § 111. Лік назоўнікаў (126). § 112. Склон назоўнікаў (127). § 113. Старажытныя асновы назоўнікаў (128). § 114. Старажытныя тыпы скланення назоўнікаў (130). § 115. Узоры агульнаўсходнеславянскага скланення назоўнікаў (132). § 116. Заўвагі да ўзораў старажытнага скланення назоўнікаў (134). § 117. Распазна-

ванне старажытных тыпаў скланення (136). § 118. Лёс старажытнай сістэмы скланення назоўнікаў (136). § 119. Лёс скланення назоўнікаў на *o(jo)* і *u* (137). § 120. Лёс скланення назоўнікаў на *i* (139). § 121. Лёс скланення назоўнікаў з асноваю на *з*ычны (140). § 122. Лёс скланення назоўнікаў з асновай на *a(ja)* (142). § 123. Змены ў гісторыі скланення на *a(ja)* (142). § 124. Скланенне назоўнікаў у множным ліку (143).

Займеннік

§ 125. Кароткія папярэднія заўвагі (146). § 126. Асабовыя займеннікі (147). § 127. Змены ў асабовых займенніках (147). § 128. Зваротныя займеннікі *сябе* (148). § 129. Займеннік 3-й асобы (149). § 130. Неасабовыя займеннікі (152). § 131. Скланенне неасабовых займеннікаў (152). § 132. Змены ў займенніках мяккай разнавіднасці (154). § 133. Змены ў займенніках цвёрдай разнавіднасці (155). § 134. Змены ў займенніку *увесь* (*уся*, *усё*) (159). § 135. Займеннікі *хто*, *што* (159).

Прыметнік

§ 136. Агульныя заўвагі (160). § 137. Кароткія і поўныя прыметнікі (161). § 138. Прыналежныя прыметнікі (164). § 139. Злітая (усечаная) форма прыметнікаў (165). § 140. Скланенне поўных прыметнікаў у агульнаўсходнеславянскай мове (165). § 141. Змены ў поўных прыметніках (167). § 142. Канчаток прыметнікаў мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку (168). § 143. Канчаток роднага склона адзіночнага ліку прыметнікаў жаночага роду (168). § 144. Канчаток меснага склона адзіночнага ліку (169). § 145. Канчаток назоўнага (вінавальнага) склона множнага ліку (170). § 146. Ступені параўнання прыметнікаў (170).

Лічэбнік

§ 147. Агульныя заўвагі (172). § 148. Лічэбнік *адзін* (173). § 149. Лічэбнік *два* (*дзве*) (174). § 150. Лічэбнік *абодва* (*абедзве*) (175). § 151. Спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікам *два* (175). § 152. Лічэбнікі *тры*, *чатыры* (175). § 153. Лічэбнікі *пяць* — *дзевяць* і *дзесяць* (176). § 154. Лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* (176). § 155. Лічэбнікі *дваццаць*, *трыццаць* (177). § 156. Лічэбнік *сорок* (177). § 157. Лічэбнікі *пятдзсят* — *восемдзсят* (178). § 158. Лічэбнік *девяноста* (179). § 159. Лічэбнік *сто* (179). § 160. Лічэбнік *дзвесце* (179). § 161. Лічэбнікі *трыста*, *чатырыста* (180). § 162. Лічэбнікі *пяцьсот* — *дзевяцьсот* (180). § 163. Лічэбнік *паўтара* (*паўтары*) (180). § 164. Іншыя лічэбнікі з *паў-* (181). § 165. Парадкавыя лічэбнікі *першы*, *другі* (181). § 166. Далучальнасць пры лічэнні. Састаўныя лічэбнікі (181).

Дзеяслоў

§ 167. Граматычныя катэгорыі і формы дзеяслова ў старажытнай мове (182). § 168. Чатыры тыповыя разнавіднасці дзеяслоўных форм у старажытнай мове (183). § 169. Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова) (183). § 170. Супін (185). § 171. Асновы цяперашняга часу (185). § 172. Асновы інфінітыва (186). § 173. Лады дзеяслова (186). § 174. Часы дзеяслова (187). § 175. Цяперашні час. Два тыпы спражэння дзеясловаў (188). § 176. Асабовыя формы цяперашняга часу дзеясловаў нетэматычнага і тэматычнага спражэння (188). § 177. Змены ў нетэматычным спражэнні (цяперашні час) (189).

§ 178. Змены ў тэматычным спражэнні (191). § 179. Сучасныя формы прошлага часу (193). § 180. Аорыст (193). § 181. Імперфект (194). § 182. Перфект (195). § 183. Плюсquamперфект (197). § 184. Будучы прасты час (199). § 185. Будучы складаны I (200). § 186. Будучы складаны II (201). § 187. Умоўны лад (202). § 188. Загадны лад (203). § 189. Зваротныя дзеясловы (208). § 190. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе (208). § 191. Скланенне кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану (209). § 192. Лёс кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану. Паходжанне дзеепрыслоўяў (211). § 193. Скланенне і лёс поўных дзеепрыметнікаў незалежнага стану (212). § 194. Дзеепрыметнікі залежнага стану (214). § 195. Лёс дзеепрыметнікавых форм, ужыванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (214). § 196. Кароткае падагульненне (215).

Дадаatkі (216).

Літаратура (253).

Скарачэнні (255).

Паказчык слоў (257).